



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# DAGLIGLIV I DANMARK

Nyttige kundskaber og honnet ambition

1720-1790

G Y L D E N D A L S   B O G K L U B



DAGLIGLIV I  
DANMARK

BIND III  
1720-1790



# DAGLIGLIV I DANMARK

BIND III  
1720-1790

NYTTIGE KUNDSKABER OG  
HONNET AMBITION

*Redaktion*

AXEL STEENSBERG

GYLDENDALS BOGKLUB

DAGLI GLIV I DANMARK  
BIND III  
1720-1790

NYTTIGE KUNDSKABER OG HONNET AMBITION

Udsendes i Gyldendals Bogklub efter overenskomst  
med Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S

© Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S 1971  
2. udgave 1981 er et fotografisk optryk  
(med enkelte rettelser) efter 1. udgaven

Denne udgave må ikke gøres til genstand for offentligt udlån  
Tilrettelægning, billedredaktion og -tekster: Axel Steensberg

Omslag: Benoit le Coffre: „De fem sanser“. Ca. 1710.  
(Loftsmaleri på Frederiksberg Slot)

Foto og montage: Villadsen og Christensen, København

Bogen er sat med Monotype Baskerville  
og trykt hos Nordisk Bogproduktion a.s. Haslev

Printed in Denmark 1981

ISBN 87-01-08541-7 (bind III)

ISBN 87-01-08511-5 (kompletnr.)

Mangfoldiggørelse af indholdet af denne bog eller dele deraf  
er i henhold til gældende dansk lov om ophavsret  
ikke tilladt uden forudgående aftale med Nyt Nordisk Forlag  
Arnold Busck.

Dette forbud omfatter enhver form for mangfoldiggørelse,  
det være sig ved trykning, duplikering, fotokopiering,  
båndindspilning m.m.

## INDHOLD

Indledning til bind III og IV, Axel Steensberg .....	7
Folkeskik og folketro, Axel Steensberg .....	11
Fromhed og kristentro, C. Bartholdy .....	59
Præsten, Georg Hansen .....	87
Undervisning på landet, Georg Hansen .....	113
Samfundet og sædeligheden, Georg Hansen .....	135
Den honnerte ambition, Henning Nyrop-Christensen .....	153
Forlystelser, Henning Nyrop-Christensen .....	183
Lægedom, Alan Hjorth Rasmussen .....	207
Betlere og fattigfolk, Ib Varnild .....	235
Misgerning og straf, Knud Waaben .....	265
Landsbystyre og byvedtægt, Aase Faye og Axel Steensberg .....	297
Henvisninger .....	321

## INDLEDNING TIL BIND III OG IV

Efter afslutningen af Den store nordiske krig fulgte et tidsrum på et par menneskealdre, hvor ingen fjende ude fra forstyrrede folks daglige tilværelse. Kongens riger og lande strakte sig fra Grønland og Nordkap til Hamburg ved Elben. I de norske lande taltes fire–fem forskellige sprog indbefattet eskimoisk og samisk, og i hertugdømmerne taltes både tysk og dansk. Efter indlemmelsen af de gottorpske dele af Holsten i kronens besiddelser var kongens enevælde uantastet overalt fra Nordkap til Altona, selv om det holstenske ridderskab stadigvæk var en betydelig faktor. Udenrigspolitikken styredes fra Det tyske kancelli i København, og indkaldte tyske adelsmænd indtog nogle af de vigtigste høje embeder ved hoffet og i den fælles administration. Rigets overflade var international; den tyske indflydelse i sprog og kultur var åbenbar og indlysende; og skønt Frankrig ubestridt var høj-kulturens arnested, modtog vi de fleste indslag herfra i tysk anretning. Flere af de ledende i landet havde imidlertid også gæstet England og fået varige indtryk af engelsk frisind. På landbrugets område så både holstenske godsejere og danske embedsmænd hen til England som foregangslandet.

Præsterne udgjorde et vigtigt led i enevældens administrative apparat, og i pietismens tid under Christian 6.s regering kunne enhver, der snød sig til at arbejde om søndagen, blive sat i gabestokken. Havde en bonde redet sommer i by, kunne en præst nægte ham adgang til skriftemål og nådemidler. Julestuer og dobbelgilder blev forbudt, fordi man mente, at ungdommen fordærvedes og Guds navn vanæredes ved drik og spil, sværmen og banden samt letfærdig dansen og springen. Folkets formyndere så strengt på usædelighed, og ingen kunne ustraffet begå lejermål flere gange. Selv en adelig frøken fra Tjele måtte stå åbenbar skrifte og bekende sin synd med en kaptajn i landmilitisen. Formynderskabet rakte langt ind i hverdagen, men det ytrede sig især ved fester og højtider, hvor der var nøje fastsatte regler for, hvad hver klasse i befolkningen kunne tillade sig af luksus.

Havde myndighederne haft magt, som de havde agt, var folks sædelige vandel blevet et forbillede for både samtid og eftertid. Virkeligheden var naturligvis mindre rosværdig alene som følge af menneskets „syndige natur“. Men den pietistiske vækkelse, der gik over landet, udløste følelser og stemninger, som under enevælden ikke kunne give sig udslag i politik. I vækkelsens klædebon kunne oprørslyst og sværmeri finde udløsning, indtil det blev selv pietistiske biskopper for meget, og de satte en stopper for sværmeriet. Varig betydning fik det, at pietisterne

forbedrede skolegangen og øgede jævne folks skrivefærdighed, for at kunne opnå en inderligere tilegnelse af troen. Thi med skolegangen fulgte færdigheder i regning og læsning. Og den senere biskop, Erich Pontoppidan, ivrede som en af pietismens ledere mod endnu eksisterende overtro, idet han håbede gennem oplysning at udfejle de tiloversblevne levninger af såvel hedenskab som papisme og gengive kristendommen dens renhed.

Oplysningstiden lå allerede i svøb i Christian 6.s dage, og senere blev Pontoppidan selv en af drivkræfterne bag udgivelsen af „Danmarks og Norges oekonomiske Magazin“, der i årene 1757–64 offentliggjorde talrige artikler om økonomiske og fysiske emner og efterlyste forslag til reformer, blandt andet af landbruget. Hans samtidige Ludvig Holberg hyldede også oplysningen. Men han var under påvirkning af den franske filosof Bayle kommet i tvivl med hensyn til nogle af kirkens dogmer, og hans usikkerhed med hensyn til vedtagne sandheder i almindelighed blev gennem hans skrifter formidlet til den dannede almenhed.

Trods den glimrende overflades internationale anstrøg var der dog i det daglige ikke mange bølger på andedammen. Sladder og intriger trivedes frodigt såvel i hovedstaden som i provinsen, og den honnette ambition førte med sig, at man vogtede skinsygt på sine naboer og standsfæller, der ligesom en selv søgte at bane sig vej op ad rangstigen.

Trods alt bevirkede den honnette ambition, at der opstod røre. Klassesamfundet var ikke mere så stift som før. Den gamle adel var på retur, og nye folk tog efterhånden hovedgårdene i besiddelse, hvad enten de kom fra borgerskabet eller bondestandens rækker, eller de var indvandrede officerer, der efter en karriere ved hoffet udstyret med adelspatent og våbenskjold drog ind på herregårdene. Havde en bondesøn takket være en bedre undervisning og gode evner gjort sig bemærket som ladefoged eller skriverkarl, kunne han stige til ridefoged eller inspektør for til sidst selv at blive godsejer. Eller han kunne slå sig på handel i en købstad, kyndig med hensyn til kornpriser og hollænderi, og med tiden ende i borgmesterstolen. Adskillige borgerlige kunne som godsejere sætte et *de* foran familienavnet og male våbenskjold på kareten, der med firspand for bragte dem fra købmandsgården til herregården og tilbage igen.

Historikeren spørger, vel vidende dette, hvad er typisk? Giver kilderne grundlag for en bedømmelse af, hvad der var norm og hvad undtagelse? Også forfatterne af dette værk har gentagne gange stillet sig selv dette spørgsmål. Men for os har det ikke været afgørende, om vi nåede til en fuldtud underbygget statistisk vurdering af den tilgængelige overlevering, skønt vi bygger på den historiske forsknings almindelige konklusioner. Thi det er for os at se ikke det typiske, der sætter gang i forandringerne. Den enkelte kan i kulturforløbet betyde mere end tusinder, selv om det ofte først afsløres længe efter, hvem det var, der satte en ny



bevægelse i gang. Vi vil gerne skildre dagliglivet i hele dets bredde fra den ene yderlighed til den anden, så man fatter dets menneskelige spændvidde. For vi mener, at hver og en, der levede i landet, har krav på vor opmærksomhed og burde skildres i sin egenart. Vi tror ikke, man kan udtømme hans tilværelse med statistiske beregninger, selv om disse set fra en økonomisk-historisk synsvinkel har iøjnefaldende fordele. Ser man imidlertid på folks dagligliv i det lille samfund, vi kalder et miljø, afsløres det, at ingen nok så god skoling kan få folk til at opføre sig udelukkende efter logiske og fornuftsmæssige overvejelser. Spontane og følelseladede udbrud og uovervejede handlinger var dengang som nu uløseligt knyttet til menneskers færden imellem hinanden. Og det var måske netop dette gran af uberegnelighed i menneskers opførelse, der gjorde livet tillokkende og værd at leve?

Uberegneligheden og den spontane handling kommer imidlertid bedst frem, når man anskuer historien indefra, så at sige under mikroskop. Det man får øje på gennem dette nærsyn, er ikke faste strukturer, men et kalejdoskopisk liv, som var det mikroorganismer eller andre uanselige væsener, der kribler og krabler under vore øjne. Desværre forbyder tidsafstanden mellem dem og os at komme i direkte berøring med dem og spørge dem ud om deres tilværelse.

Når vi konkret skal forsøge at leve os ind i dagliglivet, må vi først og fremmest undersøge de levn fra fortiden, vi daglig har for øje, når vi færdes i byen, på landet eller gæster de kulturhistoriske museer. Iøvrigt findes intet bedre middel til at opleve hverdagens lille verden end at dykke ned i nøgternt nedskrevne dagbogsnotater, som dem, der nylig er offentliggjort fra en fæstebonde i Nr. Tulstrup ved Viborg. Sådanne kilder er desværre sjældne, og heller ikke 1700 årenes tingbøger giver så bredt et billede som tilfældet var i 1600 årene, da herredstinget var en folkelig institution. Til gengæld er der bevaret et rigt billedstof, og litterære skildringer er talrige. Mange af dem blev allerede i samtiden offentliggjort i bøger og tidsskrifter; og senere er utrykte kilder i rigt mål blevet gjort tilgængelige af lokalhistorikere i amtsårbøger og sognehistorier. Arbejdet med indsamlingen blev som til de foregående bind fordelt mellem forfatterne, således at hver gennemgik en række kilder, og de udskrevne henvisninger og udtog sendtes til redaktøren, der atter fordelte dem efter saglige retningslinjer til de forfattere, der skulle skrive de pågældende afsnit.

Inddelingen af bind III og IV følger i store træk de foregående. Den rækker fra skik og brug over samfundets institutioner til beklædning og ernæring og ender med en række samfundsformer i by og på land samt det, der udgør nerven i ethvert samfund, befordring og samkvem. Men da hver tidsalder danner sine egne tilstande, har visse afsnit måttet finde en ny plads. Afsnittet om Samfundet og sædeligheden måtte til en vis grad dække både 1600 og 1700 årene, eftersom der ikke med vor nuværende kundskab kan spores nogen tydelig forandring fra det

ene århundrede til det andet; ejheller er kilderne bearbejdet tilstrækkeligt til, at sæderne i købstaden kan behandles i denne forbindelse. Og omtalen af landmilitisen viste sig set fra værkets helhedssynspunkt bedre at kunne knyttes til afsnittet om landsbyens indre styre end behandles som et selvstændigt emne, løsrivet fra det miljø, hvori den væsentlige del af træningen foregik: på eksercerpladsen ved én af egnens kirker. Afsnittene om håndværk og fiskeri omhandler, som bebudet i bind I, tillige de vigtigste forhold i 1600 årene.

I tillid til tænksomme læsers dømmekraft har vi i det store og hele undladt i teksten at kommentere udvalgte citater eller bruge vejledende pegefingre, hvor overdrivelser eller personligt farvede motiver hos beretterne synes åbenbare. Men sådanne kommentarer, som skønnedes at være nødvendige, vil man finde i henvisningsafsnittet sidst i hvert bind. – Det kgl. danske selskab for fædrelandets historie og sprog begyndte midt i 1700 årene at udgive „Danske Magazin“ under devisen „Til fleres nytte“. Vi gengiver vignetten med denne indskrift i håbet om at også vort arbejde må gavne og glæde alle, der søger viden og oplysning om mennesker i fortiden.



## FOLKESKIK OG FOLKETRO

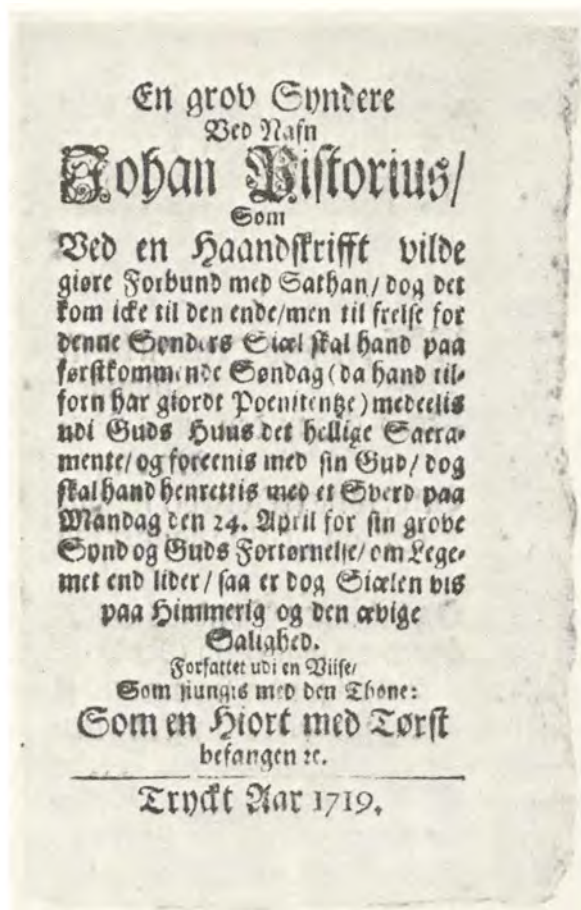
I 1700 årene var de fleste oplyste borgere holdt op med at tro på hekser og djævles magt over mennesker, og i en komedie, „Hexeri eller blind allarm“, som Holberg første gang fik opført i 1750, gjorde han sig lystig over trolddomskunster og forskrivelser til fanden. Hos almuen var troen på den slemmes eksistens dog stadig dybt forankret. En landsoldat i Vendsyssel, Søren Larsen Galtrup, havde to år efter opførelsen af Holbergs komedie i ramme alvor besluttet at forskrive sig til fanden, så han kunne blive rig nok til ikke at behøve at arbejde.

Juleaften 1752 kl. 11 gik han tre gange baglæns omkring Jerslev kirke, idet han hver gang, han passerede våbenhuset, blæste ind ad nøglehullet og råbte: „Satan, luk op i djævelens navn!“ Da han havde gjort det tredje gang, sprang døren op, og fanden viste sig for ham iført støvler og paryk med lange klør på fingrene og en sort kasket på hovedet. Da den slemme spurgte, hvad soldaten ville, svarede Søren ligefremt, at fanden skulle tjene ham. Fanden mente dog, det var bedre fyren kom i hans tjeneste end omvendt. De tingede lidt om prisen, og det endte med, at Søren Larsen til sit tresindstyvende år skulle have 8 sletdaler om året, hvorefter han skulle tilhøre fanden. Med oprakt finger svor nu fandens nye discipel at forsage Gud og hans gerninger og at spytte, hver gang Kristi navn blev nævnt. Den slemme tog derefter en pen op af sin lomme, gav Søren den, krystede blod af hans hånd ned i pennen og lod ham skrive sit navn dermed i en bog.

Siden var fanden kommet til ham flere gange i en hunds skikkelse, og engang, da Søren stjal nogle gæs, havde hans nye herre også været med ham i menneskeskikkelse. Men Søren havde aldrig været bange, thi fanden havde lovet ikke at gøre ham fortræd, og at han skulle have det lige så godt hos ham som hos Gud. Da tyveriet blev opdaget, og karlen kom for retten, blev forskrivelsen afsløret. Misdæderen blev dog ikke henrettet, men indtil videre sat i Viborg tugthus på kongens nåde.

Dommerne ved landets høje retsinstanter var overbevist om, at slige handlinger alene skyldtes gammel overtro. Og landsdommer Jens Bircherod i Odense – en åndsfrænde af Holberg – var ivrigt optaget af at skrive ned, hvad man havde fortalt ham om varsler og ondtafværgende skikke, men også om bønderes højtideligholdelse af årets og livets mærkedage.

For pietistiske præster i samtiden var almuens overtro og forargerlige løjer en



I året 1719 udkom en vise om Johan Pistorius, der ville forskrive sig til Satan, men blev forhindret deri og nu efter aflagt bekendelse førstkomende søndag i Guds hus skal nyde det hellige sakramente og forenes med Gud. „Dog skal han henrettis med et sverd på mandag den 24. april for sin grove synd og Guds fortørnelse; om legemet lider, så er dog sjælen vis på himmerig og den evige salighed“. 33 år efter fik en landsoldat held til at fuldbyrde forskrivelsen, men uden at blive henrettet. Han endte i Viborg tugthus. – Det kgl. bibliotek.

mere alvorlig sag, fordi de førte til gudsbespottelse og usædelighed. Den senere biskop i Bergen, Erich Pontoppidan, gav i anledning af reformationsjubilæet i 1736 med sin „Fejekost“ anvisning „til at udfejje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for dagen bragte levninger af så vel hedenskab som papisme, et lidet skrift som tilsigter for en del at igiengive Christendommen dens renhed.“ For Pontoppidan var almuens skik og brug ikke udslag af en ret uskyldig overtro, hvis opsporing kun havde antikvarisk interesse, men af gudsbespottelige manipulationer og ukristelige tanker, der måtte bekæmpes og udryddes med alle til rådighed stående midler. Eksempler kan bedre end mange forklaringer vise, hvad det var, jævne folk praktiserede i det daglige – ofte jævnsides med from hengivelse i den kristne tro og lære.

Det hed sig om nogle særligt gode leer, som smeden i Kejleholme ved Brahe-

trolleborg forfærdigede til sine gode venner, at de var hærdede i skedevand i fandens navn, og det skulle være grunden til, at man kunne skære alt med dem. Men skar man af vanvare en finger til blods på sådan en le, kunne såret aldrig læges.

Man kunne beskytte sig mod det onde ved at gøre korsets tegn. Men Erich Pontoppidan fortæller med en anekdote, at det ikke nødvendigvis hjalp hvem som helst. Thi da djævelen engang så et ugudeligt menneske tage sin tilflugt til korsets tegn, udbød han: „Tønden er tom, omend den er mærket!“ Men ellers gjaldt talemåden: „Han er så bange derfor som fanden for korset.“ Man gjorde korsets tegn over ægtesengen, når man lagde sig til at sove, over brødet, inden man brød det, og over ageren, når der skulle sås korn. Stønnede kørne på en bestemt måde, varslede det ilde, idet de tryllede blegner frem ved folks øjenlåg. Men man kunne komme ondet i forkøbet, hvis man skyndte sig at sige: „Tvi dit skarn, gid du får det selv“, eller man nøjedes med at spytte ad kreaturet, idet spytet satte skel mellem én selv og det onde. Fik man vorter på hænderne, kunne de fordrives ved at smøre dem med regnvand, der havde samlet sig i fordybninger på gravstenene, en skik der holdt sig til ind i vort århundrede. Også messe-vinen havde helbredende virkning, fordi den var indviet og altså besad en særlig kraft. Derfor tiggede man degnen, eller om det gik an, præsten selv om rester af denne vin.

Troen på spøgelse og gengangere hørte til tidens vankundighed, men var ikke ligefrem forargelig eller gudsbespottelig. Ved udskiftningen af Brahetrolleborg gods i årene 1786–87 skete det, at folk gik ud og flyttede de nye skelpæle om natten for at tilvende sig en fordel på naboernes bekostning. Engang så man en mand vandre omkring i sin mark ved højlys dag, efter at han var død. Pludselig forsvandt han som sunket i jorden under en stor sten ved vejen. Folk sagde, at sådanne skelflyttere måtte gå rundt om natten og slå skelpæle ned med deres hovedpander. Spøgelse lod sig imidlertid fordrive med hørfrø. Og i den første trykte danske Cyprianus eller trolddomsbog 1771 gives der anvisning på, hvorledes man kunne mane tyve ved at nævne Udgårdslokes navn. Men ellers henvendte man sig til præsten, som alle var vis på kunne mane det onde i jorden, hvis han ville.

Man tog varsler af fuglenes stemmer. Skaden kunne spå, når der kom gæster. Uglen varslede lig, og at kragen spåede ondt, var folk overtydet om. Derfor råbte de til den: „Spå godt, din stakkel!“ Skæbnen var uafvendelig, og i det daglige regnede de fleste nok mere med den end med Guds nådige forsyn og beskærmelse. Var en pige blevet lokket og fik et barn uden for ægteskab, sagde man opgivende: „Så var hendes skæbne, hende var ej bedre lykke forelagt“. Men det afholdt ikke folk fra at bruge gamle katolske bederemser som værn mod det onde. En tjenestepige lærte o. 1705 Erich Pontoppidan, der dengang var en lille purk hjemme i Århus, følgende bederemse: „Det var en langfredag morgen, Vorherre gik i sin

urtegård, der tålte han sved og blodige tåre. Faderen taledede til sin søn: Min søn, stat mandeligen, strid hårdeligen, døden er endelig, glæden evindeligt. Hvilket Guds barn, der læser dette tre gange om aftenen og morgenen, førend han æder af denne verdens brød, skal aldrig lide helvedes nød“.

Men man kunne også bede Guds engle om at holde vagt, mens man værgeløst lå i sin seng og sov. En jysk pige brugte hver aften, inden hun lagde sig, at bede denne bøn: „Tvi (her spyttede hun), det sætter a mellem deulen og me, du gjør din finger for bred, og din tå for lang, sagde Jomfru Marie. Da skal a bind dem i en silke tråd, sagde Jesus. Vig bort du deul og I 7 (!) ond' ånder: Lucifer og Salapax, Knevelhoved og Klatast, og Smoiorøv og Skide(n) trint om. Så setter a vor Herres 12 engler omkring me, 2 ve mi hoved, og 2 ve mi aest, 2 ve hver a mi bjen, 2 ve mi hyver å 2 ve mi venster sid(e), så vil a se på den deul, der skal gjør mej nøy i Giösus (Jösses) navn! Amen.“

Døgnets gang kunne man i købstæderne følge på kirkens tårnur eller ved hjælp af vægterens sang i den mørke nat. I residensstaden forkyndte 19 klokker i Helliggejst med salmespil dagens hele og halve timer. På landet klarede de fleste sig med at måle solens skygge eller mærke sig hanens galen i halvsøvne. Årstider og mærkedage kunne man finde i den trykte almanak. Men endnu så sent som o. 1780 fandt islændingen Arni Magnusson afsætning blandt bønderne på Mors for de af ham selv fremstillede og kalligraferede kalendere med søndagsbogstav, gyldental og solcirkler (læs herom i *Dagligliv i Danmark* bind I, s. 59).

Det var uklogt at begynde noget nyt arbejde på en tirsdag eller en torsdag, hvis man ønskede, det skulle lykkes. Torsdagen var den rette dag for udøvelsen af al slags trolddom og hemmelige kunster. Præsten Peder Samsing i Kølstrup ved Kerteminde bad engang sin røgter om at slippe fårene ud på græs, efter at de havde stået i stien hele vinteren. Da råbte røgteren forfærdet til de andre folk i gården: „Nu kan man høre, at præsten er gal; han siger, jeg skal lukke fårene ud, og det er torsdag i dag!“ Og da præsten en tirsdag ville have sin karl til at begynde at pløje, sagde en tærsker, der stod i loen, til sin makker: „Nu – går dét *vel* af, da ved jeg ikke, hvad jeg skal sige!“ Men mærkeligt nok anså man det for heldigt at holde bryllup på disse to ugedage.

Når det nye år begyndte, gik folk rundt og ønskede slægt og venner et glædeligt nytår. Og man uddelte gaver til folk, der på en eller anden måde havde ydet én tjenester. Den unge velhavende studiosus Abraham Lehn gav i 1719 tjenestefolkene i justitsråd Kreyers hus, hvor han logerede, følgende nytårgaver: Anna Sophie 1 rdr. 2 mk., kokkepigen 4 mk., Christian Lakaj 4 mk., kusken 1 rdr. 2 mk. og den gamle Karen 4 mk. En af de følgende dage gav han desuden sin

tjener Johan Christopher 2 rdr., sin barbersvend 1 rdr 2 mk. og pedellen ved akademiet en dukat så god som 2 rdr. 4 sk. Næste år fik vaskepigen, hyrekusken og en postbetjent nytårgaver af den unge Abraham.

I København kunne man nytårsaften gå op på slottet for at se det kongelige herskab spise. Det gjorde en apotekersvend fra Nykøbing på Falster ved nytår 1722. Han beretter herom en sørgmunter historie i sine levnedsoptegnelser: „Samme aften paraderede altid det kgl. hofs pager og lakajer i nyt livré. Vi blev da indladt i det store spisegemak, men der var den aften så stor en conflux (sammenløb) af tilskuere, at de tilsidst nær havde trængt ind på det kgl. taffel, hvorover der arriverede mig en slem malheur, som stod tæt bag ved herrerne, der spiste ved taflet; thi da dette anden gang ved pagerne med de tilhørende retter skulle besættes, kom blandt andre en page med en sølvskål fuld af smør eller sauce til stegen, og da han ville sætte det på taffelet, snublede han over andres fødder, så skålen med alt, hvad der var derudi, fløj hen på mig, og overalt ilde tilredte min ganske propre, skønt simple stadsklædning, og da jeg derved sprang med force tilside, faldt skålen på gulvet, så at højsagelig kong Frederik selv rejste sig for at se, hvad der passerede, hvilket jeg mærkede og blev stående urørlig som en støtte. Men denne malheur gik mig nær, og dog måtte jeg blive stående, thi jeg kunne for trængsel ingensteds komme, så at andre, som trængte sig forbi mig, ligeledes besmittede deres klæder. Endelig da herskabet stod op fra taffelet, gik jeg med min kollega vel ned i slotskælderen for at slukke min sorg med en flaske god rhinskvind, men om morgenen beså jeg først ret min elendighed med bedrøvelse. Thi jeg fandt da, at snart slet intet på mine klæder var sparet, som jo var besudlet, og i det ene kjoleærmes opslag, som den tid var så store men lukkede, fandt jeg vel ½ pd. størknet smør og sauce.“ Den unge apotekersvend fik dog en skrædder til at skille kjolen ad, rense den og sy den sammen for 3 dukater.

Nytårsaften kastede tjenestefolkene deres tøfler til døren; hvis tøflerne da vendte udad, varslede det, at man skulle forlade sin tjeneste i det nye år. Og pigerne kunne tage varsler ved at komme hviden af et æg i et glas vand og af den dannede figur se, hvem de skulle få til ægte. Eller de kunne sætte sig om et bord og stille vin, øl og vand for sig. Når deres kæreste kom på gratulationsvisit og drak dem til, ville det vise sig, hvordan deres ægteskab faldt ud, alt efter hvilket glas han tog. Jacob Bircherod beretter også om en fornem ung karl, der brugte hver nytårsaften at holde på sit lem, for at det derefter skulle føje ham. Folk var fulde af gode nytårsforsætter.

Ungdommens nytårsløjer kunne være grovkornede, men i reglen var de temmelig harmløse. Nytårsaften 1697 havde tre bådsmænd i Æbeltoft taget en vogn i Niels Pedersens gård, trukket den hen på torvet, sat det ene hjul på enden af vognstangen og rejst den som en stejle til foragt for torvet og skade for ejeren.



Skikken at gratulere slægt og venner i anledning af det nye års komme er gammel. Fra midt i 1700 årene kunne man skaffe sig smukt dekorerede, trykte kort til at udfylde med skreven tekst. Basunengle forkynder årsskiftet, og i cartouchen øverst ses det nyfødte Jesusbarn i en krybbe, til venstre Omskærelsen og til højre De hellige tre kongers tilbedelse. Skønt gratulantens navn er dansk – Niels Jacobsen Møller – og lykønskningen stilet til hans forældre boende i København, har han affattet den versificerede hilsen på tysk, velsagtens et udslag af tidens honnøret ambition. Nytår 1761. – Nationalmuseet.

Ved Helligtrekonger gik tre „vise mænd“ rundt med en stjerne, hvori der var tændt lys som i en lygte, mens de sang stjernevisen. Det var oprindeligt skolepeblingenes ret at samle penge ind til eget underhold på denne måde. Men i 1700 årene gik andre dem undertiden i næringsen. Helligtrekonger var den ældste Kristi-fødselsfest, *epiphania*, hvilket betyder åbenbarelse. Thi på denne dag viste Jesus sig første gang for menneskeheden i skikkelse af det nyfødte barn, hvortil de tre konger eller magere bragte deres offer.

På Holbergs tid var helligtrekongersskikkene ved at blegne. Han lader i „Julestuen“ Jeronimus sige: „Hvordan gik det ikke Kristoffer von Bremen, der altid



Denne nytårs-lykønskning er trykt hos T. L. Borup i Helliggeiststræde, København i 1763. Inden for en nydelig rokokoramme ses følgende motiver: 1) Bebudelsen, 2) Hyrderne på marken, 3) Kongernes tilbedelse og 4) Fremstillingen i templet. For at lette arbejdet med udfyldningen er lykønskningsen en trykt formular: „Den rette nye-års glæde, overvejet i et lidet nyt-års ynske, til hiertelskende forældre. Af deres til døden lydige“, og tilføjet med gratulantens egen håndskrift, „datter Ellen Nielsdatter Møller. – Nationalmuseet.



lo, når hans kone bragte helligtrekongerslys ind på bordet. Manden var så frisk som én af os, men ret som han stod og fæstede selen til bukserne, døde han.“

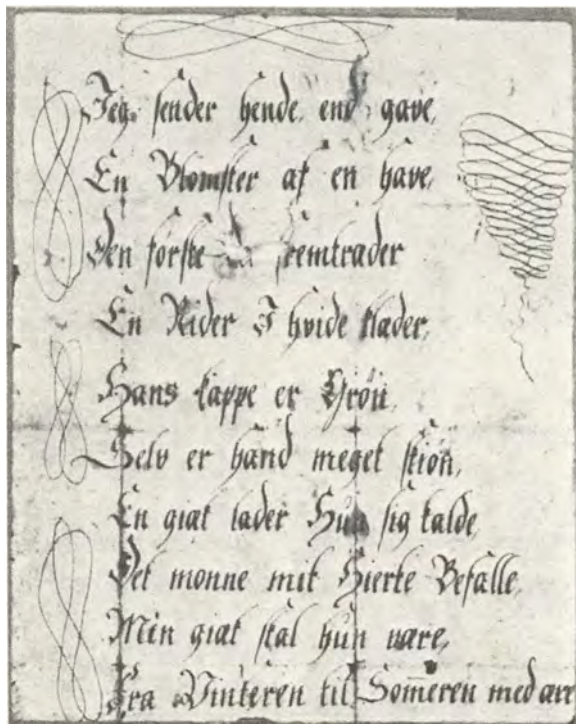
Når den første nymåne blev tændt efter årets begyndelse, lokkede „nytårs-nyet“ alt fruentimmer ud af husene med salmebøger i hænderne, for at de deraf kunne tage varsel om bryllup eller begravelse – det ahang af, om den salme, man tilfældigt slog op på, var bestemt til den ene eller den anden af disse begivenheder.

Med kyndelmisse den 2. februar havde man nået vinterens strenge midtpunkt. Navnet kommer af latin: *candela* (lys) og *missa* (messe), idet festen i den katolske tid fejredes med lys i kirkerne til minde om Jomfru Marias første kirkegang,

## Fra nytår til fastelavn

40 dage efter fødselen. Også til denne fest knyttedes alskens overtro. For eksempel mente man, at hvis man på denne dag gav sin gase hvidløg, ville den tage kampen op med alle andre gaser i sognet. Festdagen kunne også bruges til dobbel og dans. Kyndelmissedag 1692 havde toldereren Søren Poulsen i Æbeltoft indbudt nogle af byens bedre stillede borgere til at kaste med blinde terninger, dvs. terninger der kun havde øjne på den ene side. Gevinsten var et „sejerværk“ (ur). Deltagerne mødtes om eftermiddagen i hans hjem, og indsatsen var en sletdaler. Et hundrede år efter den 2. marts 1794 holdt man også dobbel og dansegilde i Æbeltoft, altså en måned senere end kyndelmisse. Nu var det tjenestepiger, gårdskarle, daglejere, håndværkssvende og skibsfolk, der forsamledes, og før dansen begyndte, havde værten udsat et par „stentallerkener“ (stentøj o: hårdtbrændt fajance), som man spillede om. Trods det, at traditionen nok var noget afbleget med hensyn til festens ydre foranledning, morede man sig med at danse lige til kl. fire-fem stykker om morgenen.

Fastelavns mandag drev ungdommen først for alvor sine løjer til forargelse for pietistiske præster. Håndværkerne i byerne holdt sviregilder ved højlys dag og sværmede og løb grassat, „bedrukne og beladte, for ikke at sige belastede. Hvo



Vintergækken eller Dorthealiljen blomstrede gerne på St. Dorotheæ dag, den 8. februar eller på St. Valentins dag den 14. februar. Begge dage egnede sig til afsendelse af et gækkebrev. På dette kalligraferede brev læses: „Jeg sender hende en gave / En Blomster af en have / Den første der fremtræder / En Rider i hvide klæder / Hans kappe er Grøn / Selv er hand meget skion / En giæk lader Hun sig kalde / Det monne mit Hierte Befalle / Min giæk skal hun være / Fra Vinteren til Sommeren med ære“. På bagsiden: „af hendes oprigtige ven og tiener J. L. Møller, Odense 18de April 1770“. Brevet er sendt til Mademoiselle Maria Christiane Hans Datter, conditionerer (tjener) hos Blikkenslageren Franco à Odense. – Nationalmuseet.

kan være uvidende om de sællandske bønders fastelavn løben, da den kildrende løbsagtighed endnu den dag idag styrter sig ud i de forbudte utilbørligheder, hvor meget end øvrigheden har forsøgt at tøjle dens rasen“, skrev Erich Pontoppidan. „Hvor meget hin syndens lokkemad, hvormed den kløgtige djævel har travlt med at få uforsigtige sjæle på krogen til sin egen gevinst, kildrer den smagløse almues gane, beviser til overflod hine vore hjemlige bakkantinder . . ., hvilke midt i frostens tid – hvad man må undres over hos det mere kælne og kræselige køn – kaste deres klæder alene med undtagelse af særken, og med nøgne fødder stiller sig på tå, for at de, når de sejrer i sidste løb af disse olympiske lege og stønner ved kridtstregen for enden af banen, kan blive trakterede af de unge mænd med et anstændigt gilde.“ Christian 6. forsøgte med sin helligdagslovgivning (12. 3. 1735) at afskaffe denne fest, men forgæves.

I København løb unge mennesker rundt som harlekiner med en narrebriks i hånden og slog på dem, de længe havde undt et rap. Tre hørkræmmerdreng briksede i 1726 en islandsk købmands dreng så eftertrykkeligt, da han passerede Børsen, at han måtte holde sengen en tid lang. Det var imidlertid ikke alle præster, der kunne istemme Erich Pontoppidans alvorlige klage over fastelavnsløjerne. Den lærde magister Chr. Lassen Tychonius i Skive – senere mangeårig præst ved Viborg domkirke – lagde i 1720erne følgende fastelavnsrim i sin unge datters mund:

„God morgen, madam Lund! Hun sover alt for længe,  
det er for højt på dag, at være nu i senge,  
hun er så vel udi amtsforvalters favn,  
at hun erindrer ej, at det er fastelavn.  
Op, op! af gåsen skal i dag dens hoved rykkes,  
en kat af tøndens slås, om det vil ellers lykkes,  
op, op! Jeg står her med et fastelavens ris.  
Og truer grummelig på fastelavens vis.  
Dog jeg vil være god, og vide jer min nåde,  
men alt på akkord, på ærlig vis og måde,  
lov mig mit ægge-mælk, og lov mig hvede-lev  
for den, der riset bandt, og den, der rimet skrev.“

Af verset, der var stilet til amtsforvalterens kone, ses, at narrebriksen mange steder var blevet byttet med det senere enerådende ris. Belønningen for risningen bestod ikke i penge, men i æggemælk og hvedekage, og i Skive var præstens datter ikke for fin til at løbe fastelavn. På Amager vedblev man at slå en levende kat af tøndens fastelavnsmandag lige til 1804, da den blev erstattet med en dukke. I Agerskov i Sønderjylland drog karlene o. 1772 rundt i byen fra hus til hus med

### *Fra dimmelugen til pinse*

en plov, idet de sang en vise for hver mands dør og som belønning modtog en gave til deres fastelavnsgilde. De fleste bønder anså det for en ære at give denne skænk, men blev karlene ikke vel modtaget „turde de vel sætte plovjernet imod dørstængerne eller gøre anden fortræd“.

Den stille uge mellem palmesøndag og påskelørdag var i den katolske tid fastens afslutning. Da måtte end ikke kirkeklokkerne ringe. Man nøjedes med at slå på dem med en træknebel, en „dymbil“, hvorfor ugen kaldtes „dimmelugen“. Aftenen før skærtorsdag mente man, at heksene drog til Troms eller til Bloksbjerg fulgt af skader i flokketal for at holde sabbat med fanden. Derfor sås ingen skader efter klokken fire om eftermiddagen på „St. Skadeaften“, og på denne aften måtte man sørge for at få alle fejekoste, grisseler og rager i hus, for at de ikke skulle blive brugt til at ride på. Skærtorsdag spiste folk i by og på land kål, der helst skulle være lavet af syv eller ni slags grønt. Det var sædvane fra den katolske tid, at præst og degn fik æg af deres sognebørn som „påskerente“, idet æggene hørte med til den katolske „madvielse“. Også børnenes tiggeri for påskeæg påskelørdag hørte med til denne gamle skik.

Man måtte passe at søge Guds hus i påskedagene. Herom skrev hr. Jens Peerstrup i Adslev på Silkeborgegnen i 1739: „I Adslev sogn og by: Mikkel Sørensen og hustru forsømte kirken skærtorsdag og langfredag. Havde en af dem søgt kirken, så kunne de have været at undskylde, siden den anden nødvendig måtte blive hjemme for at opagte huset og deres små børn, men som begge har holdt dem fra kirken, betaler de hver for en gang 4 sk., er 8 sk.“

Heksene drev også deres spil aftenen før valborgdag den 1. maj. Man måtte navnlig beskytte kvæget og fløden, hvoraf der kærnedes smør, mod deres efterstræbelser. Derfor satte man kviste af majrøn i stald og mødding valborgaften, og kærnestaven var det bedst at lave af samme træsort. Søgte heksene at hindre, at der kom smør, når man kærnedede, kunne man også lade smeden slå en hestesko i fandens navn og putte den glødende ned i fløden. Eller man kunne sætte fløden ind i bagerovnen, mens den var gloende. Man skulle blot vare sig for at lukke op, hvis nogen bankede på døren, for skadevolderen ville komme og søge at hindre ens modforholdsregler. Skete det, at køernes yver gav sig til at bulne og væske, hvilket tit kunne ske om foråret, efter at de havde kælvet, skyldtes det en sygdom, der kaldtes „omme“. Den kunne man læse væk ved at fremsige følgende besværgelse: „Otte var omme, da det niende monne komme. Otte var de syv, syv var de seks, seks var de fem, fem var de fire, fire var de tre, tre var de to, to var den ene. I Faderens og Sønnens og den Helligånds navn.“ Der var altså to muligheder, når man ville det onde tillivs, enten at påkalde fanden eller Vorherre.

Valborgaften blussede ungdommen fra højderne i Østjylland for at drive hek-

## *Fra dimmelugen til pinse*



Når skovbunden hen i april begyndte at grønnes, var det tid at plukke skovmærker (*asperula odorata*), „bukar“ eller „bogager“, et navn der kommer af „bøge-arve“, som det fremgår af stavemåden hos Henrik Harpestreng („bukarue“). Af dem bandt man grønne krans, som op-hængt i stuerne duftede dejligt under indtørringen. De falbødes både i provinsen og hovedstaden. Her er en sjællandsk husmand på vej med sit lager i en kurv på nakken og andre hængende på en stang. Snart lyder råbet i gaderne: „Grønne krans! grønne krans! Skal I ha' grønne krans!“ – Maleri af ukendt kunstner, Nationalmuseet.

## *Fra dimmelugen til pinse*

sene på flugt; og ved denne lejlighed fik karlene tildelt den pige, de skulle holde sammen med ved gilderne året rundt til næste valborgaften; de kaldte hende deres „gadelam“.

I Gelsted og Rørup på Fyn samledes ungdommen til gadelamsuddeling på en plads uden for byen. Pigen plejede at forære den karl, hvis gadelam hun var blevet, en blomsterkost, som han måtte bære i sin hat, når de unge holdt fest. Den bestod for det meste af naturlige blomster. Men undertiden var den også pyntet med forgyldt og farvet papir. Ud på valborgaftenen tog de unge karle tomme tjæretønder og halmknipper på lange stænger og gik op på de højeste bakker for at brænde „gadeild“. Bagefter holdt man dansegilde til ud på natten.

Efter forbudet mod at holde majgilde og ride sommer-i-by var blevet ophævet af Frederik 5. (12. 7. 1748), kunne man atter rejse sin pyntede majstang og danse omkring den ved det festlige majgilde. Men på Sjællands landemode blev forbudet mod, at der ringedes med kirkeklokkerne til majgilder og sommerstads, indskærpet i 1749.

Man rejste ikke majstang i alle landsbyer. Nogle steder pyntede man et træ på gadepladsen eller bystævnet med brogede bånd og dansede omkring det, således i Ketting på Als 1780; og i Elsmark, på Nord-Als kaldtes gildet „majøl“, som det ses af dagbøger fra 1750erne. I det hele må man forestille sig, at der var ret betydelige afvigelser i festsikkertene, variationer som vi nu så længe efter ikke har mulighed for at afsløre. For eksempel kunne det hænde i den del af Vestjylland, hvor man blussede pinselørdag, at man brændte både majblus og „pins-vækild“ eller både pinseblus og St. Hans blus.

Valborgdag begyndte ungdommen på øerne og i Østjylland at ride sommer-i-by, og det blev de nogle steder ved med hver søndag eftermiddag til langt hen på sommeren. Præsten i Lyngby ved København, Jørgen Borch, skrev herom til sin biskop midt i august 1779: „I de 10 år, jeg har været præst i Lyngby, har ingen af mit sogns karle redet sommer i by, holdt sommergilder hver søndag og oprejst majtræet førend i år, da Virum bys karle har begyndt på denne ugudelighed, opmuntret dertil af Farums og Søllerød sognes mandskab, der hvert år har begået dette onde.“

Pastor Borch havde søgt at få birkedommeren i Ballerup til at forbyde det; men endnu fire uger efter vedvarede sommergildet. „Det begyndes hver søndag, vedvarer natten igennem og ender mandag middag. Alene dette ville jeg venligst have mig udbedet, at majtræet måtte blive borttaget, eftersom det bliver af alle retsindige folk kaldt et ugudeligheds-signal, der betyder, at i Virum by kan offentlig hor, drukkenskab, slagsmål m. fl. ugudeligheder begås uden frygt for straf af øvrigheden.“ Langt om længe svarede birkedommeren mundtligt, at ingen lov forbød den slags sommergilder, når de først begyndte kl. 5 søndag eftermiddag.

Skikken at hente „bøgemaj“ i skoven, når træerne var sprunget ud, kendes allerede fra o. 1500, men i 1646 havde den fynske præst Peder Jensen Roskilde fornyet den gamle letfærdige majvise med „En ny majmåneds sang“, hvis indhold var mere sædeligt. Billedet her er titelvignetten til en udgave fra 1775, signeret „P. J. R.“ i Kgl. Bibl.



„Følgelig vedvarer gildet endnu,“ skrev pastor Borch midt i august, „og majtræet står ligeledes udenfor skolehuset.“ Han beklagede sig over den natlige forsamling af „tøjlesløs ungdom, der går ud på dans og spil nætterne igennem, og at der blandt dem findes løsgængere af skånske, tyske og andet sammenløbet pak, hvoraf her vrimler i denne egn.“ Pastor Borch henvendte sig til sidst til stiftamtmanden, men alt var forgæves. Han måtte finde sig i ungdommens rasen fra år til år sommeren igennem, til han kunne tage sin afsked.

På Møn valgtes to „majgrever“, der red i spidsen for optoget, når man „førte sommer-i-by“. Efter dem red skafferen med en pyntelig skafferstok, lignende dem man i købstæderne brugte ved laugenes festligheder. Efter ham igen kom „spærførerne“, to stærke karle, der red med „spæret“, en henved 3 meter lang stage, hvorpå tværstænger var anbragt omsnoet og behængt med farvede bånd, flitterguld og lignende. Alle karlene skulle have blå eller brune kjol'er, hvide skærf om livet og majløv i hatten. To herolde eller skafferdrenge havde valborgnat været rundt at stikke en majgren i taget over hver port i landsbyen til tegn på, at sommerkarlene kunne ventes den følgende dag. Var majgrenen ikke fjernet, vidste karlene, at de var velkomne, og der red de ind.

Præsten i Elmelunde på Møn, Nicolaj Jæger, havde lørdag den 5. juli 1732 afslået at tage bonden Hans Nielsen og hans kone til skrifte, fordi bonden søndagen tilforn den 3. søndag efter trinitatis, som var den 29. juni, havde ført det såkaldte „sommer-spær“ for de unge karle ved deres sommerriden. Bønderne hævdede over for præsten, at når de foretog dette ridt, fik de både korn og kærne, hvilket de havde sagt til øvrigheden. Derfor skete det, at for hver majstang præsten fik dem til at nedlægge, var der andre som rejste en ny, og en mand, der nu var død, havde sagt, at det gik med deres maj-spær som med Vorherre Kristus, at han op-

### *Fra dimmelugen til pinse*

stod igen på den tredje dag; således fik de også deres maj-spær genrejst på den tredje dag. Der var endog nogle, der sagde til præsten, at han var Anti-Kristen, der skulle forstyrre kristenheden. Degnen bevidnede, at bønderne begyndte deres sommerriden og gilde 3. søndag efter trinitatis; at det ikke før var sket i de fem år, han havde været i byen; at de på Marie besøgsdag (25. marts) dansede på gaden, efter at gudstjenesten var forbi, men han mente dog at have hørt lyden af en tromme på Elmelunde gade, endnu mens nogle unge var til læsning i kirken.

Pastor Jæger anførte, at ifølge bøndernes udsagn var det den eneste lystighed, de havde om året ved al deres sved og arbejde. „Men det *er* sandelig ikke deres eneste lystighed,“ fortsatte han, „efterdi jeg hermed er aftvungen at sige, hvad lystighed Møens bønder desforuden har, da kan de næppe giødske deres jord uden gilde. Ved deres høslæt har mange af dem fiol eller tromme for sig og holder gilde to eller tre dage tillige. Ved deres bystok, når de skifter byfoged, har de gerne en hel eller halv tønne øl, som byen er stor til, at drikke og gøre sig lystig ved. Sligt må tåles, efterdi det sker søgnedage og er ikke så absolut Deres kgl. Majts. lov imod. Her har de unge heller ikke så stor lejlighed til liderlighed som ved det såkaldte sommergilde, hvilket de mange steder bereder sig til fra voldermisse (valborgdag) og fortsætter siden fra pinsedag hver helligdag til hen imod mikkelsdag (29. september) med drik og spil og foruden andet, som hemmeligt går i svang iblandt dem ved den lejlighed, de har dertil. Hvilket gilde, som det er en åben dør for alle laster, som i Deres kgl. Majts. lov strængelig forbydes, så er det ikke noget, som jeg har kunnet samtykke i, endskønt jeg lige så vel trænger til bonden som andre.“ – Det viste sig imidlertid, at bønderne havde haft amtmandens tilladelse til deres sommerriden og derfor ikke kunne drages til ansvar over for den verdslige øvrighed. Efter mange genvordigheder endte pastor Jæger som provst og sognepræst i Stege, og bønderne skete der ikke noget.

På geværfabrikken i Hellebæk, der ejedes af Ernst Schimmelmänn, tog man ikke så tungt på sommerfestlighederne, der her navnlig var knyttet til pinsen. Ifølge et gammelt privilegium havde den ældste dreng på fabrikken, når han om foråret skulle være svend, ret til i de to pinsedage klædt ud som Harlekin at løbe rundt med en mægtig træbriks i hånden og kræve en skærv af enhver, han mødte. I disse dage strømmede masser af mennesker til for at forlyste sig med karussel, dans og cirkus, og den udklædte nar lod sig på tredjedagen bære op til slottet i en tønne, hvorfra han holdt tale for det grevelige Schimmelmännske herskab.

I Sejlflod ved Aalborg var gejstligheden også forarget over pinsefestlighederne. Biskop Andreas Wøldike i Viborg skrev den 12. juni 1745 til landfiskalen om at sagsøge bønderkarle, der havde redet sommer-i-by første pinsedag. De var fjorten dage før pinse kommet til deres sognepræst og havde begæret at måtte ride sommer-i-by. Provst E. Dahlin, der var sognepræst i Storevorde og Sejlflod, havde



alvorligt formanet dem og foreholdt dem, hvor syndig og ukristelig deres begæring var, og at den både stred mod Guds ord, pinsefestens værdighed og Hans Majestæts forordning af 12. marts 1735, hvori denne syndige dårlighed udtrykkelig var bleven forbudt. Provsten havde yderligere advaret dem pinselørdag og fra prædikestolen første pinsedag. Trods dette begav 16 mand sig straks efter prædiken rundt til nabosognene og kom til sidst til Storevorde, hvor præstegården lå. De red, som en udtrykte det, „mand for mand med sang og fiolspil og stor narreri for at samle de såkaldte majskillinger, som de til Guds allerhelligste navns vanære og den høje fests skændige misbrug skal have anvendt til syndig dårlighed, og således med dansen og drikken, Guds huses forsømmelse og menighedens forargelse henbragt alle højtidsdagene.“ Provsten ville nægte de skyldige adgang til Herrens bord, indtil de ved offentligt skriftemål i kirken havde fået absolution, samt at de desuden skulle idømmes en tilbørlig straf for deres forseelse. Landfiskalen nøjedes imidlertid med, til provstens og biskoppens forargelse, at idømme dem nogle mulkter, men provsten, der nu ikke turde nægte dem deltagelse i altergangen, holdt den søndag, da de skulle til alters, en tale til menigheden fra prædikestolen, for at de skyldige kunne „opmuntres til gudelig forberedelse og i deres samvittigheder indskærpes denne og andre synders vederstyggelighed, for hvilken og andre i svang gående laster Guds retfærdige straf og dom ses og kendes i den alt mere og mere for sig tagende fæsygdom, der ikkun nu er nogle mile herfra og, som det lader sig anse, ikke uden Guds besynderlige nåde ophører, førend den har nået landet over“. Hermed hentydede provsten til den store kvæggpest, der netop i 1745 bortrev en stor del af kreaturbesætningerne rundt om i Europa. Provsten sagde ikke, at det i særdeleshed var bønderkarlenes sommer-i-by festlighed i Sejflod, der var årsagen til denne hjem søgelse. Men at den var pålagt af Gud for denne og andre lasters skyld var åbenbart.

I pinsen skiftede man nogle steder oldermand i landsbyen, således i Romlund, Viborg amt, ifølge grandeloven fra 1782. Det blev fejret med et gilde. Pinsegilder kendes især fra Fyn og Bornholm, hvor den middelalderlige gildesædvane endnu var levende efter 1700. I Olskers gildeskrå fra 1775 hed det i paragraf 18: „Om nogen broder ej vil komme til vores første gilde hvert år, som de gamle har kaldt pinsegilde, når det af oldermanden eller stolsbrødrene tilkendegives på vor beordnede gildesplads, (skal han) bøde en fjerding godt øl.“ Her samledes bymændene altså i pinsen til det første ølgilde i det nye år, men på Bornholm var der ingen landsbyer, og derfor heller ikke så mange fælles afgørelser at træffe mellem bønderne som i det øvrige land.

Også hyrdedrengene i Vestjylland holdt pinsegilde. De gik rundt til gårdene i omegnen og samlede ind til festen, der holdtes ude i heden eller på en gammel

græsbevokset plads. Her gravede man overfladetørven af og lagde den i en vold uden om „pinseboden“, så man kunne sidde og spise på denne tørvebænk. Endnu kan man her og der i plantager plantet på gammel hede finde rester af sådanne uanseelige „boder“.

Til pinse og undertiden også til St. Hans pyntede man mange steder kirkerne med „maj“ (grønne grene) og blomster, således også i Æbeltoft 1730. Her hentede man blomsterne på herregården Skærsø, der tilhørte admiral Anders Rosenpalm. Og sommerfestlighederne varede som nævnt i hvert fald til St. Hans. Midt i juni 1749 drog nordsjællandske bønder ind i Frederiksborg slotsgård, hvor de sang sommerviser og dansede til trommer og piber for at forlyste enkedronning Sophie Magdalene, der trods sin pietistiske fortid syntes at more sig over det, og Louise, Frederik 5.s unge dronning. Og en uge efter, da de to dronninger opholdt sig på Jægerspris, gentoges optrinet.

St. Hans aften var heksene atter på færde. På Viborgeggen pyntede man køerne med kranser flettet af perikum, for at heksene ikke skulle stjæle mælken fra dem. I store dele af landet blussede man for at jage heksene væk. Således ville Søren Smed i Låstrup nord for Viborg i 1749 tænde St. Hans ild for degnen og hans kone, idet de unge der på egnen „efter gammel papistisk sædvane havde begyndt at optænde deres natteild“. Men det gik ikke, for valborg- og midsommerblus var blevet forbudt på et landemøde i 1744; og i dommens præmisser bemærkes, at vi ikke har fornøden efter papistisk vildførelse at opløfte ild i vejret på en bestemt aften om året, „at bruge skæmt med ild, som er en af Guds hårdeste plager“.

I Ty og Hardsyssel, det nuværende Ringkøbing amt, kaldte man disse bål for „væk-ild“, hvad enten man blussede ved St. Hans eller i pinsen. I beretningen om besættelsen i Thisted rettede ganske vist kommissionen i 1699 Maren Spillemands udtryk „væk-ild“ til „vette-ild“, og man tilføjede, at det „er et slags bål, som gemene mand udi Jylland og andre steder optænder på marken her og der St. Hans aften, indbildende dem, at når de det gør, kan de ikke blive forgjort, som de siger, det ganske år“. Da den lærde finansmand og administrator Matthias Moth efter sin afsked samme år for alvor tog fat på at samle en ordbog, som aldrig blev trykt, satte han lighedstegn mellem vætteild og vættebål (*inferiæ*, egentlig gravofre), idet han forklarede, at det var bål, som blev tændt på de dødes grave i september. Også en anden regeringsembedsmand, den lidt yngre Frederik Rostgaard, havde samlet stof til en ordbog, og han forklarede heri vætteild som lys fra gravhøj. Her som så ofte havde de lærde forklaringer på rede hånd, som satte almuens skikke i forbindelse med, hvad de kendte fra den latinske litteratur, som de var opvokset med. Måske har de misforstået det, de nedskrev, eller de har lagt en forklaring ind, som var forkert. Folketroens mangfoldige nuancer



En urtekræmmerlærling, der var kommet til hovedstaden i 1761, kørte hvert år i Dyrehaven med sit herskab, men efter tre års forløb fik han lov til at tage derud på egen hånd sammen med nogle kammerater. De lejede en bonde til at køre sig til kilden, hvor de „frokostede“. Senere bestilte de middagsmad i Bellevue eller Klampenborg og sluttede så dagen med at se kunster af linedansere og lignende på Bakken. På billedet ses en bondevogn og nogle ridende gæster på vej forbi Bakkens telte. – Malet af E. Pauelsen, stukket af Fridrick i København 1793. Kgl. Bibl.

og ulogiske overgange fra én praksis til en anden, havde de næppe sans og mulighed for at opfatte. Sikkert er det dog, at blussene ansås for at have en magisk, ondtåfværgende virkning.

Rundt om i landet hængte folk St. Hans aften et par af de urter, der bar helgenens navn, op ved en bjælke i stuen, for at tage varsel deraf om bryllup eller begravelse. Og værkbrudne og lamme, syge og forgjorte strømmede til de hellige kilder. De drak af vandet og badede deres syge lemmer. Men meget andet gik i svang på „kildemarkederne“. Holberg lader i sin komedie „Kilderejsen“ Jeronimus beklage sig over, at tonen nu ofte er forargelig, mens kilderejserne i gamle dage gjordes af „devotion“, dvs. fromhed. Den kilde, Holberg taler om, lå i nærheden af Gammel Vartov på østsiden af Strandvejen ved København. Tæt derved fandt man traktørstedet „Kildendal“, omgivet af en dejlig have med blomster, frugttræer og køkkenurter. Her flokkedes hele sommeren igennem soldater og tiggere, folk, der skød til måls eller dansede i teltene. Vogne kom kørende fra hovedstaden eller fra oplandet med borgere og bønder, der mere var opsat på at more sig og drikke brændevin end at lade sig helbrede af kildens vand.

En urtekræmmerlærling, der var kommet til hovedstaden fra Slagelse i 1761, fortæller, at han var „årlig en gang i Dyrehaven fra morgen til aften – de første tre år med herskabet selv, hvor jeg da bag på kareten gjorde tjenerens pligt og spiste tillige med min husbonds svogers dreng . . . ved et lille aparte (særskilt) bord i samme stue af den mad, de selv fik.“ Et år var han desuden på skovtur til Kollekolle, et år til Brede og et andet år til Bellevue, og her fornøjede han og den anden dreng sig med „småpigerne fra klædekræmmer Høde Hans Bruns hus“, idet madam Brun var en søster til urtekræmmermadammen, hvor han var i lære. Også deres drenge stod bag på kareten, „vi var altså fire drenge, som spiste ved det lille bord; men ved spaseren i skoven drog vi stedse de tre piger til os, og vi forstod at more dem og de os, – de gamle havde vigtigere beskæftigelser for. I de fire sidste år fik vi drenge lov at tage på vor egen hånd i Dyrehaven. Dertil gaves os almindelig 1 rdr. med den advarsel: at fare ordentlig afsted og ikke leje ridehest ved kilden osv. Om morgenen mødtes vi da ved Nørreport, og når vi var samlede, akkorderede vi med den første den bedste bonde at køre os til kilden. For hele dagen tog han 6–7 mark for vognen; men han levede da godt med os, thi vi frokostede først ved kilden og bestilte derefter middagsmad i Bellevue eller Klampenborg, gik så tilbage igen og så kunster af linedansere etc. Bonden måtte følge os til taffels og nød af de samme retter som vi og drak derefter kaffe og te med os. Det var dog vist, at de tre første år, da jeg tog ud med principalerne, morede jeg mig langt bedre end de fire sidste, da jeg gik ud på egen hånd.“ Mon ikke det var „småpigernes“ selskab, han savnede?

Kildetiden varede i reglen tre uger, og besøget var størst St. Hansdag den 24. juni og Vor Frue dag den 2. juli.

Når sommeren var gået på hæld, fejrede man mikkelsdag den 29. september, en helligdag, som først blev afskaffet af Struensee i 1770. Dagen var fra gammel tid anerkendt som betalingstermin, idet man plejede at give kredit til mikkelsdag. Mikkelsaften blev i København højtideligholdt ved, at man spiste lammehoved med lungemos og drak mjød til.

Tjenestefolkene plejede at holde „fardag“, dvs. skifte plads ved påske og mikkelsdag, skønt det i Danske lov (3–19–9) var forordnet, at flyttetiderne skulle være 1. juni og 1. december. På Sjælland, hvor man i modsætning til Fyn og Jylland, plejede at betale tjenestekarlene en del af deres løn i form af sæd, kneb det med at få efterårsarbejdet fra hånden og rugen sået i rette tid, fordi karlene, der skiftede plads, ventede tre-fire uger med at indfinde sig i deres nye tjeneste. Disse „skulte-uger“ brugte de til at tærsk det korn, de havde fået i løn, men vel også til at holde en kærkommen lille ferie. Amtmanden i Sorø-Ringsted amter beklagede sig i 1763 højligt over, at bønderne af samme årsag ikke kunne få gødningen kørt ud, jorden pløjet og sæderugen i jorden. Og generalprokurøren foreslog at

„Det er jul, i hvad vi gør“

ophæve denne frihed. Thi tidspunkterne for fardagene var det ikke rådeligt at røre ved, selv om de ikke var i overensstemmelse med loven.

Ved novemberstid skulle kvæget tages på stald for vinteren. Men den, der bandt dyrene i båsene, skulle sørge for at have uldne vanter på, for ellers blev det en streng vinter, og dyrene ville blive plaget af lus. Lusene kunne man dog komme til livs ved at strø „juleaske“ – aske samlet på ildstedet i juleugen – på de angrebne steder. Asken var sikkert gavnlige i sig selv; men den der blev samlet i julen, anså man for særlig virkningsfuld.

St. Lucie aften den 12. december tog giftelystne unge piger varsel, idet de spurgte: „Lucia den blide skal fly mig at vide, hvis dug jeg skal brede, hvis barn jeg skal bære, hvis kærest' jeg skal være, hvis arm jeg skal sove i.“ Derefter ville den tilkommende vise sig, og man kunne så håbe på, at det var den, man i løndom gik og længtes efter.

Thomasmesse-dagen den 21. december var sidste skoledag før jul. Skolernes peblinge bragte lys med til hørere og degne. Efterhånden blev det også skik at have små pengesummer med. I Sydvest-Jylland og i Vest-Slesvig holdtes et thomasgilde i skolen. Det omtales fra Lejrskov ved Kolding i 1737. Og fra Ribeegnen fortæller Peter Foersom o. 1790, at på denne dag er det skik, at børnene kommer med en julegave til skolemesteren. Til gengæld bliver de trakteret med „et lidet glas mjød, et par tvebakker, samt får i almindelighed en foræring med hjem af et eller andet af de kolorerede træsnit, man finder i bønderstuerne. Samme dag aflægger ludimagisteren (legemesteren) sin hele værdighed. Der leges blindbuk osv., springes over borde og bænke, og endelig leges rimeleg, hvor skolemesteren tit må finde sig i, at det går ud over ham. Således klinger f. eks. et af slige rim, jeg mindes: No skal a tæ an riim, gid æ skuolmester hængt i æ griim, osv.“

Til julehøjtideligheden blev gulv og stole i Æbeltoft kirke pyntet med buksbom, og der blev sat store tællelys i lysekronerne, ved prædikestolen, ved bogstolen – en pult, foran hvilken præsten sluttede højmessens, når ingen altergæster havde meldt sig – og oppe på pulpituret. Og så begyndte den festligste af årets tider. „Det er jul, i hvad vi gør, sagde kællingen, hun gav manden på øret,“ hed det i Peder Syvs ordsprogssamling. Og Erich Pontoppidan tilføjede, at „de grueligste skarnsstykker, når de blot begås i juletiden, ikke savner deres sminke (dvs. undskyldning). På den tid skal man have lov til, hvad man lyster, når de yngre kommer sammen, og med de yngre ikke så få, som er mere fremrykkede såvel i alder som i galskab, på en hvilken som helst aften lige indtil Jomfru Marias renselsesfest (Kyndelmisse 2. februar), for at beflitte sig på kortspil, som mesterligt véd at fordrive tiden, og på hærskarer af andre lege, for at stampe i gulvet så med den ene, så med den anden fod, og for af alle kræfter forrykte i hovederne at

kaste sig ud i alle mulige narrestreger, som dårskaben ved grundigt at ransage sig selv har fået lært sig.“ Men det hed også i et andet ordsprog: „Det er for silde at lege jul, når påske er kommet.“

Frederik 4. havde med sin sabbatsordning i 1730 afskaffet julestuerne, og i København havde en politiplakat allerede i 1726 påbudt værtshusholderne, at de ikke mere måtte holde jule- og spillestuer i deres huse. Maskerede personer måtte ikke indfinde sig i huse eller kældere, ej heller løbe om på gaderne. Der hentydes måske til blandt andet „julebukken“, der løb rundt både på land og i by. B. S. Ingemann huskede fra sin barndom på Falster i slutningen af det 18. århundrede landsbyens julebuk som en lystig ung karl, der i en pudsig djævelforklædning med oksehorn i panden løb fra gård til gård og gjorde løjer. Skal man tro Holbergs Jeronimus i 11. scene af „Julestuen“, var julestuerne på den tid ganske aflagt i København. Men hver tid har sine Jeronimus'er, der bestandig drager ungdommens favre dage til minde, eller aldrende kvinder, der afsløres som i Peder Syvs ordsprog: „Da hun var pige, da var der piger til – tre i tretten herreder.“

Skønt sabbatordningen havde forbudt den slags, hed det endnu den 16. januar 1739 i Århus byprotokol om Mikkell Rasmussen Herschind: „Anno 1739 den 11. januari er befunden hos M. Herschind i Rosensgaden mangfoldige personer, tilligemed tvende uberettigede spillemænd med en fiol og en bas kl. 7<sup>1/2</sup> slet og holdte offentlig julestue, da vi betjenter har forbuden dem samme spil, forfølte (de) os på gaden.“ Mikkell Herschind undskyldte sig i retten med, at nogle af hans børns bekendte var kommet at besøge dem, og så havde de fået to matroser til at spille for dem i mørkningen. Men ingen havde været inviteret, og da politibetjentene forbød det, havde de straks holdt op. Det kostede imidlertid Herschind 3 lod sølv for helligbrøde.

Adskillige år senere, den 19. 1. 1746, klagede præsten J. Risom i Grenå over „den overmåde store ugudelighed, som jo længere jo mere tager overhånd i byen med forargerlige julestuer og dobbelgilder, hvorved ungdommen og tjenestetvende forføres til meget ondt og Guds allerhelligste navn højliggen vanæres med drik og spil, sværmen og banden, letfærdig dansen og springen“. Han foreslog at idømme mulkt, der straks skulle udpantes. Byfogden tilsluttede sig præstens klagemål og udbad sig en forholdsordre fra stiftamtmanden om, hvad der skulle gøres for at forhindre slige dobbelgilder med drikken og spillen, „så og med at sætte julekager op etc. imod forordningen 12. 3. 1735“. Hvad stiftamtmanden svarede ses ikke af akterne.

Men beskrivelserne viser, at julestuerne fortsatte, selv om præsterne i pietismens tid søgte at lægge en dæmper på løjerne. Kristen Sørensen Testrup, der var født i 1685, skrev midt i 1700 årene: „Det første jeg kan mindes, og i min ungdom gjorde alle folk profession af at lege om julen og somme tider en lang tid efter

om helligaftner, da de både unge og gamle sankedes, hvor de vidste, der var en stor stue, og der bad sig lov at lege, som gemenligen varede til dag, hvorved ej alene blev danset, men formentlig spillet mange slags sømmelige lege, løb vel og nogle usømmelige iblandt hos somme. Den legen er nu ganske aflagt, at de fleste nuværende folk kender ej mere de ting eller ved, hvorledes tilforn blev leget, og til min faders i Testrupgaard (syd for Års) blev og altid således leget, og var præsten salig hr. Kristoffer (Christensen Kragbæk) ofte med.“

En gammel ungarl – endnu en Jeronimus – skrev i 1769 i „Fruentimmer og Mandfolketidende“, at julestuelegen nu er næsten ganske forsvunden. Men i hans ungdom, det vil sige i pietismens dage, da det også hed sig, at skikken var aflagt, skiftedes naboer til at holde julestue for ungdommen. „De gamle kom med undertiden, og min moder kunne huske alle de julelege, der var til, og selv førte os an, ja slog mangan en dans af med vi unge mennesker. Min fader kunne le, så han måtte holde på sin mave, når en jomfru blev tildømt at kysse ham.“ De legede „munken går i enge“, og når faderen var munk, bredte han altid sin kappe ud for den smukkeste pige i kredsen. Panterne måtte indløses, og moderen gav sin datter en ørefigen, fordi hun ikke ville kysse naboens søn, „som dog var en honnet håndværkskarl“. „Hvad bilder du dig ind?“ sagde hun, „du kunne blive en hæderlig mesterinde i lauet.“ Og ungarlen fortsætter sine betragtninger: „da ville forældrene, at deres børn skulle omgås deres lige, men nu skal hver anden svigerdatter være frue.“ Man kunne „drage handske“, og man legede „Gemme bælte“, idet man sang: „Gem bælte, gem bælte, gem så vel,“ – bæltet var et sindbillede på kærlighedens bånd. „Lad Vorherres fugl ikke dø“ symboliserede ved en brændende pind den kærlighed, som unge mennesker håbede skulle vare ved. Og når man legede „Der er kommet et underligt dyr udi min herres have, og det har . . . den ganske nat og gjort så stor en skade“, var alle klar over, at der her hentydedes til „ægteskabsdjævelen“ – ikke alle gik dengang til brudeskamlen med den, de holdt af.

I julen måtte ingen spinde eller male korn. Det gjorde man ikke i ugen mellem et barns fødsel og dets dåb, og som Erich Pontoppidans tjenestepige forklarede: „I juleugen var Vorherre endnu en hedning.“ Man måtte også afholde sig fra at sy, for at heste og køer ikke skulle blive halte, ej heller måtte man bore huller i træ, for at „gæslingerne ikke skal få værk i navlen“. I Holbergs „Julestuen“, 7. scene, vægrede Jeremias Tobaksspinder sig ved at holde juleaften hellig. Han ville ikke så meget som spise sødgrød og „levede som en hedning julen igennem“. Det hævnedes sig, thi hans sønner blev én efter anden rejicerede til eksamen.

Sødgrød var også, hvad man satte ud til „gårdbonisserne“ på årets sidste dag. Anden juledag gav man – ifølge præsten M. J. N. Wilse på Tyholm – husets folk nogle tynde, sigtede kager, de såkaldte „skrønkager“ (skrevne kager) med ost

„Gifter du ikke din datter, så gør hun det selv“

til. Folk åd, hvad de orkede i julen. Det betragtedes som en forseelse ikke at svømme i floder af stærkt øl og flommefedt, siger Erich Pontoppidan. „Thi man troede i gamle dage, at jo mere umådeholdent man i julefesten gjorde sin vom til gode, des frugtbarere et år blev man lyksaliggjort med.“ Struensee afskaffede én af juledagene, den tredje, som helligdag, men julegilderne og overdådigheden varede ved hele det følgende århundrede ud.

„Skal det være gilde, så må det være,“ lød det i Peder Syvs ordsprog. Men det hed også: „Den, som vil være sidst i gildeshuset om aftenen, bliver først i bartskærhuset om morgenen (dvs. hos sårlæggen)“. Eller det kunne lyde dagen derpå: „De sloges til gildes, derfor var øllet godt.“

Den voldsomme festglæde, ordsprogene vidner om, må ses på baggrund af en lang arbejdsdag uden egentlig fyraften. Man var i by og på land travlt beskæftiget fra solen stod op, til man mødte og træt krøb under dynen, efter at solen var gået i bjerge. Arbejdet blev ganske vist afbrudt af talrige små måltider, hvoraf størsteparten indtoges i marken eller på værkstedet. Men man opsarede under vedholden slid en trang til fri livsudfoldelse. Og det var som om dampen blev sluppet ud af kedelen på årets festdage.

„Gifter du ikke din datter, så gør hun det selv (dvs. uden dit samtykke)“ hed det hos Mathias Moth. Og i Peder Syvs ordsprog: „Sjælden lyst og ofte nød, i ægteskab er daglig brød.“ Et ægteskab var i reglen omhyggeligt overvejet, planlagt og aftalt, inden man afsluttede den bindende kontrakt, trolovelsen, mellem de to parter. Men det skete også, at en mand pludselig besluttede sig og friede til pigens forældre dagen efter, at han første gang havde set hende.

Præster og præstekoner oplevede tit flere ægteskaber. Thi en kapellan var i reglen nødt til at ægte sin forgængers eller en anden præsts enke for at få kald. Derved slap menigheden for at forsørge hende. Senere kunne han få fornøjelsen af en ung kone og med hende avle den talrige børneflokk, der i reglen voksede op i en præstegård. Præstedøtre blev hyppigt gift bort til en aldrende præstemand, en proprietær, en forretningsmand eller en anden velbjerget person.

Samme princip var også velkendt i købstaden og i landsbyerne. En håndværksvend kunne opnå at blive mester, hvis han giftede sig med sin mesters enke. Oldermanden og hans lavsbrødre havde måske allerede arrangeret et nyt ægteskab, når de bar „mesterindens“ afdøde husbond til hans sidste hvilested. I hvert fald måtte hun se sig om efter én, der kunne føre forretningen videre og bidrage til hendes forsørgelse. I 1773 ledte en urtekræmmersvend efter en passende bod i hovedstaden, så han kunne blive sin egen mand. Hans søgen førte ham blandt andet til Frederiksberggade for at tage madam Lambrechts sted i øjesyn. Men han blev straks klar over, at han oven i handelen måtte ægte enten moderen



„Gifter du ikke din datter, så gør hun det selv“

I 1700 årene blev mangen purung jomfru forenet i ægteskab med en velsitueret enkemand, og hun kunne så glæde sig til ad åre, når manden var gået bort, at få en ung og driftig svend til husbond, hvis hun overlevede sine barnefødsler. Til brylluppet lod slægt og venner fremstille kalligraferede eller trykte bryllupsviser som denne: „De ugiftes længsel kortelig betragtet i anledning af den kærlige ægte-forening imellem brudgommen, ædle og velfornemme seigneur Jonas Lund, borger og garver i Kiøbenhavn, og bruden, ædle og dydelskende jomfrue . . . Maria Elisabeth Hoffmann . . . 1750.“ På vignetten inde i skriftet ses to brændende hjerter på et alter. – Nationalmuseet.



eller datteren, og den „akkord“ holdt han ikke af. Han købte i stedet, for lånte penge, en anden bod på hjørnet af Fiolstræde og Skindergade. Og han ventede

med at gifte sig, til han 30 år gammel fandt et passende parti, idet han gik lige over gaden og friede til genboens 21årige datter. Moderen var imod forbindelsen; men datteren var villig; og det lykkedes at overtale forældrene. Parret blev gift, levede godt sammen og fik ti børn.

På landet måtte en ung karl også gifte sig for at få sin egen bedrift. Mangen gårdfæster førte den ene enke eller ungmø til brudeskamlen efter den anden, idet adskillige koner døde i barselseng. Men der var mange enker, som oplevede at komme i brudeseng med mere end én ung karl, som til gengæld fik gården i fæste af herremanden. I Store Valby ved Slagelse havde blandt halvdelen af de viede par i årene 1675–1754 den ene eller den anden part været gift før. I landkommunerne på Ærø havde i 1760–69 i 43 pct. af ægteskaberne den ene eller begge ægtefæller været gift før, men på Als kun i 32 pct. af ægteskaberne.

Trolovelsen havde siden 1538 været den første anerkendte form for forbindelse mellem de to køn. Og den skulle efter Frederik 2.s ordinans fra 1582 foretages i overværelse af præsten og fem andre vidner. Derefter skulle der lyses tre gange i kirken, og til sidst skulle de trolovede lade sig vi sammen foran kirkedøren. Selve trolovelsen skete dengang for almuens vedkommende tit i kirken. Men det var gået af brug i 1700 årene; og i Danmarks og Norges kirkeritual fra 1761 nævnes kun trolovelse i præstens hus eller i hjemmet. I Christian 5.s Danske lov, der gjaldt i 1700 årene, hed det: „Hvo hustru vil have, bede hende af forældre eller rette værge, dog med hendes ja og vilje.“ Det tilføjedes, at hvis hun giftede sig uden sin rette værges samtykke, kunne han beslaglægge hendes gods, så længe hun levede. Og det hjalp ikke, at man prøvede med hemmelige trolovelser, hvis formynderen havde rimelige indvendinger mod forbindelsen. Men en pige, der var fyldt atten år, kunne på den anden side heller ikke uden grund holdes tilbage, hvis hun „bekvemmelig kan blive forset (forsørget)“, idet hun var myndig fra sit sekstende år.

Det var ikke hvem som helst, der kunne blive trolovede. For det første krævedes skudsmål eller vidner på, at begge parter ikke var bundne af et andet ægteskab – adelige og folk, der tilhørte rangklasserne, kunne dog nøjes med „ja-ord“ i seks af deres fælles venners nærværelse. For det andet krævede myndighederne, at parterne ikke måtte være for nær i slægtsskab med hinanden. Det gjaldt forældre og børn, brødre og søstre, stedforældre og stedbørn, svigerforældre og svigerbørn, fastre og mostre i forhold til deres niecer og nevøer. Men en mand måtte ej heller gifte sig med sin farbrors ellers morbrors enke, hans hel- eller halvbroders enke eller hans afdøde kones faster og moster, så lidt som en kvinde kunne gifte sig med sin afdøde mands brorsøn eller søstersøn eller sin afdøde broderdatters mand.

Beslægtede inden for disse grader kunne ikke gøre sig håb om dispensation.

Georg Hansen nævner i sin bog om „Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen“ flere eksempler: På Als ville en mand ægte sin afdøde hustrus søsters datterdatter, men fik ubetinget afslag. Det samme skete med en ansøgning fra en bonde i Ulstrup i Jylland, der ville ægte sin afdøde kones søsters sønndatter, og en mand i Horsens, der ville have sin tidligere hustrus halvsøsters datter. På Fyn var der i 1749 en kvinde, der ville ægte sin mands søstersøn; men tilladelse blev naturligvis ikke givet. Ej heller kunne det tillades en mand i Vigerslev at blive gift med sin forhenværende trolovedes søster, idet han havde haft samleje med sin første kæreste, og den første trolovelse derfor regnedes lig et ægteskab.

Folk, der var beslægtet i tredje led eller længere ude, kunne gøre sig håb om dispensation, når de søgte kongen om tilladelse. En biskop forlangte i 1730, at to i tredje led beslægtede, som den lokale præst havde trolovet, ikke måtte søge seng sammen, inden kongelig tilladelse var givet. Ægteskab mellem en kvinde og hendes stedfaders broder var ingen steder forbudt; men da det var aldeles forbudt at søge bevilling til at ægte en afdød mands broder, fandt præsten Stephan Heegaard i Nordby på Samsø i et sådant tilfælde i året 1785, at der burde have været indhentet kongelig godkendelse. I almindelighed fandt myndighederne det heller ikke rimeligt, at enkemænd giftede sig inden et år var omme efter deres kones død. Men man gjorde undtagelse for „simple“ folk, der for deres nærings skyld ikke kunne klare sig et helt år uden ægtefælle. I Store Valby ved Slagelse blev fæstebonden Rasmus Nielsen i gård nr. 8 trolovet med Apollone Jensdatter den 24. januar 1710, parret blev viet den 9. marts. Men ægtemanden døde straks efter, og allerede den 25. maj stod Apollones trolovelse med Silles Pedersen. Han fæstede gården, og de blev viet den 19. oktober samme år, ikke engang otte måneder efter hendes første bryllup. Her var det gården, der krævede sin mand, og en ung enke skulle forsørges.

Danske lov hævdede, at „endog trolovede folk skal holde sig fra hinanden, indtil de er ægteviede“. Og en forordning af 19. 2. 1783 bestemte, at trolovede ikke måtte flytte sammen og leve under fælles tag, inden brylluppet var holdt. De som overtrådte denne bestemmelse, skulle „straffes som for tidlige sammenleje“. Det mildnedes ved et reskript af 25. 11. 1791, således at bøder for den slags forseelser ikke skulle inddrives, hvis parret havde ægtet hinanden, inden et barn blev født. Men almuen brød sig fejl om forordningen. Thi den jævne mand havde siden umindelige tider betragtet trolovelsen som den afgørende ægteskabskontrakt. I 1742 skrev biskoppen i Viborg herom til sine præster: „Man ved, at de fleste desværre holder det for ingen synd at bruge samme familiære omgang efter trolovelsen som ægtefolk, skønt både Guds og hans majestæts lov det alvorligen forbyder, (derfor) finder jeg, at Gud anser en kvinde, som er trolovet med en mand, ligeså fuldt som hans hustru, skønt han ej må røre hende.“

„Gifter du ikke din datter, så gør hun det selv“

På Holbergs tid fejredes trolovelsen i hovedstaden ved, at slægt og venner blev indbudt til et gilde, hvor parret i gæsternes nærværelse rakte hinanden hånden og byttede ringe. Men forud for trolovelsen gik frieriet. En velstillet københavner, Christian Carl Pflueg friede i 1762 gennem sin familie til en ung pige. Det var „mere af ærbødighed for en værdig far og en værdig moster end af egentlig kærlighed“ for den udkårne. Hun var en takkelig, ganske ung pige, 17 år yngre end han, og skønt hun var hans kusine, havde han kun set hende nogle få dage i hendes forældres hus. I næste generation friede en løjtnant til Pfluegs datter, som han kun havde set få minutter dagen i forvejen ved et tilfældigt besøg, og kort tid efter blev de gift.

Trolovelser mellem folk fra Store Valby holdtes o. 1760 undertiden i Slagelse hos løjtnant Koch, Chr. Kleinsmed eller hos en af madammerne Mantix eller Ungermann. Men ellers foregik den hos pårørende i landsbyen. En mand i Ramløse ved Helsingø, Ole Jensen, havde en dag i 1765 indbudt nogle gode mænd og kvinder til at overvære sin trolovelse. Det var fire mænd fra Ramløse, én fra Ørby samt et par kvinder fra Holløse. Da Ole Jensen og hans fæstemø havde sluttet pagten, ofrede de selv så vel som deres gæster efter skik og brug nogle skilringer til præsten og degnen, der hver havde en tallerken stående foran sig til det samme. Degnen sang imens en salme.

Imidlertid havde Ole Jensen også indbudt landsbyens skoleholder, som degnen mente ville gå ham i næringen. Han tillod sig at synge med på degnens salme, ja havde endog den frækhed at stille sig op med en tallerken for at få del i offeret. Degnen tog stadig syngende dennes tallerken og puttede den ind under sin egen, men Ole drog den frem igen, hvorover degnen brugte mund og ruskede i ham. Skoleholderen bad ham passe sin salmesang og fik imens fat i en anden tallerken. Men da sangen var til ende, vendte degnen sig og slog skoleholderen under øret med bagen af sin hånd, idet han skældte ham for en tigger, en trygler, en prakker og en tyv, hvilket han ville bevise ud fra Jesu Syrachs bog (en af de apokryfe bøger i bibelen). Da skoleholderen forsøgte at tage til genmæle, faldt degnen over ham med nye ukvemsord som mammelukker og ræv: „Jo, du smilte Mikkell, jeg kender dig nok, du er kommet for at æde mig ud og være kapellan,“ og idet skoleholderen tørrede sin næse, fortsatte den opbragte degn: „Du kan tørre din næse i min røv!“

Det hjalp ikke, at præsten hr. Brysting blandede sig i skænderiet. Degnen slog i bordet for ham og ville ligeledes ved Jesu Syrachs bog bevise, at han var en morder og en manddraber. Så gik både præsten og skoleholderen deres vej. Præsten havde af fæstemanden fået 24 skilling, mens degnen havde fået 10. Det var ikke første gang, degnen havde været grov mod præsten; og det var ikke blot denne skoleholder, der var årsagen. Thi også hans kollega i Annisse havde ved en

trolovelse i Huseby fået offer til degnens store ærgrelse. Og nytårsdag sidst forleden havde han brugt mund mod præsten inde i Annisse kirke. Men trods klager fra præst og skoleholdere blev degnen siddende i sit embede i endnu tyve år, som en nidkær vogter af sit eget timelige velfærd. – Trolovelsen blev afskaffet som ægteskabsstiftende handling ved en forordning af 4. 1. 1799.

Georg Hansen har i ovennævnte bog om sædeligheden undersøgt vielsesalderen blandt landbefolkningen og fundet, at godt og vel halvdelen af mændene i Jylland og Fyn blev gift mellem det 21. og 30. år, medens man på Sjælland gennemgående var lidt tidligere på færde. Godt og vel tre fjerdedele af kvinderne på landet var gift inden deres 30. år. Blandt byboerne var i landet som helhed 67 pct. af mændene og 75 pct. af kvinderne gift inden deres 30. år, medens kun 58 pct. af mændene i adelsstanden og halvdelen af deres damer blev gift før de var tredive.

Ved forordningen af 19. 12. 1783 bestemtes, at ingen trolovelse måtte vare mere end seks uger. Men i årene 1725 til 1779 varede over en fjerdedel af trolovelserne højest en måned, to femtedele varede to-tre måneder, medens resten praktisk talt blev fulgt af vielse inden et år var gået.

Brylluppet burde så lidt som andre afgørende begivenheder fastsættes til én af de 32 uheldige „Tyge Brahes dage“.

Måske var det dog så som så med respekten for slig gammel overtro? I hvert fald sluttedes i Store Valby ved Slagelse fem trolovelser på Tyge Brahes dage i årene 1700–1775. Og seks par blev viet på disse uheldige dage.

Havde en brud mistet sin mødom, ville et sølvsmykke, som hun bar, løbe an; og så hun sig i et spejl ville det få pletter, som ikke lod sig fjerne, hævdede Olaus Olavius i sin beskrivelse af Skagen 1787. Men heller ikke den snak har vel alle taget altfor højtideligt. Derimod beskyldte husholdersken på Strandegård nord for Præstø i 1745 ladefogden på gården for at have givet hende en kærlighedsdrik, hvorved han mod hendes vilje alligevel havde fået magt over hende.

Brudeudstyret kunne løbe op til flere hundrede rdr., i hvert fald for en præstedatter. I 1725 fejrede præsten i Nebsager ved Varde, Johan Ries, sin datter Dortheas bryllup med efterfølgeren i embedet, Knud Jørgensen Beske. Der blev i den anledning købt en stor rødmalet og ferniseret himmelseng af fyr for 3 rdr., en egetræs dragkiste for 8 rdr., et bord indlagt med „sten“ for 2 rdr., 8 ryslæder stole for 5 rdr. 2 mk. samt et ostindisk sarses bordtæppe for 1 rdr. 4 mk. Jaordet, der var blevet fejret i 1723, havde kostet 2 rdr. 3 mk. 8 sk. for brændevin, sukker, kandis, te og brød. Og i anledning af brylluppet blev der slagtet en fed kvie til 2 rdr. 4 mk. I alt beløb udgifterne sig til 342 rdr.

Brudgommen måtte ikke se bruden, før hun i smug havde set ham. Ellers ville de ikke forliges vel. Og havde én af dem været gift før, skulle man sætte tøflerne med hælene mod brudesengen, for at den afdødes genfærd ikke af skinsyge skulle

komme og blæse usamdrægtighed ind i ægteskabet, siger Erich Pontoppidan. Men han tilføjer rigtignok: „Hvo kan ved at nævne sligt bare sig for latter.“

I kirken fandtes undertiden et brudetæppe, således anskaffede Æbeltoft kirke i 1747 et klæde, som brudefolk kunne leje og få lagt foran altersranken. Og i 1730 havde man anskaffet fire voksblomster „til at sætte i stolene for brudefolk og ved barnedåb“. Folk, der følte sig fornemmere end de fleste, kunne bruge bestemte formularer, når de indbød til bryllup, som for eksempel at gæsten „vil bevise de unge brudefolk og mig en stor ære og med sin hæderlig nærværelse forhjælpe dem med bøn og påkaldelse til Gud, at deres ægteskab måtte blive lykkeligt og af Gud velsignet. Og efter sådan kristelig forening med andre gode venner forblive på et lidet måltid“.

Vielsen skete i reglen i kirken. Men en del fornemme søgte på Holbergs tid kgl. bevilling til at blive viet i private huse, selv om det var ved at gå af mode. Efter loven måtte der kun gives otte retter til middagen, og der måtte ikke „nogen pyramider af sukkerbageri iblandt bryllupskosten anrettes, meget mindre nogen overdådighed optænkes med kostbare retter.“ Rangspersoner måtte til omhæng og betræk på brudesengen kun bruge taft, atlask, damask eller andet silketøj. Silkefrynser måtte kun bruges, når de var forarbejdet i landet; men sølv- og guldfrynser, kniplinger og snore så vel som kniplinger på lagenerne var kun tilladt gehejmeråder, grever og friherrer. Til brudeskamlen måtte kun bruges vævet tapet uden frynser, og at anbringe en himmel over den og bordet, hvor de nygifte spiste var alene tilladt de fire øverste rangklasser. Håndværks- og tjenestefolk måtte blot bruge rask eller andet indenlandsk uldent tøj til brudesengen, de måtte kun følges til kirken af seks par folk og trakteres ved middagen med fire retter mad. Til bryllupper i almindelighed måtte man kun indbyde 12 par foruden den nærmeste slægt. Det siger sig selv, at den slags bestemmelser ikke blev overholdt; på landet nøjedes man i reglen med at indbyde et halvt hundrede mennesker. Og i Holbergs „Barselstuen“ siger Troels (1, 2): „Kommer man til en skrædders eller skomagars bryllup, bliver man imodtaget med trompeter og valdhorn, sat ved et bord så langt som fra kyndelmisse til påske, sigtet fuldt af kostbare retter.“ Derfor lejede mange håndværksfolk lokaler ude i byen, således i det såkaldte „Paradis“ ved Vesterport i København.

Stadsmusikant Just Henrik Beichsted beklagede sig i 1775 over, at fuskere gik ham i næringen blandt andet ved at spille ved bryllupper. Det drejede sig om over hundrede personer, artilleribetjente, soldater, tamburer, bådsmand og andre løsgængere foruden folk fra garnisonen og det hvad enten brudgommen og bruden var af borgerlig stand eller ej. Når de holdt bryllup i et borgerligt hus, havde stadsmusikanten ret til at jage fuserne på porten og sætte sine egne folk til at spille, hvis han opdagede, hvad der gik for sig. I 1712 havde en øltapper måttet

bøde 10 rdr., fordi han med sit kompagni havde spillet ved to borgerbryllupper, det ene i det før nævnte „Paradis“, det andet hos en tobaksspinder på Vestergade.

Til et borgerligt bryllup hørte dengang som nu en lang og omstændelig bryllupsviser; ofte digtede degne i landsbyerne sådanne viser til bondebryllupper. Til tider indeholdt viserne så direkte hentydninger til det ægteskabelige samliv, at senere udgivere har udeladt disse passager af sømmelighedsgrunde. Forfatterne yndede iøvrigt et snørklet sprog, isprængt latinske vendinger og med mange hentydninger til lokale forhold. I 1748 bortgiftede provst Klemens Jørgensen Fog i Hvidding sin datter Elisabeth til en ældre apoteker i Ribe. Den anonyme forfatter, en Wellejus af præstefruens slægt, begyndte sit digt således: „De levende receptors prærogativer frem for de døde betragtet, da brudgommen, velædle og velvise Sr. Hieronymus Carstensen, apothequer udi Ribe, lod sig med en af de levendes, ædle og dydsirede jomfru Elisabeth Fog udi et kjærligt ægteskab forene . . . Herbis non verbis corde virescit homo,“ oversat: „Ei snak og pral, men urter skal et menneske oplive.“ Digtet sluttede: „Før og udi hospital / pigerne, som dér er, skal / på der' mødom passe / før vor brudgom og vor brud / som nu samlet er i Gud / skal af vanheld trykkes / før det engle-yndigt par / som i Ribe bolig har / nogen tid ulykkes.“ Sortebrødre hospital var berygtet for usædelighed blandt pigerne, og denne hentydning skulle med selv om det intet havde med festens genstand at skaffe.

Når brylluppet var på sit højeste, kunne det hændes, at der blev affyret salut og fyrværkeri, som det skete ved en præstedatters bryllup på Århusegnen i 1741. Herredsfogden indberettede sagen, men fik det lakoniske svar: „Herpå er ej at reflektere.“ Stemningen var ofte høj, når man forlod bryllups huset. Da nogle bryllupsgæster i Æbeltoft en aften ved 11-12 tiden i 1704 gik hjemad i måneskin, lod de musikanterne gå foran og spille og vækkede derved byens borgere af deres tidlige nattesøvn.

Selv om trolovelsen blandt almuesfolk ansås for den handling, der indledte ægteskabet, lagde man vægt på at få vielsen overstået, inden det første barn kom til verden. Indtraf fødselen før det berammede bryllup, kunne det hændes, at barnefaderen måtte vies til moderen, mens hun lå i barselseng, hvorefter han straks med brudeskaren drog til kirken, hvor en anden kone ofrede som brudens stedfortræder. Biskop Ramus i Odense fandt dog, at vielsen i sådanne tilfælde burde opsættes, til konen havde holdt sin kirkegang, men at hun da „kan og bør introduceres som en ægtekone, og deres vielse da straks derefter ske i kirken“. I Øster Starup i det sydlige Jylland skete det i 1781, at bruden gjorde barsel på selve sin bryllupsdag, hvorfor præsten var tvunget at forrette vielsen i hendes hjem; men derefter drog følget til kirken og fuldførte den øvrige del af vielsen.

## Fødsel, dåb og konfirmation

Ugifte forældre, som giftede sig hurtigt efter barnets fødsel, fik lejemålsstraffen nedsat, og de slap for at stå offentlig skrifte på kirkegulvet i menighedens påhør.

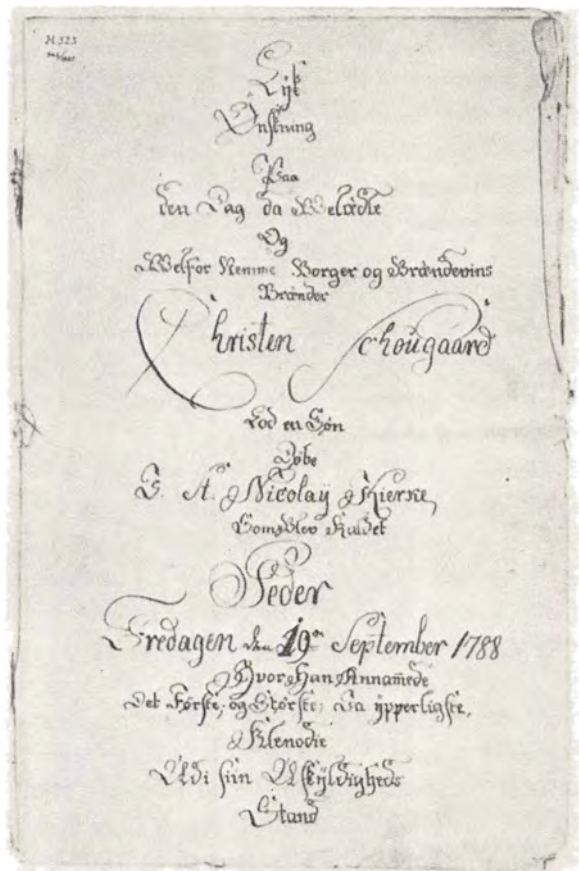
Georg Hansen har ved studium af kirkebøger vist, at i Jylland faldt tredive til fem og tredive procent af et par tusinde fødsler i 1700 årene så tidligt efter trolovens indgåelse, at besvangringen måtte være sket før denne. For Sjælland med omliggende øer var tallet omkring tredive procent af et lignende antal fødsler. I forhold til vielsen var bruden besvangret i fem og fyrre til halvtreds procent af de undersøgte tilfælde, lige meget om det var i Jylland eller på Sjælland. Der synes heller ikke at være nogen synderlig forskel på for tidlige fødsler i sogne, hvor pietistiske præster virkede, og sogne, hvor rationalister røgtede sognekaldene; i de undersøgte tilfælde kun tre pct. Øjensynlig fik husmænd hyppigere børn, inden der var gået ni måneder efter vielsen, end gårdmænd. Og der var en iøjnefaldende forskel på landbefolkningen i almindelighed og præsterne. Det skyldtes måske til dels, at en præst, hvis kone kom for tidligt i barselseng, mistede sit embede og ikke kunne søge et nyt, før to år var gået.

Navnlig præsterne fik tit en stor børneflokk. Men det skete også blandt forholdsvis velstillede folk af borgerlig herkomst. Eggert Chr. Friborg, der selv var præstesøn og i sine velmagtsdage forvalter og forpagter af herregårde, fik i sit ægteskab med Kristine Marie Randrup, der var en forpagterdatter, ikke mindre end tretten børn i løbet af en snes år. Og der kunne findes talrige eksempler på tilsvarende frugtbarhed. Ikke desto mindre regnede den økonomiske forfatter, pastor J. D. W. Westenholz i Gerlev ved Randers i sit „Prisskrift om folkemængden i bondestanden“ 1772 med, at der på landet kun blev født fem børn pr. 200 mennesker, skønt befolkningen på hans tid var begyndt at stige stærkere, en vækst der dog ikke så meget skyldtes en større fødselshyppighed som en ringere dødelighed, navnlig blandt børnene. I landsbyen Store Valby ved Slagelse fødtes i tiden 1675–1754 gennemsnitlig kun tre børn for hvert gårdmandsægteskab mod 3–4 i Gerlev o. 1772. Det skete dog, at et ægtepar fik en halv snes børn, men husmændene fik gennemgående færre børn end gårdmandsfamilierne. Mange ægteskaber var barnløse, og en del mennesker afholdt sig fra at indgå ægteskab. Thi vilkårene var økonomisk set så vanskelige – blandt andet på grund af de høje skatter efter krigsårene – at folk begrænsede fødselstallet.

Westenholz nævner, at endnu på hans tid afholdt mange sig fra at gifte sig af økonomiske årsager. De morede sig hellere med hinanden på hovmarken, og „er et par unge folk ej udlært nok, at forhindre undfangelsen, så forhindres dog, at fosteret kommer til fuldbårenhed . . . der findes vel en gammel kierling, en rufferske, som véd et eller andet middel. Ofte er og den letfærdige ungdom allerede længe i forvejen underrettet derom, hvad for ting til slig brug kunne være tjenlige, og det værste er, at de er at få i enhver bondegård, i enhver smedje etc.“



## Fødsel, dåb og konfirmation



Også i anledning af et barns dåb lod pæne borgere tit fremstille kalligraferede lykønskninger. Her læses: „Lyk-ønsking på den dag da velædle og velfornemme borger og brændevinsbrænder Christen Schougaard lod en søn døbe i St. Nicolaj kirke, som blev kaldet Peder, fredagen den 19. september 1788, hvor han annamede det første og største, ja ypperligste klenodie udi sin uskyl-digheds stand.“ –Nationalmuseet.

og senere tilføjer han: „Af kærlighed at giftes, det anses for ungdoms dårlighed, og at giftes for at avle børn, ved jeg ej iblandt bønder at have hørt eksempel om.“ Ofte måtte som nævnt en ung mand tage en gammel enke for at få en gård i fæste, og Westenholz forstod godt, at en sådan ung mand ikke havde lyst til at ofre sin kærlighed på en kvinde, der kunne være gammel, snavset og egensindig, skønt han var nødt til at dele seng med hende.

Jacob Bircherod skrev i 1734: „Ser man storken flyve først om året, så bliver mange tunge, ser man ham stå, da lette,“ og „det holdes for en lykke, hvor storken bygger på huse.“ I det følgende århundrede fæstnedes den forestilling, at storken bragte de små børn. Han byggede jo ofte på præstegårde, og der vidste man, at der næsten altid kom en stor børneflokk til verden.

Folk var som før nævnt fra barndommen blevet fyldt med forestillinger om,

hvad man måtte afholde sig fra at gøre i visse situationer, og hvordan man kunne afværge følgerne, hvis man uforvarende var kommet til at overtræde uskrevne love. Man troede vel ikke fuldt og fast på al ammestuesnak. Men en frugtsommelig kvinde måtte især være følsom for den. Lægen C. E. Mangor, der var provinsfysikus for Sjælland, skrev i 1779: „Hun må for Guds skyld betænke, at mange ulægelige sygdomme hos børn, især slag og deslige, er ofte ikke andet end følger af heftige sindsbevægelser hos de frugtsommelige mødre, fornemmelig arrighed og store hjertesorger. Det må især være sagt de kælnede og ømfindtlige . . . En næsten almindelig tanke er det, at en kone kan forse sig, eller at hendes indbildning kan påføre barnet de såkaldte moderpletter, når den bringes i bevægelse. Der er sagt næsten lige så meget med som mod i denne sag, og da den ej er afgjort, er det nok bedst ej at bruge den største forvoenhed, helst med de frygtsomme, men dog ej heller styrke nogen af dem i deres frygt.“

Denne rationalistiske læge fordømte lige så vel som pietisten Erich Pontoppidan almuens overtro. Pontoppidan fortæller i sin „Fejekost“, hvor svært det er for svangre at begå sig. „Til eksempel må en frugtsommelig kone, som vil undgå en meget hård barselseng, vogte sig for uforvarende at færdes over de reb, med hvilke hestene tøjres, når de græsser på grønsværets frugtbare sletter, og er hun tilfældigvis kommet til at færdes over sådanne tøj, fremskynder hun sin død ved sin heftige sorg derover . . . Hun skal fremdeles vogte sig for at gå hen over det sted, som er bestemt til at hvæsse knive på, ellers vil hendes livsfrugt få en dårlig mave. Hun skal vogte sig for at lade skrædderen tage mål af sig, ellers vil hendes afkoms klæder aldrig komme til at sidde net. Hun skal vogte sig for at holde garn for den, der vinder, ellers vil det spæde barn få skrøbelige hænder. Hun skal vogte sig for at deltage i gudstjenesten på St. Hansdag, af hvilken grund ved jeg ikke (fordi heksene var særlig virksomme ved St. Hans?) . . . At denne overtro hersker over hele . . . Fyn, det er mig berettet både af den ene og den anden præst dér fra landet, hvisårsag den atgpågivende let kan holde tal på de frugtsommelige koner i hvilket som helst sogn, eftersom enhver svanger kvinde da holder sig hjemme, når de andre alle som én . . . møde i Guds hus for ikke at blive regnede til dem, der er med barn. At der gives ting, for hvilke en frugtsommelig kone bør vogte sig er vitterligt nok; men kun sådanne ting, som lider af en naturlig forvorpenhed (ondskab), der kan indjage de svangre skræk, og ikke pure indbildninger.“

Også Jacob Bircherod kendte faren ved at gå over et sted, hvor der blev slebet knive. Men han tilføjede, at man straks skulle spytte på en sådan trappe eller dørtærskel, for hvis en barselkone gik derover, ville hun fare ilde (nedkomme i utide). Spytet satte nemlig skel mellem hende og det onde. Og af Anders Samsing havde han erfaret, at „af alt, hvad som slagtes, når hovedet er afskåret,

må det første led af halsen hugges fra og kastes bort, thi om en kvinde æder deraf, bliver hendes barn hængt. Dette observeres nøje af alle . . . Ingen kone, som laver til barsel, må spise hovedet af nogen slags fisk, thi da får barnet tungebånd.“ Og hvis to hunde under parring kom til at hænge sammen i en port eller dør, skulle man skynde sig at slå vand på dem; „thi ellers om der kommer en svanger kone og går derigennem, kan hun og hendes foster ej adskilles“. Mangen svanger kone holdt sig simpelthen hjemme for ikke at blive ængstet unødigt ved nabokornernes snak.

Forløsningen kunne lettes, når man satte sig foran den frugtsommelige og bad tre gange: „Mutter Maria, lån mig nøglerne dine, så jeg kan åbne lænderne mine.“ Det gjorde en gammel jordemoder i Skælskør, men for denne papistiske lære blev hun straffet, og hun måtte love at forbedre sig.

Når barnet bliver født, brister fosterhinden i reglen. Men det hænder en sjælden gang, at hele efterbyrden fødes samtidig med barnet, så det ligger i en ubrudt fosterhinde. Så sagde man, at det var født i „sejrsskjorte“; det kunne få tilnavnet „Sejr“, eller, som i Store Valby ved Slagelse, „Sejrsern“. Et sådant barn havde megen lykke i vente og kunne væрге sig mod skudsår. Peder Tordenskjolds broder, admiral Caspar von Wessel, der blev begravet i Gudme kirke på Fyn i 1768, ville have sin sejrsskjorte med i graven; den kom imidlertid ved en forglemmelse ikke med i kisten, men blev senere lagt ned under en plade, hvorpå man satte en indskrift. Erich Pontoppidan skrev i 1736: „Der gives folk, som altid går rundt og bærer på deres efterbyrd – på dansk sejrsskjorte, måske fordi de berøve alt, hvad der er ondt, sejren – hængende på kroppen af sig, som en art beskyttende talismaner, der i virkeligheden hindrer, at man af hjertet kan udbryde: . . . Mit håb står kun til Gud.“

Det hændte, at barselkvinden døde ved fødselen. Så måtte hun have de ting med sig i graven, som var nødvendige for at fuldbyrde forløsningen. I en disputats 1740 omtaler Olivarius: „Den højest almindelige (men dårlige) skik at medgive de i barselseng døde kvinder i deres kiste tråd, lærred, nåle, sakse og desuden et brød og andre madvarer, for at ikke fosteret, som endnu fjæler sig i bugen og kommer frem deraf i gravens gemme, skal mangle føde og klæder.“ I 1938 fandt man i Helsingør i en grav fra tiden omkring 1740 liget af en frugtsommelig yngre kvinde. Ved hendes venstre side lå svøbelist, svøb, ble, navlebind, navleklud, skjorte, en hvid lærredshue, en rød silkehue, en halskrave, et brev knappenåle, en synål med tråd til, en strimmel bændel; og ved kistens nederste hjørne stod en grøn glasflaske fyldt med vand – et vidnesbyrd om, at overtroen om den svangre kvindes forløsning i graven endnu var levende i Helsingør på den tid.

Når barnet var født, skulle moderen (hvis hun havde bragt barnet til verden siddende i en fødestol) gå tre gange over et fyrbækken, inden hun lagde sig til

seng, for at barnet ikke skulle blive forhekset, siger Jacob Bircherod. Det var forbudt i Danske lov (6. 1. 12) at signe, mane og *måle*, men det hed hos Erich Pontoppidan's discipel, digteren Chr. Fr. Wadskiær i 1743: „Hvo skal en bonde hjælp / og råd for modsot give / når signekærlingen forgæves måler ham?“ Det foregik på den måde, at man målte længden fra isse til sål og bredden, når armene var udstrakte. Var der forskel på de to mål, havde barnet eller den voksne en sot i sig, der kunne sættes væk, ved at måletrådene blev begravet eller brændt. Undertiden „målte“ man allerede det nyfødte barn for at sikre sig, at det ikke led af denne sot. Det hedder i Holbergs „Barselstuen“ (1, 7): „Anne Signekielling skal også have 4 mark, som måler barnet for moersot.“ Udtrykket „modsot“ eller „morsot“ kom ligesom det græske hysteria af „livmoder“; men det dækkede vistnok snarest *cardialgi* (dvs. smerter i hjertekulen) eller kolikagtige smerter i underlivet.

Straks når barnet var født, og det blev lagt i svøb, gav man det en hue på. Og jordemoderen skulle se efter, om det havde tungebånd, der kunne binde tungen og gøre det vanskeligt at tale; i så fald klippede hun det over, så barnet kunne blive „godt skåret for tungebåndet“. Barselkone skulle efter fødselen have tynd mad og ro, men ingen brændevin, sagde fødselslægen B. Wichmand 1755 i „Kort undervisning for jordemødre“. Det nyfødte barn var indtil dåben udsat for at blive forbyttet af vætter og underjords-folk. Derfor brugte man undertiden, siger Erich Pontoppidan, at vikle stål eller, hvad der var det allerbedste en saks af stål, ind i dets svobeliste. Saksen dannede jo et kors, men konerne, der bistod ved fødselen, foretrak undertiden at fæstne to korslagte nåle på barnet. Barselkone skulle i finere familier blive liggende 42 dage, pyntet i en prægtig opredt seng, og modtage besøg af slægt og venner, som man ser af Holbergs „Barselstuen“ (3, 6). Men Jacob Bircherod nævner dog, at de fornemme barselsenge på hans tid (1734) var afskaffet: „Nu bekymrer ingen sig om sligt, (men) endnu siges, at en kone lå som forgyldt i sengen.“ Og i 1779 skrev lægen C. E. Mangor, at nogle holdt sengen i tre uger uden at få sengen redt, hvilket alene skyldtes fornemhed.

I fornemme huse skulle den, der havde født, ligge på „barselseng“ i stiveste pynt og tage mod gratulanter, som i Holbergs „Barselstuen“. Her er det en nu ukendt borger D. Bagge, der har ladet sig afbilde siddende på en stol hos sin kone, Hollandine C. Cornelia Bagge, født Pass, da hun lå i barselseng i året 1782. Hun er klædt i en lysblå nedringet kjole. Håret er højt opsat med proptrækkerkrøller ved ørerne, og hendes højhælede tøffel stikker frem bag stolens ryg. Hendes mand er i en brun dragt, og sengen er udstyret med rødt omhæng. – Maleri på glas, Nationalmuseet.

Fødsel, dåb og konfirmation



Anderledes med konerne på landet; de stod undertiden op og tog fat på arbejdet i huset inden en uge var omme. Således indberettede præsten Lambert Guldager til stiftsøvrigheden i Århus, at der på trods af forordningen af 14. 12. 1736 søndag den 8. juli 1737 holdtes et barselgilde i Nørre Onsild, hvor konen gik og vartede op fjerdedagen efter sin nedkomst, mens manden sad som den trettende til bords (hvilket ikke blev anset for uheldigt).

I Danske lov (2. 5. 6.) bestemtes, at barnet skulle døbes senest otte dage efter fødslen. Skete det ikke, kostede det 20 lod sølv i bøde. Mange ville dog have børnene hjemmedøbt straks efter fødselen, dels af frygt for at de skulle blive forbyttet, dels også fordi man ikke gerne udsatte de helt spæde børn for at opholde sig i iskolde kirker om vinteren. Hjemmedåben blev i løbet af 1700 årene så almindelig, at myndighederne 19. 3. 1745 udstedte forbud mod, at dåben i kirken blev udsat, til moderen kunne blive indledt samme søndag. Børnene blev efter ritualen af 1685 dog ikke neddyppet i fonten, men alene tre gange overøst med vand på deres blotte hoveder.

Den lutherske kirke anerkendte ikke – sådan som den katolske – at udøbte børn var hedninger, men det var først under Christian 7. i 1783, man slettede djævleuddrivelsen, hvorved den urene ånd manedes til at fare ud og give plads for Helligånden. Under Struense afskaffedes kravet om hurtig kirkedåb, idet man satte børnenes liv og helbred i fare derved (27. 7. 1771). Samtidig ophævedes forbudet mod, at vente med dåben til moderens kirkegang. Indtil denne forordning kom, havde det også været bestemt, at ægtefolks børn skulle døbes, når gudstjenesten var forbi, mens hore- og slegfredsbørn i købstæderne først måtte døbes efter kl. 12, og i landsbyerne når der var ofret efter ægtebørnenes dåb.

I Danske lov (2. 5. 5) bestemtes, at kun fem mænd og kvinder måtte indbydes til at være faddere. I Horsens omgik man o. 1739 denne bestemmelse ved at foregive, at den kvinde, der bar barnet, ikke kunne regnes som fadder, dvs. at der kunne være både tre kvindelige og tre mandlige faddere. Byfogden spurgte da også stiftsøvrigheden, om han skulle tillade denne „overtro“?

Fadderne var pligtige at give offer til præsten; men i Danske lov var ikke fastsat nogen bestemt størrelse. I 1734 skrev Jacob Bircherod, at efter lovens udstedelse kostede det intet at stå fadder, undtagen for de to kvinder – hende der bar og hende der stod hos –, som gav præsten hver 24 skilling og måske lidt til vuggepenge eller til offer på landet, hvor det var brugeligt. I Odense havde præsterne dog lært folk at give mere. Han tilføjede, at landsbypræster og bønder altid havde mange faddere, samt at de efter at have ofret til præsten gav barnet to skilling. Men ingen forærede ellers barnet noget, bortset fra den nærmeste slægt, som kunne give lidt „dukketøj“ (legetøj) af sølv. I København pyntede man den stol i kirken, hvori barnet var, med store voksbuketter, som folk betalte for. På den tid

## Fødsel, dåb og konfirmation



Bindebrev sendte man til venner og bekendte på deres navnedag, dvs. den dag hvis helgen modtageren havde navn tilfælles med, eller også på én af de fire tamperdage 19. 2, 20. 5, 16. 9 eller 16. 12, eller på St. Birgittes dag den 7. oktober. Det her aftrykte bindebrev blev overrakt Karen Christophersdatter i 1793 på hendes navnedag den 25. november (Karen=Catharina): „Jeg nu her begynde vil / dig et ærvers at stil / om det mig nu lykkes måe / at jeg dig kan bunden fåe / med en liden silketrae / trende knuder bunden på / dennem du opløse måe,“ lyder første vers. Kunne modtageren ikke løse knuden (eller gætte en gåde), måtte hun gøre et gilde for at blive løst. Afsenderen hed Niels Rasmussen. – Nationalmuseet.

ønskede fadderne også at blive inviteret efter gudstjenesten og trakteret med te, kaffe, chokolade, vin, akvavit og konfekt, og de gav til gengæld vuggepenge.

I den hollandske del af Amager og på Ærø var det skik, at en mand bar et drengbarn, mens en kvinde bar, når et pigebarn skulle døbes. Denne skik fandtes også flere steder i Sønderjylland. På landet valgte man i reglen en kone fra én af de mest ansete og økonomisk velfunderede gårde i landsbyen til gudmoder. Men så såre hendes mand døde, og hun var blevet enke, blev hun ikke mere bedt om at bære børn til dåben. Ofte overtog hendes svigerdatter denne rolle, hvis en søn havde fået gården i fæste efter sin fader. Den kvinde, der „stod hos“ og holdt huen, mens barnet blev døbt, valgtes derimod som regel blandt dem, der var i stand til at amme, selv om hendes mands anseelse også kunne betyde noget. I

mange landsbyer var der ingen kirke, og man måtte køre det helt spæde barn et godt stykke vej på en simpel pindevogn ad slette veje og i al slags vejr til sognekirken. Moderen kunne ikke følge med, selv om hun måske var stået op af barselsengen for at hjælpe til med at tilberede et måltid for gæsterne; thi hun skulle først introduceres i kirken. Derfor var det i mange tilfælde tvingende nødvendigt, at én eller anden af følget gav barnet en tår at drikke; og endnu i det følgende århundrede kaldtes konen, der stod hos, tit „pattekonen“. I København skete det, at jordemoderen stod hos og tog huen af barnet, når det skulle døbes. Men her var afstanden til kirken ikke så stor.

Det var almindeligt at opkalde barnet efter afdøde slægtninge. Havde en mand nylig mistet sin første kone, var det naturligt, at det første barn, han fik med sin nye kone – hvis det var en pige – blev opkaldt efter den døde. Ligeså blev en dreng tit opkaldt efter moderens afdøde mand. Derimod opkaldte man ikke gerne folk i levende live; for så mente man, de opkaldte snart ville dø. Bedsteforældre blev gerne opnævnt først. Men også afdøde søskende var det almindeligt at opkalde. Desuden kunne man give barnet navn efter velhavende slægtninge, folk man håbede på at arve eller fremtrædende mænd og kvinder. Efternavnet dannedes efter gammel skik og brug af faderens fornavn med tilføjelse af -søn eller -datter. Men nogle steder havde man nedarvede slægtsnavne, og i adelige, gejstlige og mange borgerlige familier var dette reglen.

På landet kaldte man ofte folk efter det sted eller den gård, hvori de boede. Derfor kunne en mand skifte tilnavn fra tid til anden; for eksempel kunne en Lars Christensen på Holstebroegnen i slutningen af århundredet først hedde Lars Krog, fordi han var født i en gård med dette navn, dernæst kom han til at hedde Lars Sønderlund efter den første gård, han fik i fæste, og skiftede han fæstegård, fik han atter et nyt kaldenavn. Dertil kom såre almindeligt tilnavne efter håndværk og profession: Smed, Møller, Skrædder, Hugger, Skomager osv. Havde man et navn, som svarede til en helgendag i almanakken, var helgendagen ens navnedag. Denne dag var vigtigere end selve fødselsdagen, som kun blev højtideligholdt af kongelige personer og folk i de højere klasser.

På navnedagen – eller på en af de fire tamperdage – kunne man binde folk ved at sende dem et brev på vers, et „bindebrev“, med en uløselig „knude“. Man kunne kun blive løst ved at gøre et gilde for afsenderne. Tit var bindebreve kunstfærdigt kalligraferede af professionelle folk, og man hængte de smukkeste op i glas og ramme, eller man klistrede dem på indersiden af låget i en standkiste som „kistebreve“. Knuden kunne være en kunstfærdigt tegnet „valknude“, der bestod af to bølgeformede ringe, flettet uløseligt ind i hinanden; eller den kunne bestå af en vanskelig opgave som denne: „Kan du sige mig / hvor mange skridt du agter at gå i den grønne eng / førend du triner i brudeseng / eller hvor



mange minutter du skal leve / førend du skal dø / Kan du det besvare, så er du fri . . .“

I de første 3–6 uger efter nedkomsten havde moderen sin „barselsrensning“; og i denne tid betragtede almuen hende som uren, som præsten i Rye-Sonnerup ved Roskilde skrev i en bog for unge præster 1806. Kirkeritualet af 25. 7. 1685 hævdede ganske vist, at man ikke skulle holde sådanne kvinder for mere syndige og urene for Gud end andre mennesker, „men for den almindelige svagheds skyld, som er hos dennem, såvelsom for en høvisheds og en skikkelig ærbarheds skyld, på det ingen skulle være til forargelse og ondt eksempel“ bestemtes at barselkvinde skulle holde sig hjemme fra kirken og siden af præsten indledes („introduceres“), hvor det hidtil havde været brugeligt. Havde en kvinde derimod født uden for ægteskab, måtte hun ikke introduceres i kirken af præsten. Den, der skulle indledes, „kirkegangskonon“, måtte stå i våbenhuset i vinterens kulde og vente på, at præsten viste sig i døren til kirken og med en kort formaning mindede hende om at takke Gud, som havde hjulpet hende til en god forløsning. Efter prædiken skulle hun sammen med sit følge gå op for alteret og ofre til „Guds tjener“. Først ved et reskript af 22. 11. 1754 blev barselkoner fri for at lade sig indlede; „men ønsker nogen at beholde den gamle skik, skal præsten føje hende deri“, og det gjorde de fleste på landet endnu et stykke ind i det følgende århundrede.

Til rækken af kirkelige højtidssage, knyttet til begivenheder i slægtens tilværelse, knyttedes i 1736 konfirmationen. Den var ved århundredets slutning en vigtig højtid. I København foregik den i alle kirker på samme tid. Om eftermiddagen var alle gader fyldt med børn i deres stads. Henrik Steffens skrev i 1789: „På voldene, på promenaderne i omegnen, i Kongens have, i byen myldrede det af glade pyntede børn, og selv om en streng kristen kunne fremføre mange indvendinger mod en slig sanselig verdslig glæde på en dag, der rettelig skulle være helliget stille betragtninger, kunne man dog ikke holde den tiltalende, glade følelse tilbage, som et sådant syn nødvendigvis måtte opvække.“

Pastor J. Junge i Bloustrød var tit faldet i forundring over den store frimodighed, med hvilken bonden rakte døden sin hånd. Og fortroligheden med døden havde også under pesten i 1619 fået sit udtryk i en af myndighederne udsendt leveregel, der i let ændret form levede i folkemunde endnu i 1800 årene: „Vandre varlig / tær sparlig / tiden er farlig / døden kommer snarlig.“

Ville man vide, hvem der skulle dø, kunne man tage varsel ved at hænge St. Hansurter op eller ved at slå op i salmebogen, når nytårsnyet viste sig, som ovenfor nævnt. Synske mennesker kunne se ligskarer. Og når gårdhunden glammede om natten, hed det: Den tuder ad Hel. „Thi hunde og hvilke dyr, der ellers kom-

mer for lyset uden straks at skimte dette, tros at kunne se, hvad der hos andre undgår øjnenes skarpeste syn,“ skrev Erich Pontoppidan.

Da Otto Kühl, én af Frederik 4.s hoffolk, døde natten mellem 11. og 12. september 1730, skrev Jacob Bircherod i sin dagbog: „Den superstitieuse (overtroiske) almue forsikrede at have forud vidst, at der på slottet ville komme lig. Hundene havde gøet om natten, og dette holdtes af dem for et vist omen (sikkert varsel).“ Og i Holbergs 496. epistel hedder det om en skomagermester, at „han har haft dette tilfælles med andre stormænd, at deres endeligt, ligesom forud tilkendegives ved foregående tegn og hændelser. Anno 1721, som var hans sidste leveår, fornam han udi huset adskillige usædvanlige ting: Porthunden Soldan hylede om natten mere end han plejede. Sengekammeret blev opfyldt med fårekylinger. Pigen så ofte, som hun fejede gulvet, fandt knappenåle uden hoved og andet deslige, hvoraf den salig mand dømte, at hans timeglas snart ville udrinde.“

Når nogen var blevet syg, sagde man: „Hel er kommet.“ Var de blevet raske igen: „Hel er fordreven.“ Hvis nogen mødte den hvide, trebenede „helhest“, varslede det død. Pontoppidan tilføjer i en note: „Rygtet om den hævnende ånd, der, om jeg så tør sige, med trebenet bulder om natten humper om på kirkegården uden om St. Knuds kirke, har for længst fyldt alle skvaldergader (∴sladdegyder) i Odense.“ Også Jacob Bircherod kunne fortælle om denne hest, der kun havde ét bagben: „Det er en superstition, det som siges i St.Knuds sogn i Odense, at der på kirkegården skal gå om natten en helhest, nemlig en hest på 3 ben, som et spøgelse. Dette passerer for en tros-artikel. Og i et andet sogn skal gå et får eller et lam.“ Troen på „kirkelammet“ og „helhesten“ holdt sig endnu længe efter 1700 årene. Bircherod nævner også, at „i Odense er en superstition, at åmanden går i åen og råber, og hvilket år der drukner et menneske, så året efter får han to“. Men ville nogen nytårsaften se ind ad vinduet til folk, kunne han få at vide, om nogen af dem, der sad i stuen, skulle dø inden året var omme. Thi så ville han se den dødsmerkede uden hoved.

Når nogen var død, holdt man vågestue, skønt det var forbudt ved forordninger af 26. 4. 1656 og 7. 11. 1682. Sidstnævnte forordning forbød desuden at give traktement ved kistelægningen. Det var nemlig blevet skik, at både gamle og unge tilbragte tiden i sørgehuset med allehånde lege. Holberg fortæller i 226. epistel, hvorledes man i hans barndom „med langt større lyst og fornøjelse bivånede våge- og sørgestuer end nu om stunder bryllupper. Jeg erindrer mig i min barndom, hvilken glæde det var for mig og andre, når vi fik at vide, at et af vore naboers børn var død, thi derpå fulgte mange gode og fede dage“. I Agerskov i Nordslesvig spillede man o. 1772 kort på låget af den dødes kiste, når der blev holdt ligvagt. Når folk i Vium i Vestjylland i 1790erne gik hen til sørgehuset, hvor liget lå, hed det at „gå i vågestue“. Her sad de den sidste nat før begravelsen.

Først nød de et måltid, og derefter sang de salmer og drak brændevin vekselvis den hele nat igennem.

Mange steder havde man til kirkerne anskaffet smukt udskårne og stafferede ligbårer. Under bunden af en bære i Fangel kirke på Fyn er der, foruden årstallet 1719, skåret et billede af døden med le og vinger samt verset: „Jeg skær så hastigt tiden af / og du alt mindes om din grav.“ Derunder ses et vinget timeglas og verset: „Jeg rinder, svende lær af mig / dit levnedts løb snart ender sig.“ I et tredje felt ses en urskive ledsaget af denne indskrift: „Jeg pikker, slår og viser dig / hvor tiden flyver hastelig.“ Derunder er skåret en hane: „Jeg galer højt, omvend dig snart / thi døden kommer med en fart.“

I købstæderne fandtes ligbærerlav, de fleste steder kun ét, men i større byer flere. I Helsingør lå byens to liglav bestandig i strid med hinanden. Derfor gav magistraten undertiden dem begge ordre til at følge og bære – som da natmanden i 1745 var død, og man kviede sig ved at bringe hans lig til dets sidste hvilested, fordi han var „uærlig“. Det var også galt i 1771, da man fandt natmandens knægt stående på hovedet i natmandens brønd med benene sammenbundne. Det blev anset for et selvmord, og selvmordere nægtede ligbærerlavene at bære. Tre år før var natmandens karl død, og da havde natmanden været nødt til selv at begrave ham i stilhed om natten. I Aalborg var købmændenes liglav ifølge artiklerne fra 1754 ikke pligtige at bortføre andre end dem, der tilhørte lavet med deres hustruer og ægte børn samt læredrenge. I Mariager bestod liglavet i 1737 af tolv borgere, og der blev den 1. maj dette år fastsat nye takster for ligbæringen.

Var det en kongelig person, der var død, udsmykkedes ikke alene landets kirker, men også byerne og især hovedstaden. I anledning af Frederik 4.s død i 1730 købtes til Æbeltoft kirke 80 alen baj, hvormed prædikestolen og orgelet blev beklædt, samt 23 alen flor, som blandt andet blev hængt omkring lysene. Desuden blev to ovale blikplader, hvorpå var malet kongens navn, sat fast på alterlysene. Og ved hans dronning Louises ligbegængelse den 2. april 1721 blev uden for Københavns rådhus mod Gammeltorv opbygget en dekoration af tømmer og brædder med malet papirsovertræk, bag hvilken lamper brændte. Også på selve torvet blev der rejst pyramider af brædder med påhængte lamper.

Myndighederne forsøgte at dæmme op for borgernes overdrevne begravelsesluxus ved at forbyde andre end ægtefæller, forældre og bedsteforældre at bære dyb sørgedragt af sort baj (forordningen af 24. marts 1724). Man måtte bære sørgedragt for en ægtefælle så længe, man ville, men for andre kun ét år. Forældre måtte sørge for børn og børnebørn, når de var døde i en alder af over 15 år, med sort klæde eller ratin i to måneder og med halvsorg – dvs. „rødt eller affarvet med sort udgjordt“ – i fire uger. For yngre børn måtte man kun bære sørgedragt den halve tid; og det samme gjaldt for søskende og fjernere slægtninge. Kvin-

derne skulle rette sig efter mændenes sørgedragt; men det var dem tilladt at bære sort silke og andre tynde sorte stoffer, også når de bar halvsort. Kun personer af de to øverste rangklasser måtte lade stuen beklæde med sort og bruge himmel over liget samt lade karosser og heste overtrække med sort skaberak.

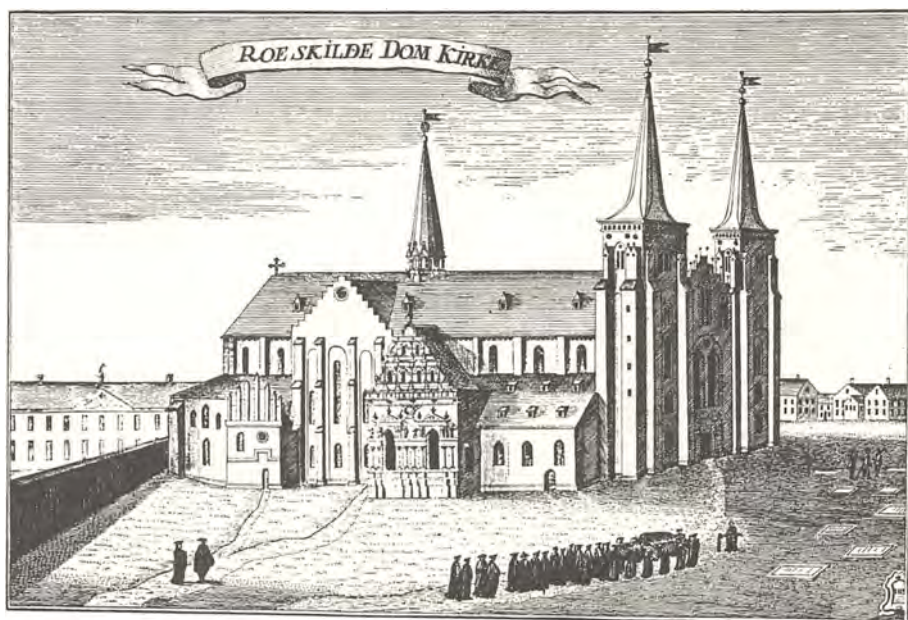
I et brev beklagede præsten i Nørre Onsild, Lambert Guldager, sig i 1738 over, at hans sognebørn var så ondskabsfulde at lade deres døde begrave uden prædiken, sang og ringen, så at præsten og degnen intet (offer) bekom, fordi han overholdt forordningen af 7. 11. 1682. Han bad i den anledning stiftsøvrigheden påse, at de andre præster i Århus stift overholdt nævnte forordning, for at han ikke skulle blive lagt offentligt for had. Forordningen havde her fået en utilsigtet virkning.

I kirkeritualet af 25. 7. 1685 var ordlyden ved jordpåkastelsen den samme som i vore dage: „Af jord er du kommet, til jord skal du atter blive, af jorden skal du igen opstå.“ Det påhvilede den afdødes nærmeste venner, eventuelt øvrigheden, at bære tilbørlig omsorg for, at alle blev stedt til jorden ved en kristelig begravelse, og når præsten havde kastet de tre skuffer jord på kisten, skulle de andre, som havde båret liget, tildække graven med den øvrige opkastede jord. Men præsten måtte ikke kaste jord på henrettede og selvmordere. Eiler Chr. Dyssel i Vrensted nævnte i 1727, at en drukkenbolt var faldet i en brønd, hvorefter liget blev sat i våbenhuset. Ingen ville begrave det, vel fordi man anså afdøde for en selvmorder, og til sidst måtte man overtale folk til at fjerne det og sætte det uden for kirkegårdsdiget, „hvor han endnu står og er bedst, han altid bliver stående“.

Lægen Johann Clemens Tode skrev i 1788 om begravelsespladserne, som man på den tid gerne ville have flyttet uden for byportene: „Hvorfor skulle de døde mere af byen end de syge? Hvad smitter vel mest, en kirkegård eller et hospital? Hvor mange kan man bevisligen anføre, som er kommet i ulykke ved et lig under jorden på en indenbys kirkegård? Hvad er den hele idé andet end et tilfælde af den gamle svaghed, vi har, begærlighed at antage fremmede moder og påfund? Det var vel at ønske, at end sorte klæder ved sådan en overordentlig lejlighed kom af moden, og det var nok, at man var anstændigt klædt, med flor om armen.“

Tode var med sine betragtninger så langt forud for sin tid, at den sorte sørgedragt henved to hundrede år efter endnu ikke helt er afskaffet. Kort efter, at han havde skrevet om gravene på kirkegårdene inde i byen, blev det imidlertid i 1805 forbudt at indrette nye gravsteder i kirkerne, og der blev givet regler for benyttelsen af familiegrave, der havde været her fra gammel tid. Man begyndte også snart at anlægge nye kirkegårde uden for de gamle bygrænser. Men først længe efter Todes død sløjfedes kirkegårdene helt omkring de gamle købstadkirker.

Man kunne mindes en afdød slægtning eller ven ved at sætte en indskrift på



Det påhvilede slægt og venner at drage omsorg for, at alle blev stedt til jorden ved en kristelig begravelse, men den honnorte ambition drev tit de efterladte til at udfolde større luksus, end regeringen ville tillade. I købstæderne fandtes organiserede ligbærerlav. Her bæres kisten over kirkegården hen imod Roskilde domkirke. Følget er i sorte kapper. Præsten står med spaden rede til jordpåkastelsen, og i baggrunden fordriver graveren og hans karle ventetiden med snak. – Stik af J. J. Bruun, Nationalmuseet.

selve kisten. Man kunne rejse et gravmæle, anbringe en ligsten, et gravtræ, et kors eller en gravramme på gravstedet, eller man kunne hænge en kalligraferet hustavle i hjemmet. Fornemme folk fik desuden som eftermæle et trykt gravskrift.

I Lisbjerg ved Århus kunne man på en kisteplade, fundet under korets gulv, læse: „Herunder hviler den agtbare og velfornemme nu salige mand Peder Jensen Bonde, født udi Lisbjerg anno 1654 i decbr. Død sammesteds anno 1724 i febr. i hans alders 70 år. Gravskrift: Her hviler denne salig mand / fra sygdom nød og fare / hans sjæl den (er) i Herrens hånd / han skal den vel bevare / den dog omsider kommer frem / at han og skal tillige / forenes . . . og hentes hjem / udi Guds evig rige.“ På en gravsten rejst på Søndre kirkegård i Århus stod: „Herunder hviler ærlig, agtbar og velfornemme nu salig mand Johan Hendrik Konnis barnefødt i Rind udi Vest-Frisland, forrige borger og hattemager her i Århus, som døde anno 1736 udi sin alders 74 år, med sin kære hustru ærlig og gudelskende matrone Anne Knudsdatter barnefødt i Horsens. Hun døde anno 1726 udi sin alders 75 år. De levede tilsammen et kærligt ægteskab 41 år, midlertid er

de af Gud velsignet med 6 sønner og 7 døtre. Gud give dem og os alle en glædelig og ærefuld opstandelse.“ I Foldby sogn ved Århus fandtes uden for kirketårnet en gravsten over en bonde og hans hustru med den enkle indskrift: „Her under hviler den salig dannemand Anders Nielsen Dal, boede og døde i Norring, 1736 og hans salig kone Kiesten Jensdatter 1728.“ Og på Torrild kirkegård en tilsvarende sten hvorpå læstes: „Her under hviler den jordiske del af den i livet agtbare nu hos Gud salige mand Peder Simonsen, født i Rude 1736, døde her i Torrild i hans alders . . . (år) tilligemed sin hustru Margrethe Eskesdatter født i Søvind 1731, døde 1791 i hendes alders 60 år, og i deres ægteskab avlede 2 sønner og 2 døtre.“ Og en præsteenke fik på en gravplade af jern, lagt på Storring kirkegård, denne smukke indskrift: „Herunder hviler den i livet velædle og gudfrygtige nu hos Gud salige madam Karen Karlebye født i Hemmelev 1727, gift med hr. I. Harlef 1759, død i Storring den 23de april 1794. Gud liv mig gav, han tog det hen / i ham jeg endte mine dage / ved ham mit støv får liv igen / og død ej mer skal smage.“

Ikke alle magtede at forfatte så enkle og ædle tekster – en arv fra barokke digtere. Tit fik fornemme folk, som infanterioberst Chr. v. Wilcken, begravet 1759 i Kirke Helsing, det mest svulstige eftermæle – han „hvis legeme måtte bukke før tiden . . . men hvis dyds og fromheds minde langt overstiger den“. Og hans hustru, som „efter en kort ægtestand af 7 år fik årsag at sige: Ak, hvi åd du Eva. – Kort sagt min læser vil du kende Wilckens dyder / så vid, at hvad som mest en helt og borger pryder / var mandens karakter, sand kærlighed til Gud / for kongen nidkærhed, det var hans store bud.“

Hustavlerne blev oftest ophængt til minde om afdøde børn eller folk, der var død i deres pure ungdom. Kun få er derfor bevaret. Trykte gravskrifter findes derimod i stort tal i Det kgl. bibliotek. De var lange som bryllupsvers, og indholdet var oftest lige så banalt. Men der kunne være smuk poesi iblandt. Jeppe Aakjær har aftrykt en ærefuld gravskrift over forpagter Thomas Michelsen, „Tårupgård“ ved Hjarbæk fjord nord for Viborg, hvori det hedder: „Thi han var ingen bondehøg / og egennyttig foged / som tog fra bonden ko og øg / og slog ham brun og broged / men mere så på godsets tarv / og bondens gavn, end eget / når andre dem til blod og marv / udsuge alt for meget.“ Forfatteren var da også digteren Chr. Fr. Wadskjær.

Skønt forordningen af 7. 11. 1682 talte tydeligt nok mod overdreven luksus ved begravelse, måtte den indskræpes ved et reglement af 24. 3. 1724, der kun tillod folk af de første to rangklasser at betrække stue, karosser og heste med sort og kun ved begravelse af ægtefælle og forældre. O. Nielsen har i „København på Holbergs tid“ opregnet udgifterne til to københavnske borgeres begravelse i 1719. Den ene havde ingen rang, den anden var stadshauptmand og rådmand, men

hørte ikke til de to øverste rangklasser: Kareterne var overtrukne med sort eller sortmalede, ikke blot familiemedlemmerne fik sørgetøjet syet, men også tjenestefolkene. Ved stadshauptmandens begravelse blev tillige underofficerer og tamburere betrukne. Udgifterne var ialt 1120 rdr. O. Nielsen skildrer pæne københavnske borgeres begravelse således:

„Enhver nogenlunde fornemme borger blev da ikke jordet om dagen, men om aftenen. Ved aftenstid afgik ligtoget fra hjemmet til kirken, og man lejede lygter, der blev bårne ved siden af vognene, hvis tal var stort, thi der lejedes 1 karet til hver af de indbudte. Kirken var da fuldt oplyst med vox og tællelys, og følgelig måtte der også oplysning til ved kistens nedsættelse i den murede familiegravelse, som enhver nogenlunde velstående borger ejede under kirkens gulv. Man måtte have studiosus til at skrive ligvers, og det, når det var rigtig fint, både på dansk og tysk, og sangværket i Helligåndskirken blev sat i gang under ligprocessionen . . .“

Selv i det fjerne Vestjylland udfoldede der sig undertiden stor festivitas ved begravelse. Da kancellisekretær Johan Severin Benzon, „den onde herremand på Estvadgård“, var død i 1741, lod hans enke liget henstå i åben kiste i hele otte uger i højre side af Estvad kirkes kor til „amindelse“ for hans trælboender. Anbragt på to skamler en halv alen over gulvet, prangede den på et underlag af sort baj. Ved begravelsen lod enken kisten bære ned midt på kirkegulvet, omgærdet af seks kandelabre med brændende vokslys; her kastede præsten de tre skovlfulde jord på. Kirkeklokkerne havde ringet i både Estvad og Rønbjerg kirker som for en kongelig person lige siden dødsdagen, skønt forordningen lød, at klokkerne ikke må bruges, „når nogen dør, førend liget skal begraves og da ej heller længere end 1 time i det højeste“. Enkens hoffærdige opræden kostede hende 500 rdr. i bøde at betale til Viborg latinskoles reparation.

På Fyn ofredes der også betydelige summer på fornemme folks begravelse. Da kancelliforvalter Hans Rasmussens enke, søster til generaløjtnant Hans Henrik Scheel, den 16. april 1733 blev stedt til hvile i Gislev kirke, kostede det 340 rdr., der blev udredt af „stervboet“ (dødsboet). Men hendes mands begravelse havde i 1712 kostet 424 rdr. Hver enkelt udgift blev specificeret lige fra sorte bånd og bændler til sukkerbrød, sprutbakkelse og husblas. Bønderne, som overtog liget fra studenterne uden for gården og bar det til kirkeporten, hvor det igen af studenterne blev modtaget, trakteredes med to tdr. øl à 1 rdr. 2 mk. og ni kander brændevin à 1 mk. Endelig blev beregnet til indkøb, udhugning og transport af en ligsten 50 rdr.

En præsteenke, Martha Lauridsdatter Friis blev i 1730 begravet i Brahetrolleborg kirke. Første post på regningen var „et bud til Nyborg til provsten hr. Hans Frich at tilkende den salig kones død og bestille ligprædiken 1 mk“. Denne præ-

diken kostede 13 rdr. 2 mk. Fire degne, der sang over liget, fik 4 rdr., og fire karle, der ringede, fik 4 mk. Smeden i Fåborg krævede 13 rdr. 2 mk. for at beslå kisten. Og en mand, der skulle ride til Holsted i Sydjylland med brev om begravelsen til afdødes datter og svigersøn, fik 2 rdr. 4 mk. De samlede udgifter løb op til godt 134 rdr.

I et hus i Fly i Salling boede ved midten af 1700 årene en afdanket kommandersergent ved navn Peder Jensen Holm, formodentlig søn af en fattig degn i samme sogn. Han mistede sin kone i 1767, men var så fattig, at han måtte låne 12 rdr. af sin søn i Jordbro mølle til en „mådelig begravelse“. Ligkisten kostede 2 rdr., lintøjet hele 5 rdr., og der blev blandt andet indkøbt 1 td. øl, 14 pottes brændevin og et halvt pund kaffe.

På Fyn var der folk, som holdt øje med, at bestemmelserne i forordningen af 1682 ikke blev overtrådt. En nidkær tolder i Fåborg indberettede i 1718 datteren af en „gammel bøsse-mager eller hattemagerkone“ der fra byen til stiftamtmanden, fordi hun efter hans formening havde ladet sin moders kiste beslå med blanke fortinnede blikbeslag i stedet for jern, „ja endog lys at bære på stagerne igennem den ganske gade med to personer, kisten at lade stå åben indtil 9. dag, fuldkommen trakteret i ligstuen eller huset efter ligets nedsættelse.“ „Bøsemagerenken“ viste sig dog at være en byfogedenke fra Svendborg, datter af en renteskriver i hovedstaden. Og hendes datter hævdede, at der var mangel på jernplader i byen, at hun ikke vidste, at kisten skulle lukkes inden fire dage, og at vokslensene var blevet båret op i kirken over en halv time før liget. Iøvrigt havde hun måttet sende bud til en søster ude i landet, som gerne ville se liget, og desårsag var kisten ikke blevet lukket før den anden mandag efter fredagen, da hun døde. Magistraten undersøgte sagen og fandt, at datteren måtte betale 20 rdr. for at have ladet kisten stå åben længere end forordnet. „For det andet befandtes ligkisten at være beslagen med et blankt blik-beslag både på siderne, enderne og låget, som er imod foreskrevne forordningens 4. art. . . . og oven på kisten en plade med årstallet og den dødes navn af jern eller blik,“ straffes med 50 rdr. Vokslensene så man væk fra, idet de var blevet foræret til kirken. Og hvad angår traktementet i hjemmet, havde de, der bar liget, i stedet for at få 1 rdr. hver nydt „et lidet traktement af et fad saltmad, så og øl og tobak“. Herudover var kun den allernærmeste familie blevet bispist i sørgehuset. Der fandtes at være så formildende omstændigheder ved sagen, at stiftamtmanden nedsatte bøden til 4 rdr., som vedkommende måtte betale til de fattige.

Ville folk bevidst overtræde forordningen for deres anseelses skyld, måtte de være belavet på at betale en klækkelig bod, men øvrigheden var ikke urimelig, når der som her øjensynlig var tale om uvidenhed og uforstand. Jævne mennesker bekostede i reglen ikke store summer på at få deres slægtninge i jorden.





Døden til Bonde-Manden.

Dands, gamle Bonde-Mand! her Døden for dig spiller.  
Du dig den Herlighed maaskee en forestiller,  
Som du i Himlen faaer, naar du har vandret her  
Udi Oprigtighed og Dydens Øvelser.

Naar

Koppevaccinationen mindskede i sidste del af 1700 årene den store børnedødelighed. Men overfor de fleste epidemiske og smitsomme sygdomme stod man magtesløs; knokkelmanden høstede skånselsløst blandt unge og gamle, rige og fattige. I „Den menneskelige livs flugt eller døde dans“, udgivet af Thomas Larsen Borup i 1762 digtes over det ældgamle motiv, og på titelbladet læser man under en aftegning af to ganske ens menneskekranier: „Sig, læser! kan du her vel se til visse, hvo herremand og bonde var af disse.“ På ovenstående billede henter døden en bonde, og det ledsagende digt slutter: „For trængsel-fulde sind er dødens ankomst sød; og på et velført liv vist følger salig død.“ – Kgl. Bibl.

*„Gårdhunden tuder ad hel“ – død og begravelse*

I 1778 blev Anne Henriksdatter, der havde siddet til huse hos fæstehusmand Peder Jensen i Øster Tørslev ved Randers, begravet. Hun efterlod sig 22 rdr. 5 mk. 13 sk., og begravelsen kostede kun 11 rdr. 1 mk. 12 sk., hvoraf kisten alene 2 rdr., samt dens sværtning 8 sk. Der blev serveret smørrebrød og øl før begravelsen og middag bagefter. Middagen bestod kun af grød med en kande godt øl til at dyppe i samt fisk. En vigtig post var 20 pletter brændevin til 2 rdr. 3 mk., som sikkert har slået til langt ud på aftenen.

Den fattige, der kun havde ringe midler til en hæderlig begravelse, fik trøste sig med et vers i „Det menneskelige livs flugt eller Døde Dans“, udgivet af Thomas Larsen Borup i Helliggeist-Strædet København 1762, hvori det hed om dødedansen: „I samme finder man, at døden sig henvender / til alle mennesker i alle kår og stænder / og banker lige frit på døren hos enhver / hvad enten konge, bisp og bonde det end er.“ På titelbladet ses to ganske ens menneskekranier, hvorunder læses: „Sig, læser! kan du her vel se til visse / hvo herremand og bonde var af disse.“

## FROMHED OG KRISTENTRO

Et mærkeligt åndeligt oprør er det, man lægger mest mærke til i det attende århundrede, et røre, som i historien går under navnet Pietismen. Pietist betyder overfrom. Pietismen kom til os sydfra ligesom reformationen og kristendommen og har sine rødder helt tilbage til reformationen gennem de engelske puritanere og de hollandske præcise – øgenavne for dem, der gjorde alvor af deres kristendom. I løbet af århundredets første snes år fik pietismen foden inden for ved hoffet i København. Men en folkelig bevægelse blev den først et tiår derefter.

De store navne i Tyskland var Spener og Francke. Pietismens højborg var Halle med dets vajsenhus, som efterlignedes i mange lande, og sit universitet, som tiltrak studenter alle vegne fra. Hovedsagen – ifølge den pietistiske forkyndelse – er at kristendom er noget, som skal praktiseres, opleves: en pinefuld oplevelse af synd og en befriende oplevelse af tilgivelse for Kristi skyld. Deraf følger et nyt liv, hvor man sørger over det, Gud sørger over, og glæder sig over det, Gud glæder sig over, for eksempel at mennesker omvender sig. Der er noget radikalt ved enhver vækkelse. Den sætter spørgsmål ved det overleverede. For første gang satte de vakte nu spørgsmålstegn ved udtryk som „kristne lande“, „kristne folk“, ja ved selve statskirken og dens tjenestemænd, præster, provster, biskopper. Nu lød for første gang den spørgende prædiken, du-prædikenen, som går til angreb på den enkelte og af nogle følte som et stød i hjertekulen, af andre som en direkte fornærmelse.

Lysset er i verden kommen,  
vedst du også, at du tror?  
Har du nogen tiid fornummen,  
at din Jesus i dig bor?  
Har hans nåde-strålers kraft  
i din siel sin virkning haft?  
Kan du i dit hierte finde,  
at der er et lys derinde?

Sådan sang de vakte. Dermed deltes vandene i et sogn, og der blev strid, hvor der før havde rådet fred og fordragelighed. Som den sønderjyske skipper sagde, da han blev spurgt om, hvorfor han var imod de vakte: fordi de gamle love så ikke kunne blive i magt! De gamle love, forklarede han, var krogang, spil og dans.

Den jævne mand og kvinde, der blev grebet af denne forkyndelse, og tit var det tilmed ganske unge, så sig med ét som præstens ligemand, ja overmand, for så vidt det var vitterligt, at præsten aldrig havde oplevet noget af det, han selv stod og prædikede om søndagen. Pietismen i Danmark blev derfor et ungdomsoprør, vort folk ikke havde kendt mage til siden reformationstiden for to hundrede år siden.

Hvad pietismen betød for Danmark, har vi et uvildigt vidne om i Ludvig Holberg, som ingenlunde yndede den. I sin Danmarks og Norges Beskrivelse siger han 1729, at alt er roligt takket være regering og indbyggernes gode naturel. Men i bogens anden udgave 20 år senere hedder det, at dette riges indbyggere er blevet ukendelige og derfor nu fortjener en anden karakter end den som i første oplag af dette skrift af mig har været tillagt.

Den nye åndsstrømning havde to indfaldsporte i Danmark: Sønderjylland og København. København lå mærkelig åben, dels fordi der var mange tyskere, hof-fet var tysk – og hvad der var det usædvanlige – så med velvilje på røret, i hvert fald til at begynde med. Kongen, Christian 6. var kristelig grebet fra ungdommen af, og hans tro uddybedes med årene. I et af sine sidste breve skriver han til en ven: „Det er dog en stor ting at være forsonet med Gud. I sammenligning dermed gælder alverdens kongeriger intet“. Dronningen delte hans tro, og de omgav sig fortrinsvis med pietister. Men det var i Sønderjylland, det begyndte, et tiår før i hovedstaden – altså som et folkeligt røre.

Tidspunktet kan fastslås temmelig nøje. Det var i 1718 at en præstesøn fra Højst, Enewald Ewald (fader til digteren Johannes Ewald) kom hjem for at blive medhjælper hos sin fader efter at have studeret i Tyskland, også i Halle. Han var fyr og flamme og må have været en af Danmarks største prædikanter. Folk strømmede til, hvor han talte. Men det, som gjorde det betænkeligt i de kirkelige myndigheders øjne, var de forsamlinger uden for kirken, som uvilkårlig blev følgen. Inden året var ude, måtte den gamle sognepræst forsvare sin søn over for provsten: forsamlingerne var opstået af sig selv, så at sige. Sønnen havde i al uskyldighed besøgt sin bedstemoder søndag eftermiddag og holdt andagt med hende og hendes datter. Det var blevet til noget regelmæssigt, og nogle naboer hørte om det og bad om at være med. I løbet af forbløffende kort tid var de blevet så mange, at de flyttede over i kirken. Vækkelsen blev som en snebold, der rullede. Den bredte sig fra sogn til sogn, hvor der sad unge præster, jævnaldrende med Enewald Ewald. De kendteste er brødrene Brorson, den ældste Nikolaj da sognepræst i Bedsted, den yngre Hans Adolf sognepræst i fødesognet Randerup. I Bedsted præstegård holdtes der „bedetimer“ for de vakte, hvad provsten i Åbenrå var højlig imod. Nikolaj Brorson forsvarede sig med, at Jesus også prædikede i huse, på skibe, i ørkenen, på bjerget. Men provsten var oprørt, han havde hørt af sognefogeden, at en god del af



Vel hørte Tårnby på Amager til øens danske del i modsætning til de hollandske efterkommere i Store Magleby, men bønderne efterlignede hollændernes dragtskik, når de som her mødte op i stiveste puds til søndagens gudstjeneste. Med sine gotiske hvælvinger, sit udskårne renaissanceinventar og ligstene, der røber begravelser under flisegulvet, minder rummet stærkt om en købstadkirke. Manden til højre synes at stå med en „pengetavle“ i hånden i færd med at indsamle småskillinger til de fattige og andre barmhjertigheds formål. – Gouache 1748 af J. J. Bruun, Nationalmuseet.

menigheden deltog, og at „en gammel lam kvindesperson“ ledede bønnen, mens præsten og de andre lå på knæ og bad efter hende.

Man får det indtryk, at vækkelsen en overgang fuldstændig prægede Sønderjyllands vesteregn. Den senere meget kendte Erich Pontoppidan, forfatter, historiker, biskop, geograf, sad på den tid som præst på Als. I sin roman „*Menoza*, en asiatisk prinds, som drog verden omkring og søgte kristne særdeles i Indien, Spanien, Italien, Frankrig, England, Holland, Tyskland og Danmark, men fandt lidet af det han søgte,“ lader han dog sin prins finde noget af det, han søgte, på

Tønderegnet: at se sandheds kundskab og Jesu kærlighed temmelig udbredt iblandt den enfoldige landsby-almue. Han så endogså på marken, når bønderne spændte fra deres plov for at lade hestene hvile, at naboer samledes til fælles opmuntring, *lovsang*, bøn og Guds ords læsning.

Her røres ved det, som i høj grad bidrog til at gøre den sønderjyske pietisme til en livskraftig dansk og hjemlig bevægelse. I Tyskland havde pietismen fremkaldt en ny sang og mange salmer. Enewald Ewald oversatte straks en samling. Men han var ikke så stor en digter, som han var prædikant. En ny lovsang kendetegner altid nybrud i den kristne kirke. Mellem disse sangglade nyomvendte sønderjyder fremstod en stor digter, H. A. Brorson. Han blandede sig snart i koret. Han rettede på Ewalds klodsede forsøg. Han gav de vakte en sangskat, som vil leve, så længe der er kristendom i Danmark og Norge. Selv anede han ikke, at han var en stor digter. Først i 1730erne samlede han sine sange og udgav dem. De var jo ikke bestemt til at skulle synges om søndagen i kirken. Der sang man søndag efter søndag de samme salmer året rundt. De var beregnet for forsamlingerne. Derfor var tonen helt anderledes personlig, jeg- og du-salmer. Man formoder, de har levet først i afskrifter. Men eftersom vækkelsen bredte sig ud over Sønderjylland og op i Nørrejylland særlig langs vestkysten, opdagede bogtrykkerne, at der var penge at tjene. Uden at spørge trykte de da Brorsons salmer, og de blev solgt som skilleviser på markeder og videre ud ved bissekræmmere. Melodierne var iørefaldende. I sit *vita* (levnedsløb) kan Brorson mange år efter skrive om sig selv: „Han har intet skrevet uden nogle åndelige sange.“

Således blev vækkelsen dansk trods dens tyske oprindelse, ja pæredansk, nemlig jysk. Den, for hvem jysk er hjertesproget, rives uvilkårligt med af toner som disse:

Velan, min tiid er knap,  
jeg faaer at rende,  
hvor løbe de i kap,  
som kronen kiende . . .

Nu gik det disse unge sønderjyske præster mærkeligt. Det skyldtes kongen. Når han hørte, de havde vrøvl med deres provst, tænkte han, der måtte være noget ved dem. Så forfremmede han dem. Ewald blev kaldet til præst ved Vajsenhuset i København. Nikolaj Brorson blev sognepræst ved Nikolaj kirke sammesteds. Hans Adolf Brorson blev biskop i Ribe. Den tredje af „det rare kløverblad fra Randrup“, Broder Brorson blev biskop i Aalborg. Peder Hygom, sognepræst i Hygum, endte som biskop i Århus.

Kongens øjne faldt på ham, fordi han kom slemt op at køre med sin biskop i

Ribe, Brorsons formand i embedet, Mathias Anchersen. En dag i 1735 stillede 14 mænd af Hygum menighed hos biskoppen med en klage over deres sognepræst. Der skete stor forvildelse i sognet med den lærdom, som præsten prædikede i kirken på prædikestolen og ved katekismusoverhøringerne, „da dog vi arme syndige mennesker i Hygum sogn ikke rettere ved, end vi jo hidtil har haft og brugt den rene og rette evangeliske lærdom, som sal. D. Morten Luther ved Guds nåde har bragt for lyset for mere end 200 år siden. . . . Og til ydermere sådan forvirrelse da beder hr. Peder Hygom for nogle af prædikestolen, som han kalder omvendte, hvilke vi mener at være dem, som holder sig til ham i hans hus. Men derimod os i de vestre byer, Fæsted og Harreby, kalder han de af Sodoma og Gomorra og siger, der er ikkun en eneste Loth derudi.“

Som følge deraf holdt biskoppen en visitats, hvor han, efter at ungdommen var overhørt, gik ned i kirken og spurgte, om nogen havde noget at klage over. En førende mand i sognet, Jesper Simensen, ordfører for klagerne, sagde så, at det var denne her ny lærdom, de beklagede sig over. Så vrimlede folk ud af stolene for at støtte Jesper Simensen. Men andre protesterede. Det blev biskoppen for oprørsk, og han sagde, de skulle give møde i præstegården. Der bad så de fra Fæsted så mindeligt, om de ikke nok måtte beholde deres gamle bibel, deres gamle katekismus og deres gamle evangelium. Det lovede biskoppen dem med et smil.

Men da vækkelsen greb stærkt om sig på Ribeejnen, hvor fem hørere og en del af ungdommen på latinskolen blev revet med – til stor fortrydelse for rektor Chr. Falster, den kendte filolog og alle dage en stor pietistæder – blev det biskop Anchersen for meget. Han rasede i prædikener og ordinationstaler mod byens præster: de råber alarm, alarm, ildløs, hvor der ingen fare er på færde, forvirrer enfoldiges samvittighed. Så spørger de hverandre ad: har du været i helvede? nej, siger den anden, men jeg håber snart at komme der. – Det er nok et vrængbillede af den pietistiske forkyndelse, men der er en snert af sandhed i det, der rammer en skematisk opfattelse af omvendelsen, hvorefter der forud for den må opleves „en salig fortvivlelse“. „Disse talemåder kunne den gemene mand og grove bonde ingeniende fordøje eller finde sig i, hvorudover de mødte ingensteds til bryllupper, begravelser etc., uden det jo kom til nævekamp og pust“ skrev biskoppen til sit forsvar.

Imidlertid flyttede vækkelsen sig rask nordover. I Stauning, nabosogn til Skjern, fik man i begyndelsen af tyverne en af de spillevende sønderjyske præstesønner til sognepræst. Han prædikede omvendelse, så det gav genlyd i hele ejnen. Hans provst skrev altereret til biskoppen: „Den post angående, min fromme hr. biskop melder om, der svæver mellem hr. Peder Wedel og mig, er således: den gode mand kom ridendes herop noget før jul. Hvad hans ærinde var, ved jeg i al sandhed

ikke, men er mig sagt, at han ville omvende mig, som lader sig nok slutte deraf: det første han kom ind ad døren – jeg kunne ingenlunde bringe ham til at sidde – begyndte han at tale om omvendelse. Vi gik da over gulvet vel et par timers tid og ventilerede materien (drøftede emnet) . . . .“

Med brevet til biskoppen fulgte et fra pastor Wedel, som provsten havde fået få dage før. Det er et noget løbsk forsvar, hvor han bl. a. nægter, hvad der siges om ham, at han deler sine sognefolk i 3 klasser: de omvendte i én, de som levede efter gammel skik så jævnt hen i den anden, og troldfolkene i den tredje. – Men nidkær var han. Provsten gengiver udtalelser af ham „nyligen i mit eget hus“, at han havde fået nogle omvendt, ja han ville være så arm at bo i et soi-hus eller jordhytte, om han kunne få dem alle således. Et soi-hus er et skur bygget af tørv.

Også her greb kongen ind. Som striden mellem præst og provst var allerbedst i gang, blev Peder Wedel kaldet til slotspræst i Frederiksborg.

Men forinden var nabosognet Skjern kommen med. Mange skjernfolk havde følt sig draget af den forkyndelse, de kunne høre i Stauning. Hvem der blev meget vred over det var sognepræsten i Skjern. Han forlangte nedsat en provstret over sine sognebørn. 17 navngivne personer blev stævnet, „tvende unge karle navnlig Jens Matsen, tienendes i Lakier og Jens Mikkelsen i V. Smegård, som er nidkjære for at undervise folk om den rette vej – som de kalder det – til salighed . . . løber og jævnlig til et andet sogn på søndage og andre helligdage og lader sig finde i forbemeldte hemmelige, forbudne conventer som og bemeldte Mikkell Nielsens hustru Birthe Andersdatter . . . .“

Den 12. april 1731 kl. 8 morgen gik det løs i Skjern kirke. Præsten beklagede, at han havde set sig nødsaget til at indkalde „nogle særsindede, som skiller sig fra andre udi deres kristendom og daglige omgængelse – og løber omkring i huse med spørgsmål om folks sjælelige tilstand, siger sig selv retfærdige og fordømmer andre, påstående de har den Helligånd . . .“ – Ved afhøringen viste de vaktens anfører Mikkel Nielsen Knude sig særlig umedgørlig. Han har åbenbart været af den hårde type. En gang var han inde hos Thomas Kristensen, hvor han traf pigen Edel Pedersdatter og spurgte til hendes syge moder. Pigen sagde: „Kanske Vorherre vil have hende“. „Nej“ sagde Mikkel Knude, „det vil fanden, han er næst til hende.“ Da pigen gik i rette med ham, sagde han: „Haver din tumped hund ikke bedre vid, end at du bilder dig ind, du haver godt af evangelium. De fleste vi går iblandt er djævelslemmer.“ Mikkel Knude skulle også have sagt: „Det hele sogn tror på præsten, men præsten tror på fanden!“ Så vidt ses, lykkedes det de kirkelige myndigheder at få knækket halsen på Mikkel Knude. Men vækkelsen, hvis talsmand han var, bredte sig til de omliggende sogne.

Det kan man læse ud af Brorsons visitatsindberetninger. I en lang række sogne, fra Vestslesvig i syd til Harbøre i nord og Vejle i øst var der vækkelser. „En



I 1718 var en præstesøn fra Højt i Sønderjylland, Enewald Ewald, vendt hjem fra Tyskland, grebet af pietismen, der forkyndte, at kristendommen skal opleves gennem vækkelse og omvendelse. I 1727 blev han lærer ved Vajsenhuset og året efter dets præst. Vækkelsesbevægelsen greb hastigt om sig i København, og Ewald blev den prædikant, de fleste samlede om. Gennem belærende overhøringer påbegyndte han en konfirmandundervisning, inden konfirmationen officielt var indført. Han fik i 1747 titel af professor. En søn af ham var digteren Johs. Ewald. – Stik af O. H. de Lode efter maleri af Pilo. Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg.



smuk opvækkelse“, „nogen opvækkelse“, „en kiøn opvækkelse“, „en dejlig opvækkelse“ er udtrykkene der bruges. Selv om det ingenlunde betyder, at hele sogne, hele byer omvendte sig, så betød det dog et salt i sognet, det betød fulde kirker. Den 8. marts 1743 holdt Brorson visitats i Dybe kirke. „I den menighed havde jeg en særdeles glæde af ungdommen, som svarede af egen åndelige forfarenhed med ugemeen (ualmindelig) munterhed. Ja, jeg kan vel sige, at jeg aldrig kunne ønske mig større glæde. Da endelig tiden og kræfterne mindede mig om at slutte, måtte jeg dog efter disse kjære unge menneskers indstændige begæring continuere (fortsætte) med examine (overhøring), så længe muligt var.“

## *De sønderjyske prædikanter indtager hovedstaden*

En ting, Brorson lagde stærk vægt på – det gælder pietisterne i det hele taget – var, at præster og lærere, skoler og forældre anskaffede Nytestamenter. Det er en pietistisk opfindelse at trykke og indbinde Det ny testamente for sig. Den kan misbilliges teologisk, men derved kom i disse årtier det stykke af bibelen ind i mangfoldige hjem. Børnene blev fortrolige med den bibelske historie, disse Nytestamenter blev også brugt som dansk læsebog. At de blev læst beviser en mængde retsager mod de vakte. De afsløres hyppigt som meget velbevandret i skriften, og de havde gjort sig deres egne tanker om Guds ord.

Ikke mindst gør det sig gældende, når vi vender os til pietismens anden indfaldsport i vort land – hovedstaden København.

At hoffet og de ledende mænd i regeringen så vel som kirkestyrelsen var pietister, gav i første omgang det åndelige røre en stor berøringsflade og bevægelsesfrihed. Hoffet var tysk. En stor del af borgerskabet talte eller forstod i hvert fald tysk. Derfor var vejen banet, da Enewald Ewald blev hentet fra Højst i Sønderjylland og ansat som præst ved Vajsenhuset i 1727. Straks fra første dag fyldtes hans kirke. Den store ildebrand året efter stemte yderligere sindene til alvor. Da en del af Vajsenhuset var brændt, blev der først holdt gudstjeneste i et skolelokale. Men der var for lidt plads. Ridehuset blev så indrettet til kirke med en prædikestol af simple høvlede brædder og pulpiturer på tre sider. Denne kirke blev fyldt til bristepunktet. Kantoren søgte om højere løn, „da jeg siden den ulykkelige ildebrand, da kirken blev oprettet i ridehuset, har til dato, når gudstjeneste holdtes, ej med mindre slid på kræfterne end på klæderne måttet trænge mig igennem den mængde folk, som på nærværende tider for at høre prædiken lader sig indfinde og så tæt planter sig, at det ofte næppe er muligt at få foden igennem.“

Der blev vækkelse i København, en uro og en strid, byen heller ikke har kendt mage til siden reformationens dage. Vækkelse vil blandt andet sige, at der snakkes om kristendom i det daglige, hvor folk mødes. Erich Pontoppidan, som selv var pietist og arbejdede med ved at udgive både en ny salmebog (med Brorsons salmer i) og en ny katekismus, har en notits: „De 3 matroser, som mødte hinanden og skændtes, ja til sidst sloges om troen, da den ene sagde sig at være af Holmens, den anden af Vajsenhusets, den tredje af den Runde tro.“ Den Runde tro var den, der prædikedes i Trinitatis kirke.

Rundt om i hjem, hvor der var hjerterum og husrum, blev der holdt forsamlinger. Hvilket igen voldte opløb og sammenstimlen af modstandere af vækkelsen. Også her deltes vandene. Når folk i de dage tog på rejse, anskaffede de sig en „stambog“, hvor folk de traf og venner og bekendte fik lov at skrive deres navn eventuelt med et vers eller et skriftord eller en anden hilsen. En norsk præst ved navn Jens Rennord var hernede i 1734. Han har tydelig nok fundet sig hjemme i



Det kgl. vajsenhus på vestsiden af Nytorv i København var blevet oprettet efter forbillede af vajsenhuset i Tyskland. Efter branden i 1728 blev det genopført, som billedet viser, og indviet i 1734. Komplekset bestod af sove- og spiserum til 140 fader- og moderløse børn af begge køn, klædt i en grå uniform, samt af et apotek, en kirke og en boglade med bogtrykkeri i kælderen, som havde privilegium på trykning og forhandling af danske bibler og katekismus-forklaringer. Desuden husede bygningen missionskollegiet og general-kirkeinspektions-kollegiet. Pietismen havde i vajsenhuset sin faste borg med Enewald Ewald som præst. – E. Pontoppidans Danske atlas II, 1764.

kredsen om Ewald. Hans stambog indeholder 73 navne, fem præster, elleve hof-folk lige fra hofmester hos kronprinsen og frøken hos dronningen til lakaj og taf-feldækker hos pagerne, to hosekræmmere, en lille snes håndværkere, skrædere, skomagere og svende, ja en skræderlærling. Ingen standsforskelle; det er noget af den første kristendoms ånd. Den viser sig også i den forbavsende rolle, kvinder kunne spille. Ved pietismen fik den danske kvinde mund og mæle. En hovedfigur i kredsen var Ewalds svigermoder (mormoder til digteren Johannes Ewald) Maria Wulf f. Martens, enke, boende på Amagertorv i et hus, der hed „Den forgyldte ox“. Forsamlingerne hos hende blev meget omtalt – og bagtalt. Der forekom opløb og skarnsstreger, så værten klagede sig. Han var særlig forbitret over, at hans hus i hele byen nu kun omtaltes som „Den hellige ox“.

Erich Pontoppidan fortæller: „Madame Wulf, hr. Ewalds svigermoder var sær-

deles famøs i de dage. Hun var i hver mands mund og led, at man falskelig beskyldte hende for at have døbt børn for 6 skilling, uddelt sakramentet, ladet sig tilbede, med penge bekøbt dem, som ville slå sig på pietisteri. – Jeg har hørt af hendes egen mund, at der somme dage var kommen 6, 8, ja flere i hendes hjem sigendes, at de ville nok tage ved den nye tro, hvis de kunne få 10 rdl., som de havde hørt andre havde givet“.

De mest fantastiske ting blev fortalt om forsamlingerne, der i virkeligheden foregik nogenlunde som et møde i missionshuset i dag: salmesang, bøn, prædiken, undertiden samtale. En uven skildrer det: „En aftens tid i oktober måned 1733 gik jeg i selskab af nysgerrighed op med en anden god ven i den såkaldte tyske hellige forsamling. Og efter spisningen havde ende, blev der lagt et slags tyske salmebøger omkring i stort format. Da nu at den store sal var fuld af alle slags folk, begyndtes en salme af en grov karl, som syntes at være en mursvend. Da den var endt spurgte han ad, om de noget bedre og nytteligere havde at bringe for. Men som ingen ville, begyndte han selv med besynderlig andægtige miner en bøn til Christum om nåde . . . Herefter begyndtes nogle vers af en anden salme at synges . . . Da dette nu var ude, begyndte en dreng, som så ud til at være ved skomagerhåndværket, at beklage sig udi tysk og dansk sammenmænget over sin sjæls ømme tilstand . . . For denne blev gjort en bøn ex tempore (uforberedt) af ovenmeldte karl, som derefter begyndte at lære ham. Efter ham begyndte én i en sribet gammel slobrok, som sagdes at være professor.“ . . . Samværet sluttede med bøn.

Men rygterne tog fart. Disse nye hellige holdt bønnemøder ude i skoven; de prædikede derude og knælede for de høje træer og bad til dem. Værre endnu. En mand var hemmeligt fulgt efter sin hustru til Christianshavn og havde fundet hende nøgen stående på et bord, hvor man øvede sig i selvfornægtelse ved at se hende.

Intet under, at studenter opflammet af ortodoxe præster slog døre og vinduer ind hos nogle af de kendteste pietister. På byens prædikestole vidnede præsterne mod hinanden. Og tonen blev ikke dæmpet, når den jævne mand eller kvinde udtalte sig. „Ortodoxe oxer“ kaldte hørkræmmersvend Christian Sandorph de uomvendte præster. „Han syr puder under armene på folk“, sagde madam Wulf om den højt ansete stiftsprovst Morten Reenberg ved Frue kirke, som unægtelig var en af deres hårdeste modstandere og forpint af, at han løb mod en mur, hvis han påkaldte kongens hjælp. I 1733 udsendte kongen en advarsel om „alle i vore riger Danmark og Norge værende gejstlige på prædikestolene at entholde sig fra al skænden og larmen, i særdeleshed mod de såkaldte pietister“. Samtidig var dog kongen og hans ledende mænd noget urolige for, at røret skulle blive for voldsomt. Som altid i vækkelsestider begyndte der at dukke sværmere op med dyb foragt for præster, „Baals præster“, „dumme fæ“, „bugtjenere“. Som ovennævnte hør-



Et af pietismens faste tilholdssteder i hovedstaden var naturligt nok den tyske menigheds kirke, St. Petri ved Nørregade. Da hoffets sprog var tysk, og mange af de højeste embeder som følge af fællesskabet med Holsten beklædtes med tysktalende folk, kom der også mange indfødte københavnerne i den smukke kirke, hvis ydre her er gengivet efter et stik i E. Pontoppidans Danske atlas, 17. Kgl. bibl.

kræmmersvend sagde: „Bibelens læsning kan være god nok, indtil man har den Helligånd, da vi ikke længer har læsning i bibelen behov.“ „Her var snart ikke en kristen i København, førend hr. Ewald kom.“

En overgang var husforsamlinger forbudt, et forbud der dog ikke blev skarpt overvåget. Det er vel også nok et spørgsmål, om det ramte dem, der holdtes i overkammerherre Carl Adolph v. Plessens hus. I anledning af kongens kroning kom den mærkelige ildsjæl, skaberen af Herrnhut, grev Zinzendorf til København. Han havde store planer og lovede sig stor fremgang for dem ved hjælp af vor nye fromme konge. Han beretter, at da han var til taffel hos prinsesse Sofie Hedvig, kongens faster, blev på et vist tidspunkt domestikerne (tjenerne) sendt ud, „og vi talte frit om nåden.“

Der er altid noget ustyrligt ved vækkelse. Når et menneske ser sig selv som en synder, der er evig fortabt, så er man slået omkuld. Når samme menneske siden ved sig grebet af Gud og rejst op til at stå på sine ben, så er det ikke til at forudsige, hvor det går. Vækkelsen frembringer originaler.

En af de ivrige unge deltagere i de københavnske forsamlinger var Henrik Langhorn, kadet, søn af en feltskær på fæstningen Kristiansø. Han hørte til den overstadige type. Den før omtalte hørkræmmersvend Sandorph ejede et brev fra kadet Langhorn, hvori han fortalte om et besøg i sit hjem, hvor det var lykkedes ham at omvende mange, „ja han havde på én nat omvendt hele det vagthavende mandskab i corps-de-garden bestående præter propter (omtrentlig) af 16 mand, ligeledes kommandantens datter.“

Et brev, der eksisterer endnu, er adresseret til „Min i Jesu inderlig kærlighed hjertelig elskede kjære mama“. Det er formodentlig madam Wulf i „Den forgyldte oxen“. „Hvad os her anbelanger, kan vi ikke noksom berømme vor barmhjertige Guds uendelige nåde og miskundhed, som også kjendelig lader se sin søns regering udi adskillige sjæle, og vi vil sukke, bede og håbe, at der med tiden bliver flere, som begiver sig under vores kærlige frelsers herredømme“.

Så er der den provokerende type, for hvem alt gammelt er forkasteligt. Til ledelsen af Vallø hospital indløb følgende klage: „Informatoren Søfren Lintrup holder bøn morgen og aften således: han går på prædikestolen undertiden i slo-brok, undertiden i sorte klæder og læser nu og da to kapitler af bibelen, imidlertid går én på gulvet ved navn Gert Hansen i slo-brok, de fleste gange med en foret hue på hovedet, og når Lintrup har holdt op at tale på prædikestolen, begynder Hansen at tale, efter at Lintrup tilforn har sagt til ham: 'Broder Hansen, kan du noget eller har du noget at erindre, så sig det.' Til slutning spørger Lintrup den ganske forsamling: har nogen noget at erindre, så kan de sige det. Derpå står han noget og tier. Når da ingen svarer ham, er hans ord disse: 'Så vil vi da ende med en sang'.“

Denne Gert Hansen hørtes der adskilligt om siden. Han blev en af dette tids-rums store prædikanter, der fik betydning både for Danmark og Norge.

Til de styrendes ros skal siges, at de som regel ikke tog tungt på ungdommelige narrestreger. Langt værre var det, når de vakte lod være med at gå i kirke og således også lod hånt om skriftemål og altergang. Allerværst var det dog, hvis de fik skrupler angående barnedåben. For den er folkekirkens, statskirkens grundvold.

I Himmerland sad der en ejendommelig skoleholder – først i Staun, siden i Bislev – Jens Broch. En provsteret dømte ham fra bestillingen, navnlig fordi han havde skrevet et lille skrift, som dog aldrig var blevet udgivet, hvori blandt andet stod, at „dåben bør ikke bruges, førend man kommer noget til forstand, at man kan skønne på. Thi ellers kan man ganske intet mindes deraf, og det kan aldrig bevises i den hellige skrift, at der blev noget spædt barn døbt“. – Det er nok muligt, at Jens Broch har været af den stridige type. Hans skrift har også en social snert: „Her kan jeg ikke forbigå at erindre, at jeg i alle mine disputatser søger min Guds ære ligesom de andre Guds sendebud. Men derimod søger præsterne deres egen ære



Bønderne under Antvorskov slot havde i 1735 redet sommer-i-by, hvilket var forbudt i helligdagslovgivningen. Præsten ved St. Mikkel i Slagelse, Johan Bartscher, der var en nidkær sjælehyrde, fik dem dømt til at bære den „spanske kappe“. – Akvarel af J. J. Brunn o. 1740. Rosenborg.

og rigdom. I lige måde søger de ugudelige proprietærer, derfor taler de af dem selv, men jeg taler af Gud, thi jeg elsker ham og er nidkær for hans ære“.

I provsteretten blev han spurgt, hvorfor han nu i år og dag havde afholdt sig fra sakramentet tillige med sin hustru. Han svarede, at han stødte sig over skriftestolen, hvor han skulle sidde på knæ for et menneske. Men var det for Gud, havde han intet derpå at sige. – Han tog ikke hatten af for nogen, og adspurgt om han da nægtede sin pligt både at bukke og blotte sit hoved for sin høje øvrighed og overmand, svarede han, han frygtede Guds vrede, om han gjorde det. – Han fik sin afsked på gråt papir „for sine grove og ugudelige vildfarelser“. En tid boede han i København. Men da hans kone dér fødte et barn, som ikke blev døbt, fik han hele det statskirkelige apparat over sig. Men de ledende pietister var imod den udvej, som statskirken hundrede år senere under biskop J. P. Mynsters styre ikke betænkte sig på, nemlig at fjerne barnet fra forældrene og tvangsdøbe det. Dommen over ham blev landsforvisning. Han endte i Herrnhut som adskillige af hans type.

Sådanne særsindede mennesker kaldtes separatister og var en slem torn i kødet på de styrende. At de undergravede statskirken kunne man ikke have. Men da de styrende selv var alvorligt troende mænd, kunne de ikke andet end have sympati

for folk, der døjede modgang for deres kristelige samvittigheds skyld. En skriftlig forespørgsel, muligvis fra kongen selv, om hvad disse separatister i grunden er for nogen, findes besvaret således: „De er mest unge personer som studenter, håndværksfolk, skriverkarle og krambodssvende tillige med andre som koner og piger af borgerstanden, så og (som siges) nogle borgere, som vel bliver ved deres borgerlige næring, når den kan øves med en god samvittighed.“

Blot dette ikke at gå i kirke var en forbrydelse. Det havde det været i århundreder. Men Frederik 4. og Christian 6. skærpede loven om helligdags- eller sabbatsanordning, og det ærgrede københavnernes. Alle øl- og kaffehuse skulle være lukket om søndagen. Baller og maskerader måtte ikke holdes på helligdage eller dagen før. For at forsømme kirkegang var det bøde eller gabestok.

I året 1737 sendte byfogeden i Slagelse følgende regning til en af byens borgere:

„Til monsieur Stub og kæreste (kone), forfattet i anledning af den kgl. allernådigste forordning de dato 12. martii 1735 og sognepræsten mag. Barschers indgivne kirkernes forsømmelse.

1. Mons. Stub, som efter præstens indgivelse ej haver været i kirken siden mikkelsdag 1736.

Fra den 30. september til den 31. december 1736, begge inclusive, er indfaldne 14 søndage à 3 rdl. for højmesse og aftensang, gør .....	42 rd.
Andre helligdage, fem i tal .....	15 rd.
Fra d. 1. januar til den 19. mai 1737, 20 søndage .....	60 rd.
Andre helligdage, 9 i tal .....	27 rd.
	144 rd.

2. Md. Stub, der ej har været i kirken siden den 25. juni 1735 .....

Summa 543 rd.“

Stub skrev til byfogeden, at gudstjenesten ikke opbyggede dem; ved præsternes mange forbandelser, larmen og skælden fra prædikestolen blev de bitre i sind og gemyt. Sagen gik til kirkens øverste instans, det af kongen for nylig oprettede Generalkirkeinspektionskollegium. Igen ville de ledende pietister ikke tvinge folk mod deres samvittighed. Kongen eftergav bøderne, mod at Stub og hustru af lydighed mod loven lejede stolestader i kirken og undertiden indfandt sig der.

Der er næppe tvivl om, at en sådan frikendelse satte ondt blod. På samme tid havde bønderne på Antvorskov gods redet sommer i by, hvilket var absolut forbudt i helligdagsanordningen. Og de blev ikke sparet. Bøder var ikke at hente hos dem. Til gengæld blev mandfolk straffet med at bære „kappen“ (en tung jernbeslået tønne uden bund) og kvindespersoner „fiddelen“ (et stykke træ, der spændes om halsen og låser hænderne fast). Det vil altså sige, at helligdagsanordningen ikke gjaldt de fromme, kun de ugudelige.



## *Et ungt præstekuld*

I 1736 indførtes konfirmationen. Den var også tvungen. Man kunne ikke blive gift, når man ikke var konfirmeret. Og man kunne ikke blive konfirmeret, hvis man ikke kunne læse. Så med konfirmationens indførelse måtte de sidste analfabeter i Danmark forsvinde.

De styrendes frygt for det uberegnelige åndelige røre og skræk for, at der skulle gå skår i ensretningen, resulterede endelig i den kongelige forordning af 13. januar 1741 „om hvor vidt gudelige forsamlinger uden for den offentlige gudstjeneste må tillades“. Den stillede så mange betingelser, navnlig den at der skulle være en præst til stede, at den for en tid – særlig da hvor præsten var modstander – næsten udryddede dem. Endnu hundrede år efter kunne vrede præster bruge forordningen. I Norge kunne den næsten tage livet af Nordens største lægprædikant Hans Nielsen Hauge.

Mærkelig hurtigt lagde bølgerne sig i København. Men da den var hovedstad og universitetsby, fik vækkelsen her betydning for hele landet. Mange studenter var berørt, og alt efter som de spredtes ud over landet som kapellaner og sognepræster, mærkedes dønninger af bruset i hovedstaden.

Man kan følge vækkelsen fra egn til egn, bevidnet af de utallige retssager, den voldte, når klagerne over ny lærdom, hemmelige sammenkomster, suspekt kristendom fandt gehør hos øvrigheden.

I Nyborg måtte kapellanen Hans Lemming forsvare sig. „Urigtig og aldeles uden grund er og de gode mænds andragende, at jeg inden lukte døre skulle holde disse forsamlinger i mit hus, da jeg kan forsikre, ja godtgøre, at mine døre aldrig i den tid bliver tillukket med mit vidende og vilje . . .“ Han kan ikke gøre for, at en hob små børn og voksne undertiden samles udenfor og slår hans gadedør i lås.

I Aalborg gik det hårdere til. I et hus i kirkegyden boede nogle søgende sjæle. Rytget gik om forsamlinger der. Fastelavnssøndag blev der opløb, vinduesskoderne blev slået ned og tre ruder knust. Men mandag blev værre: Aldrig så snart himlen begyndte at mørknes og dagen at forsvinde, var gaden jo straks fyldt med mennesker, der lagde den ene bespottelse og forbandelse til den anden råbende f. ex.: „Nu kommer den Helligånd over dem i en dues lignelse, nu får de den ruende ånd!“ De var udrustede med store prygle, stormede an på vinduesskoderne, der var velforvarede med bolte . . . Det blev nærmest værre, da rådhus-tjeneren kom under påskud af at skulle skille opløbet. I stedet for gav han sig til at skælde ud på husets beboere, fordi de holdt forsamlinger. Han løb til et kammer, hvor to gamle mennesker havde deres værelse, for at ransage, om han ikke kunne finde nogen i horeri sammen. Gik så og sagde til de sammenstimlede: „De Guds engle, ånden er over dem!“

Beretningen, som tydeligt nok er skrevet af en ven, slutter: Vi er agtede som

## Et ungt præstekuld

skarn i verden og alles skovisk. Man kommer ikke i et hjørne af byen, at der jo råbes: Ånden er over os. Hvorledes menneskers ondskab har ytret sig er snart utroligt. En mand gav det råd, at alle af den nye sekt skulle samles i huset og huset tændes an i brand. En anden vidste et bedre råd, som med mindre fare kunne sættes i værk, nemlig der skulle hugges hul på fjorden, som endnu er belagt med is, der skulle en efter den anden puttes ned af de mistænkte. En anden sagde, at endskønt han var en fattig mand, ville han dog være så gavmild at anvende nogle tjæretønder på de stakkels mennesker.

Også i Randers var der røre. I Horsens holdtes gudelige forsamlinger. Lederen var en ung kvinde ved navn Dorothea Maria Pihl. Hun var blevet vakt i København i begyndelsen af trediverne. Og fra Kolding høres om tumulter.

Men også på landet kunne det gå hårdt til, som vi hørte i Sønderjylland. Således i Hanherred i fyrirerne. Sognepræsten i Klim, Torup og Vust Andreas Langgaard og hans residerende kapellan Otto Krogstrup var lige ivrige og har nok til en vis



Magister A. Langgaard blev kapellan i Klim og Torup i 1735. Han forfaldt imidlertid til grublerier og endte i Herrnhut. Pulpituret i hans annekskirke Torup var allerede i 1729 blevet dekoreret med pietismens symboler efter Daniel Cramers tyske stik. – Nationalmuseet.

grad hørt til den overstadige type. Biskoppen i Aalborg, Broder Brorson, fik meget med dem og deres vrede sognefolk at gøre. I et brev, vistnok til sin broder Nikolaj i København, skrev han: „En jordemoder, som var 8 dage i Klim, førend mag. Langgaards hustru gjorde barsel, sagde til Langgaard og Krogstrup: „I gode mænd, nu har jeg været så længe her i huset og har endnu aldrig set en af jer studere et ord.“ De svarede: „At studere er kun verdens manér!“ Deres bøger solgte de derfor på en auktion i Hundstrup. – Klagerne over dem drejede sig om, at de tog sig ret til at gøre tilsigelsen af syndernes forladelse i skriftemålet betinget. Tilsvarende høres over hele landet. Det var disse præster en gru at skulle sige til trodsige mennesker, som de kendte alt for vel: „Efterdi I af hjertet angrer jeres synder“ ... De sagde i stedet for: „Dersom“ ... Men det kunne koste kjole og krave i de dage.

En udførlig klage foreligger over en tredje nordenfjords præst, Laurits Fugl i Saltum og Hune: „Vi arme mennesker, som i almindelighed og uden forskel stedse kaldes af vor præst, hr. Fugl eller dem han i sit sted betror jævnlig at prædike for os: Satans slaver, trælle og livegne, understår os, skønt vi af disse lærere kaldes forlorne, fortabte og fordømte og døde, ja blinde, da jo dog vor velsignede frelser ikke med sin nåde og forsoning mere har gået Saltum og Hune forbi end al verdens mennesker i almindelighed... De unge, vores børn, der går til læsning hos præsten, som agter sig til konfirmation, ønsker at de var aldrig født, da de skræmmes både af præsten og hans tilhængere, der idelig tordner for dem, at de hører Satan til... Vi andre, som er gamlere, må ofte søge fremmede kirker der at høre det, som mester Hans Vinde (deres forrige præst) har lært, hvis støv Guds kirke ærer.

På midfaste søndag blev der læst en forordning hos os af prædikestolen; men som vi kunne skønne på, da lød den således, at der burde ikke ske nogen forsamling uden i kirken. Men straks sagde han til forsamling, og nogle piger her af sognet gik der op til ham førend denne tid om natten. Men hvad de gjorde der, ved vi ikke.“

Den sidste bemærkning er ond. Man mærker på det hele, hvor vrede de var. Det var ikke blot det vakte lægfolk, der fik mund og mæle; det samme skete med vækkelsens modstandere. Klagen er underskrevet personligt af 74 mænd fra de to sogne.

Også på Mors var der røre på denne tid.

Men selvfølgelig var store dele af landet temmelig uberørt. Sjælland høres der ikke meget fra, ej heller Lolland-Falster, ej heller Himmerland. Vestfyn kommer vi siden til. Men sikkert er det, at når i København fulde matroser kommer op at slås om troen, så er tiden usædvanlig. Det samme gælder, når krogæster skændes om kristendom.

Det skete i kroen på Kristiansø den 1. februar 1743. Der sad en broder til den tidligere omtalte kadet Langhorn, feltskær Jacob Langhorn, en fuldkommen mod-sætning til broderen. Feltskæreren hadede pietisteriet som pesten, selv om han var en flittig kirkegænger foruden en lige så flittig krogæst. Adjudanten gav som vidne i krigsretten følgende skildring:

„Kom jeg på kroen og blev talt om en tekst af Pauli skrivelse til de efeser, hvorpå jeg tog bibelen og ville kaste den op – hvorpå feltskæren sagde: „Paulus var en hundsvot, og dersom han var til stede endnu, da burde han have stryg!“ Hvortil jeg svarede: „Det skal han ej sige, hr. feltskær; han har skrevet mange opbyggelige ting, som vi burde rette os efter.““

En dag i foråret 1738 gik en tyskfødt rytter af ritmester Vierecks kompagni fra Fåborg efter Svendborg. På vejen kom han forbi Lindevads mølle, hvor der tillige var krohold, og forlangte et krus øl. Der sad i forvejen en hel del af de faste gæster, der opfordrede ham til at tage brændevin i stedet, hvortil han sagde nej, at han aldrig drak brændevin. Over denne bekendelse blev både vært og gæster meget forargede og sagde, at så var han en pietist, en af de ny helgener. Hertil sagde han nej, han gav sig ikke ud for at være nogen helgen, men han ville gerne være et gudfrygtigt menneske. Værten hentede nu en bibel, som han lagde på bordet foran rytteren og bad ham forklare dem skriften, og han og en af gæsterne, Peder Busk fra Galtebjerg, der også kunne lidt tysk, begyndte en religionsdisput med rytteren.

Som kirkehistorikeren, H. F. Rørdam siger: man har virkelig indtryk af, at folk i de dage havde lige nær til bibelen og øllet.

Henimod midten af århundredet ebbede den pietistiske vækkelse ud. Men så skete der det, at en udløber af Pietismen, nemlig Herrnhutismen, så at sige overtog de vakte kredse og værnede dem mod opløsning, så de kunne holde sammen, selv om den vækkerrøst, der havde kaldt dem til live, var forstummet. Pietisterne organiserede ikke. Herrnhuterne, der kom fra en organiseret fri menighed, havde som mål at organisere; og det var noget de havde forstand på.

Brødremenigheden i Herrnhut regner året 1727 for sit fødselsår. Grev Zinzendorf, en af dette århundredes store personligheder, en brændende kristen, blev hurtigt den ledende. Herrnhutiske brødre blev sendt ud for at „vinde sjæle for frelseren og pleje samfund med Guds børn og tjenerne.“ Det var altså, hvad vi ville kalde indre mission, de tog fat på. Som missionærer kunne de bruge alle mulige, også ganske jævne mænd og kvinder. Snart kom de også i tanker om at missionere blandt hedninger. Og her kom Danmark ind i billedet. De første herrnhutiske hedningemissionærer udsendtes over København til negerslaverne i Vestindien. Zinzendorf kendte vor konges kristelige indstilling og indbød sig selv til Køben-

havn til kroningsfestlighederne 1731; han var tysk rigsgreve. „Det hele kongelige hus er åbent for Kristus,“ skrev han hjem. Kongen var også betaget af Zinzendorf – til at begynde med, men følte sig snart frastødt af hans fremfusenhed og selv-sikkerhed. Det endte med et brud, selv om de herrnhutiske udsendinge blev ved at indskibe sig i København til Vestindien og Grønland.

Der var også åndelige grunde til, at der kom en kurre på tråden mellem pietister og herrnhuter. Herrnhuterne repræsenterer en glad kristendom, pietisterne en mere dystert kristendom. Hvor de to mødtes, gik det da sådan, at enten overgav pietisterne sig helt, følte den herrnhutiske forkyndelse som en befrielse, eller de slog kontra og blev ubarmhjertige modstandere. De strengt statskirkelige så på herrnhuterne som biskop Brorson i Aalborg: „Så vidt jeg kender til herrnhuterne, er det ikke så meget usandt, at de gør bander og corporalskaber.“ Vore hjemlige styrende pietister var blevet mere og mere bange for forsamlingerne. Men for herrnhuterne var det at organisere de sande troende en hovedsag. Det var selve eksistensgrundlaget for Herrnhut og de aflæggere, der blev rundt i Europas lande, ja i Amerika. Her i Danmark grundlagdes Christiansfeld i 1771.

Endelig havde herrnhuterne i deres glade kristendom og dertil svarende forkyndelse en manér, som det for alvorlige pietister var lige så svært at tage som for os, og som herrnhuterne også selv siden har aflagt.

Men jo mattere den pietistiske vækkelse blev, des mere dragende virkede Herrnhut. Separatister, som ligefrem blev udvist eller følte jorden brænde under sig, søgte ly i Herrnhut. Man sagde om dem, at de regnede Herrnhut for det eneste sted på jorden, hvor der gik vej til himlen. Snart sås herrnhutiske rejseprædikanter rundt om i landet. I København på gennemrejse til deres oversøiske missionsmarker. I Jylland på gennemrejse til og fra Norge, men også snart i regelmæssig fart for at tilse nye menigheder, der havde dannet sig ved deres forkyndelse. De to præster i Vust valgte at slippe alt og søge tilflugt i Herrnhut. De endte som missionærer i Amerika. Kaptajn Carl von Holstein, som boede i Gøttrup og hørte til kredsen om de to præster, solgte alt og flyttede til Herrnhut. Det samme gjorde 20 jævne sognefolk fra egnen.

Det ene med det andet gjorde øvrigheden utilpas. I Christian 6.s sidste år udkom to reskripter, der forbød kongens undersåtter at rejse til Herrnhut, Marienborn eller lignende mistænkte steder for at studere.

Der var dog andre måder at holde forbindelsen med Herrnhut levende på. Man kunne hente lærere til sine børn derfra. Men da et par vestfynske præster gjorde det, blev det også forbudt.

Det kan synes en uigennemskuelig inkonsekvens at ikke des mindre Herrnhuts venner i København i 1739 fik lov til at grunde et brødre-societet, hvilket vil sige et organiseret samfund af troende. Medlemstallet kunne altid opgives; det højeste

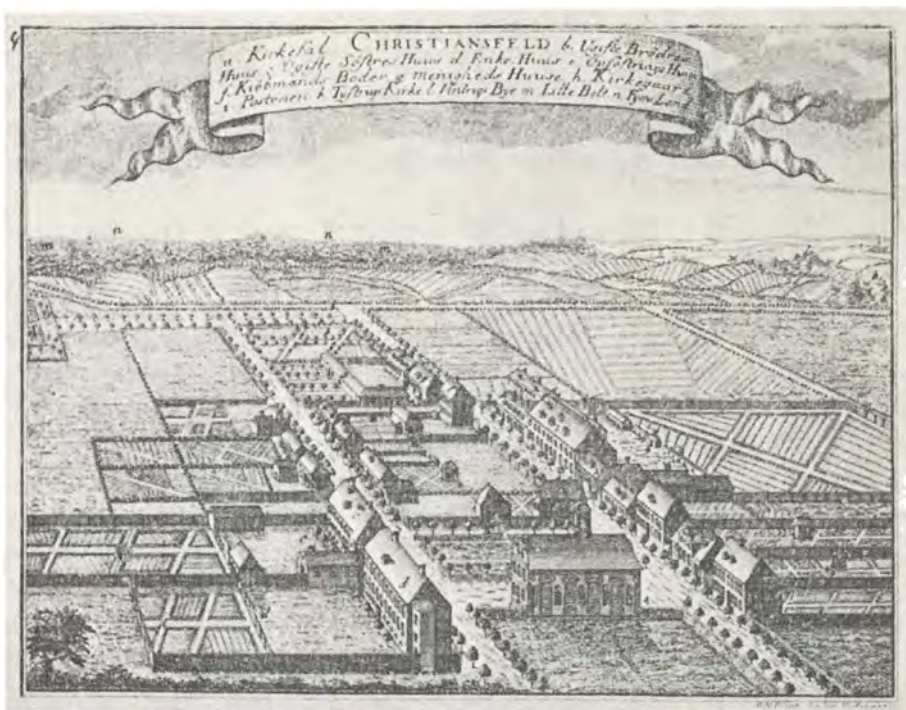
nåedes i 1765, da der var 365 voksne medlemmer. Leder var den ansete embedsmand Lorenz Prætorius, som havde en skiftende flok af „hjælper“ ved sin side. Sammenkomsterne var i 4 afdelinger: gifte mænd, gifte kvinder, ugifte mænd, ugifte kvinder. Ved festlige lejligheder kunne de samles i Prætorius' hjem. Der eksisterer en dagbog fra de ugifte brødræs „kor,“ som det hed, i virkeligheden altså den første danske KFUM. Dagbogen er ført af Mikael Crøger fra Stepping. Tonen kan være meget sødladen. Men disse unge havde en usædvanlig horisont. Når de var sammen, blev der oplæst breve fra „brødre,“ f. ex. fra danske i Herrnhut. De fik besøg derfra af en gammel københavner, broder Sontum, der „gav et kærlighedsmåltid og derved rigtig ville forny og opfriske den gamle københavnske kærlighed. Vi ønskede ham med så mange kønne vers ind i vort lille lams sår og gennemstukne hjerte og udvalgte sårhule, at han selv udgød tårer derover. Vi var alle overmåde fornøjede, og det kære hjerte Prætorius glædede også os alle med sin nærværelse.“

En fest hos Prætorius i anledning af hans 39. fødselsdag omfattede alle kor, de gifte sad ved ét bord, de ugifte hver ved sit. Der var lejlighedssange, og der var brev fra Sverige – Skåne var en overgang meget herrnhutisk – og det blev oplæst med svensk accent. De stod altså i skriftlig forbindelse med lignende kredse i andre lande. De fulgte ivrigt deres udsendinge blandt hedninger, hvor de døde som fluer af tropesygdomme, men stadig meldte der sig nye. Dem bad de for, dem ofrede de for.

I 1747 nævnes, at der var en lille studenterforening mellem dem, 13 i tallet. Når de siden kom ud i landet som præster, blev forbindelsen opretholdt. Fra Bornholm til Hanherred fandtes de. Pastor Augustinus Hendrichsen i Idestrup på Falster skriver: „Jeg anser det visselig for en stor lykke, at frelseren har vendt sit og sine brødræs hjerte til mig, thi min udygtighed er utallig. – Hovedsagen for mig er kun at lære Ham rigtig at kende og blive knyttet til Ham. Ak, om Han dog engang kunne få glæde af mig! Folket her i landet (dvs. på Falster) er et hårdt og overmodigt folk. Men Jesu blod er almægtig. I mig selv er jeg ikke et hårdt bedre.“

Trods alt det tåredryppende har glæden været det fremherskende. En udflugt fortæller Mikael Crøger om og slutter: „og jeg ved snart ikke at sige om den dag, andet end at vi lo umådelig meget.“

Det gjorde de næppe i pietisthjemmene. Den senere biskop Mynster skildrede sit barndomshjem i København hos professor Bang, overlæge ved Frederiks hospital: „Det byrdefuldeste var vore aftenandagter. Om aftenen måtte nemlig hele husets personale samle sig i dagligstuen. Der tog min fader en af de folianter frem, hvori han havde nedskrevet sine dagbøger og andre betragtninger. I denne blad-



De tyske herrnhuter blev sendt ud „for at vinde sjæle for frelseren“ – en indre mission, der repræsenterede en gladere kristendom end pietisternes. I 1771 grundlagde de i Tyrstrup sogn mellem Kolding og Haderslev en brøremenighed, kaldet Christiansfeldt. Her ses kirkebygningen forrest midt mellem de to lange gader. Oven over den en to-etagers bygning, de ugifte brøders hus. Til venstre i forgrunden enkerens hus. Bag denne de ugifte søstres hus. Desuden var der et opfostringshus, menighedshuse og købmandsboder. Omtrent midt i billedet yderst til venstre skimtes et hjørne af kirkegården og i baggrunden Lillebælt. – Stik i E. Pontoppidans Danske atlas 1763–64.

rede han da for det meste længe – faldt ofte i læsning af, hvad der interesserede ham selv, mens vi sad og måbede, indtil han omsider fandt, hvad han den aften ville unde os... Forelæsningen havde den yderste grad af monotoni. Tillige afsang vi to, sædvanlig meget lange salmer... Hvorledes vi stakkels unger og tjenestefolkene da med imidlertid kæmpede med søvnen er let at forstå.“

Et kapitel for sig er i det hele taget pietistbørnene. Da unge er principielt oprørske, vender de hyppigt den tro ryggen, de blev opdraget i, reagerer voldsomt, slår til søren. Vi har to berømte eksempler i digteren Johannes Ewald og lægen og statsmanden J. Fr. Struensee. Men begge er også eksempler på, at barndommens Jesus kan hente dem hjem til sidst. Ewald, søn af den store vækkelsesprædikant, endte som en forhutlet stakkelt. Men på sit dødsleje digtede han: „Udrust dig, helt

## Vækkelsen på Bornholm og Vestfyn

fra Golgata“. En åndsfrænde af ham, en snes år ældre, var den sørgmuntre fynske digtervagabond Ambrosius Stub. Sine sidste leveår tilbragte han som skoleholder i Ribe, hvor han døde „i yderste armød.“ Og dog har vel disse år, hvor han boede dør om dør med biskop H. A. Brorson, gjort ham til et helt nyt menneske, siden han kunne slutte sit liv med at digte: „Uforsagt, hvordan min lykke“ . . . med omkvædet

Når jeg kuns i nåden står,  
uforsagt, i hvor det går.

Århundredets berømteste pietistsøn var dog Johann Friedrich Struensee. Da han som fange i Kastellet blev klar over, at det ville ende med døden, overgav han sig til den frelser, han i hele sit voksne liv havde fornægtet, og lagde frimodigt hovedet på blokken. Det samme gælder hans medskyldige Enevold Brandt.

Pietistsøn var også Frederik 5. Han drak sig nærmest ihjæl. Hans opdrager og ven fra barndommen var lensgreve A. G. Moltke, en af dem, hvis navne stod i Rennords stambog. Han vedblev at være kongens ven, og som følgende brev viser også dennes onde samvittighed. „Min allerkæreste Moltke. Jeg beder ham hjertelig om tilgivelse, fordi jeg atter i går bedrøvede ham, min allerkæreste dyrebare ven, ved min desværre sataniske opførsel. Ligeledes har det inderlig bedrøvet mig, at jeg har fortørnet den så nådige Gud, der har overøst mig jord-orm med så mange utallige velgerninger, og har pådraget mig hans velfortjente vrede. Jeg har derfor henvendt mig på mine knæ i bøn til Gud, den retfærdige og fortørnede dommer, i sand ydmyghed og hjertens vemodighed. Under tårer har jeg tilstået Gud, den allerhøjeste, min tåbelige opførsel og samtidig lovet med guddommelig bistand aldrig mere at gøre det. Ja, jeg har også den vished, at Gud for Jesu Kristi skyld endnu for denne gang ikke vil slippe mig, men endnu stå mig nådig bi.“

Et af de steder den herrnhutiske vækkelse slog rod, så det kan spores den dag i dag, er Bornholm. En bornholmer ved navn Hans Bidstrup, ivrigt medlem af brødreresocietetet i København, var ved at sætte sin fødeop på den anden ende. I 1776 klagede sognepræst H. J. Lund over hans „singulaire væsen og fanatiske griller, da han samlede fiskerne i Arnager udi nye Larskier sogn og prædikede omvendelse for dem på sandet ved havet.“ Ikke desmindre blev han dog degn i Vester Marie. Der lærte sognepræsten i Klemensker, Jørgen Koefoed ham at kende og blev stærkt betaget af den sære, men hjertevarme degn. Mikael Crøger, der nu var blevet societetetets forstander, kom på besøg. Han deltog i forsamlinger her og der og opmuntrede Koefoed til at efterligne korinddelingen. Han skrev til Herrnhut og opfordrede menigheden der til i deres bønner at mindes pastor Koefoed og hans flok, hvortil han regner ca. 60, nemlig 10 mænd, 28 kvinder, 22 ugifte kvindes-



personer og 6 ugifte mandspersoner. „Halvdelen af dem kan jeg anse som sjæle benådede i Jesu blod og de øvrige som kandidater, der længes derefter.“

Den ret omfattende vækkelse på Vestfyn havde sin rod i det, der var sket i København. En række præster i Dreslette, Sønderby, Helnæs, Fåborg var kommen til tro ved Ewalds forkyndelse i deres studentertid. Deres gerning satte da også spor. Men først da de kom i forbindelse med Herrnhut, syntes de, de fik den rette frimodighed og glæde. Det var Gert Hansen, der kom til at betyde så meget for dem. Han var skovfogedsøn fra Kolding og var efter livlige ungdomsår rejst til Herrnhut. I 1736 blev han af Zinzendorf sendt til Danmark for at se, hvordan det stod til i hans fædreland. Så er det han dukker op i de fynske præstegårde. Vækkelsen, begyndt pietistisk, breder sig nu herrnhutisk præget. Helnæs, Sønderby, navnlig Fåborg. „Guds nåde havde holdt sit indtog, man følte frelserens nærværelse.“ Hvor den slags sker, bliver heller ikke børnene uberørt. Et par bondedrenge giver sig til at løbe omkring og bede i stuerne hos folk eller uden for dørene. Folk var meget imponeret af, at sådan et par knægte kunne bede uden bog. Om en af dem vidste man, at han havde helbredt sit syge ben ved bøn. Doktoren ville have det savet af. Mange syge lod dem kalde og bede over sig.

I Jylland gik det noget lignende. De spredte vakte blev samlet og fastere organiseret under ledelse af herrnhutiske udsendinge, emissærer kaldet. Også her var Gert Hansen på færde. I 1740 berettede han til Herrnhut:

„I Holstebro mødte vi en rytter, der fortalte om mange opvakte sjæle i Nissum (Nr. Nissum). Vi kunne næppe tro det, da vi ikke havde hørt derom; men da vi kom derhen, var der 93 sjæle, af hvilke 57 havde erkendelse, de øvrige 36 hørte gerne sandheden. En uge blev vi der. Om søndagen holdt de 2–3 forsamlinger. – I et sogn i nærheden er der 38 sjæle, af dem var 24 så stærkt grebne af nåden, at de ej igen kan komme bort. De 14 hører gerne til. – I Stauning har der været en god præst, Peder Wedel. Denne menighed har længe været bekendt i Jylland, og der længtes jeg især efter at komme. Der er 102 sjæle, af hvilke de 44 er kære sjæle, de 58 hører gerne. I et sogn i nærheden var der mange, der holdt sammen, men de havde liden grund“.

Det er sikkert Skjern. Men trods Gert Hansens mistillid tog det sogn føringen på egnen. I 1770 skete der en stor vækkelse, og byen blev et midtpunkt for herrnhutisk indre mission i Jylland. Den fik fastboende emissær. Der blev dannet et regelret societet med de fire kor. Skjern er et af de få steder, hvor den pietistiske vækkelse, begyndt i 1720erne, har præget de følgende slægtled, helt frem til i dag.

I Hanherred begyndte røret med de to præster i Vust og gled af sig selv over i herrnhutisk retning, da de to sammen med en stor flok sognebørn udvandrede til Herrnhut. Men på grund af en energisk sognepræst i Øsløs gennem mange

## *Herrnhuterne i landets åndelige geografi*

år, Cay Praëm, blev Øsløs samlingsstedet. Der blev dannet societet. Der blev bygget forsamlingsaal, som blev indviet under bøn og tårer. Mod slutningen af århundredet var det største sted i Nordjylland dog Fousing. Her blev også et societet. Der var næppe et hus i sognet, hvor der ikke fandtes vakte, hed det. Når emissæren kom, måtte man samles i en lade. I mange år var medlemstallet op imod et par hundrede.

Skal man tro emissærernes indberetninger, som varede et lille årti ind i det følgende århundrede, faldt der i løbet af mindre end et slægtled en stor mathed over det meste af det liv, som her er omtalt. Men én ting må man huske. Vækkelsen efterlader sig spor, som de først vakte ikke har tænkt på. De holdt søndag, de kørte ikke korn ind på helligdage. Når naboer har set på det nogle år og opdaget, at man går ikke fra gården af den grund, så begynder de at efterligne dem. De ser, at man også kan holde gilde uden at blive fulde og komme op at slås. De opdager glæden ved at synge, glæden over en fuld kirke. Derfor spores vækkelsen endnu 200 år efter. Vort lands åndelige geografi med Bornholm, Vestfyn og Vestjylland som de førende landsdele blev tegnet dengang.

Kristentro er trængt dybt ned i vestjydere sind. „Det forfærdelige med den mand, der engang som lille dreng, da han gik og vogtede får på den jyske hede, led meget ondt, sultede og var forkommen, på en høj stod op og forbandede Gud – og den mand var ikke i stand til at glemme det, da han var 82 år gammel,“ skrev Søren Kierkegaard i sin dagbog om sin fader Mikael Pedersen Kierkegaard født i Sædding 1756. Han rejste 12 år gammel til København og blev en rig mand. Men aldrig glad.

Nogenlunde samme tid som dette skete på heden ved Sædding, gik en gårdejer Jacob Madsen fra Rabæk (ikke langt fra Tarm) på marken med sin 15 år gamle søn, som led af tungsind. Da han udøste sit hjerte for faderen, sagde han: „Gå hjem, og bed til Gud.“ Det blev til afgørende hjælp for drengen. Han endte også i København som en velbjerget mand, hvor han efter sin fødeby tog navnet Rahbek og blev fader til en berømt søn, Knud Lyne Rahbek.

Men staden på bjerget var dog for alle herrnhutisksindede Stepping i Sønderjylland. I 1738 blev Jørgen Kastrup præst der, fra ganske ung grebet af herrnhutisk fromhed. Hos ham gik Gert Hansen ud og ind. Vækkelsen, der allerede var begyndt i forgængerens tid, blev nu helt herrnhutisk præget med korinddeling osv. Der blev dannet et lille udvalg på fem „brødre.“ Hans Backmann, Iver Bonde, Nis Erichsen og Trouels Nissen ledede forsamlingerne, når præsten ikke selv kunne være til stede. Hver søndag eftermiddag var der nemlig forsamling i alle pastoratets byer. Man drøftede formiddagens prædiken, sang en salme sammen og bad sammen. De gik også ind i nabosogne og opsøgte mennesker, der længtes efter Gud.



Broder Brorson var en af „det rare trekløver“, tre brødre fra Randerup i Sønderjylland, og ældre bror til salmedigteren Hans Adolph B. Som ung blev han grebet af pietismen. Han virkede en tid som sognepræst i Mjolden, men Christian 6. gjorde ham i 1736 til biskop i Aalborg. Han skrev om ham: „Han er et udvalgt redskab i Guds hånd, og det er næsten skade med hensyn til hans prædiken, at han skal være biskop, thi så har han ingen nytte af den gave, han besidder til at prædike“. Brorson var tolerant både mod herrnhuter og mod gendøbere, men da nogle herrnhutiske præster optrådte voldsomt, måtte han skride ind, og de nedlagde deres embeder. – Malet af Joh. Hörner, privat eje. Kunsthistorisk pladearkiv, Charlottenborg.

På de store højtider kom folk langvejs fra for at få del i al den velsignelse. Fra Ringkøbing, Nr. Nisum, Ribe, Fredericia, Kolding, Åbenrå og Haderslev, ja fra Vestfyn kom de. Man regnede i 1770 med, at hvert femte voksne menneske i Stepping-Frørup hørte til herrnhuternes kreds. – Så kom da den mærkelige dag, da selve den danske regering – hvilket vil sige Struensee – opfordrede brødremenigheden til at anlægge „et Brødre-Etablissement og Menigheds-stæd“ her i landet. Det var ikke tilfældigt, at brødrene udså sig Tyrstrupgård i Steppings nabosogn. Det skete i 1771, og i løbet af få år stod på Tyrstrupgårds jorder den nye hastigt voksende by Christiansfeld, et i hele Danmark, men navnlig i Jylland anerkendt midtpunkt for åndeligt liv, hvor mange ønskede at tilbringe deres sidste dage. Et målbevidst indre missions arbejde udgik herfra, som ikke mindst kom Sønderjylland til gode. Ved århundredets slutning kan særlig nævnes Burkal, som blev det femte sted i Jylland, hvor flokken var så stor, at den kunne organiseres som et societet. Om byen Nolde i Burkal sogn hedder det endnu: „I Næel, der predker de åel!“ Det må være et minde om de dage.

Fra alle, der levede og døde som medlemmer af menigheden i Christiansfeld, foreligger der „Lebenslauf,“ levnedsløb. Selv om der kan være noget ensformigt og skematisk over dem, og de mere eller mindre er skrevet med påholden pen, giver de dog indblik i menigmænds verden, der hvor ordet om Frelseren fik magt. Maren Mathiesen, født i Nykirke sogn 1769 fortæller, at hendes forældre opdrog hende i guds frygt, „men så sig i mit ottende år nødsagede til at forklare mig, at jeg måtte beslutte mig til enten at tjene mit brød hos fremmede eller tigge. Da jeg ikke kunne tænke mig det sidste, kom jeg i stor forlegenhed, syntes jeg var forladt af Gud og mennesker, søgte mig et ensomt sted for at kunne græde ud og klage min nød for Gud. Du vil, tænkte jeg, ikke forlade dette sted, før du har vished for, at Han forbarmer sig over dig og vil være din forsørger. Dette tilsagn blev mig også til del.“

Det viste sig, at hvad H. A. Brorson i sine indberetninger stadig lovede kongen, at konfirmationen skulle blive til velsignelse, slog til. Gang på gang nævner Christianfelds første beboere deres konfirmationsdag som en velsignet dag: Jeg fattede den beslutning helt at overgive mig til frelseren – kom i stor nød for min sjæls tilstands skyld – blev kraftigt rørt og opvakt – overgav mig til min herre og frelser til evig ejendom. Det er Dorthee Christensdatter fra Lemvigegnen, en pige af samme navn fra Skjern, Maren Andersdatter fra No, Mads Blok fra Fabjerg, Mette Olling fra Assing, der vidner sådan. Selv om adskillige vedgår, at oplevelsen siden gik over og de vendte sig til verden, kunne de dog aldrig helt glemme deres konfirmation.

Jens Haven i Vust blev, mens han gik til præst, så vred på præsten, at han ville skyde ham. Kun fordi faderens jagtbøsse klikkede, mislykkedes det. Men

snart efter førte en voldsom omvendelse ham via Herrnhut til Grønland som missionær og derfra til Labrador, hvor hans mangeårige trofaste arbejde vandt ham navnet Labradors apostel.

Forbavsende hurtigt ændredes den åndelige luft i Danmark efter Christian 6.s død og den livsglade Frederik 5.s tronbestigelse. I hvert fald i de toneangivende kredse. Sydfra kom den nye „oplysning“, som satte fornuften i højsædet som alle tings dommer. Det blev nu Holbergs ånd, der svævede over vandene. Erich Pontoppidan, som havde føling med tiden, kunne udtrykke det sådan: i min ungdomstid troede de fleste alt, hvad præsten sagde. Men nu tror man næppe, hvad Gud siger, ja, man spørger, om Gud nogen tid har talt til mennesker anderledes end ved naturens lys eller den sunde fornuft.

Det var verdsliggørelsen eller „sækulariseringen,“ som vi endnu lever midt i, der begyndte. Men det forstår sig, at hos almuen, også i mange dannede familier, overlevede megen gammel gudsfrygt upåvirket af skiftende åndsstrømninger. En gammel embedsmand, adlet som von Klevenfelt, men af god jysk afstamning døde i København 1777. På dødslejet fik han besøg af sin sjælesørger, en temmelig fyldig person. Han lægger sig tungt hen over ham for at råbe den meget tunghøre ind i ørerne: „Har De troen, hr. konferensråd?“ Den døende svarer: „Gu' har jeg så, men pas på, De ikke trykker den ud af mig!“

Her i Danmark blev rent fritænkeri noget ret sjældent. Gud-dyd-udødelighed var livets grundvold. Det var klubbernes og drikkevisernes tid. Så kunne man da synge:

På fald, på fald med kristendom det står!  
Så lyded alt i mange år  
den ynkelige jammerluth  
fra Herrenhut til Herrenhut.

Men meningen er, at Gud ske lov bliver dog den gamle kristendom tilbage, selv om pietisme og herrnhutisme glædeligvis er manet i jorden.

Men når fornuften har rådet en tid, så sker der en reaktion. Den franske revolution med dens rædsler rystede troen på, at når fornuften sejrede, ville der blive lykkelige tider på jorden. Og således bredte sig ikke mindst i dannede kredse alskens sære religioner, magi, mystik, spiritisme.

I Danmark samledes en lille meget eksklusiv kreds omkring A. P. Bernstorff, den højt betroede statsminister. Førende i kredsen var dog landgreve prins Carl af Hessen-Kassel, svigerfader til Frederik 6. Han var den, der først så „lyset“. „Det viser sig kun for mig og mine kære som et klart nordlys,“ skrev han til den kendte præst og forfatter Lavater i Zürich. Fru Augusta Bernstorff havde dog også set



Vajsenhuset fik til støtte for økonomien et privilegeret trykkeri, der tjente godt på salmebøger og bibler. Da Ewald kom til, gik det over til at udgive opbyggelige skrifter, der dog snart kom under mistanke for falsk lære. Skriftet her om de 8 saligheder kostede trykkeren hans stilling, medens Ewald, der havde skrevet en anonym indledning og set gennem fingre med, at der blev angivet galt trykkested, slap med en advarsel og en mulkt på 30 rdr. – Kgl. bibl.

det. Hun skrev til Lavater: „Efter håndspåleggelsen så jeg straks et skær eller lys. Vi modtager åbenbaringer hver især og i fællesskab. Vi har et orakel, der giver positive overensstemmende svar, selv om vi er adskilt fra hinanden.“ Synet blev udlagt kristeligt. „Det er nok at søge Jesus og kun af ren kærlighed, og vi har fundet ham,“ siger landgreven. Ved seancerne læste de bibelen sammen og holdt altergang. At de stod i brevveksling med Lavater, skyldtes, at de havde fornemmelsen af at være åndeligt i slægt med ham, og de ville gerne have hans godkendelse. De delte f. eks. med ham troen på, at apostelen Johannes levede endnu – ihukommende Jesu ord (Joh. 21, 22): Dersom jeg vil, at han skal leve, indtil jeg kommer, hvad angår det så dig? – og at de en skønne dag skulle opleve at møde ham. Samtidig var både Bernstorff og prinsen travlt optaget af verdslige gøremål. Lavater, der besøgte Danmark på kredsens indbydelse i 1793, kaldte prinsen „en mærkelig blanding af militærgeni og videbegærlig religiøsitet.“ Bernstorff kendetegnede han som en „kristelig verdensmand, godt hjemme i sin bibel.“

Så kan man vel ikke undre sig over, at også skoleholderens kone i Håls (Øst-himmerland) regnede sig for at høre til de udvalgte og modtog overordentlige åbenbarelses fra frelseren. Så aparte det kan synes, var den slags dog tegn på, at noget nyt var i frembrud, nemlig den vækkelse, som opstod under og efter Napoleonskrigene, og som vor kirke åndeligt talt tærer på endnu.

## PRÆSTEN

Omkring 1720 havde den enevældige konges regering fuldført opbygningen af sit administrative system og derved sikret sig, at dens ordrer kunne gennemføres overalt i landet. Systemet bestod af et centralstyre i København, sammensat af en række kollegier (ministerier), og et lokalstyre, hvor amtmænd og amtsforvaltere stod i spidsen for de nyindrettede amter, der havde afløst de gamle len, medens det nederste led i systemet bestod af de eksisterende sogne ledet af sognepræsterne. Disse gejstlige embedsmænd blev fra nu af gjort ansvarlige for administrationen i hvert sit lille område, og dem blev det pålagt at gennemføre det nye systems ideer såvel i åndelig som i timelig henseende.

Betydningen heraf var så meget større, som enevoldsregeringen stræbte efter at indrette et velfærdssamfund i ordets strengeste mening. Staten ville regulere alle forhold i tilværelsen lige ned til den enkelte borgers privatliv. Hvad folk spiste og drak, hvordan de klædte sig, hvilke ord de brugte, og hvem de omgikkes var ikke en privat sag, men offentlige anliggender, som myndighederne havde pligt til at overvåge og eventuelt blande sig i. Gennem love og forordninger blev den enkeltes hverdag reguleret. Teoretisk var intet overladt til den enkeltes uafhængige beslutning, og ville han ikke lystre, havde myndighederne magtmidler i hænde til at bringe ham til føjelighed – og magtens udøvere var i denne forbindelse først og fremmest sognepræsterne. Målt med tidens alen kom systemet stort set til at virke efter sin hensigt, og præstestanden havde som det grundlag, det hele hvilede på, en stor del af æren for, at der skabtes en så vidtstrakt ensartethed og stabilitet i samfundet, som tilfældet var.

Myndighederne udstyrede også præsten med den bedste uddannelse, man i tiden kunne præstere. Siden 1629 havde man kunnet tage teologisk afgangseksamen ved Universitetet, og efter Den store nordiske krig krævedes denne eksamen af alle, som ville være præster, medens man for eksempel fremdeles tog amtmænd fra de grupper i samfundet, som var vant til at administrere, uanset om de havde taget den juridiske embedseksamen, der blev indført i 1736, eller om de eventuelt manglede en videre boglig uddannelse. Hvad præsterne angik, var de dage, da „en skriver, en køresvend, en dreng“ kunne „blive gode sognepræster og skolemestre“, forbi og lå nu flere slægtled tilbage. Velstuderethed var den brede gejstligheds fortrin, og det øgede dens myndighed over den jævne befolkning.

Fuldt så vigtig som lærdommen var det imidlertid, at sognepræsternes mate-

## Præsten som enevoldsmagtens håndlanger



Præstens levevilkår stod mål med de rigeste bønders, og præstegården hørte til sognets aneligste gårde, undertiden over 10 tdr. hartkorn. Hjarup præstegård ved Kolding havde et tilliggende på næsten 200 tdr. land, og hartkornet var 11½ td. Bygningerne var opført af svært egetømmer i 1680erne. Her residerede i årene 1732–1759 en sønderjysk præstesøn, Jens Jacobsen Buch, gift med sin forgængers datter. Hans efterfølger, Fr. Chr. Friis, søn af en kommandør i flåden, giftede sig tredje gang med pigen Maren Madsdatter, inden der var gået fem måneder efter hans anden kones død. „Hun stod mig bi i nøden som en ærlig pige, da morderen Anders Olesen året forhen den 12. juli ville have myrdet mig i min stue“, skrev han. Livet i præstegården var ikke fri for dramatik. – Nationalmuseet fot.

rielle kår stod mål med de rigestes i bondebefolkningen. Derfor var de i Danske lov blevet tillagt en præstegård foruden indtægten af andet jordegods, der fra gammel tid hørte til embedet. Hertil kom tiende af al afgrøde i sognet samt offer ved de tre store højtider og de vigtigste kirkelige handlinger og endelig en „høstdag af husmænd og huskvinder, som ikke selv havde kornsæd til deres huse“.



## *Præsten som enevoldsmagtens håndlanger*

Præstegårdene hørte da også til sognenes anseligste gårde. I Jylland og øerne taget under ét var halvdelen på omkring 10 tdr. hartkorn, mens kun en tredjedel blev vurderet til under 6 tdr. hartkorn. Desuden havde rundt regnet tre fjerdedele af kaldene én eller flere anneksgårde, hvis samlede afgrøde tilfaldt præsten, men hvor han naturligvis måtte lønne en forpagter eller avlskarl. Hertil kom som nævnt korntienden, som samtidigt præster anslog til omkring to tredjedele af kaldenes indtægter, og de øvrige kirkelige ydelser, anslået til omkring en femtedel. Sognepræsterne var således i økonomisk henseende betydeligt bedre stillet end hovedparten af landbefolkningen og det jævne borgerskab i byerne.

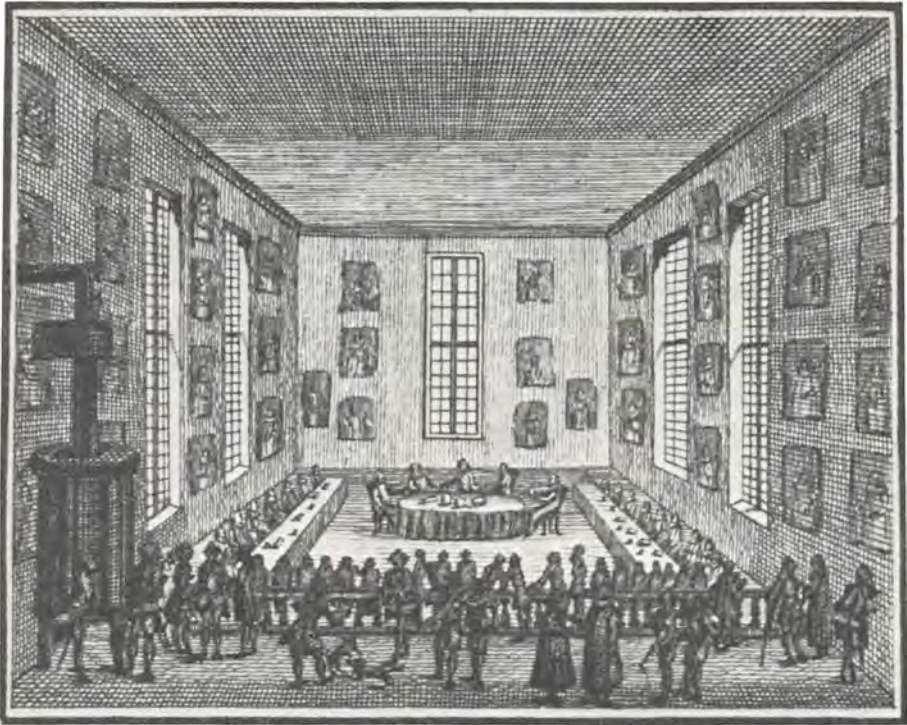
Det var derfor ikke så mærkeligt, at myndighedernes øjne straks faldt på præstestanden, når der var brug for ekstra skatter, og dem var der i årene efter Den store nordiske krig i rigt mål anvendelse for. Men også sidst i århundredet, da tiderne blev bedre, udskrev regeringen skatter, som mange præster sukkede over: Embedsskat, folke-, familie- og konsumtionsskat, ekstraskat, studieskat, fiscuspenge og kathedratikum (dvs. afgift til latinskolerne). For en del præster kunne disse udgifter gøres op til omkring en tiendedel af deres samlede indtægt. Nogle præster fik desuden deres indtægt yderligere beskåret, fordi de måtte udrede pension til deres forgængers enke, og af mange blev det forlangt at de skulle stille en hest til rådighed for militæret. Til trods for disse byrder stod det imidlertid klart, at enevælden havde givet sognepræsten en stærk stilling overfor den befolkning, han var sat til at vejlede.

Hvad ventede de øverste myndigheder så til gengæld? Først og fremmest, at præsterne havde „indseende med sådanne laster, som ellers ved sædvanlig rettergang ikke så bekvemmeligen er at afskaffe“, det var for eksempel, „prædikens forsømmelse, helligdages misbrug til gilde, drik, dobbel, gøglen, fikten, afhold fra sakramentet over et fjerding, halvt eller helt år, stadig banden, strid mellem ægtefæller eller andre familiemedlemmer, halstarighed, . . . letfærdig skanderen og snak“ besøg i „letfærdigt selskab, rufferi, fylderi og idelig drukkenskab, ubillig fordel i køb og salg, ulovlig åger, gerrighed, ødselhed og overflødig bekostning, . . . opprimering (ihjelliggen af børn) og letsindig omgang med børn.“ Dernæst, at de udførte det administrative arbejde, der var forbundet med at omsætte hele enevældens lovgivning i praksis. Tilsammen så store opgaver, at præsten blev en uundværlig embedsmand for centraladministrationen og en vældig magt i befolkningens dagligliv.

En af de veje, regeringen anviste præsterne at gå, når de underviste folk i, hvad man forlangte den jævne mand skulle mene og gøre, var at behandle emnet om søndagen i kirken.

Til én tid skulle gejstligheden indskærpe de unge mænd „den synd de begik“ ved at unddrage sig optagelse i rullen, til en anden blev befolkningen mindet om

## Præsten som enevoldsmagtens håndlanger



Landemodet var en forsamling af stiftets provster under forsæde af stiftamtmanden og biskoppen. I gejstlige sager var den præsternes værneting samt appelinstant for provsteretterne. Her meddeltes kgl. befalinger og udstedtes formaninger, monita, til præster, hvis vandel og embedsførelse gav anledning til påtale. „Præsterne fyldte deres tilhørere med skvalder og usammenhængende talemåder“, erklærede Ribe landemøde i 1737. – Her ses landemodet forsamlet i Roskilde, stik af J. Haas efter tegning af Cramer 1754. Kgl. bibl.

sin pligt til befordre de indenlandske fabrikkers opkomst ved køb af deres varer. Snart var det menigmands forpligtelse til at bistå myndighederne med bekæmpelse af smugleriet og snart den forbandelse, som frådseri og ødselhed nedkaldte over mennesker, der blev indskærpet menigheden.

Når prædikenen var endt, skulle der katekiseres med ungdommen på kirkegulvet. Her var der lejlighed til at foreholde den enkelte, hvad der var hans pligt, og undersøge, om han havde fattet, hvad præsten havde forklaret.

Den praksis huede ikke de unge. Ofte forsvandt de fra kirken, før præsten havde fuldført sin prædiken, eller de udeblev ganske fra gudstjenesten. Katekisationen omfattede de fleste steder den prædiken, der lige var holdt, og gav den ikke stof nok, tyede man til et stykke af Nye testamente eller en Postil, hvorved man i alle tilfælde fik lejlighed at moralisere for folk. At der her var mulighed for at

## *Præstens magtmidler*

erhverve den viden, datidens samfund krævede af folk, for at de kunne begå sig, synes langt fra at være blevet påskønnet. I adskillige sogne på Fyn oplevede man i det meste af århundredet, at menigheden simpelt hen nægtede at træde ud på kirkegulvet, når præsten ville begynde sin undervisning – man følte det som en krænkelse af den enkeltes frihed. „O, du ugudelige Egeskovs flok. Således som du er, går du ad Helvede til og trækker mig gamle mand med“, skrev præsten i Kværndrup; og hans kollega i Ferslev på Sjælland mente, at grunden til, at menigheden var så uvidende, skulle søges i dens uvilje mod at tage del i overhøringen på kirkegulvet efter prædikenen.

Nu fandt mange i datiden imidlertid, at netop denne side af præsternes virke lod meget tilbage at ønske. „Præsterne fyldte deres tilhørere med skvalder og usammenhængende talemåder“, erklærede Ribe landemode i 1737. Og Balthasar Münter skrev: „Forsamlingen, som de havde undervist om den kristelige religions høje sandheder, skiltes så kold og ligegyldig, som om intet vigtigt og interessant var blevet foredraget“.

Mange præster benyttede den gamle engelske metode, der udmærkede sig ved, at prædikenen bestod af et stort antal løst sammenføjede bibelsteder, som prædikanten fremførte i en syngende rytmisk form, hvis hovedformål „uden al modsigelse bestod i tilhørernes rørelse“. Den var kun dårlig egnet til at indskærpe de af regeringen ønskede bestemmelser og vanskelig at bruge som udgangspunkt for katekisationen på kirkegulvet. Det var derfor også bestemt, at præsterne „med degnene“ skulle undervise „ungdommen i børnelærdommen . . . og det så forskaftte, at hvad der om søndagen ej kan forrettes, til en anden dag i hver uge, som er hver onsdag“ henlægges.

I præsternes undervisning af folket gled Guds bud og enevældens bestemmelser sammen, så menigmand ikke formåede at skelne det ene fra det andet. Prædiken, katekisation og ungdomsundervisning udtrykte for ham myndighedernes anstrengelser for at gribe ind i hans daglige tilværelse og påtvinge ham vaner og tanker, som ikke var hans. Den uvilje, de ugifte viste over for katekisationen, genfandt man hos menigheden over for gudstjenesten i sin helhed. Gejstligheden i Viborg stift forenedes således i klager over, at menigheden om søndagen enten sad og sov i kirken eller sov hjemme i kirketiden, trætte af lørdagens arbejde og svir. Bøbedjeler fra præsterne besvaredes med henvisning til, at hovarbejdet skulle gøres, og søndagen kunne derfor ikke holdes hellig. Andre steder gik præsternes formaninger tilsyneladende sporeløst over hovedet på folk. I Skuldelev på Sjælland samledes bønderne „fra begyndelsen af hver helligdag til drik og dans, begyndende sådant forhold med at synge en psalme og læse Fader vor, hvilket blev øvet hver helligdag indtil kornhøsten“.

## Præstens magtmidler

Loven rummede imidlertid muligheder for også at nå ud til slige formastelige. I hver by og hvert sogn „skulle tvende af de gudfrygtige, bedste og vederhæftigste sognemænd“ være præstens medhjælpere og bistå ham i arbejdet med at opdrage sognefolket til at efterleve Guds og kongens love. Både de og præsten selv burde jævnlig aflægge husbesøg rundt om i sognet for at påse, „at intet fandt sted, som stred imod loven, og hvis sligt forefandtes sagtmodig vejlede de skyldige“.

Hjælp det ikke, var præsterne udstyret med magtmidler til at kue opsætsige. Vigtigst var her bortvisning fra nadveren. Lørdagen før altergang var der skriftemål. Og da alle skulle til alters mindst én gang om året, hvis de ville undgå at blive straffet, var det vanskeligt for nogen at slippe uden om præsten og hans vurdering af deres forhold. Faldt denne ikke ud til den skriftendes fordel, kunne han ikke blot blive bortvist fra sakramentet den følgende søndag, men tvunget til at stå åbenbar skrifte på kirkegulvet. Med ansigtet vendt mod menigheden måtte synderen stille sig op i koret, hvorfra præsten forklarede den forsamlede skare „den begangne synds vederstyggelighed“. Derefter måtte synderen selv bede Gud og mennesker om tilgivelse og til slut modtage præstens velsignelse. Så var han atter optaget som et værdigt medlem af menigheden. Guds ords foragtere, tyve, voldsmand, horkarle, ågerkarle, skændegæster og alle andre, „som hårdnakkeligen leve i nogen åbenbare laster“, var ifølge loven hjemfaldne til åbenbar skrifte. Hertil kom personer, der begik forseelser, som efter præsternes skøn, burde ligestilles med de nævnte, uklare tilfælde, der gav de gejstlige mulighed for megen vilkårlig magtudøvelse – så megen, at biskopperne i København og Ribe 1740 fandt sig foranlediget til at advare stiftets præsteskab mod „af egen myndighed at vise deres sognefolk fra skriftestolen, mest af egne private affekter, under skin af processers drift, som de dog selv havde yppet med deres sognefolk af hævn-gerrighed“. Enkelte var stærke nok til at trodse præsternes afgørelser. Således søgte en forvalter fra Vorbasse i 1765 kongen om tilladelse til at gå til skrifte hos en anden præst og fik den. Men for de fleste betød præsternes ret til skønsmæssige afgørelser usikkerhed over for gejstligheden og dermed en forøgelse af dens magt.

Skulle nogen vise sig så halsstarrig, at han lod hånt om bortvisningen fra sakramentet og udeblev fra nadverbordet i årevis, blev han lyst i band, og „den som

Sognepræsten i Kværndrup på Fyn, Clemen Jessen, var en købmandssøn fra Ribe. Han havde som ung været huslærer hos Thomas Kingo og rejst tre år i udlandet med en professors søn. I 1715 blev han kaldet til Kværndrup og giftede sig kort efter med en borgmesterdatter fra Odense. Han var meget musikalsk, havde et besindigt gemyt og godt helbred. Som gammel gik han tilsidst med syv luer på sit snehvide hår, den yderste var gerne grøn. Hans søn fik ikke kaldet efter faderens død i 1761. Han var faldet i unåde hos herskabet på Egeskov, fordi han havde kørt med firspand. Men da han var blevet præst i Ketrup nord for Løgstør, lod han i 1755 H. C. Borch male dette billede af sin fader i Ketrup kirke. Hr. Clemen står i sit ornat med hornbriller og salmebog i højre hånd og sin høje silkehat og et hvidt klæde under venstre arm. – Nationalmuseet fot.

Præstens magtmidler



bandlyst er, må ikke stedes til nadverens sakramente, ej heller være vidne til dåben, ej heller indbydes eller komme til nogen hæderlig samkvem . . . dør nogen band-sat, som ikke enten åbenbar i kirken eller på sin sotteseng bliver afløst (får aflad), da må han ikke begraves i kirke eller kirkegård“. Kirkens arm var lang og stærk, og præsten styrede armen. Selv om loven her lod den række helt ind i døden, erkendte man dog det magtfulde i at kunne ramme den genstridige i levende live, hvorfor det bestemtes, at han skal „for provstemodet indstævnes og da ved dom sit herskab overantvordes og siden af kongens riger og lande forvises“.

Retfærdigvis bør det nævnes, at lovgiverne tilgav den angrende. Thi omvendte mennesket sig, så det påny blev „i Guds menighed indlemmet, . . . da må ingen enten til tinge eller i anden forsamling eller nogensteds hannem det bebrejde, og gør nogen det, da skal han give tyve lod sølv til straf“.

Tilsyneladende var det sjældent, at disse rigoristiske metoder blev taget i anvendelse. Mange præster forstod, at der måtte tid til, hvis ændringer i folks væremåde og vaner skulle opnås, og de gik frem med lempe, en indstilling, der kom mange til gode, da pietismen i 1736 fik konfirmationen indført. Den formede sig som en offentlig eksamen i religionskundskab og samfundsorden. Den, der ikke præsterede de krævede kundskaber, dumpede og måtte gå om. For tungnemme kunne det blive til forgæves forsøg i mange år. Præsterne skulle forberede ungdommen til prøven, og der var dem, der gik til præsteundervisning til de var op i tyverne. Gik nogen ukonfirmeret omkring efter det nittende år, sendtes sagen dog ofte til provsten, så der kunne træffes en rimelig ordning. Sagen havde nemlig retslige konsekvenser. Var man ikke konfirmeret, kom man ikke til alters, og havde man ikke været til alters, kunne man ikke blive gift. Enevældens ånd fornægtede sig ikke, og præsterne havde rige muligheder for at kue genstridige. Man kunne blot, som nogle gjorde, forlange, at konfirmanderne skulle „kunne indholdet og meningerne såvel af spørgsmålene som af svarene med deres egne enfoldige ord samt prøve at anvende dem på sig selv og bringe dem til en sand hjertets og sinds forandring“. Så var der mange, der faldt fra.

Et år ville én af disse nidkære præster ifølge hans egne ord næppe af tyve unge mennesker „kunne antage fire à fem personer af mangel på begreb om de vigtigste guddommelige sandheder, uagtet en del af de bortviste kunne udenad opregne de fleste stykker i forklaringen“. Den slags vanskeligheder kunne dog præster med mere forståelse af, hvad et menneske havde brug for, nok klare. En almindelig fremgangsmåde var følgende: „Når sådanne unge mennesker mærker, at deres værende sognepræst ikke vil admittere dem til konfirmation i deres vankundighed og blindhed, sniger de dem ud af sognene til andre lærere og der får dem gesvindt konfirmeret, og på det, den sognepræst i hvis sogn de er fødte, ikke siden skal få lejlighed at prøve deres tilstand og kundskab, søger de deres altergang, hvor de er

konfirmerede“. Ville man nøjes med at forlange det, som folk kunne præstere, gik det; og det var gennem de præster, som forstod at lempe sig frem, det ny vandt indpas og tog form. Men selve kravet om konfirmationen gjorde menigmand endnu mere afhængig af præsten, der kom til at stå som formidleren af retten til at udøve livets mest elementære funktioner og derved fik stigende betydning i samfundet.

Kontrollen med den enkeltes dagligliv førte præsterne ved hjælp af skudsmålsbøger. Ankom et menneske til et sogn, eller rejste det til et andet, måtte skudsmålsbogen forevises og påtegnes af præsten. Af bogen fremgik det, hvornår ejeren sidst havde været til alters, om han havde udstået kirkens disciplin eller på anden måde været i konflikt med myndighederne, om han levede i ægteskab eller ej, hvilket erhverv, han havde og hos hvem, han tjente, hvor han havde opholdt sig til forskellig tid, og hvordan han havde opført sig i sine forskellige tjenester.

Ved hjælp af skudsmålsbogen burde præsterne kunne røgte deres hverv som menighedens opdragere og vejledere til fuldkommenhed. Ærgerligt blot, at gårdmændene jævnligt undlod at meddele præsterne, når de skiftede folk, hvorved det hændte, at „tjenestefolk af fremmede sogne kom ind i sognene og opholdt sig der i ét, to, tre, ja, flere år og drog igen ud af sognene, men blev antagne til sakramentet i de sogne, hvorfra de var kommet, hvorudover ikke alene en del tjenestefolk opførte sig, hvordan de ville i det håb, at deres sognepræst, i hvis sogn de kommunicerede, intet vidste om deres opførelse, og den præst, i hvis sogn de tjente, havde intet med dem at bestille“. Det forringede muligheden for at få et helt sikkert overblik over den faktiske tilstand i sognene. Men trods dette var præsterne formodentlig ikke blot de embedsmænd, der havde det sikreste kendskab til de enkelte mennesker i riget, men også de borgere, som kendte deres medborgeres hele værd og karakter bedst. Denne viden drog enevældens administration fordel af, idet den pålagde sognepræsterne at bringe en stor del af regeringens mange forordninger ud i livet og fremskaffe de oplysninger om lokale forhold, som interesserede myndighederne i København.

Præsterne måtte påtage sig det brydsomme og utaknemmelige hverv at inddrive visse skatter, hvoraf skammelige rygter opstod om, at de „handler af private hensigter, af egennytte, selvtiltagen myndighed, af hævngrænseløshed eller andre nedrige hensigter“. Og blandt almuen mente man, „at amtmand, godsejere, amtsforvaltere og rettens betjente kolluderede sammen (dvs. spillede under dække) om ekstraskatten og lod almuen betale for at dele den imellem sig“. Sognemændene viste sig da også ofte uvillige til at hjælpe præsterne med oplysninger om sognets beboere, da de vidste, at sådanne oplysninger blev brugt, når præsten udarbejdede fortegnelser over skattepligtige i sognet. At ufuldstændige fortegnelser kunne medføre

ubehageligheder for præsten ændrede ikke deres sognebørns handlemåde, hvilket for præsterne bevirkede, „at ofte måtte dage anvendes til et mandtal, som på én à to timer kunne forfærdiges“.

Præsternes virksomhed i skattevæsenets tjeneste hang sammen med, at de var pligtige at holde mandtal over folk. Med kirkebøger og skudsmålsbøger som udgangspunkt havde de føling med tilgang og afgang i menighedens rækker, og da egentlige folketællinger foranstaltedes i århundredets sidste halvdel, blev det gejstlighedens opgave at fremskaffe det fornødne materiale. Skulle der skaffes oplysninger om det mandskab, der var udskrevet til militærtjeneste, var præsterne den eneste kilde, man kunne anvende, og ønskede livrenteselskaberne besked om deres interessenters død eller fortsatte eksistens, havde præsterne pligt til at levere de ønskede oplysninger vederlagsfrit. Privatpersoner, som ønskede besked om forskellige lokale problemer i sognene, mente sig også berettiget til at besvære præsterne. Hans de Hofman bad således sognepræsterne besvare en række spørgsmål, som han anså for vigtige for det topografiske værk, han var ved at udarbejde, og en professor i botanik bad præsterne om hjælp ved indsamling af en del planter, han skulle bruge.

Da regeringen ønskede at have en vis indsigt med sundhedstilstanden i landsognene, vidste den ingen bedre at sætte til denne opgave end præsterne. Fik en præst mistanke om at nogen blandt hans menigheder var smittet med venerisk sygdom, eller kom han under vejr med epidemiske sygdommes optræden, var det hans pligt at træffe foranstaltninger til, at sygdommene blev bekæmpet. Han havde desuden pligt til at føre tilsyn med jordemødrene og lære dem, „hvorledes de sig skulle forholde både med barselskvinderne og fosteret“. Rundt om i landet mødte man nemlig kvinder, som uden nogen som helst viden optrådte som jordemødre og „brugte overtroisk omgang med børnene“, og den nærmeste til at gribe ind på dette område var efter tidens opfattelse den lokale præst. Kunne han ikke selv klare sagen, havde den stedlige landfysikus pligt til at træde hjælpende til. Denne udvej huede imidlertid ikke alle gejstlige. Thi det var en kendsgerning, at mange præster i 1700 årene spillede en betydelig rolle som læger, ja, var de eneste personer, befolkningen ville spørge til råds, når det virkelig kneb. Det var næppe uden sammenhæng med, at en del præster århundredet igennem optrådte som signere og manere og gennem denne anerkendelse af den folkelige opfattelse af årsags-sammenhængen i tilværelsen vandt den jævne mands tillid.

Det var blot i strid med de opgaver, myndighederne overdrog præsterne. Thi det var pålagt dem alvorligt at belære folk om det tåbelige i at søge sygdom kureret hos kvaksalvere og kloge folk, og de havde udtrykkelig ordre til at udrydde overtro, ligegyldigt hvor og i hvilken form de mødte den. Overbevisningen om



Præsten måtte belære folk om det tåbelige i at søge sygdom kureret hos kvaksalvere og kloge folk. Han måtte også oplyse dem om hensigtsmæssig ernæring og hygiejnisk beklædning. Mange mennesker havde ikke fået deres klæder vasket i årevis. Han kunne måske få velmenende folk til at oprette hospitaler, hvor fattige og hjælpeløse stakler og gamle mennesker kunne få husly og mad. Flere steder blev der bygget hospitaler ved siden af kirkerne i det 18. århundrede. Her ses et hospitalslem fra Bursø på Lolland, som han gik og stod i begyndelsen af 1700 årene i tøj, der var moderne hundrede år tidligere: Langærmet, hofte-lang kofte med skulderkarme, posede knæbukser og kabuds på hovedet. Fattigfolk måtte nøjes med aflagt tøj, men mange bønder gik sikkert klædt som han. – Kalkstensskulptur i Nationalmuseet.



den overnaturlige verdens direkte indgriben i menneskets hverdag udgjorde imidlertid en så vigtig del af den samlede livsvurdering langt uden for almuens række, at lovens rigoristiske bestemmelser om tab af ejendom og landsforvisning som straf for manen og signen ikke formåede at afholde hverken læg eller lærd fra at hengive sig til overtroen og anvende uddrivning af djævle som hensigtsmæssige midler mod sygdom og ulykke. Dette til trods var det pålagt præsterne at bibringe befolkningen realistiske begreber om årsagerne til sygdom. Et vigtigt spørgsmål i denne forbindelse var den daglige ernæring. I alle dele af landet var man henvist til at opbevare kød ved hjælp af nedsaltning. Følgelig udgjorde saltede spiser en væ-



Præsterne udgjorde et virkeligt aristokrati, men de hørte ikke til rangklasserne. I Fjenneslevlille kirke – efter sagnet rejst med to tårne i anledning af Absalons og Esbern Snares fødsel – prædikede i 1700 årene hr. Anders Pedersen Møller, forhen rektor i Skælskør, og efter ham hr. Jonas Jacobsen Zimmer, søn af en møntskriver på Holmen; Præstegården lå i nabosognet Alsted. Det ene af kirkens to tårne var sunket i grus i 1561, og under hr. Anders' og hr. Jonas' prædikanttid var der kun ét, bredt tårn, som billedet viser. Først i 1870 gav man atter den navnkundige kirke to tårne. – Tegning af ukendt kunstner. Nationalmuseet.

sentlig del af den daglige føde, skønt man fra lægelig side anså dem for at være skadelige for folkesundheden. Regeringen fandt sig derfor foranlediget til at gribe regulerende ind og pålagde præsterne at oplyse folk om sagernes rette sammenhæng. Et andet område, som myndighederne mente det nødvendigt at regulere, var beklædningens hygiejniske tilstand. Sandt at sige fandtes der både blandt fornemme folk og jævne mennesker adskillige klædninger, som ikke havde været rensset eller vasket i årevis, ja, i generationer, skønt de undertiden gik i arv gennem flere slægtled. Dette skulle nok kunne give sundhedsvæsenet stof til eftertanke, og det var vitterligt, at hverken hverdagsklæderne eller deres brugere var plaget af vask eller anden renselse.

Gennem hele århundredet var der naturligvis stor forskel på, hvilken opfattelse den enkelte præst havde af årsagssammenhængen i tilværelsen. Men det må

betegnes som et gennemgående træk, at troen på besættelser som årsag til sygdom svandt stærkt i løbet af det 18. århundrede. Og de lige anførte bestemmelser var da også fostret af oplysningstidens tankegang, som den viste sig efter midten af århundredet, da man forudsatte, at sognepræsternes tro på signen og manen var tilbagelagte stadier. Det var i samme ånd, at sognepræsten i Sonnerup på Sjælland foreslog, at alle præster skulle være kyndige i medicin og i besiddelse af et lille apotek, så de kunne kurere lettere sygdomstilfælde og derved styrke den folkelige tillid til samfundets repræsentanter.

For at gøre det muligt at erhverve den viden, man krævede for at bestå konfirmeringsprøven, indførte Christian 6. omkring 1740 et folkeskolevæsen på landet. Derved blev der pålagt præsterne nye opgaver med at tilse undervisningen og sikre, at gudsfrygt og pligttrøskab indpodedes i børnene fra deres tidligste år – et vægtigt bidrag i bestræbelserne for at opdrage folk til de dyder, enevælden værdsatte.

Set under ét, synes præsterne at have haft held med deres arbejde for at opdrage folket i enevældens system. Det er i alt fald en kendsgerning, at i de første årtier efter Den store nordiske krig indvikledes gejstligheden i et stort antal trætter med sognebørnene, medens de aftog i tal i den næste generation. Og i århundredets sidste årtier var de så få, at samarbejde og gensidig forståelse af foreliggende problemer må have været hver mands agt. Den sidste generation i det 18. århundrede oplevede, at mange sognepræster, grebet af oplysningstidens reformiver, blev praktiske reformatorer på landvæsenets område og således under en ny tids udvikling fortsat spillede en afgørende rolle for løsningen af befolkningens mest påtrængende problemer.

Sådan så den patriarkalske embedsmand ud, som enevælden havde skabt af forrige århundredes landsbypræst, når han anskuedes fra centraladministrationens og rangklassernes side. Selv ville han nikke genkendende til billedet, men samtidig afsløre et farverigt, problemfyldt hverdagsliv, som kun oplevedes af ham selv og den befolkning, han virkede iblandt.

Hans stilling i samfundet svarede trods alt ikke ganske til hans uddannelse. Enevælden delte kongens undersætter i to dele: folk i rangklasserne og folk uden rang. Præsterne og provsterne hørte til gruppen uden for rangen, og det var bittert. Thi folk i rangen havde titler og ære, nøje udportioneret til den enkelte efter den plads han indtog i systemet. Her kom præsterne ikke med, selv om det var sikkert og vist, at deres økonomiske og uddannelsesmæssige fortrin aftvang respekt, men netop derfor virkede det fornærmende, at en fændrik eller en sekretær i kancelliet var fornemmere ikke blot end en landsbypræst, men endog regnedes at stå over en stiftprovst. På den anden side måtte det indrømmes, at præsterne

var beskyttet nedad i samfundet, idet loven udtrykkelig placerede dem som fornemmere end deres undergivne, degnene. For mere ærgerrige gejstlige var problemet imidlertid meget ømtåleligt, og adskillige sure bemærkninger fortæller, hvor hårdt det følte. En sjællandsk sognepræst klagede således over, at hans degn „udi en meget ubesindig skrivelse nævner sin sognepræst ikkun Claus Plum og således vil vanære manden i det navn og embede, som Gud og høje øvrighed ham har betroet“.

Mangelen på ydre ære opvejedes forsåvidt af, at præstestanden udgjorde et virkeligt aristokrati. Omtrent halvdelen af tidens præster var præstesønner, og omtrent lige så mange præstekoner var enten præstedøtre eller enker efter en præst. Dertil kom, at præstestanden skilte sig ud fra andre grupper ved sin boglige uddannelse, og at standen havde en kerne af gamle præsteslægter, hvori tradition og kulturarv havde skabt forpligtelser, som prægede nye generationer. Det viser sig, når man studerer præsternes omgangskreds. Ved deres bryllupper og barnebåb afslører navnene på forlovere og faddere, at flertallet hørte hjemme blandt godsejerne og inden for det bedre borgerskab. De førstes tilstedeværelse hænger vel ikke sjældent sammen med, at de var ejere af kirken og dermed besiddere af kaldsretten, et forhold, der til en vis grad gjorde præsten til en art funktionær på godset, mens borgerskabets tilstedeværelse ofte skyldtes familieforbindelser eller undertiden fælles skolegang, ungdomsvenskab eller fælles interesser. I flere præsterindringer omtales det, at herregårdsfolkene hørte til blandt præstefamiliernes naturlige omgangskreds, og selv om problemet ikke lader sig karakterisere i almindelighed, mente man i samtiden, at „selv hos de fornemme, som havde en god opdragelse, fandt den gejstlige embedsmand nogen mere agtelse end en mand i et verdsligt embede af lige vigtighed“.

Måske skyldtes det den kendsgerning, at præsten i forhold til hele den her nævnte omgangskreds var en studeret mand. Arten og omfanget af hans intellektuelle dannelse kunne næppe hverken godsejere eller handelsfolk i byerne vurdere. Hos dem skabte imidlertid de akademiske eksaminer i sig selv og de betydelige bogsamlinger i præstegårdene ved deres blotte tilstedeværelse respekt. Et nærmere eftersyn af reolerne ville have vist, at de fleste præstegårde rummede fra et hundrede til nogle få hundrede bind, væsentlig religiøs litteratur samt græske og latinske forfattere, som man havde læst i studietiden. Samtidens epokegørende filosofiske og videnskabelige skribenter i ind- og udland var kun svagt repræsenteret, og heller ikke århundredets righoldige romanlitteratur synes at have vejet tungt i de gejstliges læsning. Man må dog erindre, at dødsboskifterne ud over specificerede værker ofte registrerede bundter af bøger, der meget vel kan have indeholdt romaner, der nedslidt som følge af stadig læsning ansås for værdiløse af skifteretten.



Selskabeligheden i præstegårdene kunne undertiden antage lystige former og give anledning til overgiven haløj. Da bortkørende gæster den 3. november 1735 svingede ud af porten på Jordløse præstegård, affyrede en af dem en æressalut, hvorved der gik ild i taget, og hele præstegården nedbrændte. Præsten hr. Poul Jensen Thorning og hans kone, en købmandsdatter fra Flensborg, flyttede kort efter til Brahetrolleborg. Men også et par af hans efterfølgere var i slægt med velhavende købmænd, indtil en forhenværende degn i 1773 overtog embedet. Han skal have været en brav mand, men han havde sorg af sin ene datter, der endte med at gå omkring og betle. Jordløse præstegårdsstuehus, der opførtes efter branden, ligger der endnu. – Fot. Nationalmuseet.

Men vurderer man præsternes intellektuelle dannelse ud fra dødsboopgørelsernes med titel anførte bøger, bliver resultatet, at de hørte hjemme i de foregående århundreders teologisk-skolastiske dannelsesverden. Den interesse for praktiske reformer, mange præster i oplysningstiden efter århundredets midte lagde for dagen f. eks. på landvæsenets område, synes netop at være et resultat af praktiske interesser og gøremål og ikke et produkt af teoretiske overvejelser på et intellektuelt plan.

Det, iøvrigt talmæssigt betydelige forfatterskab, gejstligheden frembragte i 1700-årene understreger denne opfattelse. Omkring fem hundrede gejstlige betrådte forfatterbanen i denne periode og præsterede omkring femten hundrede selvstændige skrifter. Knap en femtedel af disse behandler praktiske spørgsmål som økono-

## *Sjælehyrden maner spøgelser*



I Lyngøe præstegård ved Sorø opførtes i 1742 denne statelige stuelænge medens Frederik Ulriksen Quist var sognepræst. Han var søn af ejeren af Dyrehovedgård ved Korsør, Ulrik Mogensens, og anden gang gift med enken efter kabinetssekretær hos Frederik 4., Burchard Heering. Præstegården var på 8 tdr. hartkorn, et ganske sømmeligt fundament for den fornemme families sammenkomster. Hans efterfølger var en søn af bogholder Hammeløv ved banken i København. Lyngøe hørte til de mest eftertragtede landsbypræsteembeder. – Fot. i Nationalmuseet.

miske forhold, landbrugsfaglige emner eller samfundsproblemer i forbindelse med bøndernes ufri stilling. De øvrige var teologisk-filosofiske afhandlinger, hvis emnevalg det kunne være vanskeligt for en i realiteter tænkende person at godkende, f. eks.: „Var Simon Mageren en kætter“ eller „Miraklerne ved Bethesda dam“.

Den slags emner blev færre i århundredets sidste årtier, hvilket utvivlsomt afspejler en ændring i præstestandens intellektuelle interesser. De rettedes især mod praktiske problemer som befolkningsspørgsmål, landbrugsøkonomi, udenrigshandel og lignende, medens præsterne i århundredets første halvdel endnu trygt hvilede i den folkelige overtro og mente, at en overnaturlig verden greb direkte ind i menneskets daglige liv, et livssyn, som dengang deltes af både fornemme folk og jævne mennesker, og som gjorde præsten til en særlig betydningsfuld person i kraft af hans akademiske uddannelse og hans daglige gang i studereværelset.

## *Præstegården – aul og besætning*

I den ikke-studertes tankegang forlenede det ham nemlig med særlig indsigt i den overnaturlige verden og gav ham dermed evne til at betvinge den. Når spøgelser, djævle eller genfærd generede folk, hentede man præsten. Hr. Maturin Carstensen i Jerne hævdedes at have „manet en djævel fra et menneske ind i en hund“. Og engang da hr. Rasmus Winther i Vester Skerninge på Fyn hørte „en overmåde fæl lyd“, undersøgte han sammen med præstegårdens pige sagen. De fandt da i kælderens lige under hans seng „en hund, hvis øjne gloede som ild“. Pigen skjalv, men præsten sagde uden angst „stå ved den side, og jeg står ved denne side, og straks skal dette dyr gå ud lige midt imellem os“, hvorpå hunden forsvandt. Hvordan den „kom ud af huset ved ingen. Thi alle døre var lukkede“. Folk mente, „det var en djævel“. Mange år senere fandt samme præst „et gepsenst“ liggende i kirken. Ved degnens hjælp konstaterede han, „at det var en død kat“.

Senere i århundredet afslørede påståede spøgelsesaffærer som bevidste bedragerier, hvilket medførte straf til både bedrageren, som arrangerede tilfældet, og de gejstlige, som lod sig bruge til at fordrive spøgelse. Man bør dog erindre, at nogle af tidens mest fremtrædende professorer som Erich Pontoppidan, Hans Gram og Ludvig Holberg indrømmede at være „ganske persvaderet om spøgelsers eksistens“. Det viser, hvor dybt forestillingen om den overnaturlige verdens indgriben i menneskets dagligliv var rodfæstet hos menneskene i datiden, og man forstår bedre, at selv om cancelliet truede formastelige med straf, skulle der gå flere generationer, før dette livssyn trængtes i baggrunden til fordel for et mere fysisk bestemt.

For lægfolk stod disse fænomener sammen med præsternes forkyndelse i kirkerne som det mest umiddelbare udtryk for, at præsten var en lærd mand. For medlemmerne af præstefamilierne så sagen lidt anderledes ud. Lang afstand til latinskolerne og utilfredshed med skolevæsenet i det hele taget bevirkede, at præster som oftest underviste deres egne sønner hjemme, så de kunne dimitteres direkte til universitetet uden om latinskolerne, ja endogså klare de første universitetseksaminer på grundlag af den fædrende undervisning. Ovennævnte Rasmus Winther førte endda et par af sine sønner helt frem til teologisk embedseksamen. Derved blev faderens lærdom til et bindeled i familien, der satte den i særklasse set i forhold til både de brede kredse og de fornemme lag. Præstegårdskulturen viste sit ansigt derved, at litterære problemer sattes under debat, logisk metode indøvedes, og matematiske og sproglige kundskaber tilegnedes. Mange præstegårde blev kulturelle centre, hvis indflydelse rakte langt. Morten Thomsen Bredsdorff i Ollerup underviste foruden sine egne sønner adskillige andre unge mennesker, så de erhvervede flere grader på universitetet. Hvad N. F. S. Grundtvig

## Præstegården – avl og besætning

oplevede, da han som ni-årig blev sendt til Thyregod præstegård for at undervises hos præsten der, var hvad adskillige andre præstesønner oplevede. St. St. Blicher har behandlet forholdet i „En landsbydegns dagbog“. Han kendte det fra sit eget hjem, hvor faderen Niels Blicher underviste ham, så han blev optaget i latinskolens øverste klasse.

Var der en kapellan i præstegården, fungerede han jævnlige som huslærer, en stilling man kendte fra herregårdene, og som i den blomstrende handelsperiode fra 1780 og århundredet ud også blev almindelig hos det nyopdukkende velhavende borgerskab. Mange unge teologiske kandidater startede deres løbebane som huslærere, og ad disse veje blev præstegårdskulturen grundlæggende for den åndelige kulturs udvikling i disse handelsfolks, embedsmænds og godsejeres verden.

Mens disse sider af dagliglivet gav præstegårdsverdenen sit særpræg i forhold til andre grupper i samfundet, anbragte præstegårdens drift den gejstlige midt i bondens hverdag. „Jeg har nu mistet mit kvæg tre gange. Første gang halvtreds, anden gang, da jeg havde samlet fjorten foruden nogle kalve, døde de alle. I dette år, som er den tredje gang, har jeg mistet tolv. Det havde været en lykke for os alle midt i kvægsygen, om vi præster alene havde mistet vort kvæg, når sognefolkene havde beholdt deres. Nu deres er dødt med vort, mistes ikke alene tienden, men både offer og accidenter“, skrev hr. Rudolph Bagger i Hellested i året 1740. Et meget stort antal af landets præster led samme skæbne i de årtier, da kvægpesten ødelagde besætningerne landet rundt. Her gjaldt ingen fortrin for præsten, lærde studier og sorte kunster til trods. Manen og djævlfordrivelse kunne ikke redde „Vor far“ selv. Skæbnen slog ham i hartkorn med bønderne – dog med den forskel, at de sidste trods forarmelse stadig måtte udrede tiende til præsten, et gode, der mildnede slaget en del for familierne i præstegårdene, uden at de derfor slap ud af problemerne i gårdmændenes verden.

Disse vejede tungt og lagde beslag på meget af præstens tid, selv om sygdom og uheld ikke oversteg det normale i samtiden. „I denne uge har handlen her stærkt begyndt med rug og hvede, men rugen tror jeg, at jeg har ladet gå for let, jeg har solgt tyve tønder for femten rigsdaler otte mark, seksten rigsdaler og seksten rigsdaler otte mark, men vil ikke sælge mere til den pris“, fortalte hr. Luja Balslev til Guldbjerg-Sandager i et brev til en søn, sikker på at have fremført et problem af afgørende betydning for dem begge.

Var præsten selv uinteressert i driften, var det klart, „at alle ting kommer an på avlskarlen“, og det kunne koste både den værende og de kommende præster dyrt. Thi „får præsten en anden avlskarl, som er fremmed i marken, benytter bonden sig af den lejlighed, og præstegårdens jord mister lidt engbund et sted, hvor bonden har en ager. Bonden driver sin ager ud i præstens eng, indtil der bliver kun lidt tilbage af engen. Har præsten en ager og bonden en eng ved



## Med præsten fra vuggen til graven



Syd for Harlev kirke ved Århus ligger sognets gamle præstegård. I stuelængen sidder en døverligger med sognepræsten F. S. J. Harlev og hans hustru C. S. C. Gybergs navne, anno 1732. Den fjernest liggende del på billedet har lavtsiddende gennemstukne bjælker, medens den nærmere del er ombygget med bjælker over remmen. Østlængen i baggrunden er antagelig fra samme tid. Flere af præsterne var af velhavende familie, én var søn af en assistentshusforvalter i København, en anden af en borgmester i Horsens. Gården var vurderet til 8 tdr. hartkorn. – Nationalmuseet fot.

præstens ager, så gør bonden en forpløjning for at beskærme sin eng. Denne forpløjning vokser år efter andet, således at bonden får der til sidst en lille ager, og dog er bondens eng lige stor, følgelig er det drevet fra præstegårdens agerjord“.

Der kunne opstå trætter og processer af den slags tilfælde. Men hvad præster kunne opleve af skelflytninger var kun, hvad også andre landbrugere oplevede, tildragelser, der tvang ham til at tænke som en bonde blandt bønder.

Præstarbejdet blandt befolkningen fyldte imidlertid også hverdagen med andre problemer. „Bryllup i Maderup, i dag en ligprædiken over Peder Niensens kone i Gamby, på mandag forretter Arrenbach brudevielse med Maren her tjente og hendes smed. På lørdag bliver der bryllup i Farsbølle“, velkendte begivenheder, som hurtigt lod sig remse op, men som i mange tilfælde bragte besværligheder eller direkte stridigheder med folk.

Sagen var, at præsterne „skulle alvorligen forbyde trolovede personer at søge

## Med præsten fra vuggen til graven



Menigheden havde følge af præsten fra vuggen til graven, præstegård og kirke havde man for øje hver dag livet igennem, herfra overvågedes folks færden, hvad enten de var på vej til kroen eller gik i deres daglige dont. Kirkebly stal man til brug mod fanden og hans hjælpere. Og folks fantasi fandt rimelige forklaringer på det uforklarlige som her i Sønderjylland, hvor man sagde, at navnet Oxenvad skyldtes kirkens opførelse på det sted, hvor to okser, spændt for en bjælke, vadede gennem Fladsåen. Kirkens løgformede spir er karakteristisk for adskillige kirker her og i det sydlige Nørrejylland. – Tegning af A. Dorph 1864. Nationalmuseet.

seng sammen, førend de i kirken i ægteskab retteligen bliver samlede“. Men „på landet fandtes det ganske almindeligt blandt bønderne, at de søgte seng før brylluppet straks efter trolovelsen“. De fleste præster fandt dette forhold selvfølgelig og døbte „for tidligt fødte børn“ som ægte. Blandt modstanderne af denne praksis var Sjællands biskop Peder Hersleb. Han ville bekæmpe „den vederstyggelige sædvane, som herskede blandt bønderne, at de tvært imod loven og forordningen søgte seng sammen førend brylluppet“. I flere tilfælde gav han derfor sognepræsterne ordre til, at børn af trolovede skulle døbes som uægte, det vil sige efter gudstjenesten. Men herover fortørnedes folk, og vreden ramte præsten.

Nok så vanskeligt for præsterne var det dog at sikre, at parterne ikke var for nært beslægtede eller allerede befandt sig i ægteskab. Præsten i Venslev i Hornsherred på Sjælland blev således idømt en bøde på 2 rigsdaler, da han 1767 mod

### *Med præsten fra vuggen til graven*

bedre viden trolovede to næstsøskendebørn, og nogle år før betalte hr. Peder Borch i Grejs ved Vejle en bøde på 20 rigsdaler for at have viet en person, som allerede var gift. Det var ofte umuligt at sikre sig de nødvendige personalier om mennesker, der ønskede at blive viet, hvis de kom langvejs fra. Men i almindelighed gjaldt der ingen undskyldninger for den gejstlige. Han havde at gå forsigtigt til værks og undgå fejltagelser.

Det var store krav man stillede til præsterne, og myndighederne forlangte dem gennemført efter loven. De måtte gøre deres pligt eller afstå deres kald. Den besked gav man da også den gamle hr. Oluf Schytte i Taars, der henvisende til sin alder og svagelighed afslog at berette en kvinde, som 1772 skulle henrettes for fosterdrab.

Det omfattende og alsidige virke, der var lagt i hænderne på præsten i 1700 årene, lod sognefolket opleve ham som en almægtig autoritet, der fulgte den enkelte fra vuggen til graven og havde magt til at give eller fratage den jævne mand både borgerlige rettigheder og menneskelig lykke. Den kendte ham dog også som det glade menneske, når festlige begivenheder skabte liv i præstegården. Det synes særlig at være familiebegivenheder som barnedåb, bryllup og begravelse, der bragte dele af sognefolket til præstegården som gæster.

Fester havde format i det 18. århundrede. I præstemiljøet lagde man vægt på et herligt traktement, mange retter og gode vine. Selv om hvert hjem havde sin manér, vækker det til eftertanke, at gejstligheden i Lunde herred på Fyn o. 1720 følte sig besværet af de store begravelsesgilder, præsterne holdt, og regninger opnoteret i skifterne viser, at præstebegravelser ofte foranledigede indkøb af betragtelige mængder fisk, fjerkræ, okse- og svinekød, mel, finbrød, forskellige vine, fransk brændevin (cognac), øl og almindelig brændevin. Forberedelserne ses at have krævet kogekone og anden konehjælp undertiden i otte dage eller mere, selv om præstegården til daglig havde både kokke- og stuepige foruden anden pighjælp. Tilsammen fortæller de om en pompøs fest til ære for den afdøde og til fornøjelse for de efterlevende.

Til hverdag var levemåden hos præsten i grundtræk den samme som hos bønderne, grød, groft brød og saltede spiser i form af flæsk, kød og fisk. En del præstehjem synes at have flottet sig med lækkerier i form af ferske kødspiser og udenlandske frugter, herligheder som sjældent kom på bondens bord. Fælles for begge slags hjem var derimod et rigeligt forbrug af brændevin, hjemmelavet eller indkøbt. De allerfleste præste- og bondehjem havde ét eller flere destillationsapparater, og efter skifternes opgivelser at dømme omdannede man mange steder seks à otte skæpper korn om måneden til brændevin. Et dagligt gennemsnitsforbrug på én pot synes da også at have været meget almindeligt i et landbohjem i 1700 årene. Mange præstehjem føjede hertil betydelige kvanta finere vine. Hr. Jørgen

Gantzel i Glostrup købte således i tiden fra 21. marts til 16. juli 1744 otteoghalvfems en halv pot fransk vin, seksogtredive potter gammel vin, toogtyve potter rødvin og fire en halv pot likør, eller taget i dagligt gennemsnit én en trediedel pot. Adskillige andre præster kunne opvise lignende eller større indkøb, hvilket kom sig af præstehjemmenes økonomiske overlegenhed over gårdmandshjemmene, og denne levemåde var i det lille samfund med til at sætte skel. Dertil kom nydelser af kaffe og the. De hørte i det 18. århundrede til blandt overklassen, men var også stående traktementer i præstekredse.

Drog præsterne ud, blev det synligt for alle, at de ønskede at lægge fornemhed for dagen. De fleste kørte i kariol, chaise eller jagtvogn, men mange havde karet. En sådan måtte i almindelighed trækkes af fire eller seks heste, hvis man skulle til vejs ende på en rimelig tid. Men at køre med seksspand var forbeholdt rangklasserne og kunne give årsag til klage fra det nærmeste adelige herskab. Blandt de hyppigste årsager til, at man kørte ud, var præstefamiliernes besøg hos hinanden ved konventer eller private selskaber.

Ved slige lejligheder spiste man godt. De mange retter og gode vine blev imidlertid deltagerne for dyre, hvorfor man prøvede at begrænse traktementernes størrelse til fire retter mad. Ingen ville dog stå tilbage for de andre, og pragt og glans prægede mange sammenkomster. „Det var ganske almindeligt at se religionslærere endog iført den lange kjole tage del i livets tilladelige fornøjelser. Man så dem i selskab spille kort, man så dem på offentlige koncerter, på komedier og i balselskaber“. Her og der fandt folk det forargeligt og klagede til biskopperne. For de jyske præsters vedkommende hævdede biskop Jørgen Bloch i Ribe imidlertid, at de alle var „uforargelige mænd“. Han fandt altså ikke deres optræden anstødelig. Og hvad var det så, de foretog sig, når de kom sammen? Talrige brætspil i hjemmene, spilleborde og kortspil taler deres tydelige sprog. I Nibe præstegård blev en gæst i 1770erne nødt til at spille kort med „den gamle præst og den unge præstekone for at forslå tiden“. De spillede „hele natten indtil klokken seks“, og denne „nattevirkosomhed var almindelig der i huset“. Når præsten i Karrebæk, Jochum Møller, fik besøg af et par venner „spillede de jovialske mænd dem en l'hombre“, selv om han også gerne talte „med dem om tidens anliggender“.

Her og der dyrkede man musik. B. S. Ingemann oplevede sidst i århundredet, at hans moder og søstre spillede sammen på klaver og fløjte, og til tider deltog faderen i hjemmets musiceren med sin violin. Det er dog så få instrumenter, der er opnoteret i præsteskitterne fra 1700 årene, at man ikke kan karakterisere præstehjemmene som befordrere af musikkulturen.

Derimod synes den livsholdning, de unge i præstegårdene modtog fra deres hjem, at have haft en fælles grundstemning, ganske bortset fra præsternes forskel-

lige dogmatiske tilhørsforhold, og de forskellige generationers teologiske opfattelse. En præst, der var barn i århundredets begyndelse, mindedes som moden mand, hvordan hans fromme moder havde bibragt ham en sand gudsfrygt og lært ham at sky synd og liderlighed. En anden præst, der voksede op i en præstegård omkring 1770, udtrykker sig således: „Begge mine fromme og kristelige forældre lod sig det være magtpåliggende at opdrage mig i tugt og Herrens formaninger“. I begge hjem som i mange andre præstehjem var fromheden et fremtrædende træk, hvilket i sig indebar en ydmyg holdning over for livets tilskikkelser. Deri lå også, at interessen for offentlige sager fandt sin begrænsning i respekten for det bestående. Ganske naturligt blev hovedunderholdningen ved præstesammenkomster derfor ikke lidenskabelige diskussioner af nye provokerende synspunkter i tiden, men en harmløs magtkamp ved spillebordene, hvor en tryk livsholdning bidrog til at fylde aftenen med hygge og varme og give præstegårdskulturen karakter af grundfæstet sandhed og naturlig livsglæde.

Det udelukkede naturligvis ikke, at der var forskel fra hjem til hjem, eller at der kan påvises forandringer fra generation til generation. En tydelig forestilling om ændringer i tankegang og omgangsformer mente B. S. Ingemann at have fra sit barndomshjem i Thorkildstrup på Falster. Han skriver: „En fredelig kærlig og i hjertegrunden gudfrygtig, men tillige munter og livlig tone var den herskende i barndomshjemmet. Pietistisk stilhed og hængehovedvæsen hørte ikke til tidens væsen. Udvortes tegn på stærke religiøse bevægelser var der næsten intet spor af her eller måske noget sted i Danmark. På bordbønnen nær, som læstes højt af børnene, fandt der ingen husandagt sted. Af moderen lærte børnene i stilhed deres morgen- og aftenbøn. Psalmer og det bibelske sprog hørtes næsten aldrig uden for kirken. Men muntre sange, spøg, dans og selskabelig glæde genlød ofte fra præstegården“.

Ingemanns barndom faldt i 1790erne, og den modsætning, han fandt mellem sit hjems „dans og selskabelige glæder“ og pietismens „hængehovedvæsen“, afspejler sig da også, når man ser, hvad en pietistisk opdraget gejstlig erindrede som karakteristisk for sit hjem i 1730erne i en sydfynsk præstegård: „Fra min barndom af har jeg sporet en særdeles Guds nåde over mig og tit af Guds gode ånd været rørt, endskønt jeg som et vankundigt barn ikke forstod, hvad det var. Jeg erindrer endnu, at min kære moder engang formanede mig, at jeg ikke måtte gå en kirke forbi, at jeg jo skulle gå ind at bede mit Fader vor og udbede mig Guds nåde . . . I min korte skolegang i Assens virkede min kære moders formaning således i mit hjerte, at jeg ofte gik ind i kirken og bad, og da nogle af mine meddisciple uformodentlig kom over mig og spurgte mig, hvad jeg tog mig for, gav jeg dem til kende, at jeg bad, hvorover de også fik sind til det samme, og en del af os gik af og til i kirke og gjorde vor bøn“.

Det strenge livssyn og de store krav til den enkelte om et kristeligt liv og levned fremmede ikke altid en mild og forstående omgangsform mellem præst og sognebørn. Tværtimod falder netop en betydelig del af de mange trætter, som karakteriserede århundredets første årtier sammenlignet med dets sidste, på de pietiske præsters kappe.

Men hvad enten trætterne faldt i pietismens eller i oplysningstidens årtier havde de samme karakter og førte ofte til voldsomheder. I 1746 blev en østjysk præst slået af en mand, han havde afvist fra sakramentet. En menneskealder senere gik man stadig til håndgribeligheder, når uoverensstemmelser viste sig. En præst i Horns herred på Sjælland havde i 1785 bortvist et barn fra konfirmationen, hvorfor faderen truede ham „under den gyselige banden, at den onde ånd skulle gale i ham, om han ikke skulle forklage mig for sit herskab. Jeg overilende af en så grov og gyselig tiltale, gav ham et par ørefigen“, fortalte præsten.

For samtiden var den slags oplevelser noget selvfølgeligt, handlemåder der afspejler hverdagslivets kolorit og i øvrigt svarer til, hvad en præst mødte i sin daglige færden i sit sogn. Tredie juledag 1719 oplevede man i Sindal kirke i Vendssyssel, at en mand mødte op, iført kyse, skørt og kvindesko, „hvorved han ligesom drev abespil i Guds hus“. En snes år senere var der en mand i Vester Hassing, der lavede halløj under skriftemålet i kirken. Han gik op på prædikestolen og efterbede præsten, førte lidt senere en pige op til alteret og sluttede med at gå rundt med en bøsse og bede folk om en god gave til brændevin. Bragtes sådanne begivenheder for retten, blev de indblandede vel straffet. Men adskillige af den slags sager ordnede præsten selv, i almindelighed ved at lade vedkommende stå åbenbar skrifte i kirken.

Fuldskab gav ofte anledning til farverige optrin, som når en drukken kirkegænger i Brørup i 1748 ustandselig afbrød præsten ved at råbe: „Amen, højelskelige hr. fader, amen“. Undertiden var det „Vor far“ selv eller degnen, der mødte besværet frem, og selv om det i løbet af århundredet blev almindeligt, at beruselse medførte straf for gejstlige personer, viser det, at man i periodens begyndelse betragtede forseelsen som ret harmløs, men at der foregik en ændring i de krav, man stillede til en præsts optræden.

Som et direkte produkt af enevældens ønske om at klassificere folk står en række slagsmål i kirkerne, i almindelighed mellem kvinder. De var en følge af, at stolestaderne i kirken blev fordelt mellem de enkelte gårdmænd, de fornemste forrest. „Husmændene og inderster skulle nøjes med de pladser, som bliver til overs, når gårdmændene med stolestader er forsynede“. Viste det sig nu, at en stolebesidder savnedes til gudstjenesten, tilranede eftermanden sig pladserne, og det gav anledning til mange slagsmål i kirkerne. I Vollerslev kom 1744 et par kvinder således op at slås om et stolestade, at præsten „ikke for larm kunne kom-

me til at begynde epistelen“. Søsteren til den angrebne stod et par stole borte og råbte: „Stød dog ikke hendes tarme ud“. Mens den andens moder, der befandt sig længere nede i kirken, råbte til sin datter: „Birte, skød dig selv, det går inte godt af“.

Dette farverige folkeliv passede ikke ind i enevældens forestillinger om anstændig optræden, og præsterne fik pålæg om at ændre manererne. En forudsætning var det dog, at den gode præst selv kunne leve op til tidens idealer, som de var udformet i Danske lov fra 1683, og det var ikke let. Kom hans kone for tidligt i barselseng, skulle han miste kaldet, mødte han fuld i kirken, så „han ikke kan gøre sit embede uden forargelse“, gjaldt samme takst, og var han til gilde, „skal han ingenlunde sig til drukkenskab lade bevæge, ej heller til nogen anden overflødighed, nattesæde, letfærdighed i snak, i dans eller noget sådant“. Men disse bestemmelser blev jævnlig overtrådt.

Mange eksempler kan drages frem på drikfældige præster. Kun de groveste tilfælde medførte dog afsked, som det skete med hr. Jakob Schive til Ølby, Asp og Fausing. Han mødte af og til svært beruset i kirken, så hændte det, at han drak altervinen eller skældte folk ud for tyve, røvere og rakkerknægte under prædike-



Kirken i præstens hovedsogn var som regel mere anselig end annekssognets kirke. Ved nordbredden af Skjern å, lidt øst for den gamle kongeborg Lundenæs, ligger Borris kirke, der oprindelig var hovedkirke for flere sogne. Den store smukke romanske granitbygning fik i senmiddelalderen tilføjet et slankt tårn med fire gotiske blindingsgavle. Inde i kirken er der præste- og degnestol fra reformationstiden og et lægmandskrucifiks fra o. 1400. Den blytækkede kirke ligger frit uden nogen landsby, og præsten havde et par km at gå, køre eller ride for at nå sin hovedkirke. – Tegning af V. Koch 1890. Nationalmuseet.

nen. En gang ved en begravelse spyttede han i graven og råbte: „Tvi jer, I fule bæster“. Trods dette begrundedes hans afsked nok så meget med mishandling af familie og sognefolk som med drikkeri. Men biskopperne konstaterede, at tallet på „dem, som letteligen overiles enten til drik, usømmelige ord, eder eller slag“, og som „agerede i selskaber den lystige person, kastede præsteklæderne fra sig og sprang selv om iblandt gæsterne“, var for stort i de fleste stifter. Når de høje gejstlige skulle udtale sig offentligt i visitatsberetninger om deres undergivne præster, fandt de imidlertid, at de i „deres forhold og flid havde været vindskibelige og dygtige“. Selv den strenge biskop Broder Brorson i Aalborg, der regnede fuldskab for „intet andet end den bare liderlighed“, mente, at præsternes drikkeri burde måles med forståelsens alen, eftersom det kun karakteriserede dem som børn af deres tid. Opfylde idealerne gjorde de ganske vist ikke, men forarge tiden gjorde de heller ikke.

Besvangrede en præst sin kæreste før ægteskabet, blev sagen en anden. I almindelighed førte sådanne tilfælde afsked med sig, dog ikke for bestandig. Når en nærmere fastsat tidsfrist var gået, kunne den formastelige atter søge kald og fik som regel et sådant. Enkelte klarede endda frisag mod at betale en klækkelig bod, hr. Ude Høst i Otterup på Fyn fik således i 1743 lov til at blive i sit kald, skønt hans kone nedkom for tidligt, mod at han betalte fyrre rigsdaler til Viborg skole og fem rigsdaler til Odense hospital.

Fra myndighedernes side pressede man på for at ændre præstestandens livsmønster. På landemoderne fremhævede biskopperne århundredet igennem betydningen af, at sognepræsterne foregik deres menigheder med et godt eksempel og derved ansporede menigmand til at føre et anstændigt liv, som Guds og kongens lov foreskrev det. Efter midten af århundredet skærpede man endvidere de straffe, efterladende og forargelige gejstlige idømtes. Jævnsides hermed påvirkedes præstestanden gennem familieskab og omgang med fornemmere kredse, hvis slebne manerer i disse slægtled prægede omgangsformerne.

I løbet af det 18. århundrede ændredes præstestanden både i tankegang og væremåde, og dens anseelse og indflydelse i befolkningens dagligliv voksede. Ved de mange administrative og kulturelle opgaver, enevælden lagde på præstens skuldre, gjorde den ham til sin tids betydeligste folkeopdrager, en skikkelse, der efterhånden strakte sit virke fra samfundets brede lag på land og i by til de privilegerede overklassegruppernes kredse. Gennem dem blev en stor del af de livsidealer, enevælden havde opstillet i form af pålidelighed, underdanighed, troskab og respekt for det hævdundne, omsat til virkelighed og bidrog til at skabe et ide-mæssigt enhedspræg, som holdt sig gennem de første årtier af det næste århundrede.



## UNDERVISNINGEN PÅ LANDET

I begyndelsen af det 18. årh. bestod undervisningen af børn og voksne på landet i Danmark dels af præsternes og degnenes katekisation i kirkerne efter gudstjenesten og dels af en ugentlig undervisningsdag – bylæsningen –, hvor degnen supplerede undervisningen i kirken med nye øvelser i katekisation over katekismus og katekismusforklaringer. I et halvt hundrede sogne havde man desuden indrettet skoler, hvor børn og unge kunne få en fyldigere undervisning, fortrinsvis i religion, men mange steder også i kunsten at læse. Disse skoler var for flertallets vedkommende oprettet af herremænd. Nogle var dog bragt i stand på bøndernes eget initiativ, som det f. eks. var tilfældet med en række skoler i Vendsyssel.

De fleste steder viste det sig imidlertid, „at bønderne ikke ville lade deres børn gå i skole“. De anlagde følgende synspunkt: „Jeg har aldrig kunnet læse i en bog, mine forældre heller ikke. Vi er dog blevne mænd“, og dermed var det umuligt at få en skole oprettet eller børnene bragt til at deltage i mere undervisning, end man hidtil havde haft der på egnen.

I årene o. 1700 trængte der imidlertid nye religiøse strømninger ind over Danmark. Det var pietismen, hvis tilhængere ønskede at vække den enkelte til et bevidst kristenliv. I den forbindelse interesserede de sig for undervisning og opdragelse af børn og unge. Gennem en systematisk skolegang skulle de bibringes „den rette saliggørende kundskab“. Dette mål kunne imidlertid ikke nås, hvis børnene ikke kunne læse, og dermed var omfanget af de krav, pietismen stillede til børneundervisning, givet.

Det første udslag af disse tanker viste sig i fattigloven af 1708, der stillede krav om, at der blev oprettet skoler i alle landets sogne. De praktiske følger heraf var kun små. Nok så betydningsfuldt blev det, at nogle godsejere, blandt hvilke var kong Frederik 4.s søskende, organiserede skolevæsenet på deres godser. Men tungest vejede det dog, at kongen selv o. 1720 oprettede 240 skoler på ryttergodserne.

Alle disse arrangementer var inspireret af pietismens ideer. Det fremgår tydeligt af de krav, der stilledes til undervisningens omfang i de nævnte godsejerskoler. „Denne anordning sigter alene til at plante i ungdommen den sande kristendom og guds frygt, hvortil skrive- og regnekunsten ikke egentlig henhører, men derved tiden ikkun mere forspildes. Thi skal regne- og skrivekunsten her kun agtes som et tilføjet værk“, siges der. Samme tanker kom til udtryk i reglementet for rytterskolerne. Her havde man dog endnu et formål, nemlig at „lære børnene det, hvor-

## *Indplantning af den sande kristendom*

med de i sin tid kunne tjene deres konge og fædreland“. Det var enevælden, der her så en mulighed for at bruge de nye skoler til at indskærpe menigmand lydighed. Pietismens krav om barnlig fromhed og tillid til Gud slog smukt følge med enevældens ønske om at dirigere det enkelte menneske i dets hverdag.

Skolevæsenets udvikling fuldførtes ved love af 1739 og 1740. De blev udstedt af Christian 6., der anså det „for en af de største velgerninger“, at han „efter sin faders eksempel“ indrettede skoler overalt i landet, for at „troens grund og salighedens vej“ kunne læres af alle børn i landet, også de fattigste. Derfor blev de tvungne undervisningsfag som i de øvrige pietistiske skolelove begrænset til læsning og katekismus. Skrivning og regning skulle kun læres af de børn, hvis forældre ville betale ekstra derfor, og under forudsætning af, at læreren magtede opgaven.

Skolelovenes fremgang ahang fuldstændig af, om der kunne skaffes duelige lærere. Christian 6.s skolelove regnede med tre slags lærere: degne, skoleholdere og omgangslærere. Degnene var gamle kirkelige embedsmænd, om hvem det oprindelig forudsattes, at de havde en akademisk uddannelse bag sig. De blev nu sat til at være lærere i en børneskole, som de måtte skaffe hus til i deres degnebolig. Til gengæld afskaffede man bylæsningen. Skoleholderne var lærere, der skulle undervise i de mange skoler, det blev nødvendigt at oprette ude i sognene, fordi degnen ikke kunne overkomme at undervise alle sognets børn. Det var en ny funktionær i samfundet, der var dukket op i 1600 årene i forbindelse med de af herremænd og bønder oprettede skoler, og som hvad uddannelse angår havde mange forskellige forudsætninger. Omgangslærerne skulle undervise på sådanne steder i sognene, hvor der var for få indbyggere til, at man kunne oprette en fast skole. Det var ofte store børn med en meget ringe uddannelse.

Skoleholderne var den talrigeste gruppe. Deres indflydelse på undervisningens udformning og skolens forhold til børn og forældre blev stor, og en redegørelse for deres betydning er afgørende for forståelsen af det miljø og den kultur, der opstod i de nye skolers verden. Herremands- og bondeskolerne i tiden o. 1650 krævede, at en lærer skulle være „en gudfrygtig og skikkelig karl, som er duelig til at informere“ børn og unge, og man stræbte ikke højere end til, at han „kan skrive temmelig godt, men regner kun lidt“, og kan „lære børnene ordene, som står i deres katekismus“. Da man oprettede godsejerskolerne i de første årtier af det 18. århundrede fandt man, at „en skikkelig, ædruelig karl, som forstår sin kristendom, Luthers liden katekismus og dens forklaring og kan læse, skrive og regne“ var en antagelig lærer. Det medførte, at da rytterskolerne oprettedes, var denne lærertype blevet så anerkendt, at der opstod en diskussion om, hvorvidt lærerne burde være „skikkelige og gudfrygtige studenter“ eller en person, der „forstod katekismen og læste og skrev så godt, som i hans skole var nødvendig“.

Det blev bondekarlslæreren, der gik af med sejren. Myndighederne fandt, at studenter er „de mindst dertil bekvemme. Af dem, som skikkelige er, skulle få antage den tunge lejlighed at sidde i et bondehus, selv hugge deres brænde, selv holde hus“. Dertil kom, at latin og akademiske studier var unødvendige for at undervise bønderbørn. Hvad der krævedes var, at læreren forstod sin katekismus, var „tålmodig og vant til at handle med grove bønderbørn, at skikke sig i fattigdom, at lade sig sige, ja undervise og af præsten vejlede“. De egenskaber fandt man snarere hos folk, „som tilforn har undervist børn og er vant til landet end hos studenter, som nylig er kommet fra akademiet, ikke ved, hvad dette værk betyder, ikke selv kan holde hus, ikke er gifte, ikke så let vil lade sig sige“.

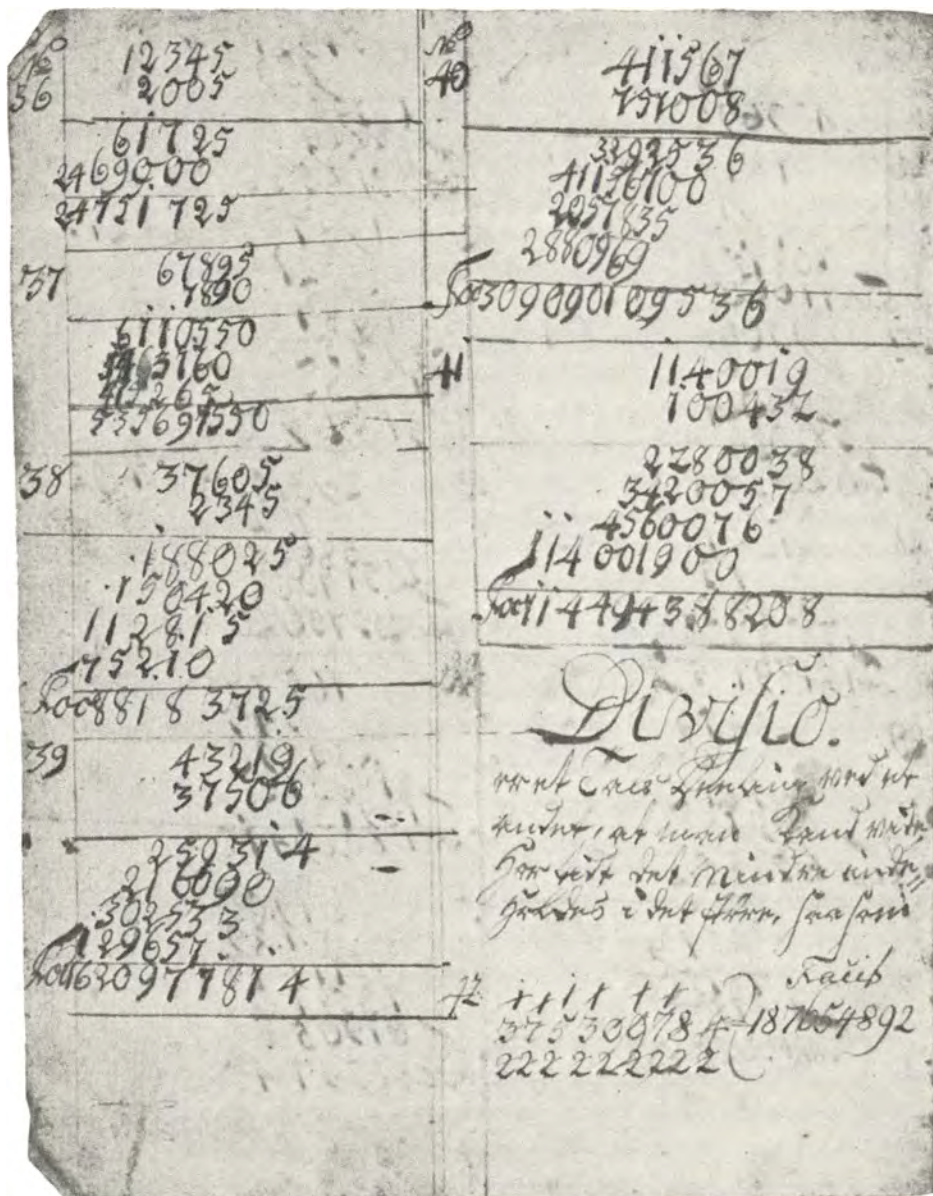
Nu synes man fra skolemyndighedernes side at have stillet en del større forventninger til disse lærere, end de kunne opfylde. I alt fald beklagede man sig i 1737 over, at „ungdommen i rytterdistrikterne lidet eller intet profiterer“ af undervisningen. Skylden skød man på skoleholderne og de tilsynsførende præster, „thi anstalterne er ved de derom udgivne instrukser så tilstrækkelig ordinerede, at de ikke har nødig at forbedres“. Året før havde man indført konfirmationen, en fornyelse af gamle bestemmelser om overhøring af de unge, før de første gang kom til alters. Nu fik den karakter af en egentlig eksamen, der forudsatte, at børnene „tilforn er blevet holdt til skole og undervist i de nødvendige kristendomsstykker“. Uvidende afvistes fra konfirmationen, og for at gøre det muligt for alle børn at få de nødvendige kundskaber oprettede Christian 6. ved de førnævnte love af 1739 og 1740 et folkeskolevæsen for hele landet.

Med de utilfredsstillende resultater fra rytterskolerne in mente dukkede tanken om at få studenter til lærere ved de nye skoler frem. Men de gamle betænkneligheder ved studenterlærerne, som man havde fremført, da rytterskolerne indrettedes, sejrede igen, og den nedsatte skolekommission ønskede i stedet, at den gennem provster og præster fik oplysning om, hvor mange personer, man mente, der var „i kristendomskundskab samt i regning og skrivning så vel øvede“, at de kunne blive duelige skoleholdere.

Da forordningen af 1739 var færdig, viste det sig, at kravene til skoleholderen stort set var de samme, som de havde været siden de første landsbyskolars dage i 1600 årene. Han skulle kunne undervise børn i læsning, religionskundskab – i særdeleshed katekismus – og i skrivning og regning, så godt, som det var nødvendigt i hans skole, dertil skulle han kunne skrive dansk ortografisk rigtigt. Garantien for, at han havde disse færdigheder, skulle bestå i, at han aflagde en prøve for provsten og sognepræsten.

Denne prøve skulle aflægges af alle, der søgte skoleholderkald, ganske bortset fra, hvilke forkundskaber de havde, således også af teologiske kandidater, og spørgsmålene var af samme sværhedsgrad for alle. Som eksempel på, hvad der

Skoleholderen, en duelig bondekarl



I aritmetikken eller regnekunsten lærte børnene „de fire species“: Addition, subtraktion, multiplikation og division, her begynder afsnittet om division. Bogen er skrevet af bonde drengen Christen Nielsen, Ørumgård, og signeret af ham i Ørum skole nordvest for Viborg den 16. marts 1793. - Nationalmuseet.

## Omgangsskolen

forlangtes, anføres uddrag af en eksamen, afholdt i 1758 i Egebjerg i Odsherred på Sjælland indeholdende både spørgsmål og svar.

„Hvilke er de fornemste pligter, som en skoleholder har at tage i agt, der ønsker at gøre sit embede til velsignelse?

At han ved bøn og inderlig påkaldelse udbeder sig Guds ånds kraft og styrke til at udbrede Guds ære i at plante ej alene lærdommen i de unge, men og daglig forestille dem skikkelig og gudfrygtig øvelse mod Gud og deres jævnkristne og næste.

Til hvad ende har Gud skabt alle ting?

At han vil loves, prises og berømmes over alle ting, og alle ting i himmelen og på jorden skulle bekende ham for herre og over sig.

Hvad forstås ved menneskenes frie vilje?

Når de ikke holder sig Guds lov og rettesnor efterrettelig, men sætter alle ting til side for at drages og føres ved deres eget hjertes onde tilbøjelighed.“

Prøven, der er besvaret skriftlig, omfattede 16 spørgsmål. Dertil kom så følgende regneopgave:

„En alen klæde koster 2 rgd. 3 mk. 8 sk., hvad da 12½ alen? facit: 32 rgd. 1 mk. 12 sk.“

Kunne man klare denne prøve, var der næppe tvivl om, at man kunne læse med færdighed, skrive, katekisere over bibelsteder og regne „så godt, det i hans skole er nødvendigt“.

På fjerntliggende steder og i fattige egne, hvor skoleholderlønnen var særlig lille, måtte man imidlertid ofte nøjes med en mand med ringere færdigheder, oftest „en skikkelig unge person, som for kost og en ringe løn vil informere børnene, og præsten giver et godt skudsmål“.

Den anførte eksamen til trods er der alligevel grund til at skelne mellem to grupper skoleholdere, hvad uddannelse angik. Den ene startede sit pædagogiske arbejde som ganske ung, idet han tiltrådte en stilling som omgangslærer i en alder af 14 à 15 år; den anden kom først i skolens tjeneste i moden alder efter i mange år at have levet af et andet erhverv. Begge udgangspunkter havde deres fortrin. Hvad pædagogiske færdigheder angår, var starten som omgangslærer nok at foretrække. Thi viste han sig ikke opgaven voksen, gled han hurtigt ud af rækkerne, så der tilbage kun blev mennesker med et vist naturligt talent for at undervise. Dertil viste det sig, at de personer, som forblev i skolens tjeneste for manges vedkommende forbedrede deres uddannelse, dels ved selvstændig læsning og dels ved stadig at søge undervisning hos præsterne.

Hvad enten skolen var en skoleholderskole eller en omgangsskole, foregik undervisningen kun nogle måneder om vinteren, „fra rugen er sået og fæet bindes ind“,

## Omgangsskolen

til „høveder og plove tages ud igen“ eller „fra martinii (Mortensdag) til påske“. Omgangslæreren, der „i almindelighed er en ung person“, „går hus fra hus i omkrevne fjerdingår og læser for så mange, som i den by han er udi, vil komme til ham, der kan være efter byens størrelse 3 à 4 uger“. En omgangsskole i Brande sogn havde 13 steder, hvor skolen blev holdt. Ét sted var den 3 uger, to steder 2 uger, syv steder 1 uge og tre steder ½ uge for hver omgang.

Havde en ung fyr vist sig duelig som omgangslærer og bestået de krævede prøver hos præst og provst, lå vejen til en skoleholderstilling åben for ham. Således fortæller en skoleholder i Linneballe ved Vejle 1785 om sin karriere, at han „har været løbeskoleholder i Givskud sogn, Hveisel anneks udi 15 år, nød der 4 rgd. årlig til løn og ingen ting i nogen måde mere, havde kone og to børn, som tillige med os måtte hele lønnen udgive til ekstraskatten, blev tit meget kærligt opmuntret og hjulpet af mine velærværdige provster og præster, bad mig ikke lade modet falde, jeg skulle vel få bedre brød og til sidst blive degn. Jeg blev og, Gud være lovet, rekommanderet og forflyttet til en siddende skole her i Linneballe, hvor jeg nu har været i 22 år“.

Samtiden så ikke omgangsskoleholderne som det nyttige led i lærerbilledet, de var. Man fremhævede mere det mangelfulde i indretningen, set i forhold til det, man kunne ønske sig. „Til sådant skolehold har man helst antaget et skikkeligt bondebarn af sognene, som er fundet dertil oplagt og ved flittig kirkegang, idelig fremstilling ved katekisation og et ustraffeligt levned har udmærket sig“. Man fremhævede, at de fleste omgangslærere var „en bondedreng, sognet selv udvælger . . . en person, som selv lidet haver lært, se til at lære andre deres nyttige kristendom“, ikke „hvad de burde være, men dog alt, hvad de efter omstændighederne kunne være“, „så duelige, som man kan få dem for 7 rgd.“

Men netop i erkendelsen af, at omgangslæreren var, „hvad de efter omstændighederne kunne være“ lå sandheden, god vilje til at bringe det bedste ud af små forudsætninger. Dertil det værdifulde, at læreren i sin indstilling og tankegang hørte hjemme i elevens omgangskreds. Det mildnede det pres af en udefra kommende verden, som pietismens religionstankegang repræsenterede. Undervisningens resultat blev ikke det, myndighederne ønskede, derimod det, der var muligt, og heri lå forudsætningen for, at skolevæsenet kunne blive en levende organisme i folkets verden.

Med omgangsskoleholderinstitutionen som udgangspunkt voksede der en duelig og efter tidens forhold veluddannet skoleholderstand frem. Når biskopperne visiterede i sognene, fandt de da også ofte, at skoleholderne var „i almindelighed skikkelige mænd, som forretter deres embede . . . i det mindste upåklageligt“. Underviser med megen flid“, „en rosværdig flittig og virksom mand“, „viger ej sin skole“, er iøjnefaldende udtalelser fra både præsters, provsters og biskoppers side,

Regula De Tri

3pp for den pæn og (ind) hær pæn pæn  
 (nytt) hær pæn pæn pæn pæn pæn pæn  
 pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn  
 pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn  
 pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn  
 pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn  
 pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn  
 pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn pæn

---

N <sup>o</sup>	1. Med	2. Med	3. Med
1	100	50	200
6	100	20	120
11	100	15	150
16	100	10	140
21	100	5	118
26	100	3	240
31	100	2	200
36	100	1	150
41	100	0	100
46	100	0	100

I denne håndskrevne aritmetik fra 1793 hedder det blandt andet: „Den Lærer, som ei tilholder sine Discipler at lære General Regler uden ad, og stricte forbinder dem at følge samme, hand røber sig selv at han ei forstaar at intomere (intimere? dvs. forkynde)“. Reguladetri eller forholdsregning begynder her med møntregning, hvor man udfinder, hvad så og så mange pund koster, når ét pund fås for et brutt beløb angivet i rigsdaler, mark og skilling. – Nationalmuseet.

når de skulle karakterisere skoleholderne. Prøver man at lave statistik over antallet af dadlende udtalelser og stille dem i forhold til det samlede antal udtalelser om skoleholdere, viser det sig, at biskopperne kun havde anker at rette mod 10–15 % af skoleholderne, varierende efter den enkelte biskops skøn.

Det ville være interessant, hvis det lod sig gøre at undersøge, om der kunne påpeges nogen sammenhæng mellem skoleholdernes forudsætninger som lærer og den dom, der fældedes over dem. Kendskabet til den enkelte skoleholders livsløb er imidlertid for ringe til, at noget sådant kan gennemføres. Men man kunne formode, at de skoleholdere, der først trådte i undervisningens tjeneste i en senere alder, vejede tungt blandt dem, der ankedes over. „Ex-håndværker, ex-underofficer, ex-tjener“, kaldte præsten i Randlev, Niels Blicher dem. Sagen var, „at kunne et håndværk var højst fornødent til at ernære kone og børn og bruges uden skade i de ledige timer“. Thi skoleholdervirksomheden var et „levebrød, hvor de dagligen må savne det nødtørftigste til deres og families underholdning“, kun nyde „for et svært arbejde den usleste løn“. De var ikke så vel aflagte, „at de kan året igennem være ved skolen for at undervise ungdommen“, men er om sommeren „nødt til ved deres hænders arbejde at fortjene deres føde.“

De samme vilkår gjaldt naturligvis for skoleholdere, der var begyndt som omgangslærere. Men for dem var lærergerningen blevet hovedarbejdet, mens det for en del af de andre var omvendt. Her var skoleholderiet en bibeskæftigelse. „Den, der kan skrædre, sy sko“ el. lign. blev foretrukket, eftersom ved den „profession den mindste forsømmelse for ungdommen i skolen kan formodes“. Mere problematisk var det de steder, hvor man „på alle årets tider må se værtshusholder og skolelærer i én person og tillige på nogle tider en omvandrende uldhandler“. En skoleholder i Uhre havde været matros, gartner og husmand, før han blev pædagog. I Asp og Fousing havde man „en agerdyrker og en skrædder, virkelig gode skoleholdere“. Hvad der manglede i boglig uddannelse, erstattede adskillige af disse lærere med solid menneskelig erfaring, og undersøger man nogle landsbyskolelærers forhold i 1700 årene, ser man, at skoleholderne mange steder karakteriseres med ordene: flittig, duelig, har god vilje. Ved lærerskifte kunne problemet for beboerne som i Gimsing ved Holstebro, hvor man o. 1780 havde skrædderen Hans Holck som lærer, udtrykkes således: „Når han afgår, er det meget uvist at kunne få en skrædder igen, som ikke alene besad duelighed, men også lyst til at være skoleholder“.

Børnenes udbytte af skolegangen afhæng helt af den enkelte skoleholder. Der var dem, der som skoleholder Jensen i Mjesing ved Skanderborg „lærer børnene rigtig nok at stave og læse, men den nøjere udvikling af, hvad der læses, har stedse af nødvendighed været præstens sag“, eller som det siges om en del andre, at de



ikke forstod „andet end høre i lektie“. Men de må betegnes som hørende til den svageste del af skoleholderne. Som udtryk for, hvad en jævn skoleholder præstereede i århundredets slutning, kan tages biskop Münters karakteristik af skoleholder Hans Olsen i Bredetved ved Holbæk, afgivet ved flere visitatser, foretaget med adskillige års mellemrum. Han „underviste med flid, og læsning og religionskundskab var hos de fleste meget god“, „skrivning og regning ret god“, og „synger han vel de almindeligste psalmer rigtigt, men ikke i en ren tone“. Om hans forudsætninger siges: „Fra først af og i opdragelse bønderkarl“.

Heraf fremgår, at undervisningsfagene i denne skole var læsning, religionskundskab, regning, skrivning og sang. En nærmere redegørelse for undervisningens indhold i en god landsbyskole i de dage har man i følgende skildring fra Gårdslev-Pjedsted i Vejle amt. „Man lærer børnene at stave efter abc-bogen, dernæst tager man fat på Luthers katekismus og endelig på læsebogen. Undertiden lader man de større børn læse i en avis for derved at skaffe dem mere færdighed i at læse indenad eller inden i bogen. I Pjedsted skriver og regner de større børn en time om eftermiddagen, i Gårdslev derimod lærer kun få disse videnskaber“.

De skoleholdere, der hævdede sig over gennemsnittet, nåede ud over det her skildrede. En sådan lærer havde man i førnævnte Gimsing o. 1795. Han havde oprindelig været tjener, men blev så skoleholder og viste sig at være „en i alle henseender god skolelærer“, „der med redelig nidkærhed og med lyst beoagter sit kald“ og „tilfredsstiller alle de fordringer, der kan gøres til en god kristelig skolelærer, og hans arbejde bærer frugt til ungdommens oplysning og foresattes tilfredshed“. Sin overlegenhed i faglig kunnen viste han ved en afsluttende prøve på et flere måneders kursus hos præsten i Gørding, hvor han nåede karakteren mg., mens alle øvrige deltagere fik omkring g. Om hans samtidige, skoleholder Peder Weger i Albæk siges, at han „anvendte al flid på at dueliggøre sig til sin tjeneste efter anvisning efter de nyeste og bedste skrifter i skolefaget, hvoraf han gør meget nyttig anvendelse“. Og for Vivildlæreren Peder Nielsens vedkommende gav hans dygtighed sig udslag på flere felter. „To gange er han for undervisning i skrift og regning tilkendt præmier og én gang for havedyrkning af Det kongelige landhusholdningsselskab. Sin forstand dyrker han ligeledes vel ved læsning og tænksomhed“. Han havde endvidere „vaccineret en meget betydelig mængde børn“.

Her møder man en skoleholder, der – besjælet af oplysningstidens tanker om viden og almennytte som særlig værdifulde egenskaber – blev et kulturelt midtpunkt på sin egn. Også før de seminarieuddannede læreres tid, var der skoleholdere, hvis kulturelle betydning rakte langt ud over børneundervisningens område. Deres antal kan ikke angives. Men de bidrog til at føre nye ideer ind i landbosamfundet og placerede skolen og dens lærere som en central faktor i befolkningens dagligliv. De var forløbere for 1800 årenes foregangsmænd blandt skolelærerne

(jfr. Dagligliv i Danmark bind V, s. 240 ff.). Et godt eksempel på denne gruppe lærere træffer man i 1700 årenes slutning på Koldingegnen, hvorfra en samtidig beretter fortæller: „I Skjærbæk, en liden by i Taulov sogn, holder bønderne selv en skoleholder, navnlig Johannes Petersen, som fortjener udmærkelse. Dette unge menneske, nogle og tyve år gammel, er særdeles oplagt til skolelærer. Han har en åben hjerne, sund dømmekraft og meget mere end almindelig indsigt i religionen og hvad andet, en skoleholder bør vide. Han har læst de bedste skrifter i skolefaget, endog tyske foruden gode matematiske bøger og forøger sin kundskab stedse. Nogle drenge på 13 og 14 år af hans skole fandt jeg ikke alene at besidde mere end almindelig religionskundskab, men således anført til selv at tænke og udtrykke sig bestemt, som jeg aldrig kunne formode. Han har desuden af egen drift gjort den indretning, at byens unge karle hver aften samles hos ham, hvor de skriver, regner og læser gode almueskrifter, og næsten ingen af byens konfirmerede ungdom savnes ved disse forsamlings“.

Nu er lærerens duelighed ikke enebestemmende for, hvad der kommer ud af undervisningen i en skole. Hjælpemidler, lokaleforhold og omfanget af elevernes fremmøde i skolen er væsentlige faktorer. Der var skoler, hvor man endnu et årti efter skolens oprettelse møder bemærkninger som „ingen bog af nogen slags“. Endnu flere steder savnedes både vægtavler og tavler til børnenes brug. I mange skoler indskrænkede bogbestanden sig i en længere årrække til nogle eksemplarer af Ny testamente og nogle katekismusbøger. Tilsyneladende brugte man en del steder religionsbøgerne som eneste grundlag for undervisningen i stavning og læsning.

Indkøbslisterne over bøger nævner i alt fald først ABC'er fra o. 1750. En særdeles vel udstyret skole havde følgende boganskaffelser: Ved etableringen i 1743 erhvervede man 10 eksemplarer af Pontoppidans forklaring til Luthers katekismus. Et par år senere købte man samme antal. Så fulgte 4 Ny testamente, 6 psalmebøger og 6 katekismusforklaringer. I 1750 købtes atter 6 Pontoppidans forklaring, dertil 4 katekismer, 2 stk. Hübners bibelhistorie og 1 bibel. I løbet af det næste ti-år føjedes hertil en Brochmanns huspostil, et halvt dusin Ny testamente, samme antal psalmebøger, et dusin katekismusforklaringer, et dusin evangeliebøger og et dusin ABC'er. Dertil kom så et eksemplar af Johan Arndts „Sande kristendom“ og endnu en postil. De sidste bøger var håndbøger til lærerens brug, mens skolebøgerne var beregnet til fattige børn. Børn fra bedrestillede hjem købte selv deres bøger, og man kan gætte på, at de bogløse skoler har anvendt bøger, som de velstillede børn selv har medbragt efter princippet, den rige hjælper den fattige. Selv i denne velforsynede skole anskaffedes regnebøger først i 1774 og da kun i nogle få eksemplarer. Bogbestanden understreger, at skolens hovedfag var



Rytterskolen i Sonnerup, Højby sogn i Nordvest-Sjælland, opført 1735 med tilhørende udhus i bindingsværk. Skoleholderen øgede sin kummerlige indtægt ved at brænde brændevin og holde smugkro for bønderne. – Frilandsmuseet fot.

religion og læsning. Den fortæller endvidere, at det var store krav i pædagogisk henseende, der stilledes til de svagt uddannede lærere.

De blev ikke mindre af, at bygninger og inventar ofte var i slet tilstand. Som andre bygninger i de dage var skolehusene – bortset fra de nye rytterskoler – konstrueret af bindingsværk med lerklining, og vejr og vind for hårdt frem mod dem. Et skolehus, der det ene år beskrives som værende i forsvarlig stand, kunne et par år senere være faldefærdigt. Til gengæld kunne man med forholdsvis små omkostninger bringe det i tålelig stand på ny. På sin visitatsrejse i 1766 fandt provst E. Kynde i Ulvborg herred således skolehuset i Nr. Felding i mådelig forfatning, „så behøvede kakkelovnen at omsættes, 4 fjæle, som havde opløftet sig i loftet at nedlægges, mønningen ved skorstenen at efterses og forbedres, 8 ruder i vinduerne

## *Forsømmelser – Udbyttet af undervisningen*

at indsættes“. Brøstfældigheder af denne størrelse går igen på mange skolehuse, hvis skolesynenes oplysninger står til troende. I Skibet i Vejle amt var situationen den, „at skolestuen fandtes så aldeles forfalden, at børnene ikke kunne være der med sikkerhed for ikke at falde ned, og at skolelæreren ikke uden fare for at falde ned fra en stol, som han selv har taget ud af sin stue, kunne sidde på sin plads, hvorfor kommissionen besluttede, at skolegangen skulle udsættes indtil næste torsdag, og at gulvet forinden den tid skulle jævnes“. Selv om man byggede nyt, fik det hurtigt præg af forsømthed. Få år efter, at man i Bredsten ved Vejle havde bygget nyt skolehus, blev der givet følgende beskrivelse af det: „Bredsten skolehus består af 3 fag bindingsværk, som i sammenhæng med degneboligen blev af nærværende degn og skoleholder, hr. Stroberg fra ny opbyggt i året 1796. Fag og fager i god forsvarlig stand. Men loftet over skolestuen er gammelt og slet lagt til dels af det gamle forrige loft, til dels af noget af den gamle degnebolig. Gulvet er af ler og fugtigt. Vinduerne er små og mådelige. Åben kakkellovn er der og mådelig indretning. Det hele ligesom og vedligeholdelsen er yderst mådelig. Til alt dette er og skolestuen i mine tanker vel liden“. I almindelighed var gulvene af ler eller sten, og møblementet bestod af borde og bænke rammet ned i gulvet på pæle. „Bør der sørges for bedre gulv, da samme er yderst mådeligt“, og „pælene under bænkene var afrådne, og bænkene desårsags nedfaldne“, er bemærkninger, som går igen i mange skolesyn, og flere steder, hvor skolehuset betegnedes som i god stand, viste det sig ved nærmere eftersyn, at både vinduer, døre og møblement var miserabelt. Til disse hindringer for undervisningen kom, at en del skoleholdere og degne brugte skolestuen som magasin eller opholdssted for høns og duer. I Vinding i Ulfborg herred var det almindeligt, at „degnens får havde durchmarch gennem skolen ind i et kammer, som skolen var tilbygget“. Det blev dog beboerne for meget, så de klagede til provsten, der tildelte degnen en irettesættelse.

Slige forhold har næppe overrasket børnene i de dage, eftersom de i deres hjem var vant til at se gåsebænke i bryggers og stue og fjerkræ dukke op i køkkenet; men befordrende for undervisningen var det ikke. Den alvorligste hæmsko for denne var imidlertid det store antal forsømmelser, der var almindeligt i den tids skoler. „Også i disse skoler har forsømmelserne været meget for store, og bør de standses ved alvorlig overholdelse af reglementet“, skrev biskop Münter om et par skoler, hvor kendsgerningerne viste, at af 44 skolepligtige børn var der 11, som aldrig mødte, og 5, som kun sjældent viste sig. Adskillige steder viser forsømmelseslisterne, at det var almindeligt, at halvdelen af børnene udeblev. Der var mange årsager dertil, blandt hvilke lange og ufremkommelige skoleveje hørte til de alvorligste. „Ingen af børnene går til skole formedelst vejens besværlighed“. Den „er upassabel for børnene om vinteren i tø- og regnvejr formedelst store vande af åer

og siger . . . så yderlig slet, at det er plat umuligt for børnene at komme til skolen undtagen de lange sommerdage og i stærk frost om vinteren“.

En anden hindring for børnenes skolegang var, at mange børn fra de var 6–8 år måtte „ud at tjene for at erholde føden og stundom lidt til klæder til hjælp for vinteren“, og andre „behøves til forældrenes tjeneste til deres avlings og besætnings tilsyn“. Over for de fænomener hjalp det ikke, at „skolen ligger så belejlig, at børnene uden at klage over for lang skolevej meget vel kan søge den“. Selv om „de fleste skolebørn har ikke over en kvart mil til skolen, og vejen er over grønne marker og ikke besværlig“, var forsømmelserne store. Det var vigtigere, at arbejdet på gårdene blev gjort, end at børnene søgte skolen.

Selve skolearbejdet vanskeliggjordes for læreren, fordi han skulle undervise alle aldersklasser under ét. I mange skoler havde læreren elever på 6 og 17–18 år samtidig. De sidste var sådanne, der ikke var taget til konfirmation af præsten, fordi de manglede de nødvendige kundskaber. Det var rigtigt, når samtiden kaldte skolearbejdet på landet for møjsommeligt, ja „et svært arbejde“, der bibragte sin udøver „næsten stedse et svageligt helbred.“ „Én kom med et blad i katekismen, en anden med en stavelektie i ABC'en, en tredje med nogle blade i Pontoppidans store forklaring, en fjerde med et pensum i den lille forklaring, og således skulle omtrent 50 stykker høres i det mindste to gange hver anden dag. At sammenbinde endog to var næsten umuligt, thi enhver læste på sit sted i bogen“, fortæller en fynsk degn om undervisningen i sin skole.

Der skulle gode pædagogiske anlæg til, hvis en lærer skulle nå strålende resultater under disse forhold. En samlet vurdering af, hvad der blev lært i skolerne foreligger ikke. I biskoppernes visitatsberetninger finder man alle grader af kundskab nævnt fra „upåklagelig“, „kunne forstå, hvad de læste“, „det bedste var, at skolebørnene kunne læse vel i bog“ til „grov vankundighed“, „mange kunne ikke læse i bog“, „mådeligt begreb af, hvad de læste“. Hvad enten der roses eller kritiseres, fremgår det dog af så godt som alle udtalelser, at børnene kunne læse. I „Vejledende udtalelser til præsterne på Sjælland 1749“ siges, at det „med forundring fornemmes, at skønt nu i 8 år har været skoler overalt, der dog endnu antages folk til konfirmation, som ej kan læse i bog“. Det følgende år fik kritikken følgende form: „Det er jammerligt på adskillige steder at høre, hvorledes en del børn så og ungdom læse katekismus urigtigt og forfalske ordene“. Allerede på det tidspunkt har man altså ventet, at læsefærdighederne var i orden. Når man ser bort fra dem, der af forskellige naturlige grunde aldrig ville kunne lære at læse, må der af samtidens udtalelser drages den slutning, at læsekunsten var allemands eje efter 1760. Det glemtes dog ikke, at det egentlige mål med undervisningen var „den saliggørende kundskab“. En del af kritikken rettedes imod de resultater, der blev nået på disse områder. Nogen nærmere vurdering heraf lader sig næppe give.



„Barnets første udflugt er på fælleden for at vogte gæs og af dårlige legekammerater lære råheder, grovheder, eder og skældsord . . . I to-tre år lærer det at stamme ordene i en katekismus, og nu er det stort nok til at køre plov,“ skrev en præst o. 1780. Efter sin skolegang og konfirmation glemmer han det meste af sin børnelærdom: „Nu har han andre skoler i hovmarken og hovladden, smedjen og kroen. Men hvad han dér kan lære ved enhver“. Her har Jens Juel skildret hovmarken en høstdag på Aggershvide ved Øresund. – Kunsthistorisk pladearkiv, Charlottenborg.

Derimod var det nu en kendsgerning, at en del af børnenes undervisning og dermed opdragelse, som hidtil helt havde været overladt hjemmet, skulle foretages af samfundet, ganske vist i den fortrolige skikkelse, skoleholderen og hans verden fremtrådte i for befolkningen.

En samtidig præst, P. C. Steenvinkel i Svendborg, skildrer med nogen ensidighed en bondedrengs opdragelse o. 1780 således: „Barnets første udflugt er på fælleden for at vogte gæs og af dårlige legekammerater lære råheder, grovheder, eder og skældsord samt selvrådighed. Når moderen ikke længere kan ave det, og det ikke længere hjælper at kyse det med bussemanden eller præsten, bringes det til skolen, med hvilken man længe har truet det. I to-tre vintre lærer det at stamme ordene i en katekismus, og nu er det stort nok til at køre plov. Så tages det ud af skolen og siger læsningen far vel, henbringer tiden i slid og tankeløshed, indtil det „skal til“ ( d.e. gå til præsten). Nu er der atter jammer, thi præsten er streng. Når han er uartig, har forældrene intet skrækkeligere at true ham med end med kon-

firmationsforberedelsen. „Ja, ja, vi får dig nok i tale, når du kommer til præsten. Bi kun, til du skal stå på kirkegulvet“. Han trøstes dog af moderen med: „Blot en eneste vinter, så skal du ikke læse mere.“ Det, han som barn kunne læse, er nu glemmt. Halvdelen af forberedelsestiden har præsten anvendt til at lære dette om igen, og den anden halvdel til at lære den lille forklaring udenad. Når han endelig er konfirmeret, siger han: „Dér moder, gem nu min bog til mine søskende. Gud ske lov, jeg slap“. Derefter læser han ikke mere, glemmer det meste af sin børnelærdom, og det, han beholder, ligger i hans sjæl som en død skat. Nu har han andre skoler i hovmarken og hovladden, smedjen og kroen. Men hvad han dér kan lære ved enhver“.

Det tilfredsstillende ikke gejstlighedens ønsker, men det var, hvad virkeligheden tillod. Fra den tidligste barndom bestod tilværelsens indhold af arbejde, kun afbrudt af skolegangen og konfirmationsforberedelsen. Skoleholderens løn bestod dels af et lille pengebeløb og dels af ydelser in natura omfattende nogle tønder rug og byg, samt hvad han kunne bringe ud af et mindre jordtilliggende eller rettigheder til at bruge et sådant. Det bidrog til at give skolegangen hverdagens præg. Landbrugsarbejdet var rammen om skoleholderens daglige tilværelse, og kom barnet i hans stue, var det almuehjemmet, det mødte. På den måde blev skolen en del af bondens liv. Iklædt bondeklæder trængte den boglige dannelse ind i almuens rækker.

Set fra landbefolkningens side rakte dens formål ikke længere end til at gøre det muligt at blive konfirmeret. Set fra samfundets side blev den et middel til at ensrette og indordne landbefolkningen i enevældens system. Ikke underligt, at datidens reformvenner, der ønskede, at nye tanker og andre vaner skulle trænge bondens egen kultur i baggrunden, kaldte skoleholderen for „den nyttigste stand i samfundet“. Men også moralister fandt sig i almindelighed fornøjet med skoleholderne, „ærværdige, velfortjente og eksemplariske mænd“ med „velanstændig og tilbørlig opførsel“, kaldte de dem. Netop i det 18. århundredes midte trængtes 1500 og 1600 årenes voldsomme levemåde med umådeholden spisen og drikken i baggrunden i overklassen, og efter retsprotokollerne at dømme, hørte det til sjældenheder, at skoleholderne tiltalte for uordentlig livsførelse. Her bør det dog erindres, at domstolene ikke betragtede dette begreb som entydigt for alle samfundsklasser. Det ses således, at man straffede studerte personer hårdere for seksuel omgang uden for ægteskabet end ustuderte. Men en del af de „fornemme“, der udtalte sig om skoleholderernes vandel, fandt sig altså foranlediget til at fremhæve dem som eksemplariske. Så de heri en mulighed for at påtvinge bondesamfundet overklassens vurdering og vaner, er de dog blevet skuffet.

I 1700 årenes tre sidste årtier trængte oplysningstidens ideer frem og blev do-



Degnen i Horne, Hans Hansen Haastруп, prentede i januar 1763 to forskrifter til brug for sin undervisning, den ene med gotiske, den anden med latinske bogstaver. Den gotiske begynder: „Ald Viisdom kommer fra Herren og er hos ham ævindeligt“. Efter teksten følger ordenstallene samt små og store bogstaver. Han slutter med den latinske sentens: „Si Deus pro nobis, quis contra nos“ (Hvis Herren er med os, hvem kan da være os imod?). – Nationalmuseet.

minerende blandt ledende kredse i landet, og i deres øjne kom skoleholderne til kort. Thi efter deres opfattelse, skulle en landsbylærer være en mand med en så alsidig uddannelse, at han ikke blot kunne undervise i skolen i de hidtil krævede fag, men han skulle kunne bibringe både børn og voksne kundskaber på alle livets områder, både teoretiske og praktiske. At nogle skoleholdere på den tid i virkeligheden var foregangsmænd i havedyrkning og planteavl, synes de helt at have overset i ærgrelse over den afstand, de mente at konstatere mellem den digtede lærers formåen på lægekunstens, arkitekturens, håndværkets, landbrugets, filosofiens og pædagogikkens områder og det, de fandt hos den jævne skoleholder. Utilfredsheden medførte kritik af det bestående, og kritikken ramte skoleholderen. „Den der ikke er skikket til nogen anden handling, kan være duelig nok til ungdommens lærer“, sagde man. „Det er ligesom man med flid har valgt uvidenheden til at opfylde lærerpladser“. „Bonden selv, hvor uvidende han er, kan mange gange hæve sig over dem“. „Den vanære, som længe næsten har nedstyrtet dette embede fra borgerlig anseelse, hvad almueskolelærere angår, fik en sørgelig tilvækst ved de vankundige mennesker, med hvilke man til dels var tvungne til at



Mit Barn haver Du syndet, da gjør ikke meere saa, og bed  
 ymlygeligen for de forige. Stig paa Støi, som paa en Skæppe, og kom med Duetten  
 da skal den bide sig. Dets Faldet er som en Kæde som brækket skal  
 og paa sine Side. Altsind og som I trædes Iver, for Iaar vort er i saa  
 som Overfusen og Fortaanelse gælder Kustom, saaldes skal over Hof  
 medind Huis delegeret. En Fattigens ymlyge Begjering er som sin Hænder  
 til Haas er, men hans Dorte kommer Hænder. Den som kører Skiften paa  
 og spænder Penge, men den som spænder Herren, ynder en af de  
 hvide. Den som er magtig er det som den som vil kende med den som er  
 ydlig med den naar han spænder. Den som bygger sig Huis med fremmede  
 Penge, er som den som sanker sig selv Steene til sin Begravelises vold.  
 De ymlygelige Forjælinger som en Rot Blaad, og er som ydlig med den  
 og Huis. De ymlygelige er som den som er som den som er  
 Enim iopaa er Huis. Januarius, Februarius, Martius,  
 Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, Septembris, Octobris, No  
 vember, Decembris. A. D. M. D. C. C. LXX. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C. C.  
 I II III IV V VI VII VIII IX X XI XII. LXX. C. C. M.  
 Homö den 7<sup>de</sup> Janr. 1763. Hans Hansen Haastrup Haastrup.

Degnen Hans Hansen Haastrup fortsatte sine forskrifter med latinske bogstaver: „Mit Barn haver Du syndet, da gjør ikke meere saa, og bed ymlygeligen for de forige“. Og længere nede: „Den, som bygger sit Huus med fremmede Penger, er som Den, der sanker sig selv Steene til sin Begravelises vold“. Foruden bogstaverne er månedernes navne anført, og i stedet for arabertallene læses romertallene. – Nationalmuseet.

besætte det“. Man skød så langt over målet, at man kaldte skoleholderne „de sletteste personer, som ikke har andet at gribe til for ikke at dø af hunger“. „De har ingen agtelse, fordi de ej er deres fag voksne“.

Dækkede den slags udtryk over kritikernes virkelige mening, kendte disse lidt eller slet intet til skoleholderstanden. De krav, de stillede, stred i det hele taget mod samtidens væsen. I det meste af enevældens tid, savnede samfundet teoretisk uddannede funktionærer. Juridisk embedseksamen indførtes først i 1736, og man skulle et godt stykke ind i 1800 årene, før embedsmænd uden egentlig boglig uddannelse forsvandt. Enevældens embedsmænd uddannedes langt frem i perioden ad praktisk vej, undertiden gennem en læretid, ofte alene ved de erfaringer, der fulgte af at varetage et hverv. Man har kaldt det lakajismens tidsalder, fordi den tungestvejende årsag til, at en ansøger opnåede et embede var, at han kendte eller eventuelt havde været ansat hos den, der havde kaldsmyndigheden. Det var disse vilkår, skoleholderen levede under, og hans kvalifikationer svarede ganske til dem, der gjaldt andre af tidens funktionærer; de skulle kunne det, der var nødvendigt, for at de kunne bestride deres embede. Dermed forklares det også, at der endnu i

1811, da man foranstaltede efteruddannelse for skoleholdere, fandtes nogle, der havde behov for at opøve deres færdigheder i skriftlig fremstilling og særlig i regning. Forholdet skyldtes ikke så meget, at de ikke selv kunne det nødvendigeste, som den omstændighed, at de underviste på egne, hvor befolkningen ikke ønskede deres børn undervist i disse fag, og deraf fulgte, at de havde brug for vejledning i både de faglige og pædagogiske sider af disse discipliner for at komme på højde med de krav, man ville stille i de skolelove, som var under udformning.

Den energi der blev lagt for dagen af deltagerne i det omtalte kursus i 1811, bekræftede, at skoleholderne i almindelighed var flittige og lærevillige personer. Men de var en ny stand i samfundet med dårlige økonomiske kår, og derfor lå de uden for overklassens horisont. Heraf fulgte, at man „troede at finde deres ringeagtelse billig, og let fattede man, at hele standen fortjente foragt“. Thi „hvo ved ikke, hvor liden anseelse en skoleholder står udi. Han tåles næppe i andre end bønderes selskab, uagtet han i sit embede er både duelig og flittig“. Det følte næppe tungt af skoleholderne, idet deres tilværelse i sin helhed lå inden for bondesamfundets verden. Oplysningstidens reformvenner ville imidlertid have dem placeret højere socialt, idet adskillige ikke synes at have forstået, at skulle skolen have succes blandt landbefolkningen, var det en forudsætning, at den havde bondesamfundets ansigt.

Befolkningen modtog ikke uden videre det nye kulturgode med glæde. Skoler betød udgifter til bygninger, lærerløn og bøger, og „skolelønnen anses i almindelighed som en byrde og kan ofte ikke uden tvang erholdes“. Hyppigt måtte „skoleholderen, når han ville vente prompte betaling af penge, godt korn og fuldt mål, betale det dyrt nok med skænk til bonden“. Denne fandt undertiden for godt at betragte lærerne som sine „lønnede tjenere og børnepassere. Efter denne falske forestilling beegnes de ofte på den ubilligste, ofte på den uanstændigste måde“. Men selv om der var vanskeligheder at overvinde med befolkningen, var det en kendsgerning, at da oplysningstiden foldede sig ud sidst i århundredet, var landsbyskolevæsenet blevet en fast organisation og skoleholderen en markeret type i landbosamfundet, hvis arbejde satte sig tydelige spor i, at læse- og skrivefærdighederne var blevet hvermands eje, og selv om alt ikke var, som den nye tid krævede, var der grund til at glæde sig over det, der var nået, en opfattelse som præsten Niels Blicher i Randlev udtrykte således: „Vitterlig sandhed er det, at vi blandt rigtignok en del uduelighed dog og har mange udmærket gode skoleholdere“, og „hvi skulle vi tabe de gode af sigte under idelig jammer over de dårlige“, eller som det kom til udtryk i en skrivelse fra pastor O. F. Winding i Tved på Mols til sin foresatte biskop: „Jeg kan og bevidne, at skoleholderne hver for sig arbejder trolig efter deres forskellige gaver og indsigt, – så jeg håber, at deres højerværdighed vil overalt i dette herred blive fornøjet, når De, som jeg tror, vil være til-

## Skoleholderen og degnen



I årene o. 1720 oprettede Frederik 4. 240 skoler på ryttergodset. Det var grundmurede, solidt byggede huse, der kendes på deres barokke gesims og en indskriftstavle. Her ses rytterskolen i Lille Heddinge på Stevns opført 1722, som den så ud i begyndelsen af vort århundrede. – Nationalmuseet fot.

freds med det jævne og nødvendige; thi videre lader det sig ikke her drive under vores nuværende skoleforfatning“.

Foruden skoleholderne underviste degnene siden 1740 i landsognene. Fra gammel tid var der i hvert kirkesogn en degn, og han fik nu til opgave at virke som børnelærer. Degnen var en kirkelig embedsmand, hvis hovedopgave var at bistå præsten med dennes arbejde i sognet. Han skulle lede sangen i kirken, sørge for, at der blev ringet med kirkeklokkerne, påse at kirken var i orden og udstyret med vin og brød til altergangen, hjælpe til med ordenens opretholdelse i sognet, og være til rådighed for præsten, når denne i øvrigt havde brug for ham. Endvidere fungerede han ved sognemændenes gilder som festens arrangør, festtaler og for-danser og nogle steder som både kok og skaffer. Af uddannelse skulle han være student. Siden reglementet om rytterskolerne fra 1721 krævedes endvidere, at han skulle have virket som lærer i mindst 3 år (ved en latinskole eller anden skole), før han kunne blive degn. Havde han ikke det, skulle en almindelig skoleholder, der havde vist sig duelig i sit embede foretrækkes, selv om han aldrig havde besøgt latinskolen. Til de degnekald, der gav ordentlige indtægter, var det forholdsvis let

## Skoleholderen og degnen

at få en student. Men de fattige kald havde til trods for Danske lovs bestemmelser altid måttet besættes med en ikke-studeret person. Efter 1740 rykkede skoleholderne ind i både den ene og den anden slags degnekald, og derved udviskedes gradvis det skel, der havde været mellem de to grupper, ligesom degnen kom inden for almuens verden. De akademisk uddannede degne, d.v.s. studenter og teologiske kandidater, hørte ligesom præsterne til en udefra kommende gejstlig overklasse, der skilte sig ud fra befolkningen ved deres latinske dannelse, og som for de degnes vedkommende, der havde de fede degnekald, også havde en højere levestandard end bondesamfundet, og især ved deres hjemms udstyr, deres omgangskreds og deres egne manerer viste, at de stod uden for og over bøndernes kreds.

Da kravet om, at de skulle optræde som lærere i børneskolen, præsenteredes for dem, var der mange, der sagde fra. Nogle kunne ikke, og andre ville ikke. Der anførtes forskellige begrundelser, blandt hvilke følgende afspejler det sociale skel tydeligt. Studerte degne burde ikke betragtes som duelige lærere for bøndernes børn, da de „meget sjældent førend efter mange års øvelse og tvang kan nedlade sig til disse børns enfoldighed. En student, der er opfødt og van til honnet levestandard, kedes, jeg vil ej skrive væmmes, ved den daglige og bestandige omgang med 30 à 50 børn, der dels er fulde af utøj, af fnat, af urenlighed og stank, dels er endnu så små, at de næppe ved at gå ud, når de vil noget andet“. Betragtningen blev fremsat af en østjysk præst i 1785, og den kom utvivlsomt sandheden meget nær, eftersom det viste sig, at mange degne foretrak at bruge den ekstraløn, de skulle have for at holde skole, til at betale en substitut. Det blev derfor ikke disse degne, der kom til at udforme børneundervisningen. Blandt de degne, der selv påtog sig at gennemføre undervisningen, fandtes naturligvis pædagoger af meget forskellig kvalitet. Om nogle siges, at de „underviser med flid“, „katekiserer ypperligt“, „lærer børnene godt at læse i bog“, „er en duelig og utrættelig skoleholder“.



Efter 1740 rykkede skoleholderne ind i adskillige degnekald, der hidtil havde været forbeholdt akademisk uddannede degne. Især i magre vestjyske sogne med deres små kullede kirker kunne en ustudert gøre sig håb om at gøre tjeneste som præstens medhjælper. – FASTER kirke, tegning sign. F. K. 1882 i Nationalmuseet.

## *Skoleholderen og præsten*

Men ofte ankes der over degnenes undervisning. „De ustuderte er gerne de flittigste. Med de studerte har man ofte anledning at være mindre tilfreds“, siger biskop N. E. Balle, og i biskoppernes visitatsberetninger om undervisningen møder man stadig variationer af temaerne, „degnens skole var meget slettere end skoleholderens“, eller „skoleholderen, en ustudert mand katekiserede meget bedre (end degnen) og ret glædeligt“. Efterhånden som skoleholdere rykkede ind i degneembederne ændredes forholdet. I virkeligheden betød det jo, at den gamle latinske degnestand forsvandt og erstattedes af skoleholdere. Det nye landsbyskolevæsen tilintetgjorde den gamle degnestand og dens latinske dannelse og erstattede den med en lærerstand, hvis fundament var den gamle landbokultur.

Den ansvarlige for undervisningen i landsognene var præsten. Han havde til opgave at sørge for, at undervisningen både i dens ydre form og dens indhold opfyldte lovens krav. Derfor visiterede præsterne jævnligt i skolerne, og adskillige præster gik så ivrigt op i undervisningen, at de selv tog timer med børnene, ligesom de støttede skoleholderne med ekstraundervisning, thi „enhver retsindig præst ønsker vist nok skolevæsenets forbedring i håb om, at ej alene en fuldstændigere kundskab i religionens lærdomme kunne udbredes iblandt den opvoksende almue på landet, men og sædelighed derved befordres i deres opførsel i tænke- og handle-måde“. Hertil føjede sig dog også andre betragtninger, som provst J. N. Blicher i Brusk herred formulerede således: „Thi så meget er dog vist, at den skolelærer, man som præst selv har undervist, falder det let at rette sig efter præstens metode og at opfylde dennes fordringer“, og „og at vi da først kunne vente, at vore konfirmander skulle forstå den fuldkomne religionskundskab, vi ønsker at meddele dem, når disse er forberedt af lærere, vi selv have dannet“.

Det var enevældens embedsmænd, der talte. Hans opfattelse skulle være folkets opfattelse, og skolen var det middel, der kunne føre til målet. Derfor blev det skoleholderne og ikke degnene, der interesserede myndighederne. Studenter „lod sig ikke sige“, hvorimod de ustuderte skoleholdere kun havde præsteret at søge til, når de ville skaffe sig de nødvendige kundskaber. Derved øgedes præstens magt i sognet, og folkeopdragelsen fik et ensartet præg i hele landet. Det 18. århundrede var præstens århundrede. Ikke blot som gejstlig var han åndelig vejleder for alle samfundslag. Hans virke som underviser og opdrager strakte sig fra hvervet som privatlærer hos de rigeste over undervisning i latinskolen – hvorved alle, der ønskede en højere uddannelse, kom under hans påvirkning – til ledelsen af den nye folkeskoleundervisning. Gennem ham formidledes den teologiske uddannelses grundsynspunkter og livsholdning til alle aldersklasser i alle kredse i samfundet. Han var den centrale kulturformidler under enevælden, i alt fald fra o. 1720, og denne rolle bevarede og uddybede han i det efterfølgende århundrede. For folke-

### *Skoleholderen og præsten*

undervisningens vedkommende viste det sig ved, at et stort antal af de seminarier, der oprettedes i begyndelsen af det 19. århundrede, blev startet af præster. Det var en videreførelse af det system, man havde kendt siden folkeskolevæsenets oprettelse, blot nu udformet som egentlige læreanstalter. Med de nye skolelove efter 1800 ophævedes den gamle degnestilling. Det var blot en ydre manifestation af den faktisk foreliggende situation. Den gamle akademisk uddannede degn var fortrængt af skoleholderne, der efterhånden havde overtaget flere af hans kirkelige hverv foruden de fleste borgerlige. Dertil kom at de fleste degne o. 1800 var ikke-akademisk uddannede skoleholdere, der havde overtaget degneembederne. Selv om de gamle degne for en dels vedkommende underviste i børneskolerne efter 1740, lå tyngepunktet i 1700 årenes landsbyskole hos den nyopdukkende skoleholder. Det var ham, der under præstens ledelse skabte det nye, og samarbejdet mellem præst og skoleholder kvalte de gamle degne, selv om der var mange præster, der talte degnenes sag, da diskussionen om deres skæbne stod på.

## SAMFUNDET OG SÆDELIGHEDEN

Enevælden ville regulere det enkelte menneskes optræden både som borger i samfundet og som privatmand. Et af de problemer, den tog sig af, var forholdet mellem de to køn. Tidligere var det et spørgsmål, kirken havde klaret. Med enevældens indførelse gjorde statsmagten imidlertid denne opgave til sin, og i Danske lov udtrykte den sine grundlæggende synspunkter. „Hvo nogen kvindisperson beligger, bøde til sit herskab fire og tyve lod sølv og kvindfolket tolv lod sølv og stande begge åbenbar skrifte . . . Men dersom de ægte hverandre, da betale han til bøde halvfemte lod sølv og hun halvt så meget og være fri for skriftemål“. Kønsliv var et samfundsanliggende; den enkeltes private forudsætninger så man bort fra, kunne han ikke tilpasse sig loven, blev han straffet. Størrelsen af de omtalte bøder var sådan, at den jævne mand ikke havde nogen mulighed for at betale dem. Skulle loven efterleves strikte, betød det økonomisk ruin for de fleste lovovertrædere, og virkeligheden tvang derfor samfundet til at gå mindre voldsomt til værks, som vi senere skal få at se. Men de strenge bestemmelser understreger, at datidens lovgivere tillagde problemet stor betydning.

Særlig alvorligt blev det, hvis der var tale om ægteskabsbrud. Den mand, som stod i forhold til en anden mands hustru, overlodes ifølge Danske lov til den bedragne ægtemands forgodtbefindende. Han kunne slå ham ihjel, hvis det passede ham. I loven stod at læse: „Fanger mand sår i horeseng med en anden mands hustru, og kommer han levende derfra og vorder dog død af samme sår, da ligger han på sine gerninger, og husbonden være sagesløs . . . Men bliver han dræbt i horeseng, da skal husbonden føre til tinget dyne og lagen blodige, som han dræbte hannem på, og da skal den dræbte ligge på sine gerninger“. Slap horkarlen skadesløs bort fra sit horeri, undgik han imidlertid samtidig ægtemandens ret til hævn, thi „dræbes han uden horeseng, endog horesagen er åbenbarlig, da gås derom, som om andet drab“. Men tankegangen var ganske klar. Erotik var samfundsspørgsmål, der reguleredes nøje af statsmagten, og personer, der udviste en anden optræden end den knæsatte, var lovovertrædere, der skulle straffes, ligesom samfundet straffede andre lovovertrædere. Hvad horkarle angik, tog samfundet hårdt på dem, så selv om de undslap ægtemandens hævn, gik de ingenlunde fri, hvis deres gerninger kom for dagens lys.

Hele denne handlemåde stred imidlertid imod det erotiske livs egentlige væsen, hvad enten det udfoldede sig som ikke ægteskabelig elskov eller lagdes ind

under ægteskabets rammer – det var og blev private anliggender, der antog den ydre form, som svarede til det samfund, hvor det hørte hjemme, og til trods for mange forsøg fra kirkemagts og statsmagts side på at regulere disse forhold efter deres hoved, levede man i det 18. århundrede videre efter vaner, der har deres oprindelse før kirke og stat organiserede deres magt og prøvede på at tage erotikken som hjælper i deres bestræbelser for at undertvinge befolkningen.

I den germanske verden var det almindeligt, at to unge indledte nærmere forbindelse ved, at den unge mand tilbragte nætterne i sengen hos sin udkårne, han iført al sit tøj, hun kun i særk. Sådanne besøg var kendt og godkendt af pigens forældre eller formyndere. Blev pigens gravid, var ægteskabet en kendsgerning, mens de unge i modsat fald kunne søge nye forbindelser. Man har kaldt skikken for „nattefrieriet“. Mens den var kendt over store dele af Vesteuropa, kendtes den i Danmark kun på Ærø. I de øvrige dele af landet indledtes kontakten mellem de unge gennem forskellige regulerede former for samkvem, af hvilke „gadelamskikken“ var en udbredt foreteelse (se Dagligliv i Danmark bind I, s. 66).

Selv om disse skikke var anerkendt af befolkningen, nød de ingenlunde de juridiske myndigheders bevågenhed. I Norge lovgav kancelliet således mod nattefrieriet, som ansås for usædeligt og for at medføre besvangrelse af pigerne, før nogen lovformelig forbindelse kunne anerkendes. Også for en forbindelses opståen havde enevælden nemlig givet faste regler. Medmindre man hørte til rangklasserne, havde man at „troloves og siden for brylluppet at lade lyse tre gange“, og som en direkte underkendelse af enhver form for privat ægteskabsstiftelse, fastslog loven, at de som „hinanden ægteskab har tilsagt, må dog ej søge seng med hverandre, før end de er viede sammen i kirken“.

Virkeligheden lod sig dog ikke ændre af lovparagraffer, selv om de indeholdt trusler om betydelige straffe. Omtrent halvdelen af alle brude i landbosamfundet mødte gravide op ved brudeskamlen, og det „var almindelig kendt, at landbefolkningen tvært imod loven og forordningen søgte seng sammen førend brylluppet“. Over for denne praksis kom myndighederne til kort. Der måtte laves en ordening, som havde et lovligt skær, og når befolkningen ikke ville bøje sig for loven, måtte loven fortolkes, så den svarede til befolkningens vaner, og selv om loven uomtvisteligt slog fast, at alene vielsen men ikke trolovelsen var ægteskabsstiftende, nødtes man til at anerkende trolovelsen som det juridisk rigtige grundlag at indlede ægteskabelig samliv på. Biskoppen i Viborg udtrykte i 1742 denne opfattelse i en skrivelse til en af stiftets præster således: „Man ved, at de fleste desværre holder det for ingen synd at bruge samme familiære omgang efter trolovelsen som ægtefolk, skønt både Guds og Hs. Majestæts lov det alvorligen forbyde. (Derfor) mener jeg, at Gud anser en kvinde, som er trolovet med en mand, ligeså fuldt som hans hustru, skønt han ej må røre hende.“ I virkeligheden anerkendte Danske lov



Endnu i det 18. århundrede så samfundet meget strengt på ægteskabsbrud, og iflg. Danske lov måtte erotiske forhold mellem en gift person og en anden end ægtefællen anses for særlig strafværdige. For sådant horeri straffedes man første gang med gods og penge efter sin „yderste formue“, og var det bevisligt sket tredje gang, måtte manden miste sit hoved, og kvinden var hjemfalden til at druknes. De strenge bestemmelser førte med sig, at man så vidt muligt undgik at erklære et mindre fejltrin for hor, idet ægtemanden ansås for faderen, hvor der blot var den ringeste sandsynlighed derfor. Men åbenbare horekvinder måtte udleveres til offentlig spot, som dette forslag til en „Drille“, hvori man kunne dreje løsagtige kvinder rundt som i et papegøjebur, viser. – R. A., Suppliker til kongen 1702–30. Personalialia: Himmerich.



også denne praksis, idet den i arveretlig henseende fastslog, at „ægtebørn er de, som er fødte af forældre, der er ægteviede med hinanden, omendskønt de kunne

være født, førend forældrene var kommet sammen i ægteskab“. „Ægtebarn skal det og holdes for, som af fæstefolk fødes, dersom de har været trolovede, og vielsen har været berammet, og fæstemanden dør forinden“, når det kunne bevises, at „barnet var avlet, siden forældrene var af præsten trolovet“.

Både gejstlige og verdslige myndigheder anerkendte altså i stor udstrækning trolovelsen som det rette tidspunkt for et ungt par at indlede deres ægteskabelige samliv på, og i Lejerskov ved Kolding var gejstligheden i tiden mellem 1781 og 1805 så indlevet i denne tankegang, at de gav trolovelsesattesterne følgende ordlyd: „For dette ægteskab som i dag . . . begyndes og stiftes“, og nogle måneder senere tilføjedes så datoen for vielsen. Også i kancelliets tankegang var denne tingenes tilstand en kendsgerning, således skrev Danske kancelli i 1736 til Det teologiske fakultet: „I Guds allerhelligste ord anses trolovede folk som ægtefolk, Deut. 22–23–24, Matth. 1–20–24, og sættes den selvsamme straf for dem, som bryder trolovelsens bånd, som på dem der bryder ægteskabets bånd“. Hertil svarede det ganske, at biskoppen i Odense i 1740 talte om, at en kvinde havde „bedrevet horeri i hendes ægteskab“, da han skulle udtale sig om en sag, hvor en trolovet pige havde ladet sig besvangre af en anden.

I 1700 årene var det da også praksis, at trolovedes børn blev døbt i kirken på samme måde som andre ægtebørn og moderen æret som ægtehustru ved at blive ført ind i kirken af præsten den første søndag, hun viste sig i Guds hus efter sin barnefødsel. Regnedes barnet som født uden for ægteskab, vanærede man moderen, idet hun, før hun atter fik adgang til gudstjenesterne, måtte stå åbenbar skrifte i kirken og bekende for menigheden, at hun angrede sin synd, samt fortælle, hvem der var fader til hendes barn. Til trods for enevældens strenge love viste dens embedsmænd sig ofte humane i deres handlemåde over for lovovertrædere på disse områder. De bøjede sig for livets simple kendsgerninger og administrerede sådan, at konflikter med loven så vidt muligt blev undgået. Således afgjorde biskop Chr. Ramus i Odense i 1747 et tvivlstilfælde om tidspunktet for en besvangrelses indtræden ved at fastslå, at det var umuligt at afgøre, om barnet var undfanget eller født for tidligt, og da man under alle omstændigheder „burde gå den mildeste vej“, var det klart, at barnet skulle døbes som ægte og moderen introduceres som ægtehustru. Paralleller til denne afgørelse kan træffes i alle landets stifter. Noget usædvanlig må man kalde den afgørelse, som biskoppen over Aalborg stift traf i 1761, da han skulle tage stilling til, om et barn, der var født af en kvinde et år efter hendes ægtefælles død, burde døbes som ægte eller uægte. Han hævdede nemlig, at sagen var uklar og ikke kunne afgøres, før en læge havde udtalt sig om sagen. Da det ville tage lang tid, var det uforsvarligt at lade barnet forblive udøbt så længe. Det skulle derfor døbes som ægte, og moderen skulle holde sin kirkegang på samme måde som andre ægtehustruer. Måske spil-

lede det en rolle, at kvinden i dette tilfælde socialt stod over det almindelige bondesamfund. Det gjorde det imidlertid ikke i de mange tilfælde, hvor en trolovet pige pludselig blev ladet i stikken af fæstemanden, så hun fødte sit barn uden nogen sinde at få mulighed for at legitimere det ved en lovformelig vielse med barnets fader. I den slags tilfælde var det skik, at barnet døbttes som ægte, og moderen holdt sin kirkegang, „thi at manden er borttrømt, er ikke hendes skyld og kan ikke anses anderledes, end om fæstemanden var død“, skrev biskoppen i Odense i 1743, idet han henviste til Danske lovs bestemmelse om, at børn af trolovede, hvor manden døde før vielsen, skulle døbes som og ligestilles med ægtebørn.

Præster stod ofte over for det tilfælde, at en pige var blevet gravid og derfor ønskede at blive trolovet og senere gift med den mand, der havde besvangret hende. Egentlig skulle sådanne mennesker straffes efter loven, hvilket indebar, at de skulle stå åbenbar skrifte i kirken. Men det viste sig, at man fra stiftsøvrighederens side i almindelighed stillede sig på de anklagedes parti og forlangte, at præsterne skulle vi dem uden indvendinger og til sin tid døbe deres barn som ægte. En prokurator i Vejle gik derfor også ganske roligt ud fra, at et barn, som han i 1771 havde avlet uden for ægteskab med sin husholderske, blev behandlet som ægtebarn, når han giftede sig med moderen, en opfattelse biskoppen bekræftede; og at Sjællands biskop i 1735 gav en præst besked om, at et barn, hvis forældre var trolovede og forlangte at blive viede, kun kunne døbes som ægte, var ganske selvfølgelig, når man sammenligner med de afgørelser, der i andre dele af landet blev truffet i lignende situationer.

Loven anså hor, d.v.s. erotiske forhold mellem en gift person og en anden end ægtefællen, for særlig strafværdige, og den fastsatte strafrahmen fra „gods og penge efter deres yderste formue“ for første gangs forseelse på dette felt, og var det bevisligt sket tredje gang, måtte manden miste sit hoved, og kvinden var hjemfaldet til drukning.

Virkeligheden viste, at den almindelige praksis i disse sager var at undlade at studere de enkelte tilfælde nøjere end strengt nødvendigt. Det betød, at ingen havde ret til at blande sig i, hvem en gift kone eventuelt fik børn med. En præst måtte end ikke „modtage fornærmelige angivelser herom“. I 1781 hævdede degnen i Bedsted i Aalborg stift, at han ikke var fader til det barn, som hans hustru var svanger med, og hustruen indrømmede da også, at barnefaderen var en løjtnant Friis. Det var altså en almindelig kendt sag, at barnet var uægte. Da degnen imidlertid ikke søgte skilsmisse, men fortsatte samlivet med sin kone, syntes sagen at kunne ordnes i mindelighed. Sognepræsten kom imidlertid i tvivl om, hvordan barnet skulle døbes i kirken, og om hvorvidt degnemadammen skulle stå åbenbar skrifte eller ej. På præstens forespørgsel svarede biskoppen, at degnen kunne holde sin kirkegang som andre ægtehustruer og barnet regnes for

ægtebarn, dog at hun først bekendte sin synd for præsten og provsten. I en tilsvarende sag fra Ribe stift o. 1800 fik en sognepræst besked om, at han ikke burde „enten hjemme eller offentlig i kirken spørge efter landmåler Christensens kones barnefader . . . ligesom også moderen må anses for bemeldte Christensens kone, så længe de ikke er adskilte, eller han har bevist, at han ej i den tid, barnet kunne avles, har haft samleje med hende, hvilket dog også bliver præsten uvedkommende og en sag imellem dem“. Han burde kort sagt passe sig selv, „og dersom hun ikke forinden hendes kirkegang bliver dømt for hor, da at introducere hende som ægtekone“. Dette forbud mod at udsørge moderen om hendes private liv bortfaldt dog, hvis det „f. eks. ved mandens fraværelse over år på lange rejser notorisk syntes impossible, at han er barnets fader“. I 1725 beordrede biskoppen i Aalborg ud fra dette synspunkt en kvinde til at stå åbenbar skrifte, fordi hun fik et barn på et tidspunkt, da alle vidste, og retten beviste, at manden havde været bortrejst på den tid, hun blev gravid. Ville hun unddrage sig skammen ved at stå åbenbar skrifte, kunne hun søge kongen om dispensation. Den vej var nemlig farbar. Det var ganske vist sjældent, at den gav positive resultater. Men i 1729 lykkedes det for en pige i Odense, der fødte et barn uden for ægteskab, at blive fri for åbenbar skrifte og få sit barn døbt som ægte, hvorefter hun selv blev introduceret i kirken som ægtehustru. Grunden var den, at kongen, Frederik 4., greb ind og eftergav hende lejemålsbøderne, hvilket i sig indebar de nævnte begunstigelser.

Beskyttelsen af kvinden rakte så langt, at man godkendte den barnefader, hun udlagde, selv om det lød usandsynligt. Situationen svarede mange gange til den, præsten i Alsted på Sjælland oplevede i 1744, da en pige som fader til sit uden for ægteskab fødte barn udlagde en rytter, som hun kaldte Peder Nielsen, og om hvem hun oplyste, at hun ikke vidste hvem han var. „Det turde være løgn“, skrev præsten i kirkebogen. Men sagen var bragt så langt, man kunne forvente at bringe den. Kancelliet anerkendte denne tingenes tilstand i en skrivelse til biskoppen i Aalborg, da han i 1743 anmodede om dets syn på en præsts ønske om at underkaste en ugift moder et nærmere forhør, da det var almindelig kendt, at faderen til barnet var en anden end den, hun udlagde. Barnefaderens navn kunne ikke kræves opgivet, hvis kvinden vægrede sig ved at gøre det, skrev kancelliet. I omkring 6 pct. af alle fødsler uden for ægteskab angav moderen, at barnefaderen var hende ubekendt. Kvinderne „udlægger til barnefædre, hvem de vil: en Rasmus fra København, som skulle have rejst her gennem byen forleden sommer; en Jacob Madsen fra Helsingør ligeså på rejse; en Jørgen skomager fra Holsten, som en tid opholdt sig i Odense; en Knud fra Jylland, som tilligemed kvinden opholdt sig en nats tid på Middelfart marked, endskønt man vel ved, at disse kvinder farer med løgn, og deres bekendelse er usandfærdig, ja folk i almindelighed ved,



Horekvinder og deres ruffersker blev betragtet med dyb foragt af respektable borgermadammer, velsagtens fordi de søgte deres kunder blandt formuende håndværkere og købmænd, og ikke blot hos soldater, søfolk, dagdrivere og andet ryggesløst pak. Blandt suppliker til kongen fra årene 1702–30 findes dette fantasifulde forslag til fremstilling af en „hore-kærre“, der skulle trækkes af horer og ruffersker udstyret med ponponer på hovedet – som et par fyrige heste forspændt en kariol. Den ene kvinde er udstyret med et ris, hvormed de skal piskes, bundne til kagen. – R. A. Personalia: Himmerich.

skønt uden bevis, hvem der er den rette barnefader“, fortalte præsten i Bogense, hr. Eigil Thorhallesen i 1779.

Ud over at yde kvinderne beskyttelse mod udskriften af deres privatliv, gjorde disse forhold det let for fædre til børn, født uden for ægteskab at skjule deres identitet. „Penge styrer alle ting“, skrev en præst på Sjælland i 1738, da han stod over for en mistænkelig faderskabssag; og ellers kunne pigen muligvis overtales eller trues til at gøre falsk bekendelse. Det hændte, at mødre til uden for ægteskab fødte børn ændrede forklaring og udlagde den virkelige barnefader. Det viste sig da undertiden at være en mand fra socialt højere stillede kredse, som søgte at skjule sit fejltrin. I alt udgjorde de dog ikke mere end 1 pct. af samtlige barnefædre. Tiest var det jævne folk, der blev udlagt, når pigen ændrede forklaring, undertiden gifte mænd eller for nært beslægtede personer. I disse situationer var kvin-



Det første ægtepar var Adam og Eva; thi „Da Adam dannet var af jord ved Herrens hænder / Han ej blandt dyrene en mage for sig kender / og det var dog ej godt, at han alene var / derfor, da Adam sov, Gud af hans ribben skabte / den Eva, som han fik til medhjælp, og som tabte / derefter med sin mand Guds billede, de bar“. – Kistebillede trykt hos J. R. Thiele efter 1770. Clausen: Det folkelige træsnit nr. 4.

### *Der stilles strengere krav til de højere klassers sædelighed*

den svagere stillet end manden, fordi benægtelseseden gjaldt i den tids danske retspleje, når dommeren ikke fandt den mod en bestemt person rettede beskyldning tilstrækkelig bevist, „men der dog vis formodning er, at den sigtede er skyldig“. Da det i lejermålssager var manden, der stod som den anklagede, høstede han fordelene af disse bestemmelser. Faderskabssager fik undertiden en drastisk start i kirken, når moderen udlagde den skyldige. Det skete således i 1737 i Gamtofte på Fyn, at den som fader nævnte mand rejste sig op og benægtede pigens ord, hvorpå sagen udviklede sig til et skænderi, der afsluttedes med, at sagen henvises til rettens afgørelse. Denne lød i almindelighed på, at den beskyldte mandsperson skulle fri sig ved benægtelsesed, og gjorde han det, var sagen afsluttet for hans vedkommende og han selv rensat for beskyldningen.

Set i forhold til de strenge krav Danske lov stillede til det enkelte menneske på kærlighedslivets område og de betydelige straffe, overtrædere af bestemmelserne burde idømmes, var det en særdeles human og forstående administration af loven, embedsmændene praktiserede i 1700 årene. Der fandtes naturligvis præster og provster, der ønskede at fare hårdere frem og følge lovens bogstav som f. eks. en præst i Fraugde på Fyn, der i 1749 døbte et barn som uægte samme dag, som forældrene blev trolovede, fordi det var født en uge før, skønt vielsen blev holdt knap en måned senere, og barnet dermed skulle regnes for ægte født. Juridisk set var det imidlertid rigtigt. Men selv om der kan findes en række eksempler på bogstavret administration med ringe hensyntagen til de menneskelige momenter i sagen, er de så få, at hovedindtrykket af enevældens behandling af den jævne mand i samfundet var, at myndighederne bøjede sig for de faktisk eksisterende vaner rundt i landet og anerkendte, at et ægteskab begyndte, når en kvinde blev gravid, dog under forudsætning af, at troløvelsen fandt sted, før barnet blev født. Velviljen strakte sig undertiden så langt, at det blev nødvendigt at skifte kurs. I Tostrup sogn på Midtsjælland fødte smedens kæreste i 1766 sit andet barn, og den stedlige præst gik derfor til provsten for at få at vide, hvordan han skulle forholde sig med barnets dåb. Det første var døbt som ægte ud fra den forudsætning, at parret stod umiddelbart foran troløvelsen. Denne var imidlertid udeblevet, og nu stod de med det andet barn uden at være hverken trolovede eller viede. Provsten videresendte sagen til biskoppen, der bestemte, at grænsen for eftergivenesshed var overskredet; loven måtte følges, og barnet blev døbt som født uden for ægteskab. Det kunne ikke virke særlig opsigtvækkende, da man dermed handlede, som det var praksis over hele landet. Fik et par børn før troløvelsen, behandlede det som værende født uden for ægteskab, og forældrene hjemfaldt til at stå åbenbar skrifte i kirken og betale de anordnede lejermålsbøder.

Enevælden delte befolkningen socialt i to hovedgrupper, den ene var ordnet i

## *Der stilles strengere krav til de højere klassers sædelighed*

rangklasser, den anden var den brede masse, som ikke havde nogen juridisk begrundet social ordning, men hvis samfundsmæssige placering hvilede på sædvane. Dette forhold synes at have sat sig spor i den faktiske handlemåde, de to grupper lagde for dagen på erotikkens område. Antallet af besvangrelser før trolovelsen lå i alt fald betydeligt lavere i den første gruppe end i den sidste. Ser man alene på adelen, var antallet af gravide brude meget mindre end i de bredere lag. Man kan følge en linie fra husmændene og de ringest stillede kredse på landet over gejstlighed og borgerstand til overklassen i samfundet og konstatere, at jo højere socialt man var placeret, des nærmere var man ved at efterleve det enevældige samfunds idealer. I adelige kredse skete der en tid lang en stigning i antallet af gravide brude, der kan udbyde den påpegede forskel i de forskellige sociale lags seksuelle vaner, idet den kan forklares som et resultat af, at adelen i sig optog medlemmer, der kom fra kredse, der havde andre vaner i erotisk henseende end de gamle adelige kredse. Efter at de nye kredse var opsuget, tillagde de sig også adelige manerer på det seksuelle område, og antallet af gravide brude tog igen af.

For gejstlighedens vedkommende stillede enevælden krav om nøje efterlevelsen af lovens bestemmelser. Skete det, at en teologisk kandidats hustru nedkom for tidligt, straffedes manden med embedsfortabelse, hvad enten han var ansat i kirken eller skolens tjeneste. Det var derfor også forgæves, at høreren ved Roskilde latinskole Hans Lindberg i 1733 ansøgte biskoppen om benådning, fordi hans hustru fødte før den retmæssige tid efter brylluppet. Han søgte derfor selv om sin afsked, så han undgik at blive suspenderet. Der findes dog en række eksempler på, at ansøgere blev benådet og fik lov til at blive i deres embede; og hvor benådningsansøgningen afsloges, var straffen i almindelighed tidsbestemt, så den ramte efter et par års forløb atter kunne få en stilling.

Enevælden stillede således større krav i etisk henseende til den uddannede embedsmand end til den jævne befolkning, en tankegang, der kommer til udtryk i følgende skrivelse fra en skoleholder på Sjælland til stiftsøvrigheden i anledning af, at hans kone var nedkommet for tidligt. Han var student, og det skærpede situationen for ham. Han skrev: „Enhver bondepige, der hidtil har indtrådt i ægteskabet, har næsten alle været frugtsommelige, ja, dagen efter brylluppet og endog samme dag gjort barsel. Det er sandt, at det ej sømmer sig for mig, en student, med slige laster at beblande mig, men Gud bedre det, vi er skrøbelige af natur“. Samme synspunkt kom frem i en skrivelse fra biskoppen i Odense til en provst i Ørbæk i anledning af, at degnen i Ullerslev havde haft for tidligt samleje med sin hustru. Han var ikke student, og det blev derfor bestemt, at „da loven ikke udtrykkelig dikterer nogen straf for ustuderet degn for tidlige samleje“, skulle han ikke miste sit kald, men blot straffes som andre sognefolk. Tankegangen afspejler det enevældige styres lagdeling af undersåtterne: Jo fornemmere



## Ægteskab udelukket mellem nært beslægtede



På de fire årlige fastedage (*quatemper*) afsagde den gejstlige ret i katolsk tid domme i ægteskabs-sager. Efter reformationen kom „tamperretten“, som denne domstol kaldtes, til at bestå af stifts-lensmanden, senere stiftamtmanden og nogle gejstlige – for Sjællands vedkommende fra 1681 erstattet af konsistorium ved Københavns universitet. Tamperretten dømte også i sager mellem trolovede. Havde den ene af parterne forset sig groft overfor den anden eller var smittet med en uhelbredelig sygdom, kunne den anden part få trolovelsen ophævet ved tamperretsdom. På dette stik ses den københavnske tamperret forsamlet under forsæde af stiftamtmanden. – Müllers pinakotek, Kgl. bibl.

man var, desto mere burde man bestræbe sig for at se ud, som enevælden forlangte det.

Muligheden for at få en forbindelse anerkendt af myndighederne begrænsedes i de dage af bestemmelser om, at ingen, som var nærmere i slægt med hinanden end tredje led kunne indgå lovformeligt ægteskab. Så nær beslægtede personer som forældre og børn, stedforældre og stedbørn, svigerforældre og svigerbørn, brødre og søstre, fastre og mostre på den ene side og deres niecer og nevøer på den anden, en mand og hans farbrors eller morbrors enke, hans hel- eller halvbrors enke eller hans afdøde kones faster eller moster kunne ikke komme i ægteskab med hinanden, lige så lidt som en kvinde kunne gifte sig med sin afdøde mands

brorsøn eller søstersøn eller sin afdøde brordatters mand, og der gaves ingen mulighed for dispensation i disse tilfælde. En generalmajor Maull, som i 1730erne var blevet viet til sin afdøde hustrus søster, måtte således efter „kongelig befaling forlade og afsondre sig fra hende“, og omtrent samtidig fik en mand fra Pelworm blankt afslag på en ansøgning om at ægte sin afdøde brors enke, skønt det var bevisligt, at han havde besvangret hende. Svaret indeholdt endda en trussel om, at han ville blive jaget ud af landet, hvis ægteskabet alligevel fuldbyrdes, og da manden søgte en fornyet behandling af sagen, fik han at vide, at han egentlig allerede stod til landsforvisning for den blodskam, han allerede havde begået. Lystrede folk ikke, tyede man til den verdslige myndighed, så der kunne sættes magt bag loven. Da en mand fra Rørvig på Sjælland i 1809 ville ægte sin stedatter, skikkedes der således bud til amtmanden i Holbæk om at pålægge dem at leve hver sit sted, og hvis de ikke ville, da at foranledige, at de blev dømt til „aldrig nogen tid at komme hinanden på nogle mile nær“.

Var man hinanden beslægtet længere ude end tredje led, kunne man roligt regne med, at et ægteskab blev tilladt af myndighederne. Det måtte blot ikke indgå, uden man havde indhentet stiftøvrighedens tilladelse. Biskoppen over Sjælland kunne da også i 1730 tilsige en præst sin støtte til at trolove to i tredje led beslægtede personer, dog måtte ægteskabet ikke fuldbyrdes, „og parret ingenlunde søge seng sammen“, før der forelå kongelig tilladelse.

Disse bestemmelser gav stiftsøvrighederne meget arbejde. Befolkningen var på mange egne efterhånden stærkt indgiftet, og så blev ansøgninger om dispensationer nødvendige. I alle stifter fulgte man lovens bestemmelser nøje, og det var umuligt at opnå dispensationer til at indgå ægteskaber mellem personer, der var hinanden nærmere beslægtet end tredje led, med mindre man kunne finde en måde at forklare sagen på, der ikke stred direkte mod lovens ord, som da øvrigheden på Sjælland i 1767 tillod en mand at blive trolovet med sin afdøde søns kæreste, idet den hævdede, at det ikke var bevist, at hun „skulle have søgt seng og haft mistænkelig omgang med sønnen i hans levende live“.

Var et par lovformelig trolovet, indebar det, at forbindelsen skulle fuldbyrdes med vielse, med mindre det kunne påvises, at den ene af parterne havde forset sig groft over for den anden eller var smittet med en uhelbredelig sygdom. I slige tilfælde opløstes forbindelsen ved en tamperretsdom. Det skete f. eks. i 1731 ved tamperretten i Århus med den begrundelse, at pigen ikke havde ladet høre fra sig i tre år. Af samme grund fik en sjællandsk bondepige sin trolovelse ophævet. Her var fæstemanden ganske enkelt rejst bort til et ukendt sted. Ellers var utroskab en sikker grund til en trolovelsens ophævelse. I Dronninglund lod en pige sig i 1710 besvangre af en anden end sin kæreste for at slippe ud af forbindelsen med ham



Disse to kistebilleder fortæller om den gamle mands skæbne, som gifter sig med en ung pige, og den gamle kones skæbne, der ægter en ung mand. Han må finde sig i, at hans unge kone tager sig en galan, og hun i, at manden har elskerinder. Begge bliver „hanrej'er“ (haneryttere) og får horn. Manden til venstre har skaffet sig et prægtigt gevir, men bærer det ikke med stolthed; konen et mere enkelt sæt. Ja, selv deres respektive huse ses udstyret med tilsvarende horn. Det tyder på, at forlæggene for billederne er tyske, idet man dér undertiden udsmykkede krydsede vindskeder med horn eller hoveder. – Trykt hos P. W. Tribeler. Her efter Ole Højrup i Budstikken 1959.

og nåede da også sit mål, og det var et betydeligt antal sager, der kom frem til tamperrettens dør, fordi den ene part anklagede den anden for at stå i forhold til en fremmed. En anden tilbagevendende årsag til trolovelsers ophævelse var, at det kunne bevises, at forbindelsen var indgået under tvang, oftest fra forældres eller formynderes side. En pige fra Stilling ved Skanderborg kunne således godtgøre, at hendes moder under trusler om „hug og slag“ havde tvunget hende til at trolove sig med en karl fra egnen. Tamperretten bestemte derfor, at trolovelsen var ugyldig, og at hun kunne indgå forbindelse med hvem, hun ville. Loven forlangte imidlertid, at forældre eller værger skulle give deres samtykke, hvis en forbindelse skulle være sikker på at blive godkendt af præster og biskopper. Men selv om der kan findes en del tilfælde, hvor disse autoriteter støttede formynderne, finder man også adskillige eksempler på, at de varetog de unges interesser ved f. eks. som i Horsens i 1785 at udskyde brylluppet til efter stævningstidens udløb,

hvorefter vielsen foretoges, når det var bevist, at der ikke kunne fremføres saglige grunde imod den. Blev en af parterne uheldredeligt syg, eller idømtes en af dem livsvarige straffe var det givet, at ansøgninger om at få trolovelsen ophævet førte til det ønskede resultat.

Også fuldbyrdede ægteskaber var det muligt at få opløst. Årsagerne var væsentlig de samme, som berettigede en trolovelsens opløsning; blot forlangte man en sikrere bevisførelse, før man gav et ægteviet par skilsmisse. Iøjnefaldende er her utroskabs godkendelse som lovlig årsag, idet der krævedes sikker bevisførelse for, at en ulovlig forbindelse forelå, da man ville udelukke den mulighed, at den ene part kunne „blive af med den anden“ ved at påstå at have stået i forhold til en anden person end ægtefællen. Men de fleste sager om utroskab var lige så uomtvistelige som den, man oplevede i Gødvad i 1753, hvor en pige udlagde en gift mand som sin barnefader, og da hele sognet vidste, at de havde stået i forhold til hinanden i lange tider, fulgte tamperretten den krænkede hustrus krav om at få ægteskabet opløst. I en række tilfælde unddrog den part, der forså sig med en anden, sig retsforfølgelse og straf ved at drage bort fra sognet sammen med sin partner, og så fik den tilbageblevne i almindelighed sit ægteskab erklæret for opløst efter tre års forløb, hvilket indebar, at et nyt ægteskab kunne indgås. Her var det dog en forudsætning, at den kvindelige part ikke var besvangret af sin tilkommende, før de tre år var gået, idet loven fastslog, at hvis en gift person havde stået i forhold til en anden, kunne de ikke komme sammen i ægteskab, selv i det tilfælde, at ægtefællen døde, og ud fra dette grundsynspunkt afslog myndighederne den ene gang efter den anden ansøgninger om, at „en forladt person“ måtte gifte sig med den, vedkommende havde avlet et barn med, før de tre år var gået, og i disse tilfælde dispenserede man ikke. Følgende notits fra Tommerup kirkebog på Fyn for året 1704 fortæller herom. Der står: „Begravet Jep Jørgensen Truste, som var en fredløs bonde, fordi han ægtede den, han i sit ægteskab havde besøvet men (har) nu fået kongelig tilladelse til at komme i jorden“.

I slutningen af 1700 årene skete der visse lempelser i de gældende love på disse områder. I 1783 tillodes det, at et trolovet par selv hævdede deres trolovelse mod, at „sådan deres begæring indføres i ministerialbogen og af dem underskrives“. I 1799 ophævedes trolovelsen helt. Gammel praksis holdt sig ganske vist mange steder en rum tid endnu; men de juridiske ulemper, som tidligere havde ramt et betydeligt antal mennesker, der tørnede sammen med samfundets bestemmelser på disse områder, forsvandt med de nye love.

Det faktiske antal skilsmisser var imidlertid meget ringe. Et betydeligt antal ægteskabssager nåede ikke længere end til præsteskabets dør, så lykkedes det at bringe dem til afslutning, uden at tamperretten blev indblandet. Alt i alt udgjorde det samlede antal sager næppe mere end nogle få hundrede om året for

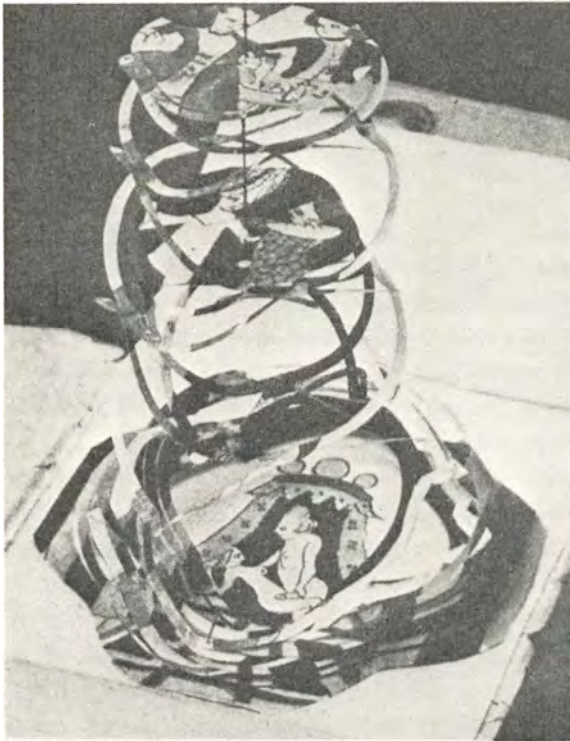
## *Straffe for usædelighed*

hele landet, og problemet har derfor i denne forbindelse fortrinsvis interesse ved at vise, hvor solid en ramme trolovelse og ægteskab var om familielivet i enevældens dage. Enevælden bestræbte sig for at beskytte dette fundament i samfundet, og sin grundindstilling tro havde den gennem sine love gjort det muligt at tildele personer, som anfægtede denne ordenens og tryghedens grundpille, alvorlige straffe.

Straffe udøvedes i de dage både af den verdslige og den gejstlige myndighed således, at en lovovertræder i mange tilfælde først dømtes af de respektive domstole, hvilket resulterede i straffe i form af bøde, fængsel eller endnu hårdere former for straf. Når disse straffe så var afsonet, ramtes han af den gejstlige magt – i almindelighed ved at blive forment adgang til at komme til alters, før han havde bekendt sin synd i kirken og fået dennes tilgivelse.

Personer, der overtrådte lovens bestemmelser om erotiske forhold, idømtes alle en bøde, den såkaldte lejer målsbøde – som ovenfor nævnt fireogtyve lod sølv for mænds vedkommende og det halve, når talen var om kvinder – og kunne de ikke betale, „da straffes de efter deres formue og med fængsel på kroppen“. For de fleste var disse bøder ganske umulige at betale, og derfor bestemtes det ved en forordning i 1714, at de skyldige skulle sættes til strafarbejde i så lang tid, at de havde arbejdet deres bøde af, idet man satte hver dags arbejde til otte skilling. Det blev imidlertid nødvendigt at reducere straffene yderligere, da samfundets retsvæsen simpelthen ikke kunne overkomme at straffe alle lovovertrædere, og man gav derfor mindre bemidlede nedslag i bødernes størrelse. Men det viste sig stadig, at bøderne var for store; og det var mange, der blev nødt til at udstå den forvandlingsstraf, der blev fastsat, når den dømte slet intet kunne betale. To rigsdaler eller halsjern, vand og brød i fire dage, tre rigsdaler eller fire dage med feddelen (et violinformedt bræt med tre huller, ét til hovedet og to til håndleddene) på vand og brød er eksempler på de straffe, man ifaldt, når man ikke kunne betale. Nogle steder lod man staklen gå med den spanske kappe i nogle timer, og adskillige mænd kom til at arbejde med skubkarren. Alt sammen hårde straffe, der ikke havde mulighed for at ensrette menneskers erotiske handlemåde, men som fortæller om tidens vilje til at tvinge folk ind i fast udformede systemer og regulere tilværelsen for det enkelte menneske også i de mest fundamentale livsytninger.

Når disse straffe var udstået, kom så det åbenbare skrifte i kirken, en ydmygelse af vedkommende, der formede sig sådan, at præsten stillede sig ved siden af synderen og forklarede menigheden „den begangne synds vederstyggelighed“. Derefter formanede han den skyldige til en „sand omvendelse“ og udspurgte ham nærmere om forseelsens detaljer, hvilket i lejer målsager omfattede oplysning om,



I sidste halvdel af 1700 årene morede man sig med at udklippe og tegne kuriøse og ikke altid lige harmløse billeder. Denne er en hanrejsatire fra 1784, formentlig fremstillet i København. Ved hjælp af en snor kan man løfte lag for lag af det sammenfoldelige udklip for til sidst at afsløre en elskovsscene mellem fru og hendes galan i himmelsengen. På et påklæbet stykke papir læses: „Ha! ha! nu ser jeg, min kone mig fikserer / hun har en anden kær, han hende carasserer / se, se, en ny galan på hende haver fat / nu bær jeg med respekt, en bred plumagehat / Tag mine støvler frem og spænd mig mine sporer / min kone samler skat, er derfor ingen horer / En hane er min hest, han passer på min stand / han er et modigt dyr, jeg en tålmodig mand“. – Nationalmuseet. Efter P. Michelsen i Budstikken 1954–55.

hvem han havde stået i forhold til – det vil for kvinders vedkommende sige meddelelse om, hvem barnefaderen eller eventuelle barnefædre var. Så meddelte præsten den skyldige syndernes forladelse, og dermed var ceremonien forbi.

Når man straffede i enevældens dage, tog man hårdt fat. Det var forståeligt, at præster og andre embedsmænd med en human tankegang søgte at fortolke tvivls-tilfælde sådan, at der ikke kom lejersmålssager ud af det. I 1767 afskaffedes den offentlige forhånelse i kirken ved lov og erstattedes af otte dages fængsel på vand og brød. Nogle steder levede den gamle praksis dog videre, således støder man endnu i 1786 på den i Odense og 1793 på Bornholm. Men det almindelige blev, at „det sjette buds foragtere“ indsattes otte dage i et fængsel på vand og brød. Der var en mulighed for at opnå fritagelse for hele eller dele af straffen for lejer-mål. Sagen skulle da til kancelliet og benådningen stadfæstes af kongen. Disse tilfælde er imidlertid så få blandt ekspederede sager fra kancelliet, at de i praksis ikke ændrer det billede af streng straf for lejer-mål, der viser sig, når man gennemgår de pådømte sager.

Var der tale om grovere forseelser, det vil i denne forbindelse sige tredje gang

Elskovsscener kunne være yndefulde og pikante. Franske motiver brugtes som forbilleder såvel for malede dørstykker og tapetfelter som for udsmykningen af porcelænsvaser. Dette stik er udført af J. E. Nilson efter François Boucher's „Les amants surpris“ (De overraskede elskende). Madmoisellen – eller er det måske en madame? – har givet efter for ynglingens heftige attrå og fulgt ham ind i en kornmark for uset at kunne hengive sig. Men bonden opdager dem, idet han uventet stikker hovedet frem. På den potpourrivase, som Den kgl. porcelænsfabrik fremstillede efter stikket, ændrede dekoratøren motivet, så de elskende ligger og ser efter en fugl, som damen holder i snor. Bonden og hans hund er forsvundet, kyskheden sat i stedet. – Efter Bredo L. Grandjean i Kunstindustrimuseets beretning om sin virksomhed 1959–1964.



begået lejemål i ægteskab og erotiske forbindelser i de forbudte led, krævede loven dødsstraf. Praksis viser, at man normalt benådede lovovertræderne så vidt, at de i stedet idømtes en eller anden form for livsstraf. Kunne der påpeges formildende omstændigheder, slap de med en tidsbestemt straf som det skete med en mand, der i 1740 idømtes dødsstraf for tredje gang i sit ægteskab at have stået i forhold til andre kvinder end ægtehustruen. Han fik sin straf begrænset til fire ugers fængsel, fordi vanskeligheder i hans familieforhold blev taget som undskyldning for hans handlemåde. Fødsel i dølgsmål og barnemord førte derimod gentagne gange til, at dødsstraffen fuldbyrdedes. I 1734 blev der afsagt dødsdom over en pige, som havde ombragt sit barn. Hun skulle halshugges, og hovedet sættes på en stage. For hendes vedkommende formildedes straffen så meget, at det tillodes, at hoved og legem blev begravet på retterstedet. I 1777 skriver præsten i Testrup i Rinds herred: „Maren Ulriksdatter blev halshugget for begangen barnefødsel i dølgsmål og mord.“ Året før henrettedes i Holstebro en pige for samme forseelse; og det var et betydeligt antal kvinder, der led samme skæbne for samme art forseelse. En del blev henrettet for omgang med dyr. Henrettelses-

## *Straffe for usædelighed*

måden var her gerne brænding, nogle benådedes dog således, at de skulle kvæles, før de kastedes på bålet. Men ellers var det retspraksis, at man for grovere overtrædelser af tidens vurdering af erotiske forhold, dømtes til døden for senere at blive benådet.

I løbet af 1700 årene ændrede enevældens myndigheder kun lidt i deres forsøg på at regulere enkeltmenneskets hverdagsliv. Struensee ophævede i sin regeringsperiode (1770–72) visse straffe for sædelighedsforseelser. Men efter hans fald indførtes de igen. Efter 1800 viste der sig nye liberale synspunkter i lovgivningen. Men længe efter at folk var fritaget for juridiske straffe for deres handlemåde på kærlighedslivets område, levede enevældens ånd videre i form af præsternes ret til at gå i rette med folk for deres opførsel.



## DEN HONNETTE AMBITION

Den 13. august 1738 indgav Clauss Andersen, borger og bager i Randers, en klage til stiftamtmanden i Århus over, „hvorledes min hustru 48 år gammel og gift på 22de år, undertrykkes udi den hende for 26 år siden beskikkede stol i kirken, af købmand Rasmus Müllers og Johan Veiermæsters kone, begge unge mennesker, da dog Hs. kgl. maiestæts allernådigste lov byder, at den yngre bør vige den ældre.“ – Det var nu ikke første gang, den gode bagerkone havde haft vrøvl med sin stol i kirken, – allerede et par år tidligere var der klaget over hende, fordi hun i en strid om, hvem der skulle sidde yderst i stolen „fem gange havde molesteret“ købmand Sommers kone med usømmelige skældsord, med at tage hende i ærmet og trække hende inden for sig o.s.v. – Og i marts 1730 berettede byfoged Oluf Andersen i Århus om, hvordan madam Wechman i en lignende strid tog fat i madam Worms arm, „således at hendes bog skulde falde hende af hånden, med hendes opstigelse på forsædet (i kirkestolen) med hendes knippe nøglers lyd, med sivmåtten i hånden, med hendes høimælende tale, at forsamle folk og smådrene ved stolen, til at se og høre derpå, og få latter deraf, eders og banders medfølge“ – og det midt under højmessen; et vidne forklarede at have hørt madam Wechman sige de lidet fromme ord til sin modpart: „Djevelen skulle føre dig af stolen, som ingen rettighed havde dertil“. Senere samme dag, til tolvprædiken, satte madam Wechman sig på jomfru Cappels skød „indtil hun græd for den tunge byrde, og fordi hun ikke kunne røre hendes ben. At hendes forklæde kom derover i stykker, må holdes trolig, thi med et, to huller på, havde hun vel ikke kommen i kirken.“

Vi er her blandt det jævne borgerskab og ser, hvor megen vægt der blev lagt på den ældres eller den fornemmers forret. At være rigtigt placeret i kirken, ved bordet, for ikke at tale om at være det ved hofceremonier, var i alle samfundslag en vigtig sag i det 18. århundrede. Man havde ambitioner, stod på sin ret, og stræbte gerne opad. I en tid, da Christian 5.s rangforordning fra 1671 endnu var forholdsvis ny og effektiv, kom det til at betyde noget at få en rang eller en titel. En af tidens almindeligste sygdomme var rangsygen. Om et alvorligt anfald heraf handler Holbergs komedie „Den honnette ambition“. Holberg – der beskæftigede sig meget med begrebet – var vel ikke helt fri for selv at lide af den, og var glad, da han i 1747 ophøjedes i friherrestanden.

Der var dog også dem, der kunne stå imod. Apoteker Claus Seidelin fra Nykø-

bing på Falster fortæller om, hvordan venner og bekendte i 1737 søgte at overtale ham til at søge en rang, da „de gjerne vilde haft os ud af borgerstanden i rangselskabet. Men dertil har jeg ikke kunnet fatte nogen inclination, og det formedelst adskillige årsager, thi 1) har jeg altid ringeagtet al rang, som ikke fulgte med embedet, og med apoteker-standen kunde ingen synderlig rang accordere, 2) havde mine temmelig mange børn, . . . til hvis fremdragelse i rang-standen fordredes så meget mere, afholdet mig derfra, og 3) har jeg altid holdt for, at en honnet borgerlig stand var den roligste og bedste stand af alle . . .“

Men i februar 1775 takkede til gengæld proprietær Daniel Fischer på Vester Keilstrupgård ved Silkeborg for, at kongen allernådigst havde imødekommet en ansøgning fra ham og forundt ham karakter af virkelig kammerråd; desværre havde han for øjeblikket ingen penge og kunne således ikke udrede de 600 rigsdaler til bestallingen; men hans gode ven amtsprovst U. J. Grønbech stillede kaution, og derfor kunne hans venner alligevel i marts 1775 lykønske Fischer til den kære titel.

Man levede da glad og lykkelig med „honnette“ ambitioner og faste omgangsformer. I århundredets sidste halvdel rokkede ganske vist nye idéer ved verdensordenen. Men 1720ernes Jeronimusser havde allerede på gamle mænds vis følt verden vakle: „I min ungdom levede folk ganske anderledes, i hvorvel vi havde engang så mange penge. Her var da ikke over fire karethier udi byen. Man såe fornemme standspersoner lyses hjem af deres piger; når det var ondt vejr, gik man med støvler. Jeg vidste i min ungdom ikke, hvad det var at age i vogn. Men nu kan man ikke gåe tre skridt, uden man skal have en dagdriver bag i hælene, eller en gade igennem, uden man skal age.“ (Holbergs „Mascarade“, 1722, 1. akt, 4. scene).

Mellem de to Jeronimusser i „Mascarade“ og „Den honnette Ambition“ er der på det nærmeste en menneskealder; han i „Mascarade“ holder på den gammel-dags nøjsomhed, mens den anden følger moden og lider af rangsyge. Vi ser i „Den politiske Kandestøber“ også, hvordan Herman von Bremen ved sin ophøjelse til borgmester straks ændrer sit navn til noget mere adeligt klingende: Herman von Bremenfeld. En parallel hertil fra det virkelige liv har vi i juristen Terkel Kleve, der i 1747 ophøjedes i adelsstanden under navnet Klevenfeldt.

Det var ikke mændene alene, der led af rangsyge. Også for kvinderne var det væsentligt, om man kunne blive *frue* i stedet for *madam*, *frøken* i stedet for *jomfru*, i det øjeblik ens mand eller far fik en titel. Det falder derfor også naturligt for Jeronimus i „Den honnette Ambition“ at påstå, at det er hans kones ønske, der ligger bag hans stræben.

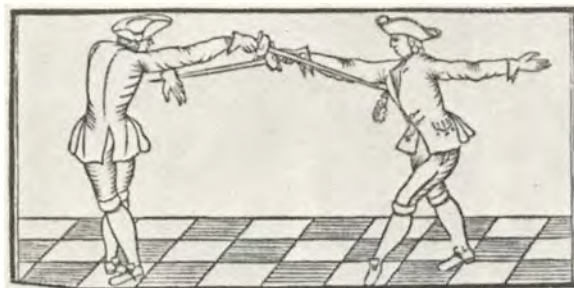
Fra de „gode“ kredse udbredte sig begribeligvis gode manerer. De gamle ville kalde det „junkermanerer“, de yngre blot tale om at følge med tiden. Gik en



At være rigtigt placeret i kirken, ved bordet og ved hoffets ceremonier og assembléer var en betydningsfuld sag i det 18. århundrede. Man kappedes om at få tilskrevet rang eller titel, men kun de udvalgte nåede så langt, at de stående kunne bivåne et spilleparti i kronprinsens audiensgemak på Christiansborg, hvor selveste kong Christian 7., skønt sindssyg, dannede det strålende midtpunkt. Han ses bag ved bordet sammen med sin stedmoder, enkedronning Juliane Marie, på hvis anden side man skimter hendes søn, arveprinsen. – Pastel på Jægerspris af J. H. W. v. Haefner 1794. Kunsthistorisk pladearkiv, Charlottenborg.

mand af blot nogenlunde formuesomstændigheder på gaden, måtte han have en kårde ved siden. Da den senere vajsenshusinspektør Jacob Gude blev student i 1769, forærede hans far ham ikke blot en ny klædning, men også en sølvkårde. „Dagen derpå gik jeg op med min kårde på studiegården (dvs. universitetet, hvor examen artium afholdtes), og da kården var lang, og jeg den tid ikke meget høj, så slog jeg de andre tilhørere uden for skranken om benene med den, hver gang jeg vendte mig om, hvoraf de tydeligen kunde mærke, om de ellers ikke havde gættet det, at jeg nyligen havde fået den.“

Det var normalt kun en pyntekårde, man bar, men mange havde flere forskellige, deriblandt også en til at slås med – selv om dueller ifølge Danske lov var forbudt. Både gennem samtidige vidnesbyrd og gennem Holbergs komedier ved



Både gennem samtidige vidnesbyrd og gennem Holbergs komedier ved vi, at dueller – trods det, de var forbudt i Danske lov – ikke var noget ukendt begreb, også at de undertiden havde dødelig udgang. Jonas Thomsens „Den Adelige Fægte-Kunst“, udgivet i København 1756, var derfor lige aktuel for officerer og folk af de dannede klasser, som ikke altid bar kården til pynt, såvel som for de mange nye kavalierer med klingende navne i frisk-kalligraferede adelspatenter. Her ses øverst, hvorledes man støder en kvart, og forneden „volteres på passaden“, hvorved modparten rammes i armhulen, så blodet sprøjter. – Kgl. bibl.

vi dog, at dueller trods forbudet ikke var noget ukendt begreb – også at de undertiden havde dødelig udgang.

Det var ikke kun fine byfolk, der gik med kårde – selv skomagere og skræddere tog mål i bevæbnet tilstand – også blandt bønder havde denne mode vundet indpas; Christian Sørensen Testrup (1685–1761) fortæller, at på Viborgeggen var det „og en viis her . . . i forrige tider, at bønder ginge med kårder både i kirken til offers og ellers; til den ende beflittede sig også en del på at lære at slås med kårde, hvilke svinker min fader og havde beflittet sig på, men ellers var de berømteste fægttere i denne egn i min tid Søren Fandrup i Glærup og Anders Jensen ibidem.“ – Intet under, at fægtemestrene i byerne havde nok at bestille og tjente bravt; i København havde man endog en stads-fægtemester.

Man måtte også kunne bevæge sig med anstand. I 1742 udgav Henrich Hieronymi, der var danselærer og forhenværende løjtnant i kavalleriet, en oversættelse af tyskeren Gottfried Tauberts „Kort udtog af den efter konsten indrettede dantsexercitii nytte“, og Hieronymi skriver i sit forord, at „et menneske, som vil stræbe at nå og besidde den fuldkommenhed ret at kunde skikke sig i den galante verden, og blive habil i de nærværende tiders rette leve-måde, må nødvendig underkaste sig tvende læremesters nemlig *forstandens* og *dydens disciplin*“, og forstanden vil da byde en at følge dansemesterens forskrifter for, hvordan man skal gå, stå og hilse. Den lille bog indeholder udførlige anvisninger på disse handlinger –



I dansen som i alle andre skønne kunster hentede man især sin inspiration fra Frankrig. Dansemester i Leipzig, Gottfried Taubert, udgav i 1717 tre bøger om den franske dansekunst, men først i 1742 blev de oversat til dansk og udgivet i København af Henr. Hieronymi. På titelkobberet til originaludgaven sidder dansemesteren i baggrunden med sin koreografiske nøgle opslået på et bord. Til højre spiller en kvintet af strygere og blæsere. I forgrunden indøver dansende herrer de i forskriften angivne attituder, mens mesterens hjælper står i proseniet og kontrollerer udførelsen. Scenen synes at være hentet fra teatret. Men også i borgerlige kredse underholdt man sig med stilfulde barokdanske som *folie d'Espagne*, *gigues*, *entrées*, *menuets*, *passepieds* etc. – Kgl. bibl.

forskellige for mænd og kvinder. Vi vil her nøjes med at se på, hvordan man hilser „når man går forbi *honette* folk“ – reverensen bliver en hel lille ballet:

„1. Man fæster øynene med en artig hovedets vending på den ærede person sideverts

2. Bukker legemet lidet (efter at man haver fremsat foden på den anden side og givet legemet balance derpå,) og lader armene naturlig falde

3. Løfter man på samme side, hvor den ærede person er, hælen (imedens foden står bagved), med noget bøyet knæ fra jorden

4. Fører samme fod frem til den forreste fods hæl

5. Nedsætter den der: og

6. Stryger den *doucement* på balden, med stiv strækket knæ, vel udad og lige for sig så vidt frem, at den kommer til at stå omtrent et ordinaire skridt der fra, med hælen lige for den bageste fods skoe-spende

7. Bøyer i strygningen legemet dybere ned: (dog så, at hovedet kommer til at stå perpendiculair med den frem strøgen fod)

8. Fører legemet derpå fort

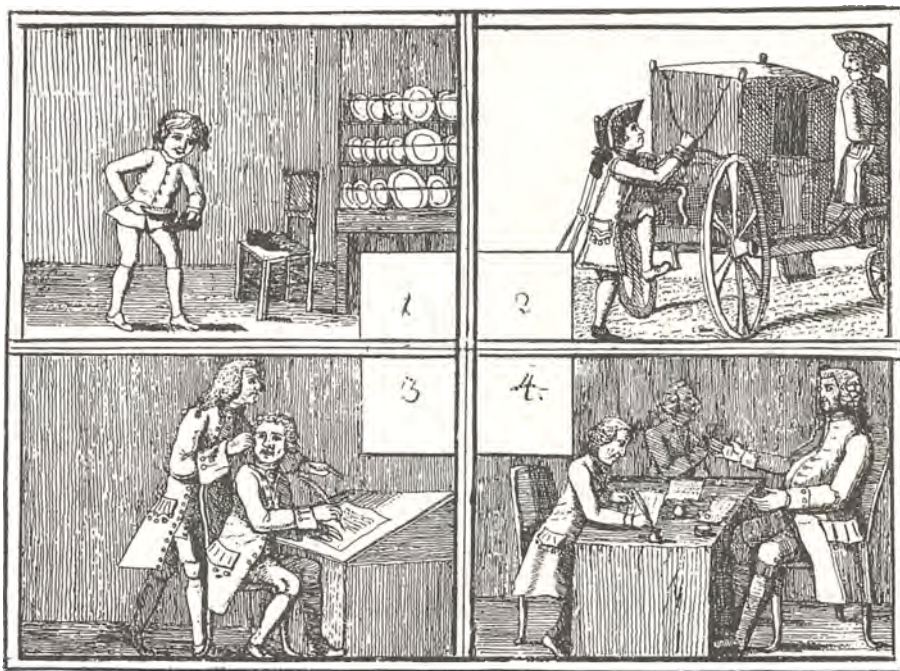
9. Slår øynene ned til jorden, når den ærede person er af fornemme stand, og

10. Retter sig i den anden fods fremsættelse i været igien, og fører tillige armene til siden.“

Lignende komplicerede regler fandtes for, hvordan man ved samme lejlighed skulle holde sin hat. Og vi ser i Holbergs „Den politiske Kandestøber“ (4. akt, 5. scene), at rådsherreinderne kysser Geskes forklæde. Var man på mere lige fod, kunne man dog omgås lidt mere fortroligt; for eksempel kunne man kysse hinanden. Holberg skriver i sin 199. epistel (trykt 1750): „Kysse, som en mandsperson uddeler til en anden af samme køn, have stedse været i brug, men ikke stedse på én måde; thi moden forandres derudi, som i alt andet: Og mærker jeg, at nu er den højeste mode, at kysse tre gange.“ Og i „Det arabiske Pulver“ fra 1723 (10. scene) omfavner og kysser Polidor den som guldmager forklædte Oldfux.

Også senere i århundredet kyssedes der meget. Var man lidt mere fremmed over for en dame, kyssede man på hånden.

Men det gjaldt ikke blot om at føre sig smukt, når man mødte andre. Man måtte også kunne tale og skrive til dem på tilbørlig vis. Tiltalen rettede sig efter den tiltaltes rang og stand, men skiftede iøvrigt noget op igennem århundredet. Det er klart, at man overfor kongehuset og adelige personer måtte benytte de tiltaleformer, der var foreskrevne i rangforordningen, og som de havde krav på. Men også blandt menigmand kunne man graduere. I Holbergs komedier veksler ægtefæller i tiltalen til hinanden mellem „du“ og „I“, ligesom man tiltalte tjene-



I Holbergs „Mascarade“ fra 1722 holder Jeronimus på den gammeldags nøjsomhed. I de tider var den store købmand selv til stede alle vegne, fra han om morgenen lod drengen pudse sine sko og kuskene befordre ham til kontoret i den pyntelige, men beskedent udstyrede ekvipage. Man ser ham derefter inspicere sin fuldmægtigs regnskaber, og til sidst sidder han bag sit skrivebord og dikterer breve til forretningsforbindelser i ind- og udland, medens en betroet medhjælper forelægger vigtige dokumentudkast til sin principals højstegne afgørelse. – „De forrige Tiders smag“, Billedsamlingen i Kgl. bibl.

stefolkene enten med „du“ eller med „han“/„hun“; dette var endnu i den første halvdel af århundredet en meget pæn tiltaleform, senere blev det lidt nedladende. Men vi ser i Holbergs komedier, at også kæresterfolk – der i komedierne alle tilhører det bedre borgerskab – siger „han“/„hun“ til hinanden: „Men min hierte jomfrue! jeg håber dog, at, når Hun holder stand, Hendes fader ikke tvinger Hende med magt“ siger Leonard til apotekerdatteren Leonora i „Mester Gert Westphaler“ (1 akts udgaven, 22. scene). „De“ brugtes også, men ikke så hyppigt. Rådsherreinderne i „Den politiske Kandestøber“, der taler i den bedste stil og virkelig er *comme il faut*, siger efter at have kysset Geskes forklæde: „Vi ere hidkomne i dag, for at aflægge vor underdanige gratulation og temoignere (dvs. bevidne) den hjertens glæde og fornøjelse, vi har over Deres avancement, iligemåde at recommendere os udi Deres affection og bevågenhed.“ Og Geske – der



Toiletet var ingenlunde nogen let sag i det 18. århundrede, heller ikke for herrerne. Da portrætmaleren Hans Hansen i 1794 ankom til Horsens måtte han – der ved afrejsen fra København havde ladet sit hår skære af efter revolutions-mønster – atter anlægge piskeparyk for at takkes det borger-skab, han skulle male. Frisøren besmurt ham således med tælle og pudder, at han „røg som en melsæk“. Siden måtte han hver dag døje pudderet, der dryssede på hans klæder. Den svenske billedhugger J. T. Sergel forevige o. 1783 på denne tegning sin danske malerkollega Cornelius Høyer, som han stod iført skjorte og nattrøje, netop i færd med at ordne sin paryk. – Nationalmuseum, Stockholm. Her efter T. Holck Colding: Cornelius Høyer, Kbh. 1961.

ikke er uden en vis situationsfornemmelse – tager tråden op, da hun svarer: „Tres humble servitør. Jeg veed ikke, om De vil behage at drikke en skål caffee?“

Siden ændredes tiltalen. Den senere bekendte skolemand Johan Henrik Tauber (1743–1816) fortæller i sine dagbøger, hvordan en professor i 1773 sendte sin tjener hen til ham på Regensen for at give en besked: „Jeg . . . åbnede døren så hurtig jeg kunde, spurgte: „Hvad godt?“ „Er det ikke her,“ spurgte han med en vred og barsk tone, „at *Monsieur* Tauber bor?“ „Jo, rigtig nok, Han ser nok, at jeg er personen.“ – „Jeg skulde“, blev han ved, „lade Ham vide fra dr. Holm, at Han er udnævnt til Borchens kollegium.“ – Det var gammel skik, at man tiltalte studenter „monsieur“, og Tauber fortæller et andet sted (1772), at „det var i den tid, da det skurrede fælt i en præsts øren, når man kaldte en student „Herr“ i stedet for „Monsieur.“ I Taubers skoletid i Aalborg i 1750erne viste rektors vrede overfor uvorne skoledrenge sig blandt andet i tiltaleformen „I“, „som blev holdt for et skældsord af rektors mund.“ – På den anden side fortæller Jacob Gude (1754–1810) omkring 1790, at „levemåden, culturen, hvad man vil kalde det, havde endnu ikke medført, at det ord „I“, helst i en gammel mands mund til en ung, havde noget skurrende. „Han“ var da det sædvanlige ord, som de fleste



## Tiltaleformer og brevstil

foresatte brugte til deres underhavende, de fornemme til hinanden indbyrdes.“ Da den unge Jens Christophersen Friborg (1747–1838) i 1769 havde udstået sin læretid som urtekræmmerdreng og blev svend, fik han ikke bare nyt tøj, men hans principal forandrede „sit i min læretid brugte fortrolige „Du“ til „I“, madamen sit „I“ til „Han“, jomfruen sit „Han“ til „De“ og den 56 års pige, som havde tjent dør, længe førend jeg kom, forandrede ligesom madamen sit „I“ til „Han“. Nu forføjede jeg mig på gaden, ikke glemmende at se til min kårde, som fortalte mig, at jeg i dag var en anderledes karl end i går, da jeg måtte feje min husbonds rendesten.“

Breve har altid været mere formelle end talen, og det gjaldt i særlig høj grad i det 18. århundrede. Især i århundredets første halvdel var selv private breve formelle, i formen næsten upersonlige. Den fortrinlige skildrer af København på Holbergs tid, dr. Oluf Nielsen, anfører nogle eksempler på brevformularer til forskellige af livets højtider, og vi ser, at den indbydelsesformular, Holberg i „Den Stundesløse“ lader Vielgeschrey diktere, er typisk: „Såsom det har behaget Him-melen, ved en reen kiærlighed at sammenknytte tvende parter, nemlig min ældste datter, Leonora og seigneur Peder Erichsen bogholder, så er min tjenstlige begie- ring, at Han vilde med sin nærværelse bivåne deres ægteskabs-contract. Samme ægteskabs-contract er berammet at sluttes den første april, *styli novi* (thi der må iles dermed for visse årsagers skyld). Jeg lever i den forsikring, at Han har den godhed at lade sig indfinde til den tid. Jeg forbliver stedse *votre très humble og très obeissant serviteur*.“ (2. akt, 1. og 2. scene).

Et eksempel på en mere personlig brevstil kan vi finde i et brev fra Holberg selv til hans ven, krigsbogholder Aage Rasmussen Hagen i Trondheim:

„*Mon tres Cher Ami*

Jeg tilskikker dem efter begiåring 98 *exemplarer* af *Per Paars*. De koste her 4 mark stykket uindbundne, men ieg vill udj *Trundhiem* ikke regne indbindingen efterdj de have den godhed at modtage så mange. Min Herr er så god at beholde et *exemplar* for sig selv eller meer om ham behager, hvilket skall være mig en for-nöielse, så velsom at kunde tiene dem igien i alle optenkelige måder. Jeg forbliver nest tienlig hilsen til alle gode venner sär Bormester *Lingaard* deres

tienstskyldigste ven og  
tiener

Kiobenhavn d 2 *aug*:

1721

*L Holberg*“.

Udskriften på brevet er ikke mindre interessant: „Kongl *Mayestets* Velbestalter Krigs bogholder hr *Aage Rasmussen Hagen à Trundhiem*“. Vi bemærker, at Hol-

berg, der egentlig fandt de udenlandske unoder komiske, dog gerne fulgte moden; i andre breve ser vi ham også underskrive sig „votre très humble et très obeissant serviteur“. Men han satiriserede over det i sine komedier og epistler og lader i „Den ellefte Junii“ den rige Niels Christensen bedyre sin identitet ved at fremvise udskriften på en række breve: „Hæderlig og vellærde Niels Christensen, Sacrosanctæ Theologiæ Studiosus, Hafniam (dvs. i København). A Monsieur, Monsieur Niels de Christensen à Copenhague. Herrn, Herrn Niels Christensen, abzugeben in Knapnæring (et værtshus i København – man kunne ikke bo der) . . . Ædle og vellærde Nicolaus Christensen, Philosophiæ Baccalaureus; med en ven, den Gud ledsage.“ Det var – som den sidste udskrift viser – ikke ualmindeligt at give rejsende bekendte breve med; muligt var det sikrere eller hurtigere end postvæsenet.

Stilen ændredes med tiden; det blev i de skønne følelsers tid i de seneste årtier af århundredet en modesag at lægge sine ømme følelser blot på papiret. Men endnu i 1774 kunne dog den 30årige rektor Tauber i Horsens indlede et brev til den pige, han få dage før var blevet forlovet med, således: „Elskværdige Gregoriane! Længtes hun ikke, min uundværlige jomfru! på veien til Århus? Var hun ikke urolig, utålmodig, grædefærdig, utrøstelig? . . .“ Og han sluttede brevet med disse ord: „Lev ævig vel, dog ei uden at tænke på Deres længselsfulde Tauber. Omfavn ham tit i tankerne og giv ham nogle tusinde kys, han skal nærværende give Dem alle igjen. Farvel min elskværdige barneven fra Deres ævig hengivne J. H. Tauber.“ I 1788 skrev skuespilleren Michael Rosing, født 1756, til sin kone (skuespillerinden Johanne Cathrine Rosing) fra sin store udenlandsrejse: „Beste allerkiæreste gode kielling!“, mens et andet af hans breve indledtes med ordene: „Beste gode kone!“ og sluttede: „Gud velsigne dig beste kone! det ønske kommer fra din egen drengs inderste, Gud velsigne dig! M. Rosing.“

Dette ægteskab udsprang af en hed forelskelse, ja, den unge student Rosing blev endog skuespiller for at komme den tilbedte nærmere. – Men sådan var det ikke altid. Da rektor Tauber i 1774 var kommet i embede, men blev sagt op af sin værtinde i Horsens, mente han nok at burde have en kone; han gav sig til at se sig om og spurgte venner og bekendte, om de kendte en pige, de kunne anbefale. Han blev dog stående ved en pige, han selv havde truffet et par gange som selskabsjomfru hos bispinden i Viborg. Efter skriftlige underhandlinger med bispen drog han til hendes forældre, provstens i Århus, hvor også pigen og bispeparret fra Viborg kom. Og her fik han ordet for at fri: „De véd, kære jomfru, allerede ved biskoppen, årsagen til min ankomst. Jeg tilbyder Dem mig selv, fordi jeg ej har noget bedre at give Dem og ønsker, at De kunde overtale Dem til at tage del i min udelte lyksalighed.“

„Nu, hvad siger du, min datter?“ sagde bispen, „synes du om tilbudet?“ Jom-

fruen vidste ikke at svare, så undselig blev hun. „Nu da,“ sagde bispen, du kan dog vel give ham et kys.“ Jomfruen blussede.“

Tauber gav hende så et kys på kinden, hvorefter bispen sagde: „Manden må ikke opholdes, han har embede hjemme; imorgen må han have et afgørende svar.“

Næste dag påberåbte den unge pige sig, at hun jo slet ikke rigtig kendte frieren, en indvending familien afviste, hvorefter hun blev ladet alene med Tauber. „Jeg spurgte hende om hendes beslutning, hvad håb jeg kunde gøre mig. Hun svarede: det var ikke så godt at afgøre. Jeg derpå: „Jeg forlanger aldeles ikke, at De skal sige Ja, når De kuns ikke vil sige Nej.“ Hun svarede: „Jeg har just ingen modbydelighed til Dem.“ – „Ja, så er det godt, så er vi skabt for hinanden.“ Jeg tog hendes hånd, trykkede den til min mund og lagde den bort, fortalte hende noget om hendes tilkommende lykke . . .“

I forbindelse med Taubers frierfærd bør et interessant dokument i Det kgl. biblioteks håndskriftssamling nævnes. Det bærer titlen „Kort underretning for en libhabere af dem som ere indlemmede udi Det Elphenbeenske Societet“, og det stammer fra 1750erne. Indholdet af den ganske tynde protokol er en fortegnelse på over 400 unge eller yngre piger og damer i København, som i regelen uden at nævne deres navne giver en karakteristik af deres væsen og ydre, deres formuemomstændigheder og hvad familie de er af. Historikeren dr. Sigurd Jensen har gennem undersøgelser vist, at protokollens forfatter er en uhyre omhyggelig mand, hvis minutiøse oplysninger oven i købet er blevet ført à jour. Et enkelt eksempel vil give læseren en forestilling om disse karakteristiker og om synet på kvinden: „No. 13 på Christianshavn. Seer lovlig godt ud, er bemidlet, hvilket hun og selv veed, og derfor er noget spodsk; haver stiffader; hendes egen moder. – Moderen død, som datteren var meget bedrøvet over, hun har 17.000 rdl. og får 34.000 rdl. til; hun har 2de halv brødre, som har hver fået 34.000 rdl.; var til confirmation in Mich(aelis, dvs. i oktober) 1757; er 15 år.

Er du den riige og smukke Biørn

Får du vel 30 à 40.000 til dine børn“.

Talen er om storkøbmanden, agent Andreas Biørns datter Karen, hvis fader døde i 1750; moderen giftede sig igen i 1756 med en godsejer (første del af citatet), men døde i 1758, året efter datterens confirmation; Karen Biørn var dog et år ældre, end forfatteren her mener, og gjorde iøvrigt et rigtig godt parti.

Et andet kuriøst aktstykke fra midten af det 18. århundrede er en slags vejviser for København fra 1748, affattet af en falleret teolog, Hans Barhow (1704–54). Vejviseren gennemgår næsten alle Københavns gader og fortæller i de tilfælde, hvor Barhow ved besked, hvem der bor i husene, og hvad han ellers ved om disse mennesker. Men især præges „vejviseren“ af det, der blev Barhows skæbne: hans interesse for den lettere garde af kvindekønnet og den hermed pa-

rallele interesse for værtshuse og lignende. Men Barhow var også repræsentant for noget i tidens officielle moral; han brugte rask væk stærke udtryk om personer, der forsyndede sig. På venstre hånd i Købmagergade, når man kom nede fra den nuværende Højbro Plads, boede „Lorentzen, kræmmer. Der logerer grevinde Bentinck. Skal have kongelig liverie, har opvartning nock. Hun en hore, fick et barn i mandens fraværelse“. Barhow har også benyttet sig af, at unge piger i alle stænder og af enhver kvalitet hyppigt sad ved vinduerne og iagttog livet udenfor, hvorved de jo også selv kunne ses, – som efterfølgende notat fra et hus i Laksegade viser det: „Anders Jørgensen, admiralitets fyrbøder. Der er 3 unge smukke piger på salen (dvs. i hovedetagen, 1. sal), er vist fyrbøderens døtre. Forældrene er og dér på salen, uden tvivl cancelli-fyrbøder. De gode jomfruer Jørgensen stadser og stort, moquerer (dvs. morer) sig over brendeviinsmandens døtre“.

I 1774 besøgte englænderen Nathaniel Wraxall Danmark under en større rejse gennem Nordeuropa; han fandt, at skandinaverne var meget reserverede, og trods store anstrengelser og allehånde narrestreger lykkedes det ham ikke at komme til at kysse damerne andre steder end på hånden.

På den tid var det galanteri gået af mode, som kendtes på Holbergs tid, at tage på en dames bryster, dvs. man berørte den øverste del af damens bryst oven for kjoleudskæringen med et par fingre. Vi ser det i Holbergs „Den Stundesløse“, hvor Pernille får bragt frieren, Peder Erichsen bogholder sammen med den aldrende, giftesyge Magdelone, og det i de to's første samtale bl. a. hedder:

*Bogholderen:* Om forladelse, min hierte jomfrue! må jeg tage på hendes bryst?

*Magdelone:* Jeg siger tusind tak.

Også i andre holbergske komedier forekommer denne skik, grovest i „Jeppe på Bierget“.

Wraxall må – trods alt – have haft mulighed for at møde damer – foruden en yndig og musikalsk ung pige, han forliebte sig i i sin værts hus –, i hvert fald i København, hvor man kunne promenere såvel i Kirsebærgangen som Filosofgangen, men navnlig i Rosenborg have. Dette at spadserere var noget, der kom på mode i 1760erne. Nogle mente, det fremmede luksus og letfærdighed, og at det skyldtes dronning Caroline Mathilde. Det sidste er nok muligt; i London fandtes adskillige steder, hvor honnette damer kunne spadserere. Iøvrigt bør man ikke glemme, at fornemme damer allerede i 1730erne morede sig med at fiske i voldgraven omkring Rosenborg slot – tilsyneladende en net og anstændig forlystelse.

At der dog forekom galante eventyr – eller i hvert fald personer, hvis ry udelukkende skyldtes deres medvirken i sådanne, netop ved promenader i Rosenborg have, ser vi dels på G. C. Schules stik fra 1785 af spadserende i Kavalergangen i bemeldte park, hvor både en bordelvært og en letlevende pige – kendte ansigter i samtiden – er afbildede, dels af Johan Clemens Todes roman „Kiærligheds

Den galante kavaller måtte i det 19. århundrede gå frem med forsigtighed og sømmeligt overholde vedtagne former for sine tilnærmelser. På denne blyants-tegning af Cornelius Høyer (o. 1764–68) lægger kavalleren sin højre arm beskyttende om hendes skulder, som indledning til en omfavnelse. På den tid var det galanteri gået af mode, som kendtes på Holbergs tid, at berøre den øverste del af damens bryst oven for kjolens udskæring med et par fingre. – Kobberstiksamlingen.



nytte“ fra 1791, hvor en ung sønderjyde indføres i hovedstadens fristelser just i denne københavnerens yndlingspromenade. Kavalergangen var – siden Rosenborg (eller Kongens) have i 1771 blev offentlig tilgængelig – et slags strøg, hvor alverden hver eftermiddag „trak frisk luft“. Der var endog en restaurant og et spillecasino, og om søndagen ofte musik i haven. Men allerede på Holbergs tid var Kongens have skueplads for erotiske capricer, sådan som vi også ser det i „Jean de France“, hvor Jean får den besked om den formodede franske dame, madame la Flèche: „Ellers er hun kl. 3 i Kongens have“ (3. akt, 2. scene); vi må da tænke os, at komediens 4. akt (der er uden sceneanvisning) foregår i Kongens have.

Samme Jean de France eller Hans Frandsen var iøvrigt et typisk barn af sin tid. Det var i 1720'erne netop mode at snobbe for fremmede sprog, tysk og fransk, og resultatet har nok ofte i sproglig henseende været ligeså miserabelt som det, vi ser i Holbergs komedie, der er fra 1722. Det er i denne forbindelse værd at mærke sig, at Det kgl. teaters inspektør Iver Als i 1768 gjorde et notat ud for „Jean de France“ om, at „det er en del år siden, at en vis høj minister bestilte den piece (dvs. stykke) opført, med de udtrykkelige ord: at hans fra Frankrig hjemkomne søn skulle spejle sig i den.“

Da Herman von Bremen i „Den politiske Kandestøber“ er blevet ophøjet til borgmester, tilkalder han Geske for at give hende nyheden og belære hende om, hvordan hun i sin nye stand skal gebærde sig:

„Hør, min hierte, du må strax lave til noget caffee, du skal have at tractere rådsherrernes fruere med, når de kommer; thi deri vil vor reputation beståe her-



Kavalergangen i Kongens have ved Rosenborg var i 1700 årene promenade for dem, der gerne ville se og ses i hovedstaden. Kobberstikker C. Schule har forevignet det maleriske liv, der udfoldede sig en dag i 1785 med dette billede. Billedet er dediceret til kronprinsens opdrager Johan Bülow. Det viser en række kendte personager, damer med høje „koefyrer“ (coifurer, håropsætninger) og herrer i uniform eller civil – en ikke ueffen illustration til det såkaldte „Elphenbeenske Societet“ med dets ikke altid lige smigrende omtale af byens giftefærdige døtre. Midt i billedet gør en herre reverens for baronesse Bolten (gift med ham, der byggede Boltens gård), og til højre ses den radmagre amtskirurg Reiser i samtale med indehaveren af et af byens offentlige huse, „Prins Kørud“. – Kgl. bibl. billedsamling.

efter, at man kan sige: Bormester von Bremenfeld gir gode råd og hans frue god caffee. Jeg er så bange, min hierte, at I forseer Jer i noget, førend I bliver vant til den stand, I er kommen udi . . . Det skal være Jer en regel, min hierte, til videre, at I ikke taler meget, indtil I lærer at føre honnet discours. I skal ei heller være alt for ydmyg; men ståe på Jer respect . . . Om morgenen skal der et theebord være dækket for fremmede, som kommer, om eftermiddagen et caffeebord; og derpå spilles kort. Der er et vist spil, som kaldes allumber (dvs. l'hombre), jeg vilde give hundrede rigsdaler til, at I, og vor datter, frøken Engelke, forstod det. I må derfor give flittig agt, når I seer andre spiller, at I kan lære det. Om morgenen skal I ligge til klokken 9 eller halvgåen 10; thi det er kun gemeene folk, som ståer op om sommeren med solen; dog om søndagene må I reise Jer noget tidligere, såsom jeg på de dage agter at medicinere. En smuk snuustobaks-dåse må I lægge Jer til, som I må lade ligge på bordet hos Jer, når I spiller kort. Når

nogen drikker på Jeres sundhed, skal I ikke sige tak, men *tres humble servitör*. Og når I gaber, skal I ikke holde for munden, thi det er ikke meer brugeligt blandt fornemme folk. Endelig, når I er i compagnie, skal I ikke være for meget peen, men sætte honnetteteten noget til side . . . Hør, jeg glemte noget: I skal også lægge Jer en skiødehund til, hvilken I skal elske som Jer egen datter, thi det er også fornemme . . . Hunden skal I give et fransk navn, som jeg nok skal hitte på, når jeg får stunder at tænke mig om. Den skal ligge i Jert skiød, og I skal i det ringeste en halv snees gange kysse den, når der er fremmede.“ (3. akt, 4. scene).

Man skulle tro, mester Herman havde læst i Chr. Falsters satire „Dårers almodiske leveregler“ fra 1721, hvori det bl. a. hedder:

Anlangende Sabbathens dag,  
Da er det nok, som somme,  
I kirken, for forandrings smag,  
Hvert fierding-år at komme,  
Ey at I just på præsten seer,  
Og haver ham i sinde,  
Ey at I skulde tænke meer  
På Gud, end på gudinde.

Men ellers kand I søndag best  
På medicin anvende,  
Og lade doctor være præst,  
Hvorpå enhver kand kiende,  
At I er meere end gemeen . . .

Og med henblik på unge damer hedder det i samme satire:

Det allerførste er, at I  
Om formiddagen sover  
Til klokken den er slagen ti,  
Og tre kvarter der over,  
Så skal I smukt stå op igien,  
Hvor høyt I end kand trænge  
Til søvn, hvor I om aftenen  
Tilforen sad så længe.

Fra sengen skal I gå til thee  
For at betage smagen

## Spadsereture i Rosenborg have – Selskaber og visitter

Af dampen og af dunsterne  
Endnu fra anden dagen . . .

Man må i denne forbindelse mindes, hvordan den holstenske bonde Henrik i Thomas Thaarups syngespil „Høstgildet“ fra 1790 for sin søn skildrer købstadsdamernes liv:

En time før middag, madamen opstår,  
Så drikker hun først sukkerlade,  
Og maler sit ansigt, og kruser sit hår,  
For speilet hun neier, og smiler, og går,  
Og seer, hvordan det monne lade.  
Nu kommer en stråjunker pyntet og stram:  
God morgen madam!

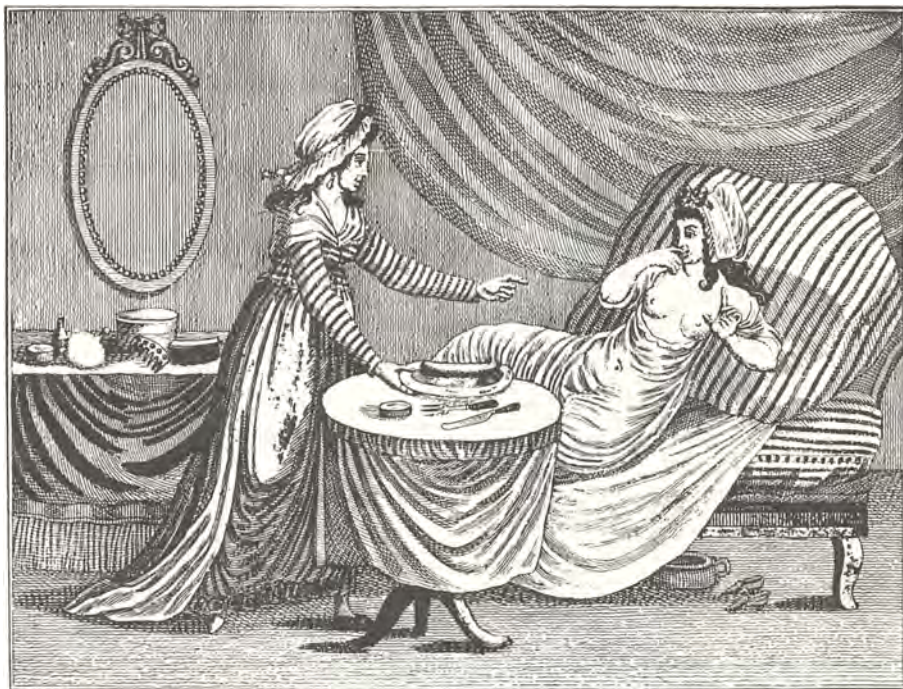
Man spiser til middag, når klokken slår to,  
Og sidder til bords klokken fire;  
Der spotter man dyden, og fromhed og tro,  
Så kommer klør knægt for at skifte vor bo,  
Det kalder man ikke at svire . . .

At sæderne i det 18. århundrede dog også i visse måder forbedredes i forhold til tidligere, ser vi bl. a. af Holbergs 91. epistel (om kaffe, te og tobak), hvori det hedder: „Hvis ingen anden nytte var ved *thee* og *café*, var dog denne, at drukenskab, som tilforn gik så meget i svang, derved temmelig er kommen af brug. Nu kand vore hustruer og døttre giøre 10 visitter en eftermiddag, og komme ganske ædrue tilbage. Dette kunde ikke skee i gamle dage.“ Men Holberg skriver rigtignok lidt senere i samme epistel: „Af snuus-*tabac* gøres og stor misbrug; så at adskillige have lige så mange *tabacs*-dåser, som lommer, og seer man dem ikke så snart at giemme een, førend de i en anden lomme gribe efter en anden.“

Visitter kunne være af forskellig art; mest almindelige var nok visitter i barselstuer, af den slags vi ser i Holbergs komedie. Men også mænd kunne gå på visit; fra Epistlerne ved vi, at Holberg gerne gik på visit hos damer, selv om han – mindre galant – begrundet det med, at han der får „*thee*, *café* og jævn pølse-snak“, mens han i mænds selskab får „enten et glas viin eller en pibe *tabac*, som aldeeles ikke er min *ragout*“ (Ep. 99). I en anden epistel fra sine sidste år (ep. 490) kritiserer Holberg dog de „alamodiske *visiter* og *contravisiter*, . . . nye-års ønsker, hvorved intet meenes, . . . *gratulationer* og *condolencer*, som intet andet sigte have end en vedtagen skik . . .“

At aflægge visitter var en skik, der holdt sig, selv om det efterhånden indskræn-





I „Den politiske Kandestøber“ lader Holberg den nybagte borgmester v. Bremenfeld sige til sin kone Geske: „Om morgenen skal I ligge til klokken 9 eller halvgåen 10. Thi det er kun gemene folk, der står op om sommeren med solen“. Og i Thomas Thaarups „Høstgildet“ hedder det: „En time før middag, madamen opstår, så drikker hun først sukkerlade“ . . . En lignende situation er gengivet i dette satiriske stik: „Ach, hvor vil smage dette stykke!“, hvor pigen serverer lækkerier endnu før madame er stået op. – Billedsamlingen, Kgl. bibl.

kede sig til at være noget, især bedrestillede personer foretog sig, mens vi jo i „Barselstuen“ ser koner af de bredere lag komme på visit. Og at man virkelig kunne gøre nyttige visitter er klart. Da J. H. Tauber ved nytårstid 1774 ankom til Horsens for at tiltræde sit rektorat, var det første, han gjorde, at gå på visit – ledsaget af en student og tredielektiehørereren – hos „de fornemme, adelen, gejstligheden og magistraten . . . og fik strax bevis på den horsenske gæstfrihed.“ Han blev nemlig nu „budet til gæst hos adelen, gejstligheden, magistraten, apotekereren, Vellejus og Groth, begge fornemme købmænd i byen.“

Visitskikken var ellers mest et anliggende for damer. Mænd samledes i første halvdel af 1700 årene hyppigt på værtshuse, tehuse, kaffehuse osv., hvor man drak øl, vin eller andet, og drøftede politik – ikke politik i vor tids forstand af ordet, thi indenrigspolitik var under enevælden et ukendt begreb, men storpolitiske hændelser af den slags, der berettedes om i aviserne, hvis indhold dels var ef-



Blandt 1700 årenes franske satiriske stik hører dette til de fornøjeligste: „Le Réjouï“ eller på dansk „Den glade“ kaldes den tykvommede lille fyr. Den korte kniv, han bærer ved bæltet, hører ikke til blandt danske borgerfolk, men viser hans galliske herkomst. – Billedsamlingen, Kgl. bibl.

terretninger om krigsbegivenheder, dels oplysninger om kongehuset og andre sådanne hjemlige forhold, og endelig avertissementer. Nogle steder kunne man også finde forsamlinger i stil med *Collegium politicum* i „Den politiske Kandestøber“. Og den slags eksisterede iøvrigt – trods det opblomstrende klubliv – til helt op i 1790erne, omend vi på den tid kun kender et enkelt eksempel. Et andet stemningsbillede fra et værtshus giver Holberg os for øvrigt i „Mester Gert Westphaler“ (3. akt, 1. scene), hvor sceneangivelsen i sig selv allerede antyder den stemning, den efterfølgende scene så fint udmaler: „... et værtshus, hvor nogle borgere sidde ved et bord, og raisonnere over et krus øl om aviserne.“

I et af tehusene, Biils i Fortunstræde i København, dannede nogle lystige unge mennesker i århundredets første årti et „paveligt kollegium“ – formanden var pave, de andre medlemmer kardinaler, møderne kaldtes „konklaver“. Selskabet bestod indtil 1722, og menes at være ophævet, fordi nogle kardinaler tabte protokollen på gaden og blev bange for de følger, det kunne få, når den blev fundet. Holberg nævner dette selskab både i sine epistler og i sine „Moralske Tanker“;



Mange unge herrer yndede at klæde sig outreret og optræde med alt for megen unyttig mimik, miner og gebærder, som en tysker noterede sig, da han i 1792 besøgte Danmark. Sådant en spradebasse (af sprædka = sprælle) eller modelaps kunne man dog sikkert lige så hyppigt træffe i København som i Hamburg. Stikket her er fremstillet i Frankrig med dansk og fransk tekst. – Billedsamlingen, Kgl. bibl.

det er sandsynligvis også det, der hentydes til, når Gert Westphaler i kros scenen i et af sine tungfærdige foredrag om kurfyrsterne siger: „Vi har også haft cardinaler her i gamle dage, Jøren Handskemager, men nu ere de afskaffede.“

Ellers gik man naturligvis på værtshuse og spisehuse og til „franske kokke“ for at drikke og spise; de franske kokke må dog nok siges at være et specielt københavnsk fænomen. En af Holbergs forunderligste personer er gourmet'en Apicius i „Den Vægelsindede“ – forunderlig fordi den viser den finttærende Holberg, der intet tålte, som en stor kender af det gode køkkens glæder. Da Apicius første gang viser sig, kommer han lige fra et spisehus: „Det var pardieu billigt nok. Lad mig see. En hønsekjødssuppe med boller, en kalkunsk hane, et fad karper, et fad karudser, en mandeltærte, foruden adskillige små biretter, for en rigsdaler pro persona. Man kan jo aldrig anvende sine penge bedre; det var og en herlig rødviin, vi havde, så puur, så syver, som man kan få den i Bordeaux . . . I morgen skal jeg hen et steds, hvor jeg får kun få retter, men vel tillavede. En god grillade, som jeg garanterer for, er vel stegt. En ret fisk med sin rette suppe. En kalkunsk hane,

som er jaget en heel time i gården, førend den blev dræbt, og en viin, som jeg er vis på, smager ikke af andet end druerne; thi jeg har bundet en af mine gode venner, som skal løse sig i morgen. Det bedste ved almanakerne, er disse navnedage . . .“ (2. akt, 2. scene). Når her tales om suppe til fisk (Apicius nævner også en suppe til en gedde, han har fået), menes der nærmest, hvad vi ville kalde sauce. I „En høi-fornemme madames kokebog“ fra 1731 gives der opskrift på seks forskellige „supper over giedder“, og fra „En liden proberet kågebog og syltebog“ fra 1740 skal vi citere opskriften på „en fiske-suppe af æggeblommer, lidet fiint meel, ½ pot fløde, et stykke smør og muskatblomme, som koges, og under kogningen kommes nogle skiver citron i. Når man vil have suppen over giedder, kan man og komme friske østers derudi.“

Man havde naturligvis også selskabelighed i hjemmene. Vi vil her se bort fra de festligheder, der knyttede sig til livets højtider – de behandles andetsteds i dette værk, – og alene se på den mere almindelige komsammen. I „Den honnette Ambition“ inviterer den rangsyge Jeronimus en lakaj og en skrædder til at spise hos ham „den dyrekølle, jeg fik fra landet i går“, og vi ser ham i den følgende akt følge sine gæster til dørs efter måltidet – han følger dem helt ud:

„Jeronimus: Et glas endnu, I gode herrer! (Jeronimus støder glasset mod lakeiens, og tager sin hue under armen). Det skal være den velbårne herres og frues skål . . . (Jeronimus kysser dem til afskeed)“. (2. akt, 2. scene).

Af dagbøger fra tiden kan vi få eksempler på selskabelighed. Den 16. februar 1745 spiste den da 29årige Bolle Willum Luxdorph hos sin ven Seckman, hvor en musikalsk dilettant, sekretær Freitof, spillede på sin violin. „Jeg har aldrig hørt magen, ej heller kunnet forestille mig noget sådant muligt. Hele selskabet var som i ekstase“ skriver Luxdorph. 14 dage senere, den 1. marts, var han „om aftenen til bal hos Horrebøw og dansede til klokken 4 om morgenen“. Samme forår var Luxdorph i Sorø og noterer den 31. maj: „Red med Lillienskiold til Tersløse, hvor jeg traf Holberg og overnattede“ og den 1. juni: „spiste til middag på Tersløse“; senere på året, den 6. oktober, fik han aftensmad og overnattede på Tersløsegård, som Holberg just havde købt i foråret 1745.

I 1769 bestod Jacob Gude studentereksamen, og „dagen efter min examen var et middagsmåltid hos mine forældre, hvortil min faders contoirtjente var budne, og opfyldtes min faders løfte, at min ældre broder blev gjort til „karl“ på hans contoirt . . . Min fader viste min lærer, Müller, den skønsomhed, at han til fornævnte måltid havde foræret ham, som kun havde mådelige klæder, en ny klædning, og da min fader selv havde 2 sølv-kårder, forærede han ham den ene . . . Denne sommer og vinteren derpå var den sidste, da civile bar kårde uden ved en eller anden højtidelighed.“ På sin indsættelsesdag som rektor i Horsens den 18. januar 1774 holdt J. H. Tauber en souper for 20 personer; „vi fik 9–10 retter mad,

som til et bryllup, forsynede med gammel (dvs. hvid) og rød vin. Den hele anretning kostede 26 rdl. 3 mark.“

I 1792 besøgte tyskeren von Ramdohr Danmark, og fortæller i sine rejseerindringer, at „middagsselskaber synes . . . at være hyppigere i København end aftenselskaber. Man spiser sent, klokken 3, undertiden klokken 4. . . Køkkenet er godt, men maden serveres på en noget anden måde end hos os. Umiddelbart efter suppen spiser man frugt, derefter steg og gemyse. Skildpadde betragtes som en af de lækreste retter, og man byder gæster derpå som på en sjældenhed.“ Hans bemærkning om skildpadden er på sin vis rigtig; der spistes i slutningen af det 18. århundrede umådelig meget skildpadde, ofte gav man rene skildpaddemiddage. Ellers spiste man naturligvis i forhold til sin pengepung, og de rige og fornemme serverede i denne blomstrende handelstid kostbare og udsøgte retter som dyreryg, kaviar, indførte trøffelpostej, fasaner og „en sjælden fisk, kaldet helleflynder“. I et brev – ganske vist fra 1802 – fortæller juristen August Hennings om et selskab på Bernstorff, og bemærker, at „selskabet var meget koldt og stivt, omendskjønt man lo høit, og ingen kan være en elskværdigere vært end Bernstorff. Ved hans bord og i hans hus hersker den yderste elegance. Hver af gæsterne havde ved bordet en glasskål foran sig, hvori der stod et omvendt glas i vand. Dette raffinement forekom mig ikke hensigtsmæssigt, thi det således rensede glas blev på grund af mængden af den serverede vin kun lidet eller slet ikke brugt.“

Den før omtalte tysker von Ramdohr fandt også, at danskerne manglede „visse ydre former, som man nu engang forlanger hos kultiverede nationer, en fernis, en ydre politur . . . Mange danske herrer og damer mangler kontenance, hin frie anstand ved indtrædelsen i og bortgangen fra en selskabssal, hin gratie i legemets holdning, når det er i hvile eller bevæger sig, og navnlig når det bøjes . . . Hos mændene er den fejl hyppigst, som man kunne kalde „abundants“, overflod af former, en unyttig mimik med gebærder og miner, der ikke altid holder skønhedslinien. Kvinderne er sky og tilbageholdende overfor fremmede og halvbekendte, hvilket ialfald er tegn på manglende verdenstone . . . De har heller ikke bragt det vidt i den gave at gøre de almindelige høflighedsytringer, *Politesse d'usage*, forbindtlig og tillokkende, navnlig ved deres ikklædning. De fejler let, enten ved for meget eller for lidt.“

Ved selskaber var det ikke ualmindeligt, at man gav lidt musik eller en komedie til bedste, udført af husets unge eller bekendte, – ofte kunne der blive tale om en hel lille koncert. Sophie Dorothea Thalbitzer, der var datter af den store handelsmand Johann Ludvig Zinn, fortæller i sine erindringer – udgivne under titlen „Grandmamas Bekiendelser“ – om den strålende selskabelighed i forældrenes hjem i Kvæsthusgade 3 i København, og de koncerter og komedier, der blev givet

der. Selv havde hun en smuk sangstemme, – uden tvivl et net dagligstuetalent. I det hele taget var det 18. århundrede dilettanternes glanstid. Børn i bedre stillede familier lærte tidligt at pleje, hvad man kunne kalde selskabelige talenter. Søofficeren Peter Schiønning (1732–1813), der var søn af en embedsmand, renteskriver Peter Schiønning, noterer i sine udførlige dagbøger for 1742: „Imedens vi boede i Admiralgaden, erindrer jeg en renteskriver Christensen (siden kammerråd) spiste hver dag hos os om middagen, og lærte at danse tillige med søster Helene og Jørgen Leth (Peter Schiønnings ældre søskende) af den gamle dansmester Jeronimus, der havde været landofficer. Han kom straks efter, vi havde spist om middagen. Jeronimus var lieutenant i landetaten og spillede vel på luth.“ Og i 1744 „begyndte søster Helene at lære at spille på klaver, under information af student Ole Lund.“ Denne Ole eller Oluf Lund døde få år efter, og den 15. februar 1746 var Peter Schiønning og hans bror Valdemar „på Bryggernes laugs-hussal på hjørnet af Skindergaden . . . og hørte Trauer-Consert over Oluf Lund, som havde informeret S. Helene på klaver, men var især en stor mester på Davids harpe. Man havde ophængt hans skilderi øverst i salen. – Han havde ladet sine negle vokse til en stor længde for harpens skyld.“ Selv lærte han først som søkadet at danse, og først som ung søløjtnant lagde han sig efter sjældnere sprog som engelsk og italiensk; fransk begyndte han flere gange på, men opgav det igen, og ligeså gik det med hans klaverspil. Til gengæld sørgede han for, at hans døtre som ganske små i 1783 begyndte at lære at danse og at tale fransk, og lidt senere (1786) også at spille klaver. Også rektor Tauber havde som barn i Aalborg i 1750erne lært at spille klaver.

Som sagt, dilettantkunsten blomstrede, ofte stærkt opmuntret og understøttet af professionelle. Navnlig fik dette et vældigt opsving under Christian 6.s regering i 1730erne og 1740erne, da offentlige forlystelser ellers lå stille. Christian 6. holdt selv meget af musik og ansatte i 1740 den højt begavede tyske komponist Johann Adolph Scheibe som hofkapelmester. Han fik del i oprettelsen af „Det musikalske societet“ i 1744, hvis bærende kraft dog nok var Holbergs nære ven, koncertmester Johannes Erasmus Iversen. Holberg kom her ved Societetets offentlige koncerter, men vi ved, at Holberg privat selv var en habil fløjtespiller og violinist og spillede sammen med professionelle musikere af klasse. Scheibe, der forfattede en bog om Holberg, skriver, at „man kunde kalde ham en virtuos på fløjte, især på den tid, da han var i England. Senere blev violinen hans hovedinstrument, foruden at han havde øvet sig lidt på lille og stor violoncel.“

Også i provinsen dyrkede man musik. I Aalborg for eksempel havde man et „Musicalisk selskab“, bestående for det meste af amatører; i „Nyttige og fornøylelige jyske efterretninger“ for den 8. februar 1768 læser vi: „Det musicaliske selskab i Aalborg begynder førstkommende tirsdag den 23. febr. om eftermiddagen



Musikken dyrkedes ivrigt af amatører både i hovedstaden og provinsen. Ludvig Holberg var en habil fløjtespiller og violinist. I byer som Aalborg og Ribe optrådte musikelskere i velhavende borgers hjem. Og rundt om på herregårdene samledes man i salonerne til private selskaber med koncert. Cornelius Høyer har engang i 1770erne grebet stemningen og nedfældet den med blyant på papir. – Kobberstiksamlingen, jfr. Torben Holck Colding: Cornelius Høyer, 1961.

kl. 5 præcise i høy-velbårne hr. conferenceråd Benzons gård ved Budolphi kirke at opføre en vocal- og instrumental-passions-musiqve, og continuerer med samme hver tisdag samme klokkeslet udi fasten. De høy-respective musik-elskere, såvel dames som messieurs, som ville anhøre samme, kunne dagen tilforn lade for hver person afhente en bilette hos organist og instrumentist m<sup>sr</sup>. Hartvig . . . De musik-elskere, som enten vocaliter eller instrumentaliter kunne og ville gjøre en stemme med, behage at møde uden bilets, og de, der musicere på et instrument, tage samme med sig, og møde præcise kl. halv fem.“ – Den sidste del af avertissementet giver et stille vidnesbyrd om den måde, man arbejdede på – megen prøvetid var der ikke, – og dog skriver en indsender i avisen for den 26. februar: „Et oratorium . . ., componeret af den bekjendte og berømte Pergolesi, er . . . første gang opført. De, som i at opføre det, lode sig høre, såvel spillende, som og syngende, viiste al den flid til at behage, som kunde forlanges på et sted, hvor der ere få practici musici, og endnu færre kiendere af musiqven, der er en så behagelig konst og videnskab. Jeg var iblant tilhørerne, som denne første gang ikkun vare få til det, som dog var værdt af en større mængde at burde anhøres. Det slette veyr var uden tvivl årsag hertil.“ Et tegn på en måske ikke helt så ringe musikinteresse, som indsenderen taler om, er det vel, at musikinstrumenter, især cembaloer, ofte averteres

til salg i provinsaviserne, af folk, der næsten synes at have instrumentsalget i kommission.

Også komediespil dyrkedes af dilettanter, for privat morskabs skyld. Peter Schiønning noterer i sine dagbøger fra et af sine kadetår, i december 1748: „I vinter havde endel af søkadetterne spilt komedier på dansk mest af Holberg, om løverdags aftninger. Van der Maase spillede Eleonora i fruentimmerklæder, ligeledes Moth Pernille, Grollov Diderich Menschen-Skreck, Friis Leander, Falsen Hendrich, Fr. Kaas Jeronimus etc. Theatret var på øverste etage i kammer no. 4 på højre hånd øverst i krogen. Ingen fremmede fra byen fik tilladelse at komme ind. Jeg var der endel gange.“ Kadetakademiet var den nuværende Østre landsrets bygning i Fredericiagade, der oprindeligt var opført som operahus.

Også urtekræmmer Jens Christopher Friborg, der var født i 1747, omtaler en dramatisk klub, indrettet af en del studenter i 1781, med et privat teater i Adelgade i København. „De fleste af tilskuerne var professores ved Akademiet (dvs. universitetet),“ fortæller Friborg, „dog var der også en del søofficerer og kongelige embedsmænd, men meget få borgerlige.“ Som så ofte var det mænd, der drev foretagendet, men det viste sig snart, at det smukke køn kunne man ikke undvære: „I begyndelsen havde man kun én dame til at spille; de øvrige dameroller blev givne af forklædte mandfolk, men snart blev man var, at det bedste af spillet derved gik bort, og for at oprette denne mangel, pålagde man damerne at spille, hver dame idet mindste én gang i løbet af vinteren. Dermed vare disse vel fornøjede, og den undseelse, som før havde fundet sted, faldt nu bort, og den fornemste med de mindre fornemme viste sig nu.“ Senere flyttede man til Landemærket, hvor man ikke blot havde teatersal, men også balsal og spisesal: „Hver fjortende dag blev der spillet komedie, og derefter gik man tilbords. Stedse gaves kold steg, en skinke eller røget oksebryst, smør, hollandsk ost og brød . . .“ Desuden fik man punch, te, snaps eller vin. „Når spisningen var forbi, dansedes til kl. 12 eller i det seneste kl. 1“. Man må nok sige, at det var et stilfærdigt selskab – mange steder varede baller nemlig ved „til den lyse morgen“, hvilket skal forstås bogstaveligt.

Tilblivelsen af et sådant dramatisk selskab hang nøje sammen med det klubliv, der blomstrede op i de sidste tredive år af århundredet. Det er tidligere nævnt, hvordan man – dvs. mændene, thi kvinder kunne ikke vise sig sådanne steder – samledes på værtshuse, i vinkældre, eller the- og kaffehuse. Undertiden gik bølgene nok så højt, og det skete, at konerne måtte hente deres mænd om aftenen. Men der var også steder, hvor det gik nogenlunde manérligt til, og hvor nogle stamgæster havde sluttet sig sammen; det gjaldt for eksempel den kreds, der samledes i Madam Juels kaffehus, og som for at være i fred sikrede sig et lokale for sig selv og den 30. april 1772 stiftede „Det norske selskab“. Dets mest fremtrædende medlem var digteren Johan Herman Wessel, der i dette selskab, hvis formål dels



var at virke „for smag og poesie“, dels selskabelighed, lod sit vid spille og skabte mange af de improviserede digte, vi endnu kender og citerer. Selskabets sal i kaffehuset i Sværtegade var især på vintereftermiddage og ikke mindst aftener stærkt besøgt; lokalet var sparsomt møbleret med et stort bord i midten. Over den dampende punchebolle eller vinglassene bølgede tobaksrøgen, mens siddende eller stående grupper diskuterede, mest litterære emner. Selskabet udgav også nogle samlinger af poetiske skrifter, men efterhånden tog den litterære virksomhed af, kun minderne om de store hedengangne medlemmer blev tilbage, og i 1813 ophævedes selskabet.

Omtrent samtidig dannedes i madam Neergaards kaffehus i Badstuestræde et andet selskab, „Fabricii klub“, hvis centrale person var Johannes Ewald, og omkring ham kritikeren P. Rosenstand-Goiske, digterne Enevold de Falsen og Werner Abrahamson. Senere sluttedes dette selskab sammen med den i 1774 stiftede Drejers Klub, der i mange år hørte hjemme i Efterslægtselskabets gård på Østergade.

Disse klubber var væsentlig litterære, og talte blandt medlemmerne mange, der sikrede sig et større eller mindre navn i den danske litteraturhistorie. Men moden med at danne klubber bredte sig ud i borgerskabet; et meget fornemt foretagende var „Kronprindsens klub“, hvor det mere velhavende borgerskab samledes, og som også afholdt koncerter og baller; den unge Sophie Dorothea Zinn (senere gift Thalbitzer) giver i sine før omtalte erindringer et par øjebliksbilleder fra koncerter og baller i Kronprindsens klub. Sidst i århundredet stiftedes „Det bestandig borgerlige selskab“, mest for det bredere borgerskab, håndværksmestre, handlende og lignende; selskabets navn er højst betegnende for ånden i tiden under kronprins Frederiks (6.s) regering. Men over alle klubberne (og der var mange) hvilede et præg af tryghed og jævn veltilfredshed med denne den bedste af alle verdener. I klubberne diskuterede man dog også døgnets hændelser, man havde „politiske“ debatter, drøftede med iver „aristokraternes“ og den tyske adels uret imod borgere og det kongehus, som man loyalt så op til. Alligevel kunne man i regeringskredse nok ængstes over frisproget i klubberne, og i 1780 udstedte statsminister Ove Høegh Guldberg en kabinetsordre, hvorefter politimesteren skulle have indseende med de „såkaldte clubs“ og sørge for, at de blev ledede af troværdige borgere efter ordentlige foreningslove, og at medlemmerne gik hjem klokken 11. Klubberne indrettede sig lovlydigt herefter, og for så vidt havde man intet at frygte. – I klubberne som i hele befolkningen viste der sig stor begejstring over indfødsretsloven, over bondereformerne, og over den franske revolution (dog ikke over henrettelsen af Ludvig XVI, der fyldte alle med rædsel), – skønt til stadighed på en for kongehuset meget smigrende måde. Men da disse bevægede begivenheder indtraf, var Guldbergs tid længst omme.

## Kongelige fødselsdage

Allerede den 4. september 1778 – på dronning Juliane Maries 49års fødselsdag – havde Drejers klub demonstreret sin loyalitet overfor kongehuset. Dagen fejredes nemlig af klubben med en fest under åben himmel udenfor Østerport. Her var opstillet en stor obelisk, der var oplyst med kulørte lamper; omkring dette skønne symbol anbragtes bordene med puncheboller, og her sad man og sang de glADERE sange i dagens anledning, forfattede af Ewald, Trojel og flere andre digtende medlemmer.

Tidligere havde kongelige fødselsdage været noget, der fejredes af kongehuset med og for en snævrere kreds, mens man til glæde for folket gav en okse og et anker vin til pris og måske lod kaste mønter i grams. Men i anden halvdel af 1700 årene begyndte befolkningen mere aktivt at tage del i kongehusets glæder og sorger. I Aalborg fejrede man i 1769 Christian 7.s fødselsdag den 29. januar i „Det musicaliske selskab“ ved en kantate med kor, ariosi, arier og recitativer. Men dette var endnu kun småting; der indtraf en begivenhed, som fik det til at vokse i omfang. Lad os anskue statsomvæltningen i 1772 ikke med københavnske øjne – men fra provinsen. Den 24. januar 1772 kunne aalborgenserne i de „Jydske efterretninger“ læse en lille meddelelse: „Kiøbenhavn den 18. januar. Derfra har man med posten i onsdags havt efterretning om en særdeles mærkværdig begivenhed, som der i staden skal være forefalden den 17. hujus, og hvorved alle troe undersætter ere opvakte til at glæde sig med bævelse, og takke Herren, som var sin salvedes styrke til megen frelsning, så at de ere nedstyrkede og faldne, som havde hemmelig optænkt onde anslag; det glædeligste, som man tillige har erfaret, er bekræftelse og offentlig bekiendtgjørelse, at Hans Majestæt vor dyrebareste konge befinder sig, Herrens navn være lovet, ved allerhøyeste velgående.“ Kort efter oprandt kongens fødselsdag, og i den anledning var i Aalborg „bisperesidencen på begge etager, samt alle præsternes iboende gårde, og adskillige af de kongelige betienteres, samt nogle af kiøbmændenes og borgernes gårde og huuse meget smukt illuminerede til langt ud på natten.“ På latinskolen var der illumination og mesterlektionen smykket med kongens portræt, og der blev „af discipulis musicis siunget nogle lykønskings og glædes arier“ for en stor forsamling af gejstlige og verdslige tilhørere. Koncertselskabet fornøjede sig „med en sømmelig assemblee, som varede til henimod morgenstunden.“ Samme dag holdtes i Århus koncert på rådhuset, hvorpå stiftamtmanden åbnede et bal, „som derefter af alle tilstedeværende blev fortsat med en besynderlig fornøjelse; selskabet blev meget anstændigen beværtet, og under måltidet blev Hs. Kongl. Majest. Kong Christian den Syvendes skål under fuld musiqve og 27 canonskud af det ganske selskab med allerunderdanigste devotion i pocalen fornemmelig erindret . . . ballet vedvarede til anden dags morgen kl. 7 slet . . .“ Også matroserne tog del i disse festligheder, og ved ballet indsamledes milde gaver til de fattige sengeliggende. --



Vinen og punchglassene hørte med til klublivet så vel som tobaksrøgen. Men også uden for klubberne var der tit nok anledning til at få et glas i „Den gyldne svane“ eller hvad værtshuset måtte hedde. På dette træsnit fra begyndelsen af 1700 årene holder en junker sin hest an foran værtshusets dør og får skænket et glas af tinkanden, mens en bondemand – eller værten måske? – hilser med hatten, mens han knuger lommelærken i sin højre hånd. – Efter V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650–1870, 1961.

I Ribe samledes man først til en Kantate på latinskolen, og gik så siden til byens rådhus, „hvor vare indbudne af byens fattige 60 personer, som der bleve tracterede med et måltid af suppe, kiød, fisk og steeg, og hver et fiint 4 skillings brød, brændeviin, viin og øll . . . Desuden blev sendt til huusarme og sengeliggende penge fra 2 mark til 1 rigsdaler efter deres omstændigheder, hertil var af gejstligheden og magistraten lagt sammen 50 rigsdaler, som hertil blev anvendt, og deraf over 100 fattige vederqvægede . . . Hr. biskop Bloch lod til middag tractere collegas og alle skolens disciple.“ Med disse ceremonier indledtes en tradition, der med en næsten ubrudt styrke – og stadig præget af det sene 18. århundredes noget sentimentale, men tillige lidt farveløse, bedsteborgerlige nationalisme – vedvarede til Frederik 6.s død i 1839.

Men allerede under Christian 6. havde befolkningen i det mindste pragten ved kongelige fester at glæde sig over; husene blev også illuminerede, men i ikke ringe



En ung søkaded, Peter Schiønning, blev en aften i maj 1751 inviteret af tidens yndlingsskuespillerinde jomfru Thielo til at gelejde hende hjem fra teatret. Hun lod dog pigen, som havde fulgt parret, gå først op, for at høre, om hendes fader var hjemme. Det var han, og så gik det ikke an, at hendes kavaller gik med op. – På denne tegning af Georg Fahrenholtz har en ung herre indfundet sig i håb om en hyrde time med husets datter, da hendes forældre uventet træder ind. – Kobberstiksamlingen.

grad ved offentlig foranstaltning. Dog – man kunne fornøje sig og være sammen med anledning i festivitassen; Peter Schiønning skriver den 11. december 1743 i sin dagbog: „så den engelske prinsesse Lovises indtog, kronprinsens gemalinde. Hele indtoget kom tæt forbi vores vinduer. Havde en mængde fremmede for at se det, Basballes, Leths, Flensborgs, professor Leths, den smukke jomfru Juul til Basballes, der meget lignet den engelske prinsesse, med flere.“ Schiønning boede på denne tid på Kongens Nytorv på hjørnet af Lille Kongensgade „i en rig vestindianers hr. Carstensens gård; . . . han var gift og havde børn, samt 3 unge rige vestindianere i pension.“

Senere i dagbogen giver Schiønning et nydeligt billede af unge menneskers omgang med hinanden i midten af 1740erne: „I dette hus havde vi en hob fornøjelse ved at være kiendt med de unge vestindianere, som vare der i huset, nemlig Gerhardt Moll, Jochum og Johannes Bæverhoft, ligesom og Bænders, og flere der kom til dem. Vi fornøjede os med at slynge på høløfterne, lege gimpestang, og

alle slags julelege etc. Carstensens egne børn vare kun små, Carl og Jørgen, mens hans datter Anna Maria var omtrent af vores alder, munter og smuk, og stedse legede med. Vi samlede gerne om aftningerne i den store skønne gård, imod skumringen begyndte, og kunne ofte stå og tale med hinanden til det blev mørkt.“

Der er et skær af barnlig uskyldighed over det lille genrebillede – måske svirrer nogle ganske små eroter i luften? Men barndommen varer ikke evigt. En dag var Schiønning en net ung søkadet på 19 år og gik i teatret for at se tidens yndlings-skuespillerinde, Caroline Amalie Thielo – det var i 1751: „den 5 maj . . . efter at komedien var forbi, ved at gå jomfr: Thilo forbi, som kom der fra med sin pige, bad hun mig jeg ville gelejde hende hjem, da der var én som forfulgte hende, foregav hun, med en blå kappe om, som hun var bange for; jeg gjorde dette gierne; hun boede den gang på hjørnet af Regnegaden og Gotters(gade), da vi kom til døren, bad hun mig gå op med, men lod dog pigen, som havde gået ved en side, gå op og høre først om hendes fader var hjemme, hvilket hand var, hvorfor det ikke vel kunne gå an, så jeg bad farvel etc. Havde ikke talt med hende før, men ofte hilset hende. Hun bad mig besøge sig, hvilket jeg andsæ for en særdeles grace (nåde), da hun havde de fornemste i byen til adorateurs (tilbedere), og nok som tilbad hende. – Forærede mig en blomst.“ Dyd og gode sæder var ikke lige udbredt i alle kredse.

I den følgende tidsalder – den, vi kalder de skønne følelsers tid – dyrkede man – i hvert fald i skrift, tale og teori – dyden i langt højere grad. Det er klubbernes og Rahbeks tid. Man kan ikke frikende den for en vis kedsommelighed. Men medens den unge Werther led sine lidelser, og hans danske jævnaldrende led med ham, satte en tysk samtidig af Werther, kammerherre Adolph von Knigge (1752–96) sig ned og skrev en bog om „Kunsten at omgås mennesker“, der udkom i 1788 og fem år efter blev udgivet på dansk, oversat af pastor P. D. Faber; siden kom flere danske udgaver. Værket er nok så meget en moralsk vejledning, som en egentlig håndbog i takt og tone. Og lad os slutte med et par af hans bemærkninger, der måske havde været på deres plads overfor de stridende koner i de jyske stolestader i 1730erne:

„Bliv aldrig hidsig eller grov mod dine fjender, hverken i tale eller skrift! Og hvis ond vilje og lidenskab, som det ofte er tilfældet, er med i spillet, så indlad dig ikke på nogen slags forklaring. Slette mennesker straffer man bedst ved foragt, og bagvaskelser gendriver man bedst ved slet ikke at tage notits af dem.“

„Vær høflig og sleben i dit væsen! I store byer må vi i vor omgang se, finde os i og vise os venlige imod mange mennesker, vi ikke sætter pris på, og i denne vrimmel søger man jo heller ikke venner, men kun selskab. Men hvor det kan være nyttigt eller i det mindste styrke vor anseelse og bevirke, at den, som kun frygten kan holde i tømme, frygter dig, så lad ham føle din anseelse!“

## *Landsted, lysthus og promenade*



En yngre broder til generalmajor J. F. Classen, P. H. Classen, overtog ved broderens død i 1792 Classens have, hvor han opførte et fornemt, men smagløst landsted, hvis hovedfacade var i romersk stil, mens bagsiden skulle ligne et kloster. Haven strakte sig ned til Øresund, og et tempelagtigt lysthus, „Segesta“, åbnede sig til beskuelse for folk, der spadserede forbi ad promenaden fra Langelinie til Kalkbrønderierne. – Farvelagt radering af S. Læssøe Lange 1803; Den kgl. kobberstiksamling.

## FORLYSTELSER

Det attende århundrede kom til at indtage en særlig plads i vore forlystelsers og især i teatrets historie. Og et kapitel om forlystelserne i det attende århundrede kunne let blive koncentreret om Holberg og Den danske skueplads. Men om disse emner findes så talrige og storartede fremstillinger, at det vil være rimeligt her at vende blikket mod foreteelser, der sjældnere er beskrevet på udførlig vis, uden at vi dog derfor ganske vil udelade den Holbergske skueplads af vor fremstilling.

Igennem det meste af sin regeringstid havde Christian 5. en eller anden form for hoftrup, for det meste bestående af franske skuespillere, som dog også gav offentlige forestillinger, bl.a. i Skræddernes laugshus i Brolæggerstræde i København – et hus, der ofte anvendtes til komedier og koncerter; endnu i Holbergs tid holdt den von Quotenske bande til her. Mellem den franske trups skuespillere er et navn, man bider mærke i – *René Magnon de Montaigu*. I 1694 afskedigedes den franske trup endeligt, men Montaigu blev her, i kongefamiliens tjeneste, og medvirkede af og til ved arrangementer af komedier og balletter for hoffet.

Efter sin tronbestigelse 1699 bestilte Frederik 4. gennem Montaigu en ny fransk trup, der ankom til København i december 1700, til dels fra Sverige, hvor kong Carl 12. ikke var mindre teaterinteresseret end sin danske kollega. I et brev til Carl 12. siger arkitekten Nicodemus Tessin d.Y., at det var de sletteste medlemmer af den franske trup i Stockholm, der var blevet antaget i København, hvad der måske vidner om smagen for skuespilkunst i denne by.

Det teater, der før havde været brugt ved hofforestillinger i riddersalen på Københavns slot, blev opstillet i Boldhuset (hvor nu „Den røde bygning“ ligger), og i tyve år havde nu det danske hof en fransk skuespillertrup til disposition. Den bestod af mellem 10 og 13 aktører, to sangere, fire dansemestre, balletarrangøren Frederik Pilloy, og en „teatermester“ (regissør med mere). Montaigu stod som anfører og talsmand for skuespillerne. Et par gange rejste han for sin kongelige herres regning til Frankrig for at finde nye skuespillere – og han rejste standsmæssigt, ledsaget af familie og tjenestefolk. I 1707 skrev han til Kongen før afrejsen: „Jeg vil benytte mig af lejligheden til at se de bedste nye komedier og den måde, man spiller dem på, for at lade dem opføre for Deres Majestæt, når jeg kommer hjem“.

Frederik 4.s franske skuespillere spillede først på teatret i Boldhuset, siden på Giethuset på Kongens Nytorv – omtrent på det sted, hvor nu Det kgl. teater ligger. Her havde allerede Christian 5. ladet projektere et teater, men han opgav sagen, og i 1698 overlod han grunden (en opfyldt del af kanalen) til Admiralitetet, der her opførte et tjærehus, det såkaldte „Lille Giethus“. Det blev dog snart brugt til andre formål, altså bl.a. til komediespil. – I dette teater kom både menigmand og de kongelige. Kongen havde sin egen tronstol med himmel over, og kun ved særlige lejligheder spillede man på slottet. Det var dog kun midlertidigt; et virkeligt teaterhus blev bygget – det endnu eksisterende Operahus på hjørnet af Bredgade og Fredericiagade, nu sæde for Østre Landsret. Bygningen opførtes i 1701 (i én etage; den blev i 1769 forhøjet af C. F. Harsdorff); men den blev først indviet den 26. oktober 1703 på prins Carls fødselsdag, som det også fremgår af biskop Jens Bircherods dagbogsnotat for den pågældende dag: „Blev første gang opera spillet udi *det nye operahus*, som kongen med stor omkostning prægtigen havde ladet bygge“. – Dette teater var både for offentligheden i almindelighed og for hoffet; men dets glanstid var kun kort. Så længe den varede – vistnok til den store pest i 1711 – var bygningen hjemsted for den franske hoftrup, som her spillede næsten alle sine forestillinger. Også opera gaves her i ny og næ – hoffet blev af og til gæstet af tyske eller italienske operister.

De franske skuespilleres repertoire kender vi kun lidt til. Blandt de stykker, der blev givet, finder vi nogle af Molière, bl.a. „Den gerrige“, „Amfitrion“ og „Don Juan“, men også stykker af Corneille og Regnard; formodentlig har man også givet stykker af andre forfattere, der var på mode, f. eks. Racine.

Også andre teaterforetagender kom til i hovedstaden. Den 4. december 1704 fik Anders Gamborg privilegium på at måtte lade opføre skuespil i København. Han var af god familie og havde forbindelser ved hoffet – havde endog givet udkast til en maskine til Operahuset, men derimod fået afslag på en ansøgning om at blive garderobeforvalter ved samme teater. I privilegiet stilles visse kvalitetskrav – Gamborg skal „forskrive saadanne personer, som med deres spil gemeene mand kan fornøye“. Hvad han fik ud af privilegiet, ved vi ikke – kun ser vi ham forsvare det, når andre søgte at spille komedie i byen. Efter pesten i 1711 hører man ikke mere om ham.

Når rejsende trupper spillede offentligt, skete det enten på rådhuset eller i Bryggernes laugshus på hjørnet af Skindergade og Klosterstræde – for de mere ansetes vedkommende – eller Skræddernes laugshus i Brolæggerstræde – for de mindre ansetes vedkommende.

Allerede i 1667 havde man tillagt Børnehuset og Pesthuset visse indtægter fra forskellige kanter, bl.a. ved afgift af komedier. Men den 24. september





Johan Herman Wessel var et af de vittigste hoveder i den gruppe af skønånder, der holdt til i vintapper Juels kaffehus i Sværtegade sammen med andre nordmænd. I 1772 skrev han som en parodi på Voltaires „Zaire“ komedien „Kierlighed uden Strømper“, der blev opført året efter. Scenen her forestiller Mads og Jesper i færd med at efterse indholdet af Mads' kiste (5. optog, 3. optrin) for at finde et par strømper; indholdet oplæses i den berømte duet: „Fern knapper til en trøie, en syenål uden øie“ osv. – Stik af G. C. Schule efter tegning af W. A. Müller 1786. Den kgl. kobberstiksamlings.

1708 kom der en ny fattigforordning, i hvis tolvte paragraf det bestemtes, at „Comoedianter, line-dantzere eller andre, som noget skuespil eller andet udi huse eller på offentlige pladser ville lade see, dermed penge at fortiene, må ei med noget sådant begynde, førend de for de committerede på Silkehuset haver fremviist magistratens tilladelse og de siden med dennem ere accorderede om, hvad de fattige skal have af deres profit, hvad heller sådant skuespil skal skee til de fattiges beste en dag om ugen, som skal være fredagen, eller og derfor en vis sum penge en gang for alle skal gives“.

I 1715 søgte *Salomon Paulsen von Quoten* privilegium på i København at være „oculist, steen- og brockschnieder samt tandbrækker og comoediant“. Han var indvandret til Danmark omkring 1700 og havde hidtil optrådt i alle de nævnte egenskaber i de danske provinser; og faktisk holdt han endnu i de nærmeste år til ude i provinsen, bl.a. i Viborg og Randers, hvor han også optrådte med marionetter. Men i oktober 1718 søgte og fik han bevilling til at

måtte spille i København. Bevarede plakater viser, at han gav forestillinger i Skræddernes laugshus „mit lebendigen Personen“; titlerne på hovedstykkerne, de såkaldte „Haupt-Actionen“, er meget bombastiske, f. eks. opførte han den 9. maj 1719 „Der unschuldige Brudermord oder das blutige Rom, unter der Regierung des römischen Kaysers Antonini Bassiani Caracallä, wie auch der kluge Phantast und wahrhafte Astrologus“. Men publikum skal jo have smæk for skillingen, så derfor opførte man „til slutning“ „Arlequin, eine verstellte Mumie“, et stykke, der nok havde omtrent samme indhold som pantomimen „Harlekin Skelet“, der den dag i dag opføres på Pantomimeteatret i Tivoli.

En af von Quotens konkurrenter var *Etienne Capion*, indvandret fra Frankrig omkring 1700, og efter nogle år bl.a. som vintapper ansat i 1713 som dekoratør og teatermester ved den franske hoftrup. I 1719 gik han i kompagniskab med von Quoten, og kongen overlod dem det lille Giethus, hvor de spillede med „hochdeutsche Comoedianten“.

Interessen for den franske hoftrup var svindende, og i september 1721 blev truppen simpelt hen afskediget. Skuespillerne drog bort, kun Montaigu blev tilbage i det land, hvor han nu havde levet så længe. Den 1. juli 1722 søgte han kongen om tilladelse til at „indrette en komedie i det danske sprog“, eftersom det var ham umuligt „i fremtiden i det franske at vise sin iver for kongens tjeneste“. Man kan altså næppe tale om nogen bevidst trang til at skabe et dansk teater. Men han skulle finde noget at leve af. Og trods den beskedne tone i ansøgningen vidste Montaigu sikkert udmærket, at han på det tidspunkt var den kyndigste teatermand i Danmark. – I 1721 var Capions lejemål i Giethuset blevet sagt op, og for at blive i nærheden af Kongens Nytorv, erhvervede han i løbet af sommeren en byggegrund tæt ved, mellem Gothersgade og Lille Grønnegade (nu Ny Adelgade), en grund på 50 × 70 alen, og her byggede han sit eget teaterhus, et teater, der utvivlsomt kom til at ligne det på slottet, hvis indretning Capion var fortrolig med; men naturligvis var der også andre forbilleder. Her åbnede han den 19. januar 1722 med en forestilling af den nys afskedigede franske hoftrup; men da franskmændene rejste herfra en måneds tid efter, og Capion fik konkurrence fra en tidligere kompagnon, „den stærke mand“, Johann Eckenberg, der byggede sit eget teater uden for voldene, kom han i alvorlig økonomisk knibe, og blev sikkert lettet, da Montaigu (for privilegiets skyld) ønskede at gå i kompagniskab med ham.

Montaigus danske skuespillere var en broget skare – mest studenter, som alle under hans vejledning synes at være blevet habile aktører, der klarede sig smukt i samspillet med truppens to professionelle kræfter, Montaigus hustru, den danskfødte Marie Magdelene la Croix, og Frederik de Pilloy.

## Molière og Holberg på Den danske skueplads

Den 23. september 1722 åbnedes Grønnegadeteatret som dansk skueplads med Molières „Gnieren“ („Den gerrige“), og forud for dette fremsagdes en prolog, skrevet af oversekretær i kancelliet Frederik Rostgaard, der lod Thalia tale således:

Trofaste KIØBENHAVN, Mandhafte TVILLINGRIGE,  
Med Eders ædle Børn, tillader mig at sige  
I Korthed, hvo jeg er, og hvad jeg farer med,  
Og hvorfor jeg i Dag er mødt paa dette Sted.  
Thalia er mit Navn, en Jomfru fuld af Glæde,  
Som nødig er blandt dem, der sukke eller græde;  
Men heller jeg med Lyst paa Folkes Adfærd ser,  
Og med en skiemtsom Digt ad Verdens Galskab ler.

Efter endnu adskillige betragtninger og hyldest til majestæten (der ikke var til stede) slutter prologen med en opfordring til publikum, der viser, at man dengang viste sit bifald på samme måde som nu:

Mit Selskab svoret har at ville sig bemøye  
Med største Flid og Kraft Jer alle at fornøye;  
Har jeg mig vel opført, da rører Haand og Fod;  
Thi Modet voxer, naar Begyndelsen er god.

To dage efter kom næste forestilling, „Den politiske Kandestøber“. Blandt tilskuerne var den svenske assessor C. M. Dahlström, der i sin dagbog noterede, at komedien „war artig nog“. Et andet vidnesbyrd om Grønnegadeteatrets forestillinger stammer fra den svenske generalmajor Gustav Wilhelm Coyet, der i 1722 var i København for sammen med et par danske at planlægge Norges løsrivelse; de blev afslørede og Coyet sat i kachotten. Blandt de optegnelser, han gjorde i fængslet, finder vi følgende: „Anno 1722 begyndte man i København at spille danske *Comedier*, til dels også af andre, men især af hr. *professor Holberg* nye *componerede*. Sålænge jeg var på fri fod, forsømte jeg sjældent at gå på disse danske *Comedier*, der behagede mig meget, både fordi *Acteurerne* var så gode, og fordi jeg fandt det danske sprog overmåde *propre* og velegnet *dans le Comique*“ (d.v.s. til komediespil).

Foruden af de første mange holbergske komedier bestod repertoire af stykker af hans danske konkurrent, J. R. Paulli, og ikke mindst af oversættelser fra fransk, hvoriblandt Molières „Tartuffe“, „Don Juan“ og „Scapins Skalkestykker“. Nogle få tragedier gav man også, nemlig Racines „Fædra“, „Andro-

maque“ og „Mithridate“; de synes dog ikke at have gjort større lykke. Danskerne har næppe – hverken på scenen eller i tilskuerrummet – haft sans for det tragiske.

Det blev en urolig sejlads. Flere gange holdt man op med at spille på grund af pengemangel og måtte have kongelige beskærmelsesbreve mod ubarmhjertige kreditorer. Holbergs „Den danske Comoedies Liigbegiængelse“ (hvor kostumerne til sidst hentes af en kreditor) er et vidnesbyrd om denne nød. Nogle af skuespillerne forlod truppen, så nye måtte skaffes. Og det var kun nogle af bekymringerne. Intet under, at man søgte at lokke publikum med ydre effekter; i flere af de Molièreske komedier, man havde på repertoire, forekommer maskinmester-kunststykker eller optog og danseoptrin, således i „Den indbildt syge“ eller i „Den adelsgale borger“; – noget lignende finder vi hos Holberg i „Maskeraden“ og „Kildereysen“. – På en plakat fra 1726 reklamerer man med udstyret: Man vil opføre en (lokaliseret) oversættelse af Boindins komedie „Le Port de Mer, På dansk Toldboden eller Søehavnen. Hvorudi bliver præsenteret hele *Prospecten* af Reden, således som den i disse dage har været, med mangfoldige orlogs-skibe, Trekroner, andre små fartøj og *Chaloupper* som roe her og der i vandet . . .“

Netop i 1726 knyttedes en dansemester til truppen, Jean Baptiste Landé; han var egentlig direktør for et fransk operaselskab i Stockholm, og havde sin kone – en ypperlig sangerinde – med. Siden grundlagde han den russiske ballet i St. Petersborg. Han nævnes flere gange på plakaterne. Én dag underholder „Dantze mesteren og hans kiereste“ mellem akterne, og den 28. oktober 1726 finder en sand pragtforestilling sted: Efter høje herskabers befaling giver man Molières „*Amphitrion*, Hvor theatret bliver forandret, så at det ved torden og lynild bliver gandske illumineret, hvilket er meget fornøyleligt at see. Derefter følger det lidet (d.v.s. lille) lystige stykke . . . Den uformodentlige hjemkomst (af Regnard). Imellem begge stykkerne bliver dantzet den så meget berømte møllerdantz af 3 personer, som ikke tviflis på jo vil gjøre stor effect; . . . Iblandt mange lystige forandringer, som i den dantz forefalder, og som vil vare over en halv time, gør dantzemesteren en besynderlig (d. v. s. mageløs) tour fra den længste loge No. 8 lige ned på theatret . . .“

Også mere beklagelige hændelser i skuepladsens korte liv – tomme huse og svigtende indtægter, – alt det, der førte til dens endeligt i 1728, kan vi læse om på plakaterne: „Man forsikrer, at man af yderste flid skal søge at oprette den faute (d.v.s. fejl), man sidste gang begik med at afvise de få tilskuere som samme gang vare forsamlede (såfremt det ellers bør og kan kaldes en faute;) Men alle retsindige skal snart bevæges til at pardonner de fattige acteurs, når de vil betænke, at deres omkostninger à l'*Ordinaire* (d.v.s. sædvanligvis) hver



Mellem Dyrehavens telte kunne ungdommen danse og more sig til tonerne af spillemandens fiol. Teltholdersken serverer brændevin for en tilsyneladende noget bedugget herre, og bag spillemanden står en lille purk og gnaver på sin sukkerkringle. Til venstre betragter et borgerligt par ungdommens lystighed. En gammel kone har kaffen i kog over et brændebål; hun rækker med den ene hånd efter kedlen og holder i den anden en kop. En bondevogn med tremmehaver står parkeret bag hende. I baggrunden telte og folk, der ser på løjerne. – Kobberstik af Fridrich 1792 efter maleri af Erik Pauelsen (der døde i 1790).

afften beløber sig over til 30 rixdaler, og der i cassen ikke var indkommen over 8 rdlr., hvilket synes utroeligt endogså for acteurerne selv, som dog disvær bleve nødt til at troe det. For resten tør ingen tvivle på, at det jo i afften skal blive ufejlbarlig vist, og at de få tilskuere (i hvor få de også ere) som i afften indfinder sig, jo skal finde deres fornøjelse.“ (Plakat 3.2.1727). Kort tid efter – den 25. i samme måned – opførte man „Den danske Comoedies Liigbegængelse“. Endnu et lille års tid holdt man kreditorerne stangen, lukkede så i begyndelsen af 1728; fik fornyet håb om beskyttelse mod disse rovgriske folk; men så kom Københavns brand, og dermed var alt håb ude.

Måske kan man forstå lidt af grunden til publikums svigten, når man i „Den danske Comoedies Liigbegængelse“ hører Henrich sige, da comoediens ligbegængelse ansættes til klokken fem, „at det kan have ende klokken syv“: „Ey, der er jo langt til klokken er halvgåen syv. – *Schumacher*: Vi blev jo buddet til klokken 5. – *Henrich*: Vi sætter jo også på vore placater, at begyndelsen skal skee præcise klokken fem, men har vi holdt det nogen tid?“

Efter Christian 6.s tronbestigelse i 1730 blev der stille i landet. Vel forbøden fromme konge ikke forlystelser, men han var i sin omsorg for undersåtternes åndelige ve og vel ængstelig for at ophjælpe noget, der kunne bortlede tankerne fra evigheden. Selv havde han i sine yngre dage yndet opera, og havde i det hele megen sans for musik.

Både Danmark, Norge og hertugdømmerne besøgte dog stadig af tyske omrejsende selskaber. En vis Johann Friedrich Darmstädter betegnede sig ved sin optræden i Rostock 1735 som „Königlicher Dänischer privilegirter Comödiant“. I samme år bebudes det i den i Odense udgivne „Ugentlige Provincial Notifications Liste“, at „de til *Odense* nylig ankomne kongl. preussiske og churbrandenburgiske hof-comoedianter med deres store figurer halvanden alen høye, den 1. juni åbner første gang her på *Odense* råd-huus deres stoere og prægtige *theatrum*. Hvilket i en hver *comoedie* 7 til 8 gange bliver forandret (d. v. s. at dekorationerne skiftes); hvor bliver *præsenteret* de skønneste *maskiner* (d. v. s. dekorationer) med alle smukke poetiske guder . . . desforuden bliver ved enhver *comoedie* 5 til 4 *propre* dantze eller balletter *præsenteret* . . .“ De samme folk optrådte senere på året på rådhuset i Horsens; rettroende pietister må have set det som en retfærdig Himlens straf over de ugudelige, når de i den odenseanske avis for 24. september samme år kunne læse, at hele truppen var druknet på rejse fra Århus til Aalborg. – Endnu et par gange i 1735 fik Odense og andre provinsbyer besøg af omrejsende kunstnere.

Men den 21. marts 1738 kom forordningen om, „at ingen *comoediant-spillere*, *linie-danse*, *tasken-spillere*, eller de, som holde de så kaldede *lykkepotter*, sig udi Danmark eller Norge må indfinde“ – og begrundelsen var klar nok: „Såsom ved Viborg *Snapsing* en bande *linie-dansere* og *comoediant-spillere* pleier at indfinde sig og offentlig på domhuset agerer.“

Som det fremgår af forordningen, var forlystelserne mangeartede. Hvad man meget yndede, var artister af forskellig karakter. Berømtest i Holbergs tid var nok „den stærke mand“, Johann Carl von Eckenberg, der allerede tidligere har været omtalt i dette værk. – En slags tyrefægtninger kunne også ses. Flere gange op igennem århundredet forekom såkaldte „*hitzerier*“ med tyre, bjørne og hunde, ligesom man i 1722 kunde more sig over en hest, der var afrettet til forskellige „*kunster* og *exercitier*“.

Hovedpersonen i handsketeatret, Mester Jakel, har nok fået sit navn fra Frankrig, men i tysk form, idet „*Jäckel*“ på tysk er en dum, bondsk person. Det ældste nu eksisterende danske jakelteater, der ses her, har tilhørt J. L. Heiberg, og skal være lavet til ham først i 1800 årene af komponisten C. E. F. Weyse. Dukkerne syede Heibergs moder, fru Gyllembourg, så de passede til en barnehånd, og deres klæder svarer til dragter fra slutningen af 1700 årene. Kun Urian, Merian og Polichinel er bevaret. Den sidste, der ses til højre med trekantet hat, har pukkel både for og bag som den italiensk-engelske Punch-figur. – Teatermuseet, Christiansborg.



I 1726 fik Johan Samuel Brede tilladelse til „at præsentere et perspektiv-maskine til standspersoners og andre lysthavendes fornøjelse“ og fik nok også nogen søgning. Imidlertid blev han udvist af København en måneds tid efter sin ankomst, idet Montaignu havde klaget til kongen over, at Brede gjorde ham indpas i hans privilegium.

En anden offentlig forlystelse, der kom på mode i den første halvdel af det 18. århundrede var maskerader. De havde nok i slutningen af det foregående århundrede været dyrket privat (efter mønster fra hoffet), men kendtes først rigtigt, da Capiion den 12. maj 1721 fik tilladelse til at holde ugentlige „assembleer“ for folk af alle stænder, „dog at alting derved på tilbørlig og sømmelig måde tilgås“, og da han i begyndelsen af 1722 startede med sådanne selskaber i Grønnegadeteatret, blev det straks til regulære maskerader, således som vi kan se dem fremstillet i intermediet i Holbergs „Maskeraden“; det må have været morsomt for publikum at nikke genkendende til noget, de kendte så godt fra andre besøg i teaterhuset. Også efter Capions tid fandt maskerader sted, undertiden foranstaltet af enkelte af teatrets skuespillere. For eksempel indbød skuespilleren Ulsøe til maskerade den 5. april 1723 kl. 5; her blev alle „opvartet med the, kaffe og fri musik og ellers, så vidt muligt er, til fornøjelse accomoderet“, og enhver kunne komme maskeret. At der ved den slags lejligheder også blev spillet, ses af en bemærkning i indbydelsen om, at der „bliver en smuk sølv-snustobaksdåse opsat, hvilken den højestbydende som en gevinst strax vorder præresenteret“. Men netop af denne grund udstedtes den 10. februar 1724 forbud mod offentlige maskerader, som derefter kun måtte holdes „af en eller anden minister eller person af høy distinction“.

Forbudet gjaldt også spil i tehuse, kaffehuse og værtshuse; og af den slags havde både København og købstæderne mange. Capiion havde for en tid nedsat sig som „fransk kok“ i Pilestræde i København. Den slags var især i hovedstaden talrige, måske i flere tilfælde folk, der var lokket hertil af den fransk-reformerte menighed, men måske også af de utvivlsomt mange „Jean de France“r, der fandtes blandt borgerskabets sønner. Flere af kokkene finder vi nævnt i Holbergs komedier; den herlige gourmet Apicius i „Den vægelsindede“ må have været en flittig gæst hos de „franske kokke“. Rundt om fandtes også tehuse, kaffehuse, vinhuse og gæstgivergårde, adskillige af disse sidste nævnes hos Holberg, der altså var ganske aktuel. Nogle af dem var – som værtshuse både før og siden af og til har været – ilde berygtede, – det gælder for eksempel „Vester Paradis“, der nævnes i „Den ellefte junii“, hvor værten, den mindre hæderlige Jacob, oven i købet bringes på scenen. Nogle steder drak man på kredit, navnlig fine herrer, der i stedet for penge gav værten og hans folk hug og onde ord. For at hindre dette udstedtes den 6. februar 1722 en forordning, der vel





På denne tegning af C. A. Lorenzen ses Mester Jakelteateret i aktion. En gruppe af tre kvinder, den ene med et barn på skulderen for at det bedre kan se, gestikulerer oprømt mod scenen, medens en anden kvinde søger at skubbe sit barn og sig selv frem i forreste række. Rundt om færdes andre personer til og fra som det plejer at gå for sig i Dyrehaven, hvorfra billedet antagelig stammer. – Teatermuseet, Christiansborg.

ikke fuldstændig forbød det, men dog satte som en betingelse, at der gik en aftale mellem vært og gæst forud. Spil blev som nævnt forbudt; til gengæld kunne man på værtshusene finde aviser; og vi ved, at Collegium politicum i „Den politiske kandestøber“ virkelig havde forbilleder på københavnske værtshuse; også her kunne findes borde, hvor en af gæsterne læste højt for de øvrige af aviserne. – Enkelte steder kunne man spille kegler, men da det krævede en del plads, var det naturligvis sjældent. Kortspil, blandt andet det nylig indførte „L'hombre“, kunne dyrkes såvel på værtshus som hjemme; selv damer spillede kort, som vi ser det i „Den vægelsindede“ (II, 6), hvor Lucretia vil tælle „hvor meget jeg tabte i cinquille idag“; cinquille var en slags l'hombre, spillet af fem personer.

Til familiens glæder hørte skovture. Medens fine folk (ikke blot adelen, men også velstående borgere som Jeronimus i „Henrik og Pernille“) havde land-

steder, drog andre på skovtur, hvor de kunne nyde friluftslivets glæder, – man kunne for eksempel tage til Frederiksdal eller Brønshøj. Ud ad Strandvejen nord for København lå adskillige traktørsteder; gik man ved Sortedamssøen lidt ned ad den nuværende Kastelsvej og drejede nordpå, kom man til „Fiskerhuset“, hvor man kunne sidde i den store have og nyde skovturslivet. Mest populært var det nok at tage ud i den grønne skov. Allerede i 1690'erne nød ikke blot Christian 5., men også almindelige borgere glæderne i Dyrehaven, ja, i 1740'erne slog folk ligefrem telte op ude i skoven, ganske som folk på campingpladserne i vore dage; det blev dog forbudt. Men i løbet af de første årtier af det 18. århundrede samlede interessen sig mere og mere om *Kilden*, d.v.s. Kirsten Pils Kilde. Den havde været kendt længe og blev efterhånden en af de mange kilder, de syge søgte til, især St. Hans Nat, og hvor der naturligvis samledes ikke blot syge, men også handlende og gøglere; „kildemarkeder“ kender vi også uden for hovedstaden fra Regisse kilde på Fyn, Kippinge kilde på Falster, St. Helene kilde i Tisvilde og flere andre steder. I Københavns nærhed havde man flere kilder, deriblandt Vartov kilde ude ad Strandvejen og Vangede kilde, men de blev omkring midten af det 18. århundrede ganske slået ud af kilden ved Dyrehavsbakken, hvilket jo nok skyldtes de herlige omgivelser, – og de tiltagende forlystelser. – Ellers tog man gerne til Charlottenlund, eller Gyldenlund, som det oprindelig hed. Allerede i 1730 fik slottet sit nuværende navn, men i folkemunde holdt det gamle navn sig længe. I 1744 finder vi Peter Schiønning „d. 6 Juny heele emd: i Gyldenlund“ og „d. 16 ligeleedes heele emd: i Gyldenlund“, og han skriver i en senere kommentar: „vi toge da gjerne således samlet tillige med kammerrad *Leths* og *Capt: Flensborgs* unge og gamle, og vare 3 vogne, enhver tog sin madkurv med, da vi satte os i skoven gemeenlig på en vis bakke mod søen, på hynderne af *Careterne*, og der spiste og drak; iblandt og lod kåde thevand i skoven“.

Den 6. august 1746 døde Christian 6. og Frederik 5. besteg tronen. Nye tider oprandt og i løbet af nogle måneder var København et centrum for alle slags forlystelser, men især teater. Provinsen fulgte efter, så godt det var muligt. Den 30. december 1746 fik tidligere organist ved Kastelskirken, komponisten C. A. Thiello kgl. privilegium på at måtte „anrette danske skuespil, efter den plan, som forhen af os elskelige Ludvig Holberg . . . er bleven lagt, hvortil han skal betiene sig af sådanne skikkelige personer, som med deres comedier alle og enhver for billig betaling kunne fornøie“. Thiello hørte til kredsen omkring „Det musicalske societet“, som Holberg var et ivrigt medlem af, og forbindelsen mellem de to er let forståelig; Thiello handlede dog ikke af idealisme; han sad i små kår, og har nok ved tronskiftet set en chance for at slå mønt

af den forlystelsesfeber, der nu greb alle. At den nye konge var forlystelsessyg vidste enhver – endog Christian 6. havde set det og afstået fra at dæmme op for det.

At det lykkedes at skaffe skuespillere til den nye skueplads og at få dem uddannet, skyldtes nok ikke mindst Frederik Daniel de Pilloy (1702–55), der havde været med på teatret i Lille Grønnegade, og siden 1728 havde ernæret sig dels som skuespiller ude i Europa, dels som traktør og vinhandler i København. Vi kan altså regne med, at en god del af traditionen fra Grønnegade-teatret fulgte med til den nye skueplads gennem Pilloy og formodentlig også Holberg, da man lagde ud i traktør Chr. Bergs hus i Læderstræde – et hus, som også efter den kortvarige ophøjelse til komediehus var hjemsted for forskellige forlystelser. I huset var en stor sal, der havde været anvendt som synagoge. Den blev nu indrettet til teater, formodentlig sådan, at omkring halvdelen af salens længde blev inddraget til scene, mens der var tilskuerplads i den resterende del med parket, parterre, loger og nogle pladser på scenen. Her åbnedes den nye danske skueplads den 14. april 1747 med „Den politiske kandestøber“. Siden – i december samme år – flyttede man til Det lille Giethus på Kongens Nytorv, derfra siden til et teater, der var indrettet af den yngre von Quoten i Store Kongensgade (nuværende nr. 75), mens et nyt komediehus, det endelige, blev bygget på Kongens Nytorv på en grund, kongen havde skænket, der hvor nu „Holmens kanal“ ligger.

Konkurrence blev der nok af fra starten. En søn af Grønnegadeteatrets konkurrent v. Quoten, Julius Henrik von Quoten åbnede den 20. november 1747 i Store Kongensgade en „privilegeret tysk og dansk Skuesplads“, hvor han gav fire forestillinger om ugen, to på tysk og to på dansk, blandt andet en stor del af Holbergs komedier. Men allerede i maj 1748 gav han op, og tre af hans skuespillere overgik til den kgl. danske skueplads, nemlig N. H. Clementin, J. U. Hortulan og madam Utillia Linkiewitz, som alle tre siden vandt sig berømmelse som Holbergske skuespillere.

Men der var i disse år væsentligere konkurrence. I Hamburg havde Frederik 5. året før sin tronbestigelse set nogle forestillinger af den italienske impressario Pietro Mingottis selskab, og hans begejstring herfor deltes af hans engelskfødte dronning Louise, der havde haft Händel selv til lærer. Mingottis trup blev nu kaldt til København, hvor den fra 1747 til 1750 optrådte på et teater, der var indrettet på Charlottenborg. Efterhånden bragte Mingotti tre betydelige kapelmestre og komponister til København, af hvilke to blev her i længere tid, nemlig Paolo Scalabrini og Giuseppe Sarti; imellem dem virkede Christoph Willibald Gluck. På dronning Louises fødselsdag i 1747, den 18. december, lagde italienerne ud med operaen „Pharnace, re di Ponto“, der gjorde en kolossal lykke. Holberg, hvis musikalske smag var ret konservativ, og

*Comoediens genopståen – Italiensk opera, ballet, pantomime*



„Skydekompaniet“ eller som det i 1776 kom til at hedde „Det kgl. skydeselskab“ havde fra gammel tid holdt fugleskydning på Vesterbro. I årene 1782–87 opførtes den hovedbygning, hvis facade mod haven ses her, og som nu rummer Københavns bymuseum. Skydeselskabet var kun for det finere borgerskab, men Skydebanen var et offentligt samlingssted, hvor man mødtes til gilder og festligheder. Man ser på dette udsnit af F. Calaus prospekt 1790 i forgrunden manden med perspektivkassen, og i baggrunden til højre foran skydehuset en eller anden form for brætspil. – Stik af P. Haas, Kgl. bibl.

som vel også frygtede konkurrencen for sin kære skueplads, var ikke glad og skriver flere gange ilde om foretagendet i sine Epistler, f. eks. i epistel 229, hvori han efter at have hånet operaen bl. a. siger: „Ingen af vore skuespill kunde nu være beqvemmere til at forestille end Kilde-Reysen eller den syngende jomfrue“. Holberg forregnede sig dog, når han mente, at operafeberen ville gå over. Ikke blot hoffet, men også andre godtfolk strømmede til. Man gav ikke blot operaer, men også italienske pantomimer. Den 23. december 1754 noterede Peter Schiønning i sin dagbog: „Paa Italiensk Opera da de opførte Den opdagede *Cyrus*, med tvende nye *Balletter*, den første en *Pantomime* med bøn-der, den anden en *Pantomime Comoedie* med *Harlequin*, *Pantalon* og andre masker“.

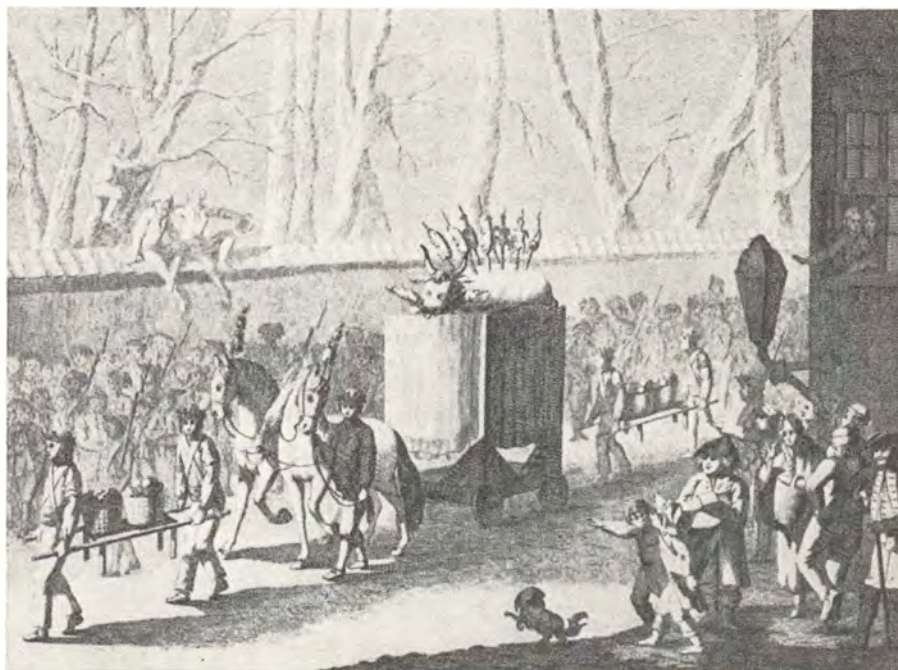
Men der gaves naturligvis også andre forlystelser end teatret, som ganske vist fra nu af var et kulturelt brændpunkt, – forlystelser af mere primitiv art måske, men hvis udøvere i hvert fald i flere tilfælde tilhørte den store flok af gøglere, der lod sig se over hele Europa.

Blandt gøglerne fra denne tid må ikke mindst nævnes en stærk dame. Peter Schiønning noterer den 4. september 1767 i sin dagbog: „såe til Bergs i Læderstræde (d.v.s. i Bergs hus) *Madame Scaglia* lod 4 karle stå på sit bryst, lod sedde på en amboldt på sig, lod legge et oxehoved på sig etc. såe og den tyrkiske hest og de udklædte italienske hunde som dansede og gjorde kunster etc. Der var en hob folk“. – Om denne dame, der stammede fra Corsica, og som i 1770'erne optrådte på Foire St. Germain i Paris, finder vi nøjere efterretning i Adresse-Avisen for den 18. august 1767, og ser da, at hendes kræfter på ingen måde stod tilbage for den stærke mands 45 år tidligere, – snarere tværtimod. Thi „Hun lader så mange personer stå på sig, som hendes størrelse kan importere. Derefter lader hun sette en ambolt på på sit bryst, og lader smede derpå, til enhvers forundring, derefter løfter hun ambolten op med hendes egne hår, og med denne ambolt går madamen omkring på theatret og spadserer til enhvers forundring“. – Siden lader hun anbringe et stort vinfad på sit bryst, „så forlanger hun en mand at springe og gjøre caprioler derpå, og til enhvers forundring forlanger hun under fadet et glas Viin, og drikker de høye herrer og damers sundhed, og tillige det gandske compaignie . . . De herrer tilskuere vilde meget forundre sig over denne madame, thi hun er så svag og mager af statur“. *Madame Scaglia* optrådte en tre ugers tid i København, – øjensynligt ikke med lige stor succes, thi priserne blev sat ned dag for dag. Fra København drog madamen til Odense, hvor hun optrådte sidst i november. Og hun optrådte i Viborg under snapstinget i maj 1768.

I 1755 opholdt „et fremmed fruentimmer“, *Anna Juliette*, sig en måneds tid

i København, hvor hun blandt andet fængslede publikum ved at gå på gloende jernplader; – mærkeligere må dog Hans Adam Jæger have været, som i 1761 optrådte med 273 forskellige kunster, af hvilke en af de ringeste var at danse på skulderbladene. I reglen optrådte sådanne gøglere på mindre seriøse steder, for eksempel i Bergs hus, men det skete dog af og til, at de fandt husly i selve Det kgl. teater, hvis direktion kunne finde det nyttigt at lokke publikum ind ved lidt artisteri. Således optrådte i foråret 1757 en engelsk artist på teatret, hvor han lejede sig ind mod at give 50 pct. af indtægten i leje. Peter Schiønning var der den 5. februar: „Såe den berømte engelske springer og *Positur* mester, som man siger ikke skal have sin lige, gjøre sine kunster på comoedie huset for kongen, tillige med hans kone“. Året efter havde man engageret en anden udlænding til at supplere opførelsen af Molières „Georges Dandin“ med en „kunstig dans i sæk“ og endelig i 1759 optrådte den europæisk berømte og som Don Juan berygtede engelske gøgler Michael Stuart med æggedans og flere kunststykker. Den 28. december var såvel Peter Schiønning som den lærde Bolle Willum Luxdorph i teatret; den første noterede i sin dagbog: „Var på *Comoedie*, da de opførte *Tartuffe* eller den skinhellige (af Molière), en *Ballet*, hvor i blev holdt en søslag imellem vilde og *Europæer* etc. *Stuart* gjorde tillige sine kunster på en slap *Linie*“. Og Luxdorph skriver i sin dagbog: „ . . . til sidst producerede Mr. Stuart sig på tråden“.

Også kunstfærdige perspektiver og vokskabinetter blev forevist. I 1749 kunne man således se Peterskirken i Rom, „et Konstværk i Architecturen“, og i 1750 et kunstigt bjergværk, der kunne arbejde, formodentlig af samme sort som dem, man også i vor tid kan se på danske markeder og lignede steder. Vokskabinetter – undertiden blot med en enkelt figur – var meget yndede. I 1759 fik Johann Heinrich Baumann tilladelse til i København at forevise „5 i vox pousserede statuer“, hvoriblandt var Frederik den Store, og i 1762 fik samme Baumann tilladelse til at vise nogle voksbilleder, som forestillede historien om Cleopatra og Marcus Antonius. Hvordan alt dette var, får vi en fornemmelse af gennem Peter Schiønnings dagbøger; han så vokstatuerne i august 1759: „Såe kongen af *Preussen* i vox i fuld *Corpus*, udklædt i sin *Mundering*, og som fuldkommen skulde ligne ham, tillige med et fruentimmer som faldt i knæ for ham, en *Fatigueret Comeer* (d.v.s. en træt gammel kone) som rækkede ham en supplik (d.v.s. en ansøgning), og tvende Toten Kopfer Husarer, alt i vox i fuld *Corpus*, udklædte og meget naturlige etc.“ – Den 3. februar 1770 noterede Schiønning i sin dagbog, at han „Såe vox billederne i Gothersgade . . . , som endeel var efter Hogarths tegninger, bestående af drikke selskabet, slagsmål etc. meget vel og naturlige gjort“. Det, der kunne ses, var et vokskabinet, vistnok af tysk oprindelse (det havde i hvert fald forinden været i Hamburg og Lübeck), hvis



Da svenskernes konge Gustav 3. i 1778 fik en tronarving, fejredes det i København ved, at en spidstegt okse blev „givet til pris“, rigtignok noget forsinket, næsten to måneder efter begivenheden. Officielt deltog man i nabofolkets glæde, fordi barnets moder var datter af Frederik 5., men i hemmelighed havde man i 1773 indgået et forbund mod Sverige sammen med Rusland, fordi man frygtede et angreb. For københavnere, der ikke keredede sig om politik, var optøget blot en festlig begivenhed mellem mange andre. – Kgl. bibl.

hovednumre var nogle scener efter englænderen Hogarths bekendte kobberstik, bl.a. „Punche-Selskabet“: „En moderne londonsk midnathistorie af alle stænder for at forestille drukkenskabens laster latterlige og afskyelige“. Heri så man bl.a. „1) En londonsk magister, som skænker for hele selskabet . . . 3) Petit Maitre, som får ondt og vil kaste op . . . 6) En engelsk søfficer, som i drukkenskab er falden af stolen og stødt sig blodig på flasken . . .“ En anden scene i vokskabinettet var „Et Biskop Selskab“ (Biskop er en drik, tillavet af rødvin, sukker og pomerantsskal), „som er ligeledes tagen af ovenmeldte Hr. Hogarths værk: Forøderen, og kan ansees som en parodi af den forlorne søns historie.“ Udover disse og endnu nogle moralske scener kunne man – mod ekstra betaling og i et lokale for sig – se „et fruentimmer, helt af vox, forestillende nyeligen at være stået op af sengen og klæder sig på“. Alt dette kunne man se i den endnu eksisterende baron Boltens gård i Gothersgade nr. 6.

Udover vokskabinetter kunne man også more sig med at se på *Laterna magica*-billeder og de mere eksotiske kinesiske skyggebilleder eller „ombres chinoises“, med bevægelige dukker; dekorationerne var som et maleri uden farver, og dukkerne blev drevet af en mekanisme. I august 1771 var Peter Schiønning på besøg i Helsingør, hvor han flere gange gik på koncert og hørte en violin-virtuos – koncertlivet var meget intenst såvel i hovedstaden som i provinsbyerne og på et højt niveau – og den 17. så han „af nogle omløbende, kunstige skygger, meget naturligt forestillet på et lagen, ved en *Laterna Magica*, samt hørte 12 stykker spille ved en mekanisk machine“. Det er sikkert naturligt, at den slags optiske forlystelser blomstrede samtidig med at portræt-silhouetter kom på mode.

At det ikke altid gik stille af, når gøglere optrådte – bl.a. fordi både de og deres publikum irriterede de omkringboende – ser vi af et dagbogsnotat hos Schiønning fra 1. september 1781, hvor han fortæller, at en italiensk kunstner og taskenspiller fik „hug på et *Billiar* huus af *Lieutenant Staubenrauch* etc. hvorved pøblen samlede sig foran hans huus i stor mængde. Grev *Schulenburg* og *Moltke* blev ved den leylighed *arresteret* på Hovedvagten (på Kongens Nytorv) og forhører holdt i mængde etc.“

Vilde – eller i hvert fald eksotiske – dyr var man meget optaget af. I Frederiksberg have holdt kongen en tid en løve og senere et par strudse (der desværre brændte), ligesom Christian 7.s svoger, prins Karl af Hessen en tid havde en bjørn i sit palæ. Den slap imidlertid en dag ud på Ny Vestergade (dengang Wigandtsgade), hvor den mødte en ung mand, senere vajsenshusinspektør Jacob Gude, der i sine erindringer fortæller:

„næppe var jeg gået nogle skridt, førend jeg midt på gaden . . . blev noget vaer, som kom vankende, og strax så, at det var et dyr . . . Længe varede det ikke, førend jeg tydeligen så, at det var en stor bjørn. Vel havde jeg tilforn set bjørne, men dels havde disse kun været små, og da havde det været hos bjørnetrækkere, desuden magre og forsultede, og altid i lænker . . . Her kom nu en stor tyk bjørn, sig selv ganske overladt, mig, som var alene, lige i møde, et syn, som jeg på ingen måde kunne forklare mig. Strax opkom den tanke hos mig, at frygten for den, som man havde set fra vinduerne, holdt alle inde . . . Vende tilbage, hvor jeg kom fra, kunne ikke hjælpe, thi dersom bjørnen ville angribe mig, kunne den meget snart indhente mig. Jeg tog derfor den beslutning at fortsætte min gang . . . og lade som jeg ikke så den. Bjørnen stlytede mig også ganske gravitetsk forbi uden at bryde sig om mig, og da jeg havde stået lidt og set efter den, gik jeg ganske langsomt bag efter . . . og da den var gået ind ad Palaisets port til kalveboderne (d.v.s. Nationalmuseets





Vilde eller eksotiske dyr var folk meget optaget af. Havde man ikke lejlighed til at se dem i et menageri, måtte man nøjes med grupovækkende beretninger ledsaget af mere eller mindre fantasifulde aftegninger som dette af et bestie, der huserede i Frankrig, i provinsen Languedoc. Fastsættelsen af sted og tid for dets meriter gjorde historien troværdig. – Kgl. bibl.

nuværende hovedindgang til Frederiksholms Kanal), som altid stod åben, vendte jeg tilbage til mine forældres hus . . .“

Aber var man mere fortrolig med, men dog altid interesseret i fænomener som det, den da i Vordingborg bosatte Schiønning så den 26. oktober 1787: „Såe nogle påklædte abekatte ridende på hunde, en liden vogn som blev trukket af en stor hund, i hvilken var klæder til abekattene, og nogle kunstige (d.v.s. dresserede) hunde som fulgte med, komme fra færge stædet af, og holdt uden for vores vinduer – 5 a 6 Personer fulgte med, vare komne fra Nyborg, og vilde gjøre kunster med dem her i byen“. To dage senere lod Schiønning truppen hente til sit hus, hvor den optrådte om aftenen: „Abekattene dantzede først på mange måder med en stok som de snart lagde på skulderen, snart lagde den på nakke og kastede begge armene over den etc., gjorde store spring, og en hob kunster, den ene af dem var en *Markat* med en lang rumpe . . . Imidlertid sad alle hundene stille på deres vogn . . . Men da de bleve kaldede sprang de alle med et ned, og dantzede som en ordentlig *Engelsk* dantz eller dobbelt menuet med stor færdighed, som såe *curieux* ud . . .“

Den 6. november 1765 kunne man læse en lille notits i den københavnske Adresse-Avis: „Den bekjendte . . . kiempe Bernhard Gilli (egentlig Bernardo

Gigli) er nu ankommen her til staden, han blev målt i Helsingør og befunden at være 3 alen og 3 quarter høj efter dansk mål“. Han optrådte i København, men interessen for ham kunne nok ikke rigtig holde sig, thi den 9. december konstaterede Adresse-Avisen, at han i begyndelsen „lod sig see for 24 Sk., siden for 12 Sk. og nu tilsidst for 4 Sk.“, og at han den 8. december havde forladt København med Altona som mål. Undervejs besøgte han Odense, hvor han opholdt sig på Postgården og lod sig se for 12 skilling den første og 6 skilling den anden dag; derfra gik turen til Assens, hvor han dog kun blev set af 10–12 personer, og den 15. december fortsatte han så til Altona. Det var ingen succes. Alligevel glemte man ikke kæmpen, der med årene fik en sagnagtig glans, og af forældre blev brugt som bussemand for uartige børn. Og det har vel varet noget, før den vægter, der en aften så den 2,35 m høje mand tænde sin pibe ved en gadelygte, glemte den rædsel, det vakte hos ham. Peter Schiønning mindedes endnu Gigli, da han i 1803 så „dverginden mademoiselle Sibberin“ på Dyrehavsbakken.

I den litteratur, der frembragtes i det 18. århundredes slutning, indtager klubviserne en betydelig plads – og det er intet under, thi klublivet er et af de væsentligste træk i dagliglivet i sidste fjerdedel af århundredet, – i hvert fald indenfor borgerskabet. En del af klublivet er blevet behandlet i kapitlet om „Den honnête Ambition“, men vi skal dog her også se på visse sider af klubbernes virksomhed. – I vinhuse, værtshuse og kaffehuse samledes man – i de førstnævnte til drikke- og punschegilder, i de sidste til kortspil, avislæsning og kaffedrikning – og drøftede ting og sager, ofte begribeligvis litteratur og teater. I Neergaards kaffehus i Badstuestræde samledes en hel lille litterær klike, hvoriblandt teaterkritikeren Peder Rosenstand-Goiske og digteren W. H. F. Abrahamson, og herfra udgik flere af klubberne, bl.a. den navnkundige Drejers klub (stiftet 1775 af Jacob Drejer). I Juels kaffehus i Sværtegade samledes de unge nordmænd, og stiftede her under anførsel af bl.a. Niels Krog Bredal, Johan Herman Wessel og Claus Fasting i 1774 „Det norske litterære selskab“. Nogle udvandrede fra Drejers klub og dannede „Kongens klub“ (blandt stifterne var K. L. Rahbek). Og man kan endelig nævne „Det harmoniske selskab“, stiftet 1778, som udover bog- og avishold og konversation og baller også havde et filantropisk formål; blandt dets mere fremtrædende medlemmer var digteren J. E. Baggesen. Men iøvrigt talte hovedstaden snart mellem 30 og 40 klubber, hvis navne egentlig giver et ret præcist billede af tidsånden, som den var i denne den „sentimentale“ tidsalder, lige før og under den franske revolution: „Harmonien“, „Enighedsselskabet“, „Det venskabelige selskab“, „Den borgerlige klub“ o.s.v. – Men fra klubmiljøet udgik som sagt en litteraturgren,

som vel ikke endnu er helt glemt, nemlig viserne. De er i hele deres motivvalg ægte danske: Udtryk for fryden ved vinens og bordets glæder, for begejstring for det revolutionære i andre lande, men tillige for glæden over herhjemme at have det så godt, at sligt ikke her er nødvendigt – tværtimod: Danmark og den danske hygge og gemytlighed gør denne til den bedste af alle verdener. Endnu i vor tid kan vi glædes over det gode lune – dampende af vinånd – der udstråler fra viser som „Hvi rose I så vore fædre“ (Rahbek 1783), „At slyngler hæves til ærens top“ (Zetlitz 1787), „Nu bort med alskens politik“ (Rahbek f. 1789), og „Min søn, om du vil i verden frem, så buk“ (Abrahamson 1790). Og provinsbyerne fulgte hurtigt i hovedstadens spor – overalt blomstrede klublivet. Men klubben var kun for mænd.

En særlig side af dette klubliv dyrkedes i de dramatiske selskaber. Det første af arten er nok dilettantselskabet „Det skønnes muntre dyrkere“, stiftet i 1772, som sit navn til trods arbejdede særdeles alvorligt, – f. eks. afholdt man skrivelser for medlemmerne over dramatiske emner. Større betydning fik „Det dramatisk-litterære selskab“, populært kaldet „Borups selskab“ efter værten i det værtshus, hvor man holdt til; det var stiftet af Rahbek i 1780, og talte i årenes løb mange celebre medlemmer, bl.a. Oehlenschläger, brødrene Ørsted og den senere Sjællands biskop J. P. Mynster. Men navnlig i provinsen, hvor man kun havde få muligheder for at se teater – bortset fra hvad nogle enkelte tyske selskaber spillede, – fik de dramatiske selskaber betydning. Allerede i 1787 dannedes et sådant i Holbæk og fik eget hus. Den rige sundtoldsby Helsingør fik et dramatisk selskab i begyndelsen af 1790erne, – dets teaterbygning (nu flyttet til „Den gamle By“ i Århus) blev dog først opført i 1817. Og den 2. marts 1789 kunne man i „Fyens Stifts Journal“ læse følgende skrivelse fra Svendborg, dateret 28. februar:

„Vi læse så ofte i vore aviser de fornøielser som foregåe udenlands, med komedier, maskerader, hvorudi vi dog ingen deel kunne tage. Mere fornøieligt troer jeg det ville være, at berette noget desangående fra vort eget land, og fra den egn hvor vi nu i 3 år om vinteren, mestendeels et par gange om ugen, med gunstigt tilladelse have været tilskuere. Høivelbårne Hr. kammerherre v. Juell på Torsinge, hvis store indsigt og gode smag for det skønne, i almindelighed noksom er bekiendt, har med sin høie familie og andre liebhavere, for deres fornøielse, fundet for godt at oprette et dramatisk selskab, og til den ende indrettet et comedie-værelse med et theater, som på få alen nær er lige så stort som theatret i Kiøbenhavn, et parterre (d. v. s. tilskuerplads) til 3 a 400 personer, parquet og orchester, i alle henseender vel indrettet. Den 26de febr. blev opført syngestykket Bergknappen, og balletten Kiedelflikkeren og vaskerpigerne. Hr. kammerherren var så gracieux at tillade entree for enhver velklædt og med

## Klubber og dramatiske selskaber

billet forsynet person, og efter comedien en herlig maskerade, hvortil forud blev uddeelt entreebillets . . . Der var en overmåde talrig forsamling såvel fra Langeland, Fåborg, Nyborg, Svendborg, fra landet og flere stæder, som med en sand følelse af taknemmelighed toge deel i denne glæde . . . Maler hr. Lange i Fåborg er theatermaler, hans heldige pensel tildeler ham hans fortiente berømmelse . . . Hr. Lorentzen violoncellist, er kapelmester, og musikken til balletten Kiedelflikkeren og vaskerpigerne, som han har componeret, gjør ham megen ære“. Teatret var vist indrettet i Valdemarslot på Tåsinge.

Samme år startedes et dramatisk selskab i Odense under ledelse af den foretagsomme bogtrykker Iversen. Det gik imidlertid ind få år efter, da et tysk professionelt selskab etablerede sig i Odense, hvilket fik Iversen til i sit tidskrift „Almeennyttige samlinger“ at fare voldsomt ud i kritiker af tyskernes forestillinger. Tyskerne rejste og nye kom i stedet (bl.a. støttet af den fynske landadel), og i 1795 opførte et par af byens købmænd en stor teaterejendom, fra 1796 hjemsted for „Odense National Theater“; Odense Teaters historie skal ikke skrives her – kun skal det huskes, at bygningen var i brug til 1914. Med denne bygning opførelse og hvad der udgik fra den (bl.a. alle vore senere

J. H. Wessel var med til at stifte „Det norske litterære selskab“ i 1774, og snart var der i København mellem 30 og 40 klubber med sentimentale navne som „Harmonien“, „Enighedsselskabet“, „Det venlige selskab“ osv. Kendt var især „Drejers klub“ stiftet i 1775, „Kongens klub“ (1778), og „Det harmoniske selskab“ (1778). Man digtede til vinens og bordets glæder og kvinders pris. Kobberstikket her er en vignette fra Chr. Flensborgs drikkeviser: „O ædle punch, udvalgte drik“. – Kgl. bibl.



provinsscener) dannedes optakten til en væsentlig del af dansk kulturliv i det 19. århundrede.

De sidste årtier af det 18. århundrede var de skønne følelsers tid. På teatrene rørtes man over de ædle følelser i nationalhistoriske skuespil som „Frode og Fingal“ og „Gorm den Gamle“ og „Dyveke“, eller aktuelle stykker som „Høstgildet“ og „Peters bryllup“, hvor man kunne se velkendte naturegne på det smukkeste gengivet på scenen. Også naturfølelsen var en væsentlig del af de skønne følelser. Naturen talte til menneskene, og de formåede at få naturen til at tale. De mest velhavende havde naturligvis lettest adgang til denne herlige natur, fordi de havde deres godser og landsteder med haver, der nu – efter engelsk smag – indrettedes som et billede af den hele natur. Andre måtte drage i skoven, som rigtignok ikke kunne være veltalende på samme måde som haverne. Den var jo ikke anlagt som de. Nogle steder kunne man dog komme havekunsten nær og opleve dens underfulde virkninger. Der var parken ved Sorgenfri med det norske hus, og på vejen ud til Dyrehaven kunne man ved Sølyst se Schimmelmans herlige monument for den elskede hustru, Emilies kilde. En kildes rislende væld talte sit eget sprog, og grotten, hvori den sprang ud, var besjælet – måske endog beboet af en kildenymfe. I Emiliekilde-monumentet er da også indfældet en grotte. Omkring Kirsten Pils Kilde i Dyrehaven arrangeredes en grottelignende opbygning. Denne kildes tale overdøvedes rigtignok til tider noget af larmen fra kildeforlystelserne, men dem flyttede man lidt. Til gengæld blev disse forlystelser mere og mere omfattende og væsentlige.

Den 5. juli 1800 tog Peter Schiønning, der nu på sine gamle dage boede i Bagsværd, med sin kone og datter om eftermiddagen „til Dyrehaugen . . . som var i kildetiden, for at see de fremmede dyr der med meere. Såe i 3 værelser en stoer deel *Vox-Postürer*, hvor i blandt *Buonaparte*, hans kone og nogle venner . . . Såe og hos *Revalda* en stoer og deylig hviid *Cameel* eller *Dromeda* med en mægtig stoer og høy pukkel, dens anseende var venlig og indtagende . . . Såe og *Leonhardi* vilde dyr som vare det mærkværdigste af alt. 1) En stoer breedstribet kongelig tiger fra *Bengalen*, af en størrelse som endnu aldrig havde været at see i *Europa* . . . 2) En ung *Africansk* løve, hvis størrelse og skønhed sielden her var seet . . . 3) En spættet *Hyena* fra *Africa*. Den havde længere for- end bagfødder, lange ører, et næsten fiirkantet hoved, øynene lig en hunds og i samme stilling . . . Ingen er seet før af dette slags i *Europa*.“ Men man kunne også se pantomimer derude – et broget liv rørte sig – ganske som vi kender det fra Oehlenschlägers „Sanct Hansaften Spil“, der kun er to år yngre end Schiønnings dagbogsnotat. Og med nogle vers fra det gryende nittende århundrede tager vi afsked med det attende i et mødende kor af alt:

Allons! Allons! Courage! Courage! Courage!  
Skiønne Rariteter, Løier og Spas!  
Dyr fra Asia, Africa,  
Europa, Nyholland, America!  
Subtile Kunster!  
Magiske Dunster!  
Smukke damer, I komme tilpas;  
Som I spinde Hør, så spinde vi Glas;  
Som I dandse på den brede Jord,  
Saa dandse vi på den smalle Snor.  
Smagfulde Pantomimer!  
Peer Døver og Kirsten Kimer!  
Valdhorn og Violiner!  
Bajatser og Harlekiner!  
Kager og Apelsiner!  
Insecter og Prospector!  
Comedier og Tragedier!  
Nye Hegler og Karter!  
Tobaksdåser med Bonaparter!  
Fuglebure og Voxfigurer!  
Frederik af Preussen i egen Person!  
Piskebåndsjøden og Mendelssohn!  
Af Drikkevare  
En utallig Skare!  
Skynder jer bare!  
Skiønne Rariteter, Løier og Spas!  
Allons! Allons! Courage! Courage! Courage!

## LÆGEDOM

I 1777 var der flere praktiserende læger i København end i det øvrige land tilsammen. Provinsen havde 13 læger, København 21. Adskillige af hovedstadens læger var dog tilknyttet Universitetet og praktiserede ikke. Af bartskeerere (kirurger) fandtes i Danmark-Norge tilsammen 68 mestre, 107 svende og 28 drenge, medens antallet af militære kirurger var lidt større, nemlig 67 mestre, 136 svende og 17 drenge. Og så var der endda i løbet af 1700 årene sket meget store forbedringer af lægevæsenet, og man var begyndt at tale om overproduktion. Medens mange videnskabeligt uddannede læger nød stor anerkendelse i udlandet, var det så som så med tilliden til deres råd blandt den danske almue. I 1781 betroede sognepræsten i Ejerslev på Mors sig til kirkebogen: „Vi har ingen doktorer her på landet, som godt er . . . Gud bevare os allesammen, at vi ej kommer til at behøve eller bruge doktorer“! De få apoteker, der fandtes, havde vanskeligt ved at føde deres mand. Om Rønne apotek hed det således i 1793, at „afsætningen var ubetydelig formedelst almuens mistillid til medicinens virkning“. Bornholmerne havde ry for ikke alene at være fritænkere, men tillige vantro i medicinen. Niels Blicher i Vium ved Viborg hævdede i 1795, at blandt hans sognebørn var der kun 1 af 100 syge, som søgte hjælp hos de egentlige læger, resten brugte lægeråd, som på anden og tredie hånd opspurgtes omkring på egnen. Mistro til videnskaben betegnes som en af bøndernes fordomme. Den som ikke havde lært sin lægekunst eller videnskab metodisk, mente man udførte den bedst. Joachim Junge nævner i sit skrift om den nordsjællandske landalmue i 1798, at skønt regeringen havde sørget for udsendelse af distriktslæger, ville bønderne ikke rådføre sig med dem, da de ikke var af deres egne. Undertiden var patienterne slået halvt ihjel af huskure, inden lægen hentedes. Lægeråd var dyre og de nordsjællandske bønders ønsker om at blive helbredt lige så hurtigt, som de var blevet syge, kunne sjældent opfyldes. „Bonden går derfor kun langsomt til den kyndige læge, han forsøger først alle de husråd, som han kan opspørge fra tredie og fjerde hånd, og han giver på denne måde de lidende til pris for enhver“. Hjælp naturlige råd ikke, var vejen til de overtroiske midler ikke lang.

Under kvægstøgen, der midt i 1700 årene gjorde et stort indhug i landets kvægbestand, kom det til mange konflikter mellem bønderne og øvrigheden, da bønderne almindeligvis ikke forstod nødvendigheden af, at dyrene blev holdt isolerede af hensyn til smittefaren. Afholdelse af kvægmarkeder og handel med kvæg var

„Den Gud vil bevare, er uden fare“



Byldepesten i København i 1711 bortrev en tredjedel af byens befolkning. Myndighederne havde ganske vist bestemt, at breve, der afleveredes tirsdag og lørdag inden kl. 5 for at nå postvognen, forinden skulle ryges grundigt hjemme, og det gøttogs på selve posthuset i Købmagergade. Men det havde ikke hjulpet ret meget. De færreste respekterede dengang som senere i århundredet smittefaren. Thi „den Gud vil bevare, er uden fare“, sagde man. Både byldepesten og kvægpesten, der rasede i 1745, ebbede ud af sig selv. Mange både præster og lægfolk mente, at sådanne epidemier var en straf, Gud sendte over landet, og at de ikke kom videre, end Gud ville have. – Mandat af 27. august 1711, Kgl. bibl.

blevet forbudt, men ikke desto mindre tog denne for landet „meget skadelige og fordærlige handel i denne tid sådan overhånd, at mange løse og ledige bønderkarle, der kan have samlet sig nogle skillinger, nu rejser til Vendsyssel og andre steder omkring i landet, hvor den fordærlige kvægssyge grasserer, for der at købe køer og siden driver med dem her til Kalø amt, by fra by dem at forhandle, hvoraf intet andet kan ventes end at den ringe andel kvæg, som endnu her i amtet er i behold på ny igen bliver inficeret“.

Da kvægpesten rasede i Søndervøllum ved Tønder og byen søgtes afspærret fra omverdenen, sneg der sig om natten tiggere ind i byen, og folk tog imod dem. Formaning eller trusler var virkningsløse. „Værer barmhjertige, så skal Eder vederfares barmhjertighed“, lød det overalt. Det var i sig selv nok til, at man hverken ville eller kunne jage folk bort, som kom i Guds navn.

Byfogeden i Slangerup blev frosset ud af borgerskabet, da han søgte at overholde øvrighedens bud i anledning af kvægpesten. Dødt kvæg skulle straks ned-



graves, men alligevel var der folk, som lagde dyrene for deres hunde. Om borgere, som isolerede dyrene hed det: „Han vil skjule dem for Vorherre, men han finder dem nok“ eller „han vil skjule dem for fanden, men han finder dem nok“. Borgerkabet knurrede over alt forebyggende arbejde og mente, at når der blev opsat karantæneflag, var det alene for, at man ville hindre byens handel! Byfogeden fortæller om det genstridige borgerskab, at „lige så fast jeg lod sætte sygeflag om dagen lige så fast blev de afbrudt om natten. Endelig blev det sidste flag en nat med stangen afbrudt og opstillet for min forstuedør af form som en vippegalge, og som det om morgenen derpå var markedsdag, forsamlede sig nu en stor del mennesker for døren for at bese dette spektakel, og da pigen oplod døren, faldt narreriet ind i forstuen, hvorved skælmerne troede de havde forskaffet sig en ekstraordinær hævn imod byfogeden for hans blinde nidskhed“.

Det var en almindelig opfattelse blandt almuen, „at den Gud vil bevare, han er uden fare“. Denne indstilling hindrede mangen et helbredende eller forebyggende middel i at vinde indpas hos befolkningen. Sentensen blev bl. a. brugt af Slangेरups bønder, da de uden hensyntagen til faren for pestsmitte lod deres kvæg drive på græs sammen med de omliggende landsbyers kvægbesætninger. Men inden 14 dage var halvdelen af kvæget smittet og i færd med at dø.

Da pesten rasede i København i 1711 havde de færreste respekt for smitten, og beboerne tillod sig alt, som var forbudt. Det gjorde de under forudsætning af Guds absolutte forudbestemmelse, idet de sluttede, at et sted ikke kunne være farligt eller dødbringende, hvis man var forudbestemt til et længere liv. Da man lukkede kirkerne i forbindelse med isolering af kvægpestramte landsbyer, gav bl. a. sønderjyske bønder udtryk for stor jammer herover, idet kvægpesten var „den landestraf, som Gud af himlen har udsendt over os og andre på vort kvæg (og) som dog kommer så vidt, som Gud det vil have og ikke videre“. Det kan ikke undre, at denne indstilling blandt bønderne gav sig udslag i ringeagt for medicinen.

Var man endelig blevet overbevist om medicinens virkning, var der adskillige blandt almuen, som mente, at mængden og styrken af den indtagne medicin var ensbetydende med medicinens virkning. Jo større mængder, des bedre virkning. Joachim Junge fortæller om de nordsjællandske bønder, at de oftest brugte meget stærke lægemidler, og at de befandt sig vel ved midler, som måske ikke én blandt hundrede ville kunne udholde. Den senere velkendte Helsingeprester Jørgen Pedersen Friis fortæller i 1713 fra sine år på landet, at to bønder under en smitsom sygdom fik fat i en ikke ringe portion medicin. Den ene tømte medicinflasken i et eneste drag. Da lægen næste dag kom og spurgte den anden til helbredet, svarede han: „Ja, hos mig er sygdommen endnu herre, men jeg kan ikke tvivle på, at min

## *Koldfeber (Malaria) – Forkølelse og børnekopper*

nabo allerede er befriet for den, thi han havde en flaske til rådighed, som han, efter hvad jeg hører, har tømt til bunden . . . De andre ville ikke have medicin, det er sikkert nok, men så vidt jeg har hørt, tager de deres tilflugt til gamle kællingers galskaber“.

Sygdom og plage tilskrev man naturlige og unaturlige årsager samt Guds vrede. De alvorlige kvægstøpestidemier midt i 1700 årene opfattedes således af mange som Guds straf over mennesker, og ved særlige påbudte gudstjenester bad man om, at de syndefulde menigheder måtte gå fri for yderligere straf. Christian 6. indførte i 1746 en ekstraordinær faste-, bode- og bededag fredag efter første søndag efter helligtrekongersdag „formedelst den udi Danmark grasserende sygdom iblandt hornkvæget“.

Luften mente man, var årsag til mange sygdomme. „Stille og tåget vejrlig fører med sig den meste usundhed, som især grasserer om vår og efterhøst“, hed det f. eks. i 1743 fra Købelev og Vindeby sogne på Lolland. Om den såkaldte omgangssyge på Bornholm skrev Thurah i 1756, at svagheden formodentlig forårsagedes „ved de på denne årstid af jorden opstigende dunster, da hele naturen ligesom åbner sig igen, efter at vinterens kulde en så lang tid har holdt alle porer tilsluttede“. I 1743 mente man i Fredericia, at det som bidrog til borgernes sundhed var, at „bygningerne i staden er mestendel lave, kun et loft høje, gaderne derimod vide og brede, ja så lige i linie anlagte, at vinden og luften kan have fri fart igennem fra vold til vold“.

I lettere sygdomstilfælde var det mest almindeligt, at folk hjalp sig selv. Det skete ofte med yderst simple midler. Beboerne i Lime sogn i Salling følte sig i 1740erne ikke plaget af andre sygdomme end forkølelse. Herimod brugte de hverken urter eller plastre, men brændevin og peber, „hjælper dette intet, venter de den visse død“. Om bornholmerne hedder det i 1743, at de fra ungdommen var „opvante til arbejde og ved af ingen medicin at sige, men bruger gerne simple husmidler“. Etatsråd E. S. v. Holsten fortæller på samme tidspunkt fra Sydfyn, at den almindelige almue brugte egnens urter som lægemidler, idet disse husråd ofte var bedre end de bedste medikamenter.

En af de mest gængse sygdomme var forkølelse og koldfeber – malaria (kolde-syge, rystesyge, trediedagsfeber, kolden eller som den kaldtes på Bornholm rabben, stifmoderen eller bæstet, i Nordsjælland den onde ting). Imod koldesygen ordineredes kinabark, men dette middel brugtes almindeligvis ikke blandt almuen. Feber-sygdomme skulle svedes ud med simple, men ofte stærke midler. Brændevin var hovedbestanddelen heri. Fra Skads herred og Fanø skrev en præst i 1763, at almuen de fleste steder brugte „den næsten i alle sygdomme almindelige kur, brændevin og peber eller brændevin og øl; sker det nu, at sveden kommer til heraf

## *Koldfeber (Malaria) – Forkølelse og børnekopper*



Ville et barn ikke trives, men led af „skæver“ (rachitis), kunne man føre det nøgent gennem et hul i en græstørv på kirkegården eller gennem åbningen i et sammenvokset træ. Derved blev det født på ny og havde mulighed for at slippe for sygdommen. Fotografiet viser den såkaldte „Kludeeg“ i Lestrup skov syd for Fakse, gennem hvis langagtige hul utallige mennesker er krøbet for at blive sygdomme kvit. Som et synligt tegn brugte man at rive en stump af sine klæder og binde den på træets grene. Endnu da dette billede blev taget i 1947, hang der klude på træet. Jfr. H. P. Hansen: Primitiv Folkemedicin II, 1950. – Ax.S. fot., Nationalmuseet.

at bryde stærkt ud, er det godt tegn, og patienten gerne kommer sig, men fejler dette, som hos de fleste sker, bliver det ikkun værre, og da gribes til åreladen, hvor-til moxen (næsten) alle er vant. Er nu ikke for lang tid gået bort fra sygdommens begyndelse, finder den syge mestendel lindring og bedring, andet råd ved de fleste ikke“. På sine steder brugtes åreladen straks ved sygdommens udbrud og dernæst 2–3 gange klyster. „Imidlertid bruges til drikke vand af ærenpris og hyldeblomster, hvoraf patienten holdes i en bestandig damp. Dette er befundet så godt et husråd, at når i tide og rettelig er blevet taget i agt, er sygdommen borte efter 3 à 4 dage“.

Om behandling af forkølelse i Roslev og Rybjerg sogne i Salling skrev sognepræsten i 1743 kort og godt, at „den gemene mand overalt bruger brændevin og peber, som de indtager, derpå sveder og derefter befinder sig vel“. Imod kolde-sygen var hydесirup et almindeligt lægemiddel. Om de nordsjællandske bønder fortæller Joachim Junge, at de fra ungdommen er hærdet til at trodse de værste elementers indvirkning, men alligevel ikke slipper fri for febersygdomme – og det til trods for, at de „daglig kan indånde den friske luft uden at betale bompenge derfor“. Imod koldesygen benytter de deres sædvanlige universalmiddel, brændevin. Brændevinen forstærkes sædvanligvis ved 27 peberkorn, undertiden færre, men altid et ulige antal. En kone forsøgte skrappere midler efter godtfolks råd og prøvede at fordrive en hårdnakket koldesyge ved et par stødte smørurter, som blev lagt ved pulsen på hendes højre hånd. Blomsterne frembragte hurtigt en vable, som forårsagede en ulidelig svie. Feberen forlod konen, men hun blev svag og følte lamhed i armen.

Adskillige epidemier gik hen over landet, men ingen af så alvorlig karakter som pesten. Børnekopper grasserede mange steder. Sognepræsten til Hornum ved Aalborg Knud Ludvig Flechtner var en af dem, som havde denne svaghed tæt inde på livet. Han fortæller i juni 1743, at mange mennesker både voksne, unge og småbørn har været ynkeligt syge af de såkaldte „børnekopper, så mange har været blinde i mange dage. Somme er øjnene begyndt at bulne op og overdrages med hinde, og de elendige og ynkverdige mennesker har tit ikke kunnet opløfte hænderne fra steder, de lå på i nogle dage. Nogle af dem er hendøde, men nogle med meget brogede, arrede og opsvulmede ansigter (er) opkomne, og sjældent forsvinder samme græselige sygdom. Udi mit hus har 13 mennesker, gamle og unge, ligget meget elendige af samme sygdomme og 1 voksen datter, 21 år og 22 uger gammel, (er) i raseri død“.

Af svedemidler imod febersygdomme brugtes ikke alene brændevin med peber, men også brændevin tilsat alun, ingefær, bøssekrudt eller svovl. Brændevin, der havde trukket på malurt, syre, timian, kamille m. m. var også god at svede på.

Nr. Tulstrup-bonden Chr. Andersen gav i 1796 sin hustru hjortetaksspiritus, for at hun kunne svede på det efter længere tids sygdom.

De almindeligste lægeurter kendte og brugte vel nok de fleste. Niels Blicher fortæller i sin topografi over Vium sogn, at menigmand forstår at samle og tørre hyldeblomster, „for at bruge dem som the til at svede på i forkølelser. Hyldebær samler nogle for at koge sirup af“. Man klarede sig selv i det små med de mest elementære husråd.

En urtehave kunne være til gavn, men ellers hjalp man sig med markens og skovens planter. Kamille- og hyldeblomster brugtes ikke alene til the, men også til omslag. Da Nr. Tulstrup-bonden Chr. Andersens datter en dag i 1790 ville op efter nogen tids sygdom, var hendes kind hovnet stærkt op, og hun havde en voldsom hovedpine. Man lod en fattig mand, som kom på gården, samle kamilleblomster, og disse blev sammen med vand og hviden af et æg kogt i en potte med lukket låg. Blomsterne blev nu – så varme, de kunne tåles – lagt på hampeblår og brugt som omslag. Det stillede straks pinen, og hævelsen forsvandt efter nogen tid. Chr. Andersen skriver i sin dagbog 1787 om en anden form for omslag. Han havde gennem længere tid lidt af smerter i armen, men „bandt koskarn ved den, og det lindede gudskelov noget af smerten“. Jacob Gude fortæller fra sit barndomshjem i 1760ernes København, at hans moder selv vidste råd i ubetydelige upasseligheder, så læge og feltskærer tjente såre lidt hos familien. Moderen destillerede mavedråber og kogte salve, hvormed hun hjalp ikke alene husstanden, men også fremmede. Salven, som hun kaldte „den sorte“ var god imod bulne fingre og i alle tilfælde, hvor det kom an på at trække. „Den er noget langsom, men sikker“, plejede hun at sige.

Også i tilfælde af skørbug og vatersot gik man til urterne. I 1744 brugtes i Hids herred ved Silkeborg iris, rod af stolthenrik eller peberrod og grå sennep sat på ekstrakt imod vatersot. I Vilslev ved Ribe brugtes udpresset saft af irisrod imod samme svaghed. De nordsjællandske bønder helbredte vatersot med saft af friske hyldeblomster. Nogle fordrev sygdommen med et dekokt af øl og bukkeblade, et pund tørrede blade til tre pletter øl. Patienten indtog den bitre væske tre gange om dagen og skyllede ned med brændevin, som havde trukket på frisk rod af løvstikke.

Skørbug, som bl. a. befordredes ved for ensidig saltkost, forekom ret almindeligt. Den kureredes med bl. a. kokleare, bukkeblad, brøndgræs og veronica. – Bønderne i Viborg amt samlede i 1700 årene volverleje på græsklædte skråninger og kom håndfulde heraf i øl, som de drak, „når de mener sig indvortes kommen til skade, enten ved dybt fald eller under en vogn, da det og i en stærk sved og smerte læger på et par timers tid, men er de ej indvortes læderede, forvolder de megen smerte“.

Til udvortes skader brugtes saften af bl. a. røllike, vejbred og månerude. Marsk-

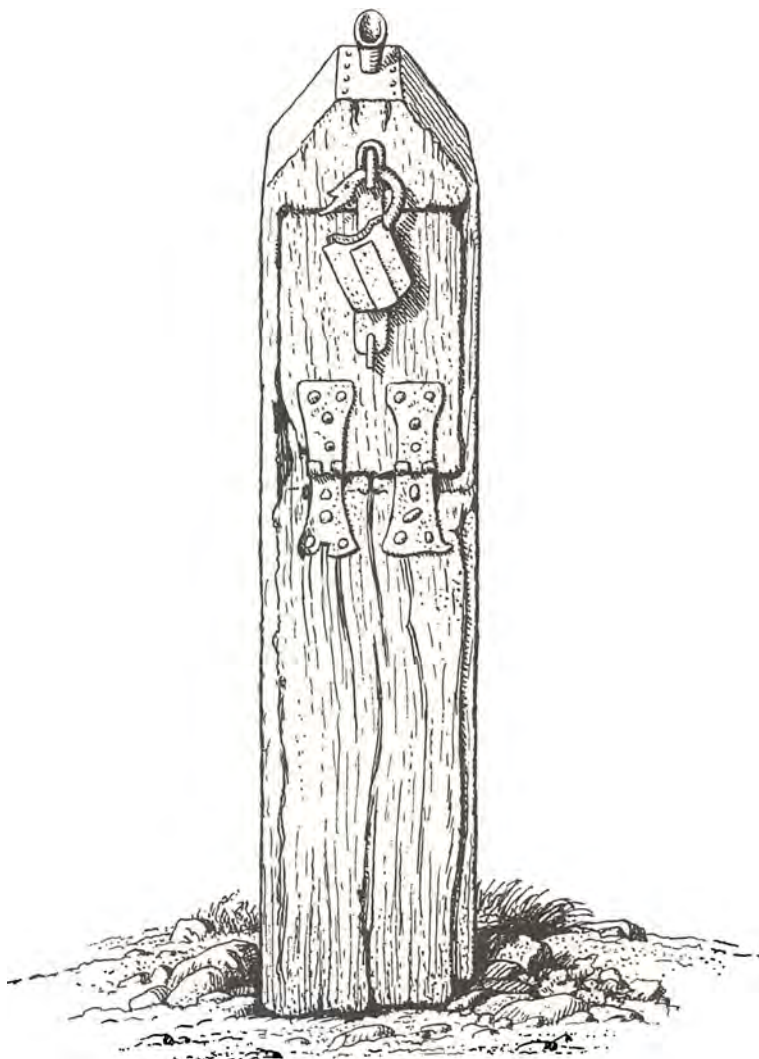
bønderne brugte syre tilberedt som salat mod „den gyldne åre“, hæmorrhoider. Svampen, som Viborg-egnens bønder kaldte ulvefis (*crepitis luci*), var et ypperligt blodstillende middel. Det var med blandt Vium-præsten Niels Blichers husråd og havde vist sin styrke, da sognefogeden sårede sig i foden med en økse.

Mange var plaget af udslet eller skab. Fra Bornholm hævdedes det i 1740erne, at der kun fandtes „ganske få mennesker, unge eller gamle, fornemme eller ringe“, der ikke havde været plaget af fnat. Joachim Junge fortæller fra Nordsjælland, at alle på landet havde lidt af udslet mindst én gang, og da man således snart troede, det var en nødvendighed at få det, gjorde man intet imod plagens videre udbredelse. „Denne ækle sygdom, som så meget befordres ved den fugtige luft i husene, ved mangel af renlighed hos nogle og ved en overdreven lidenskabelig attrå hos dem alle efter flæsk og afsky hos dem alle for vegetabilier, betager ofte bønderne deres sunde ansigtsfarve og hindrer dem ikke sjældent i deres vækst“.

Røllike kogt i vin var i marsken et ypperligt råd imod spoleorme. Sojer, der voksede i marskengene, lavede bønderne til med smør og sukker til spinat. Det var behageligt at spise og hjalp til madens fordøjelse. Imod modsot, maveonde, brugte den gemene mand i Salling at lade sig måle hos kloge folk, medens de bedre oplyste bønder samlede mos og kogte dette i mælk, som de drak.

Mange lægemidler fik ekstra kraft og betydning gennem kirken og dens velsignelse. Den hellige nadver var lægemiddel ikke blot for troen, men også for legemet. Pastor Bergendal, Fredericia, nævner i 1743, at i hans embedes første år kom der mange til ham og bad om tiloversbleven altervin i kalken, „for derved at sætte og fordrive sygdomme hos deres syge og sengeliggende venner“. Jørgen Friis fortæller i 1713, at når døende bønder modtog indviet vin, regnede de det som en sand amulet imod dødens magt. Erik Pontoppidan skrev i 1736 tilsvarende, at når enfoldige mennesker var syge, havde de hastværk med at nyde den hellige nadver. Den hellige nadver gav dem også svar på, om de skulle leve eller dø, thi kort tid derefter ville sygdommen „bryde sig“.

Mange medicinske folkeråd har deres rod i kirken og rækker langt tilbage i tid. Pastor Bergendal i Fredericia omtaler f. eks. i 1743 en gammel kone, som for en del år tilbage gik omkring på landet og læste remser over syge kreaturer for at helbrede dem. Hun brugte ordene: „Ave Marre bente stiche buller i bus“. Hun kendte ikke meningen bag disse ord, men udtalte dem blot. Betydningen er denne: „Ave Maria, benedicta in mulieribus“ (hil være dig, Maria, du velsignede blandt kvinder). – Erik Pontoppidan refererer i 1736 en historie om en tjenestepige, som havde fået præstelatin galt i munden. Præsten, hos hvem hun tjente, havde længe været fængslet til sygelejet, men da det begyndte at gå bedre, fremsagde han ofte i forbindelse med de daglige bønner nogle ord fra Davids salmer: „Castigasti me,



I Store Bøgeskov, Gyrstinge sogn ved Sorø, var der to hellige kilder, hvoraf den ene endnu påvises. Syge valfartede hertil, drak af det helbredende vand, badede sig deri og førte noget af det hjem i flasker. Og en gang om året i valfartstiden holdtes der her som ved andre helligkilder et „kilde-marked“. Denne folkeforlystelse holdtes vedlige helt frem mod vor tid. Kildeblokken, hvori de valfartende lagde penge, som præsten kunne uddele til andre nødlidende, findes nu i Sorø amts museum. – Tegnet af Aage Jørgensen i „Brønd og Vand“, 1966.

sed non in mortem tradidisti me“ (du tugtede mig vel, men du gav mig ikke i døden). Tjenestepigen tilegnede sig præstens heldbringende middel og gentog ofte sentensen for sig selv og andre. Det blev i hendes mund til: „Castigist, castigast, mordist mordast“.

1700 årenes præster kendte til andre gode råd for syge, som tog kristendommen eller kirken forfængelig. Mod tunghørighed kunne man f. eks. anvende kirkebly i ørenringe. Derfor, skriver Joachim Junge, er blytaget på så mange nordsjællandske våbenhuse hakket i stykker! – Den, der blev bidt af en gal hund, kom sig, dersom han lod sig brænde med en gloende kirkenøgle, indviet jord fra kirkegården drysset i sengeklæderne fremmede den syges ro, juleaske drysset på kreaturerne gav-nede lusset kvæg osv.

En tjenestepige havde brugt alle naturlige midler mod tandpine, da hun om-sider blev henvist til en signekone, som kunne døve tænderne. Hun gennemgik kuren for 2 skilling og følte sig godt hjulpen. Bagefter erindrede hun kun, at der i remsen var blevet nævnt noget om Jesus Christus Guds søn. – De fleste remser og formler imod sygdom stammede fra ældre tiders kristendomsopfattelse. Mange endte i faderens, sønnens og den helligånds navn. Følgende formel, der fremsagdes for at stille blod, blev omkring 1785 nedskrevet af Casper Pedersen, Højbjerg: „Lang ginus stak Jesus i hans Hiærte – der af lindres al din Smærte – i 3 foldig-heds Navn“. Samme situation skildres i en anden jydsk formel fra 1700 årene: „Longdinus tog Spydet, stak Christus i sin vinstre Siide paa Kaarset. Da sagde Christus til Longdinus: Stik Spydet til Jorden, stil Blodet, det bliver til Saar. I treenige G: Navn etc: Amen“.

Visse lidelser helbredtes bedst i kirken under gudstjenesten. Fjerde søndag efter påske 1766 havde pastor Gutfeld til Tirslund i Sønderjylland netop vendt sig om til alteret, og de første altergæster havde indfundet sig, da han hørte en usædvanlig hvisken og mumlen bag sig, som blev stadig stærkere: „Jøsses, Jøsses“. Da han drejede hovedet, så han til sin største „angst og forfærdelse en dreng af omtrent 14 års alder splitternøgen, som kaster sin hånd et par gange på alteret og hastigt udsiger disse ord: „Jeg kan ikke ligge tør, jeg kan ikke ligge tør“. Drengen løb derefter på plads i kirken og klædte sig på, hvorefter han forsvandt sammen med en voksen kvinde. Da præsten råbte til menigheden, hvorfor den tillod, at slig en ugudelig karl kom og forstyrrede andagten, svarede en af altergæsterne: „Hr. Vater! Han skal ikke alterere sig derover, det er ikkun en dreng, som ikke kan ligge tør om natten og derfor har brugt dette råd; det er set ligeså tilforn med en i Hellevad kirke“. Lignende episoder fandt sted i andre kirker, bl. a. omkring 1720 i Frelsers kirke på Christianshavn under morgengudstjenesten og midt i 1700 årene i Tise og Hørning kirker. I Hørning tabte præst og degn ganske mælet, da de så „et tykt, fedt og ganske hvidt fruentimmer løbe lige til alteret“ og tre gange sige:



„Jeg pisser under mig“. Menigheden bukkede hovederne ned i stolene undtagen en gammel mand, der råbte: „Gak bort og gør det ikke mere“. Det holdtes for synd at hindre et menneske i den slags handlinger, men øvrigheden kunne ikke tolerere dem. Da en 13 årig pige i 1783 søgte helbredelse i Kimmerslev kirke på Midsjælland for ufrivillig vandladning, fik hun fængsel på vand og brød i 4 dage, medens kvinden, der havde tilskyndet hende til at bruge midlet – der i øvrigt viste sig virkningsfuldt – fik 14 dages fængsel på vand og brød.

Valfarterne omkring midsommer til de mange hellige kilder koncentreredes i slutningen af 1700 årene til enkelte landskendte helligkilder. Helligdommens kilde i Rø sogn på Bornholm rostes for sit klare og velsmagende vand og omtales i 1743 som et rundt hul, så stort, at en karl kunne stå deri. I en skål, som stod i kilden samledes penge til Rø kirke. „I forrige tider blev denne kilde om foråret meget frekventeret, men nu omstunder ikkun lidet“. En hulbøg i Ravnsnæs ved Sjølsø tjente hvert år omkring St. Hans som helbredelseskilde for koldfeberpatienter, men bogen blæste om i 1737, og kilden, som må have bestået af regnvand, forsvandt.

Helligkilden på Haraldskær hovedgård mark ved Vejle var i 1746 omgærdet med et fast rækværk, og ved dens side fandtes en blok med jernbeslag, bøsse og lås. Mange syge, unge og gamle af begge køn, besøgte kilden hvert år omkring Valborg og St. Hans. De vaskede sig i kildevandet, drak det og førte det hjem „i bouteiller og krukker til kur og læge for deres svaghed“. Vest for Giver kirke i Himmerland fandtes en kilde, „hvor mange mennesker, som har været med en og anden bræk belagt“ er blevet helbredt. Blandt disse var en vanfør datter af Therkel Nielsen i Gistrup, som gik ved krykker. St. Hans aften 1739 kørte faderen hende til kilden, og hun blev helbredt, lagde sine krykker ved vældet og gik hjem. – På Sjælland hørte Helene kilde ved Tisvilde strand, Vartovs kilde ved Strandvejen og Kirsten Pils kilde i Dyrehaven til de kendteste. Medens Vartovs kilde og kilde-marked sygnede hen, udviklede kildedyrkelsen ved Kirsten Pils kilde sig til en folkeforlystelse.

Med den store lægemangel i provinsen kan det ikke undre, at mange søgte at hjælpe sig selv i sygdom og plage. Blandt adelen og de højere stænder var interessen for lægebøger særlig stor. Man skrev hinandens bøger og receptsamlinger af, citerede trykte kilder såvel som mundtlig tradition, og resultatet blev en broget samling af alverdens lægeråd. Midler, som man selv havde prøvet og fundet velgørende, fik en ekstra anmærkning i bogen. Justitsråd H. C. Helverskov til Irup i Ty lavede sin lægebog omkring 1720. Den indeholdt råd på dansk, tysk, fransk, latin og hollandsk. Foruden fra de trykte kilder hentede han sine råd hos præster og bisper, bønder og håndværksfolk. Justitsråd Helverskovs mundtlige kilder stammede bl. a. fra Christen Blytækker, fru Cornelia Bickers til Vestervig kloster, apo-

teker Crabidel i Holstebro, Inger i Bollumsgård, Chr. Jacobsen, skibsmand af Frederiksstad, biskop Laurids Thura i Ribe, oberst v. Bassen til Tanderup med flere.

Lægebøgerne indeholdt ikke alene naturlige helbredelsesmidler, men særdeles mange lægeråd spillede på det mystiske og virkede snarere i kraft af, at man troede på dem end på grund af deres medicinske sammensætning. I en almanak fra 1757 findes f. eks. indført følgende optegnelse: „Blev jeg i Jesu velsignede navn åreladt i Lyngby ved København således: Først blev i haven opsøgt en ung risbøg, deri blev med et stort bor boret et hul lige til marven. Deri blev stoppet en klud dyppet i det varme blod og straks derpå sat en told i hullet, som sluttede tæt. Derefter med podevoks uden til gjort ganske tæt. Denne kur blev mig rådet af hs. excell. hr. geheimeråd og overjægermester Gram, og skal være tjenl. for et svagt bryst“. – Et andet håndskrift fra omkring 1750 giver råd for folk, der ikke kunne holde deres vand. De skulle gå ud i marken til en træbro og bore hul i en planke, hvorigennem de skulle lade vandet. Hullet måtte lukkes igen med en nagle, og „det forstår sig selv, det skal ske tiende. Det var godt, var kvindemennesket mø, thi jo mindre der spildtes, jo vissere rådet“.

Når husrådene var opbrugt, måtte man søge til egnens kloge mænd eller koner. Det var sjældent, at man ofrede en rejse til en fjerntboende læge, og det skete kun i yderste nød. De kloge folk brugte mange naturlige lægeråd, men kombinerede dem ofte med handlinger og remser, hvis indhold i det mindste præsterne ikke kunne gå ind for. De er djævelens redskaber, siger Erik Pontoppidan, „han undser sig ikke ved at rane Guds højhellige navn til de slemme gamle koners skarnstykker, som er i hans tjeneste. Thi disse landeplager og carnailer, denne menneskeheds bærmepåkalder meget ofte i deres djævlebesværgelser og trylleformer Den hellige treenighed, i hvis navn de afskyeligste ting på trolddom begyndes og endes, hvad enten de kurerer mennesker eller kvæg“.

De kloge folk spændte vidt og omfattede alle befolkningslag fra præster og degne til bønder og husmandsfolk. På Ribe-egnen var der endnu i sidste halvdel af 1700 årene et par præster, „som kurerede folk efter en kuriøs bog kaldet die Dreckapotheke og kurerede med held, så bonden gik hellere til dem, end til den meget kyndige og duelige stiftsfysikus i Ribe. Det gejstlige doktorsalær for heldig kur betaltes i øvrigt aldrig i penge, men in natura med æg, kyllinger osv.“ Degnen på Løjt, Hans Michelsen, havde bedre søgning af patienter end fysikus i Åbenrå, hvilket var medvirkende til, at degnens virksomhed blev forbudt. 42 mænd i Løjt sogn erklærede, at fysikus var „lidet berømt for sin dygtighed i lægevirksomhed“, hvorimod Michelsen havde kureret alle sine patienter og i tilfælde af alvorlig sygdom havde henvist til lærde doktorer, bl. a. dr. Anchersen i Ribe.

Rundt omkring i landsbyerne sad folk, som havde ry for at kunne årelade, sætte i led, signe, måle, læge hugsår og stille blodet blot ved at se ind i såret etc.

Niels Blicher fortæller fra Vium, at mange søgte til en „vis ellers vittig og klog mestersnedker i nabosognet, at han skal signe en bulden finger, en forarmet ko eller en fortrådt hest. Uden betænkning læser han frisk væk – og at det sikkert hjalp – tror begge af hjertens grund“. Når kvæget blev sygt, fortæller Joachim Junge fra Nordsjælland, sendtes der straks bud efter en „kodoktorinde. Hun falder på knæ for den, læser, korsor og signer og måler den . . . Ved en magisk hestekur har jeg selv set, hvordan den kloge kone rullede et dobbelt sammenlagt mandsstrømpebånd op om en foldekniv og lod den efter nogen hokus pokus løbe ned med båndet på jorden“.

Den 5. september 1794 udkom en forordning angående straf for kvaksalveri. Denne stemplede al folkelig kirurgisk virksomhed som ulovlig. Forordningen gav dog mulighed for, at collegium medicum kunne give dispensation i særlige tilfælde, og flere kloge folk fik da også tilladelse til fortsat at drive deres praksis. Det var i mange tilfælde præsterne, der gik i spidsen med anbefaling af de lokale kvaksalvere.

Behandling af udvortes skader var fra gammel tid lagt i hænderne på bartskeererne (kirurgerne), medens lægerne indtil 1774 havde privilegium på at helbrede indvortes sygdomme. I praksis tog man det dog ikke så nøje, med mindre man da blev anklaget for at gøre indpas i andres næring. Bartskeererne holdt ligesom garnisonernes feltskærerere til i de større byer, hvor der var størst mulighed for at blive konsulteret. Enkelte boede på landet, som for eksempel tyboen Mads Lauritzen i Vang, der var en af 1700 årenes kendteste benbrudslæger og bartskeerere. Mads Lauritzen modtog patienter helt fra Norge, som tyboerne gennem skudehandelen havde nære forbindelser med.

Af de 443 bartskeerere, der i perioden 1738–1785 blev eksamineret i København, var kun omkring de 100 født i kongeriget. Ca. 100 var fra Tyskland, 100 fra hertugdømmerne, 30 fra Norge og 10 fra andre lande, medens der savnes oplysning om i alt 130 bartskeereres herkomst. – I 1720 fandtes der 3 bartskeerere i Århus og 2 i Horsens. Det var dog for meget til den lille bys betjening, hvorfor bartskeererne her hverken kunne holde svend eller drenge. Randers var godt forsynet med 3 bartskeerere, medens Grenå ingen havde. Ville nogen nedsætte sig og „stræbe at vinde folks yndest ved sine meritter“, antog byfogeden nok, det skulle lykkes, hvorimod han ikke kunne „forsikre om noget vist brød“. I Ebeltoft var en bartskeerer, der havde gjort tjeneste i flåden i 3 år, men som ellers havde et slet rygte, bl. a. for gentagne gange at have syndet imod det syvende bud. Skanderborg betjentes af en fattig „gesel“ fra Roskilde, som „ej kan fortjene brødet her i byen, hvorfor han løber ud på landet at årelade etc.“. Den tidligere bartskeerer måtte af mangel på næring forlade byen.

Bartskærerne havde mange konkurrenter. Hærens feltskærere og flådens skibskirurger var blandt de vigtigere, og afskedigede militære spillede i det hele taget en stor rolle inden for standen. Bartskæreren i Horsens, Chr. von Grønningen, klagede i 1728 over, at han havde tre fuskere at kæmpe imod. De to var fattige gemene mennesker, som han fandt, det ville være synd at bortdrive, blot de nøjedes med at barbere og undlod at tage patienter. Den tredje var en parykmager, som holdt barbersvend og havde byens fornemste folk at barbere. Parykmageren ejede tre huse og drev købmandsskab og agerbrug, så ham mente von Grønningen nok, byen kunne undvære i bartskærerfaget. – Da Johan Frederik Wolff i 1744 efter 23 års virke som stadskirurg i Randers på opfordring flyttede til Grenå fandt han en praktiserende skræddersvend, som havde slået sig på bartskærerhåndværket og tog patienter i kur såvel indenbys som udenbys fra. W. Hansen Steinwinkel, der i 1710 tog borgerskab i Århus for at ernære sig af „kirurgi- og bartskærerkunsten“ følte sig skadet af Gunder Laursdatter, der mængede sig i kirurgien og kurerede folk. Ved et magistratsmøde klagede han så højlydt herover, at han blev vist døren og sat i byens arresthus.

Rundt omkring i sognene sad brokskærere, der ikke gik af vejen for at rejse ud og skære for brok. Herved skadede de bartskærerne i deres næring. En af dem, der gjorde ophævelse herover var bartskæreren i Varde, Johan Møller. Han førte i begyndelsen af 1700 årene en lang række retssager imod indtrængende i faget, bl. a. imod broksnider Jep Jepsen i Vilslev, der udstrakte sin brokskærervirksomhed helt til Ål og Bork. Endnu i 1792 advares der imod svinesnidere, der rejste omkring og lemlæstede et betydeligt antal mennesker under foregivende af at skære dem for brok. Det var især børn, det gik ud over.

Adskillige specialister inden for kirurgien rejste fra marked til marked og udfoldede her deres evner som operatører, stærstikkere, tandlæger m. m. Mange var udlændinge og drev tillige en omfattende medikamenthandel. Hvor deres operationer lykkedes, sørgede de for at få attest, der kunne fremvises i næste by som bevis på deres færdigheder. Okulist, sten- og broksnider Kaspar Drewitz, der i 1718 søgte om tilladelse til at operere i København, fremviste attester for godt arbejde fra Femern, Rostock, Viborg, Kalundborg, Haderslev og Tønder. Han fik tilladelsen, dog med det ret usædvanlige forbehold, at han ikke måtte uddele trykte reklamesedler, som så mange før ham. – Når for eksempel okulisten Johannes Schneider, der stammede fra Mecklenburg, i slutningen af 1700 årene kom frem i landet, opslug han sedler om sine færdigheder. Hans fornemste virksomhed var at stikke stær, men herudover „forstår han at tage alle afbrokne stumpede tænder og rødder, som af uerfarne er blevet fordærvet, uden besynderlige smerter, og i den største besvindighed, ud af munden“. Han rensede og plomberede tænder, solgte tandbalsam og tandpulver og forhandlede et udvortes vidundermiddel mod



J. Wiedewelts tegning af barberen i Stenløse. – Medicinsk-historisk museum.

orm hos ung og gammel. „Hvem som holder noget af sine børn, vil betjene sig af denne kunst. For børn af 2 til 6 år koster portionen 1 mark“. – Han havde også et plaster for ligtorne. „Den hårde skind bliver afskåret, hver anden dag et frisk plaster pålagt, og med største forundring kan man se dem forsvinde“ etc. Johannes Schneiders reklameseddel giver også konkurrenterne et ord med på vejen: „Det højstærede publikum tjener herved til efterretning: at de ikke må tro, at dette er en af de falske sedler, som slige kvaksalvere trænger folk på for at blive deres forfalskede varer løs. Når sådanne karle har tjent et år hos en fornuftig kunstner og har set en operation, så rejser de straks omkring, giver sig ud for operatører og søger at bedrage publikum. Jeg beder derom, De vil gøre en forskel mellem en lært privilegeret operatør og en landstryger, som kun løber folk i huset for at bedrage dem“.

Skarprettere og efter dem deres enker havde ofte lægepraksis. Åbenrås skarpretter, Röseler, hævdede i 1783, at han nok havde lige så meget kendskab til kirurgi som byens kirurger, eftersom det var vigtigt for en skarpretter at kende legemsopbygningen og lemmernes indbyrdes forbindelse. De, som underkastedes pinligt forhør skulle jo ikke gerne miste brugen af deres lemmer. Röseler fik tilladelse til at helbrede arm- og benbrud samt forvridninger, men intet herudover. Skarpretterne i Odense og København var også virksomme inden for medicinen, og i 1754 fik Roskilde-bøddlen Chr. Puhane lov at kurere for arm- og benbrud samt åbne sår, da man fandt, at han hidtil havde behandlet patienterne „upåklageligt og forsvarlig“. Skarpretteren i Nykøbing Falster gjorde i 1746 fordring for 15 rigsdaler i en skomagers bo for medikamenter og kur, han havde anvendt på skomagerens slette ben. Som betaling testamenterede enken skarpretteren alt, hvad hun ejede og havde, mod at han gav hende underhold og bekostede hendes begravelse.

Bartskærerne eller kirurgerne var håndværkere under laugsordningen, og først i slutningen af 1700-årene udskiltes kirurgstanden af barbererne. Medens lægerne havde gået i latinskole inden deres uddannelse på universitetet, havde kirurgerne blot en nødtørftig børnelærdom at støtte sig til, og deres praktiske uddannelse fandt sted i det daglige på barberstuen under mester.

På initiativ af bartskæreren Simon Crüger, der i 1731 vendte hjem fra et studieophold i Paris, oprettedes i 1736 bartskærernes eget undervisningsanstalt „Amphitheatrum-anatomico-chirurgicum“, der var uafhængig af universitetet. Crüger blev samtidig generaldirektør for kirurgien og al kirurgisk undervisning. I det amphitheatralske opbyggede lokale, der rummede plads til omkring 200 tilhørere, underviste Crüger fire dage om ugen og uddannede i løbet af en 24-års periode 106 unge kirurger. Forelæsningerne bestod i oplæsning af kirurgiske skrifter, medens

## Akademisk uddannede kirurger



Stærstikkeren eller okulisten anbragte sin patient på en stol. En medhjælper stillede sig bagved og holdt hans hoved fast. Okulisten kunne nu siddende på en stol foran patienten føre sine instrumenter ind i øjet (fig. 1). På fig. 14 ses nålens spids bag pupillen, hvorefter stæren kan trykkes ud. Fig. 15, 16 og 18 viser fjernelse af hinder og andre gevækster fra øjet. Fig. 17 er en hage, der bruges til at fjerne samme. – Stik tab. XII i L. Heisters „Chirurgie“, Nürnberg 1724. Bogen har tilhørt J. Murer, Odense, fra 1760erne og er gået i arv til hans efterslægt. Medicinsk-historisk museum.

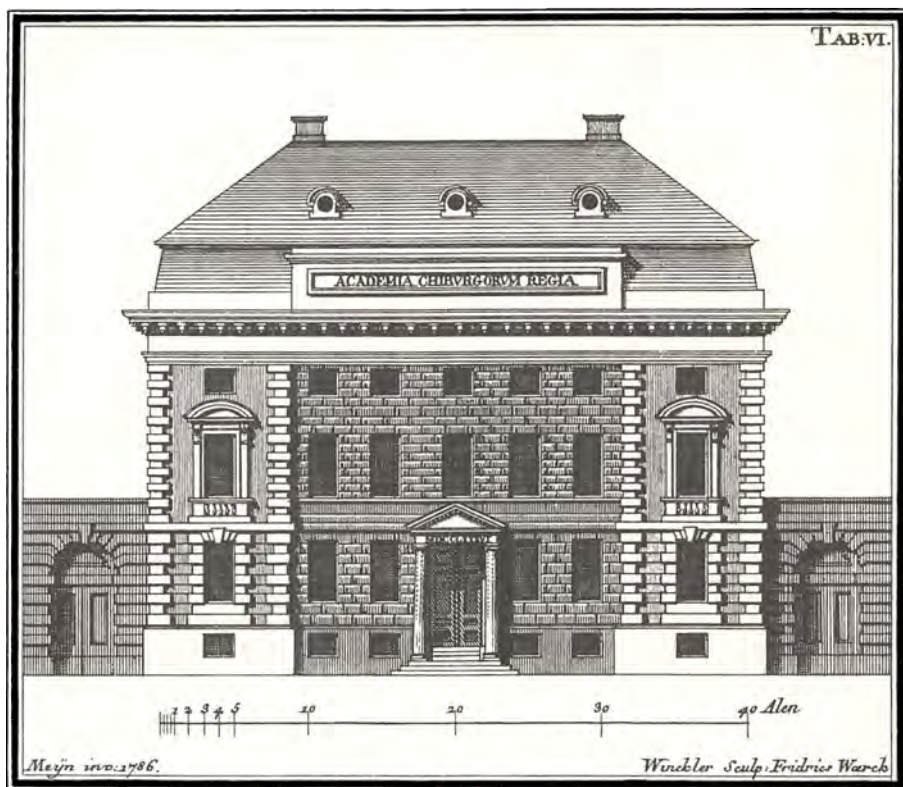
egentlige øvelser blot fandt sted for anatomiens og operationernes vedkommende. Her bestod undervisningsmaterialet „dels af delinkventer, som straffes på livet, dels af Bremerholms og Citadellets afdøde fanger.“ I 1744 aflastedes Simon Crüger for en del af undervisningen, idet fire af de ældste og dygtigste elever blev undervisningsassistenter hos ham. Forholdet til lægerne var ikke godt, og kløften mellem medicinere og kirurger uddybedes i takt med den kirurgiske undervisnings fremgang. Da bartskeerlauget skulle af med afgifter ved indskrivning af drenge og svende på Amphi-teatrum-anatomico-chirurgicum, kom undervisningsanstalten delvis i miskredit hos bartskeererne; men det varede dog ikke længe, inden man indså fordelene ved den systematiske og efter forholdene ret avancerede kirurgiske undervisning.

Med kirurgiens vækst fulgte i 1785 en reorganisation af undervisningen, hvorefter „Det kongelige kirurgiske akademi“ opførtes. Undervisningen her tog alene sigte på at uddanne folk til kirurgiske poster, og den gamle samhörighed med bartskeererkunsten som håndværk ophørte. Barberlaugets eneret omfattede heretter kun barbering, dog måtte barbererne fortsat give sig af med „at årelade, trække tænder ud og sætte klyster“. Eksamen ved det kirurgiske akademi gav kirurgerne ret til fri udøvelse af kirurgisk og medicinsk virksomhed. Siden 1774 havde de haft tilladelse til at befatte sig med indvortes sygdomme, hvis de havde bestået tillægseksamen ved det medicinske fakultet. Med oprettelsen af kirurgisk akademi blev alle ydre skel mellem kirurger og medicinere ophævet; forholdet mellem de to stænder udjævnedes dog ikke hermed.

Tilgangen til den forbedrede kirurguddannelse muliggjorde en større dækning af landet med kvalificerede distriktskirurger. I tidsperioden 1773–91 oprettedes der således i kongeriget over 40 distriktskirurgiater, ligesom flere godser havde ansat kirurger. Distriktskirurgerne måtte ikke nægte nogen behandling, og hospitals- og almisselemmer skulle betjenes gratis. Yderligere „skal de nøjes med en tålelig betaling for deres kure, således må de for en kirurgisk kur blandt almuen, som kan vare 6 à 8 uger, ej forlange mere end 6 rigsdaler“, som det anføres i instruksen for de fire distriktskirurger i Viborg stift.

Distriktskirurgordningen var et stort fremskridt for lægevesenet i købstæderne, i landdistrikterne betød det, at man fik kortere vej til læge. Dette var betydningsfuldt i sig selv. Da man i Viborg stift i 1782 søgte at få gennemført en distriktskirurgordning, fremhævedes netop det uheldige i de ofte meget store afstande til lægerne: „En hastig hjælp er i et og andet tilfælde så ofte fornøden, og mange sætter livet til, som kunne være reddet, når en fornuftig læge eller kirurg havde været ved hånden eller i nærværelsen. Det er desuden vanskeligt og næsten umuligt for den fattige almue at få sådan en mand hentet 3, 4 à 5 mil borte i et andet stift og befordret tilbage igen (en bekostning, som deres formue ikke tillader), og





Allerede i 1736 havde man opført et kirurgisk „teater“ med amfiteatralse tilskuerpladser i København. Det afløstes i 1787 af „Academia Chirurgorum Regia“ (det kgl. kirurgiske akademi) i Bredgade – nu Medicinsk-historisk museum. Det fik tre professorer samt en lektor i kemi og nogle reservekirurger. Først i 1842 indlemmedes det i Universitetet. Bygningen er tegnet af arkitekten P. Meyn og indeholder ligesom sin forgænger en amfiteatral forelæsningsal, hvor dissektioner kunne demonstreres. – Stik af Winckler, Medicinsk-historisk museum.

når han da endelig kommer til den syge omsider, er det ofte for sildig og hans nærværelse til ingen nytte“.

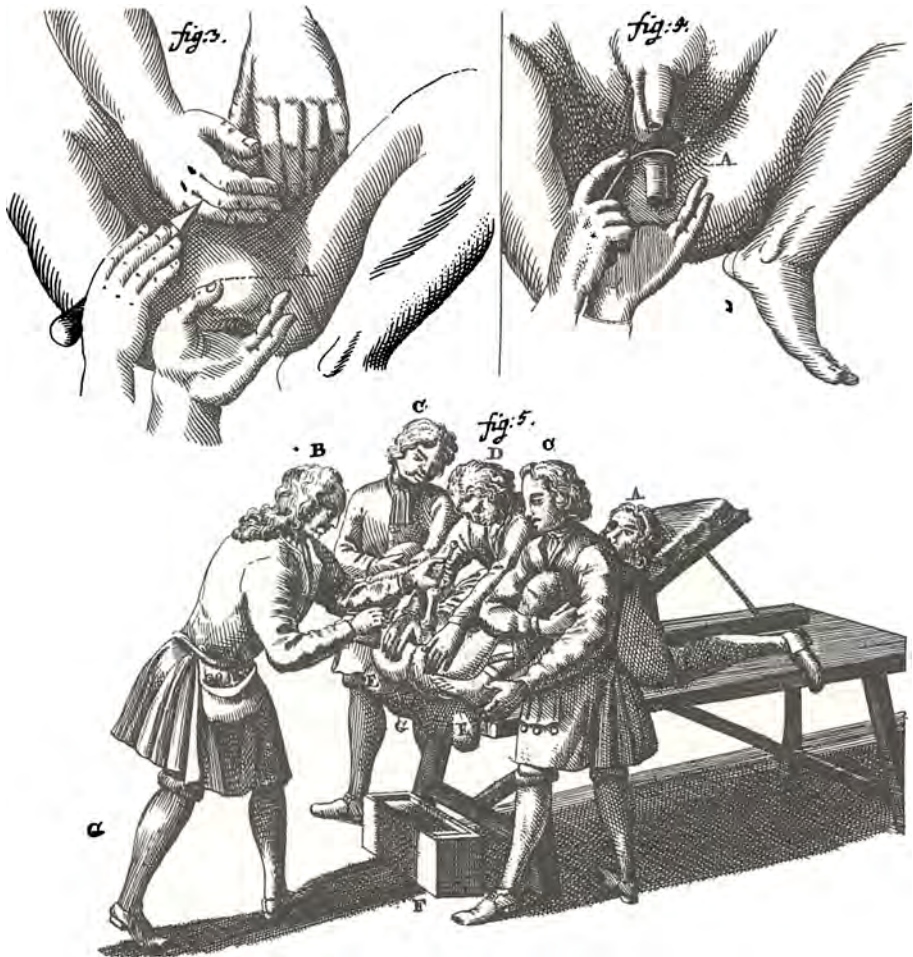
I garnisonsbyerne praktiserede sidst i 1700 årene et stort antal feltskærere ikke alene for hærens personel, men også for private. Da der i 1781 var venerisk syge i Tinbæk ved Viborg, tilkaldte herskabet feltskæreren Østerild, som dog ikke kunne magte sagen. I stedet måtte man konsultere „en person ved navn Cramer boende på Alheden“, som i en del år med held havde „kureret mange mennesker for denne svaghed og har endnu i denne tid mange under kur“. Da Nr. Tulstrupbonden Chr. Andersens datter Karen i 1786 havde fået stærke smerter i låret, søgte man først en klog kone i Randers, „som lærte hende at smøre sig i spækolie

for 4 sk. og senesalve for 1 sk., som skulle komme senerne til rette“. Det var dog ingen særlig god kur, da hun efter at have brugt „det smørelse 2de gange blev så ringe af det, så hun neppe kunne gå“. Et par dage senere gik faderen så til Viborg for at få råd hos feltskærer Svend Østerrige. Hans råd gik ud på, at de skulle koge en god håndfuld tørre hyldeblomster i en potte vand, og når det var afkogt blande det med en halv potte ung vin. Det viste sig at være et udvortes godt middel, som snart stillede uroen. Samme feltskærer behandlede i 1789 familien for halssyge, han ordinerede vineddike halvt blandet med vand til indvortes brug, årelod dem, fik dem til at tage våde omslag om halsen og lod dem binde surdej blandet med eddike under fødderne.

Til betjening af befolkningen uden for København fandtes på Christian 6.s tid mindre end 10 videnskabelig uddannede læger. Flere provinslæger var landskendte og havde stor søgning. Om dr. A. Anchersen i Ribe fortælles det, „at han blev hentet alle vegne fra hele landet, ikke alene i sit eget stift, men og i de andre, hvor ellers brave mænd blev brugt“. Patienterne valfartede til Ribe, men dette var en luksus, som kun de færreste kunne indlade sig på. – Efter at Mønsted sogn ved Viborg i nogle år havde været plaget af plettyfus, og en del beboere var døde heraf, indberettede præsten i 1743, at han egentlig var forbavset over, at sygdommen havde kostet så få dødsopfre, idet der ikke er „doctores i medicinen, der kan give enten gemene folk eller andre nogen råd for den eller andre svagheder nærmere end doktor Anchersen i Ribe, som er alt for langt borte“.

I hovedstaden var der på Christian 6.s tid lige så mange praktiserende læger som i hele provinsen tilsammen. Dette forhold holdt sig århundredet ud. På baggrund af de store forøgelse i kirurgernes antal kan det ikke undre, at netop hovedstaden var midtpunkt for utilfredshed og klage fra lægeside over, at andre gik dem i næringen. Rud. Buchhave skriver i 1771, at „en tredobbelt mængde af læger burde have sin rigelige indkomst og fortjene sit levebrød i København, når ikke den store mængde af regiments-, divisions-, bataljons- og stadtsfeltskærere, barberer, lægedomskræmmere, markskrigere, signekællinger og alle disse svende og underhavere, der alle vegne har ærinde, på en forvoven og fræk måde indsniger sig i alle huse og med største dristighed og ligesom med uindskrænket magt berøver lægerne brødet“.

I det hele taget havde lægerne et dårligt forhold til kirurgerne og omvendt. Mange universitetsuddannede læger fik skyld for at se ned på patienter såvel som på kirurger. Historikeren G. L. Baden erindrede fra slutningen af 1700 årene, at stiftsfysikus og stadslæger i de større købstæder „var for fornemme til at tage ud på landet til en ringe og fattig bonde. Stiftsfysikus var dertil og oftest så uvidende i, hvad der gjaldt håndlægefærdigheder, at han ikke kunne årelade, ikke kunne



Sten- og broksnidere rejste landet rundt og anbefalede sig til folk med smerter i underlivet, hvad enten de skyldtes brokskader eller sten i blæren. Stenskæring var ikke nogen ufarlig operation. Man kunne føre fingeren ind i endetarmen og presse stenen i perinæum, hvorefter den kunne skæres ud, som det ses på fig. 3-4. Fig. 5 viser, hvordan patienten anbringes på operationsbordet, lægen har ført et kateter ind i urinrøret til blæren og står parat med kniven i højre hånd. – Stik tab. XXIII i L. Heisters „Chirurgie“, 1724. Medicinsk-historisk museum.

sætte et klyster. Overalt var man da på landet ofte i stor forlegenhed for at blive især åreladt. Jeg har kendt en justitsbetjent, der havde været barbersvend, men fordi han godt kunne både årelade og barbere, blev justitsbetjent i nærheden af stiftamtmandens herregård“. De høje læger tillagdes snarere udtalelser som doktoren på Anholt: „Det sømmer sig ikke min høie Character – At kigge Folk i R. – og sætte dem Clysteer“.

Uanset almuens mistillid gjorde lægerne et stort arbejde ikke mindst i forbindelse med de talrige epidemier, der gik hen over landet. Medens 1600 årenes læger flygtede fra byerne, når der udbrød pest, blev 1700 årenes læger på deres poster. Distriktslægerne rejste ud i smittede områder og organiserede hjælpen; selv kunne de ikke overkomme at besøge de mange syge. Da plettyfus i 1785 hærgede blandt Ulstrups bønder, sendte herskab og ridefoged bud efter landfysikus, dr. Rogert i Viborg. Han kom og tilså et par af godsets syge, hvorefter han vendte tilbage til Viborg og ordinerede medicinen. To dage senere modtog ridefoged Svendsen medikamenterne – samme portion til alle patienter uden forskel. Ridefogeden besøgte nu alle syge, men man kunne få det indtryk, at patienterne mere tog medicinen for ridefogedens skyld end for deres egen. „Nogle af de syge i Løvskaal har fundet sig i at tage af de mig nådigst leverede pulver, men de fleste har ej villet eller kunnet tage deraf“. Der var dog enkelte, som accepterede dem: „Hans Lourings karl og pige er endnu syge, dog tror jeg, at karlen snart bedrer sig, han er især villig til at modtage medikamenter“.

Da omløbere i 1756 havde smittet adskillige bønder med koner og børn i Falsters Nørre herred med venerisk syge, og sygdom og smitte tog overhånd, beordrede Rentekammeret landfysikus W. Hahn til Falster for at undersøge sygdommen og træffe foranstaltninger til hinder for smittens videre udbredelse. Hahn undersøgte 17–18 befængte personer og udvirkede, at man ved de kongelige stalde i Nykøbing indrettede en sygestue til behandling af de venerisk syge. To kvinder blev antaget til at sørge for opvartning, men da Hahn selv havde mange patienter at tilse på Lolland, overlod han ordination af medikamenter og tilsyn med de syge til Nykøbings apoteker Claus Seidelin. Kuren lykkedes, og skønt apotekeren blot fik 20 rdl. for sin ulejlighed, afsatte han dog medikamenter for det tidobbelte beløb.

Da koldfeber og en række følgesygdomme heraf i 1730 hærgede særlig voldsomt på Lolland-Falster, blev der rekvireret hjælp fra Sjællands landfysikus. Denne og øernes egen landfysikus ordinerede da medicin i store mængder og amtmanden sørgede for, at lægemidlerne, som udleveredes til nedsat pris, kom ud i alle sogne sammen med en beskrivelse af midlernes brug. „Om de blev vel brugte, og om bønderne deraf fandt nogen ønskelig forbedring kan jeg så just ikke sige, thi svagheden holdt ved i nogle år“, skrev apoteker Seidelin, som leverede medicinen, „men jeg befandt mig ikke ilde derved, at jeg derfor af kongens kasse fik en skikkelig samlet sum udbetalt“.

Lægerne modtog udelukkende deres uddannelse ved universitetet, først i anden halvdel af 1700 årene fik de mulighed for praktisk uddannelse på hospital. Anatomihuset brændte ved Københavns brand i 1728 og genrejstes ikke i sin gamle skikkelse. Under anatomiprofessoren Balthazar Johs. de Buchwald fik studenterne

i 1740erne lov til på egen hånd at øve sig i dissektion, hvilket var et betydeligt fremskridt.

I 1740 stiftedes Collegium medicum som landets øverste medicinalinstitution. Dets formål var, „at medicinen med de dertil hørende videnskaber kan komme i højere flor og sættes i bedre orden, de syges helbredelse og de sundes velfærd befordres, al misbrug og fuskeri afskaffes“ etc. Collegium medicum skulle endvidere medvirke til at udjævne tvistigheder mellem læger, kirurger, jordemødre m. fl., men i så henseende blev kollegiet ingen succes.

Medens udenlandsrejser tidligere havde været nødvendige, for at de studerende kunne erhverve sig tilstrækkelig klinisk indsigt, blev der med oprettelsen af Frederiks hospital i 1757 og overførelsen af Fødselsstiftelsen hertil i 1759 skabt muligheder i København for udførelse af kliniske øvelser. Udenlandsrejserne ophørte dog ikke af den grund, da studenterne stadig kunne lære meget ved de fremmede universiteter. Den tid da Københavns universitet besøgte af fremtrædende udenlandske forskere var for længst forbi, men enkelte danske læger gjorde sig dygtigt bemærket i udlandet, bl. a. Jacob Winsløw, som i første halvdel af 1700 årene var Frankrigs betydeligste anatom.

I 1714 stiftedes i København en jordemoderkommission, som skulle overhøre og eksaminere hovedstadens jordemødre. I provinsen tilfaldt dette arbejde nærmeste læge. Kvinder, som ønskede at blive jordemødre, skulle henvende sig til kommissionen, som så sørgede for deres oplæring. Jordemødrene skulle være ædruelige, hjælpsomme uden gensidig misundelse, de skulle hjælpe fattig som rig, „og ikke for en skiden gevinsts skyld uden vigtig årsag forlade den fattige, når de først til den er kaldt“ etc. Komplikationer skulle altid forelægges for en læge, og jordemødrene måtte ikke selv give sig af med medicinsk virksomhed. – Som et tilbud til bl. a. kvinder, som ellers ville føde i dølgsmål, åbnedes i 1750 det såkaldte fri jordemoderhus i Gothersgade, hvor der i de 9 år stiftelsen bestod fødtes 2841 børn. Ved jordemoderens død henlagdes stiftelsen til Frederiks hospital, men først i 1787 åbnedes under ledelse af Matthias Saxtorph en egentlig jordemoder-skole for hele landet.

I provinsen kunne embedslægerne ikke altid overholde forpligtelsen at undervise jordemødrene, og jordemodergeringen blev da også derefter. Der klagedes bl. a. over „den store ukyndighed, som næsten overalt regerer iblandt jordemødrene, ganske få undtagne, og den umenneskelige hårdhed og grumhed, som en og anden bøddelagtig iblandt dem“ udøver. C. E. Mangor nævner 1779 i „Kort Underretning om Frugtsommeliges og Barselskoners Levemaade og Pleje“, at jordemoderen på landet ikke har meget andet med jordemodervæsen at gøre, „end at hun selv har fået nogle børn og været tilstede hos et par barselskoner. Sandelig, de er mere omhyggelige for deres køer“! Han ivrer tillige imod „de mange koner,

## Hospitaler og dårekister

man slæber sammen, fornemmelig blandt almuen, de er ofte mere til skade end til gavn, men efter fødslen gør de vist altid skade . . . De skal trakteres og gør sig gerne al umage for at få konen til at drikke med dem til hendes skade“.

Medens de ældre hospitaler snarere var fattighuse, oprettedes i 1757 landets første egentlige sygehus, „Det Kongelige Frederiks Hospital“ i København. Dets formål var helbredelse af „alle sygdomme og skader, som der kan være menneskelig håb til, næst Guds bistand, ved lægedom eller nogen slags kirurgisk operation at hjælpe til rette og råde bod på“. Hospitalet, der havde plads til 300 patienter, optog ikke folk, som kunne betale sig til anden lægehjælp, kun fattige, som var ude af stand til „i deres nødlidende tilstand at komme sig selv til hjælp“. Mulighed for helbredelse var en betingelse for, at en patient kunne indlægges.

„Almindeligt Hospital“ stiftedes i 1764 som plejeanstalt for syge og krøblinge, men blev fra 1771 tillige egentligt sygehus for fattigvæsenets syge. Der ansattes læge og kirurg, og henimod slutningen af 1700 årene havde stiftelsen på alle områder udviklet sig til sygehus.

Landets almindelige hospitaler tjente fremdeles til opholdssted for fattige, syge og invalider. De blev tilset af stedets læge eller kirurg, men om nogen egentlig systematisk sygdomsbehandling var der ikke tale. Blandt lemmer, som i slutningen af 1780erne foresloges til optagelse i „Slagelse Helligåndshus og Hospital“ var f. eks. en enke, som kun havde én arm, og som ved sidste ildebrand havde mistet alle sine ejendele, en smed, der ligeledes var forarmet efter ildebranden, en mand, som havde brækket benet og henlå blottet for alle nødvendigheder, en kvinde, som kom i nød, da hendes mand, skoleholderen i Flakkebjerg, slog ind på at fremstille falske bankosedler og kom i Rasphuset, osv. 1796 nævnes en krøbling på 30 år, „som er i stor fattigdom og elendighed. Han kan ikke ernære sig selv, da han må bæres af sengen og i sengen, klædes af og på og blive liggende på det sted, hvor man lægger ham“.

Landets dårligst behandlede patienter var de sindssyge. I de største købstæder indrettedes i løbet af 1700 årene dårekister i forbindelse med hospitalerne. Helsingør hospital havde i slutningen af århundredet 6 dårekister, forfærdiget af egetømmer og planker og indvendig foret med brædder. „De er hver for sig omtrent 4 kvadratalen i størrelse med et lidet aflangt udskåret hul, hvorigennem lidet lysning og frisk luft finder indgang. Desuden er indvendig anbragt en seng eller briks og et lidet lokum“. Forstanderen slutter sin indberetning: „Det er vistnok uden for al tvivl, at anstalter som de herværende til ulykkelige afsindiges bevogtning ikke gavner menneskeligheden til ære eller stemmer med den kultur og oplysning, man i almindelighed tillægger vor tidsalder“. Kollegaen på Slagelse hospital anslog de samme strenge, idet han betegnede dårekisterne for huller, „hvor et



Skilt for jordemoderen Katrine Marie Povlsen 1785. – Privateje.

meget klogt menneske kan blive gal“ eller som „disse elendigheds gemmer, der mere er et middel til forstandens forstyrrelse end redning“. Enkelte steder fik man dog endnu i 1700 årene gjort noget ved de ulykkelige tilstande, f. eks. i Nykøbing Falster, hvor der i 1791 indrettedes et egentligt sindssygehus med opholdsstue i stedet for de lukkede kister.

Den første agitation for indpodning imod kopper blev gjort i 1753 af lægen Johan Berger gennem oversættelse af Genfer-lægen Butinis skrift om koppeinokulationen. Året efter indpodede præsten Thun i Hjortlund og Tønder-lægen Johan Chr. Fabricius deres børn. I 1755 oprettedes en lille inokulationsanstalt i to små huse i København. Der var plads til 6 børn i hvert hus, idet det ene brugtes til indpodning, det andet til behandling af den fremkaldte koppesygge. Fem år efter måtte inokulationshuset lukke, årsagen var manglende interesse blandt den københavnske befolkning. I 1770 åbnedes på gården Solitude uden for Nørreport en ny inokulationsanstalt med plads til 16 betalende og 32 fattige. En to-årig pige døde imidlertid efter behandling samme år, og anstalten kom herefter i miskredit hos københavnernes. I 1771 indlagdes kun syv betalende patienter. Ude omkring i byen begyndte inokulationsbevægelsen dog at vinde frem, ikke mindst efter, at Struensee i 1770 havde indpodet kronprins Frederik. I købstæderne og på landet var der også megen træghed, men at den kunne overvindes, viste sognepræsten i Vium, Niels Blicher, som kendte eksemplets magt og gik foran ved at lade dr. Rogert i Viborg indpode præstegårdens børneflokk og siden selv lærte kunsten. Turen kom i næste omgang til degnens børn, men medens man endnu ventede på resultatet af indpodningen, døde flere på egnen af de naturlige kopper. Efter den tid „stimlede man til mig fra mine egne – og ikke længe efter fra fremmede – sogne. Endog 7 af kolonisternes børn indpodede jeg . . . således har jeg på mindre end et år, til jeg nu renskriver dette, inokuleret for det allermeste her i herredet børn og voksne ialt 217, uden en eneste enten er død eller har taget mindste skade“. Først i 1801 begyndte man at vaccinere med kokopper her i landet.

Landets forsyning med apoteker var betydelig bedre end med læger. Apotekervæsenet fulgte fremdeles retningslinierne fra 1672, apotekerne blev stadig visiterede af lægerne, og først i 1772 fremkom en ny farmakopé og apotekertakst tilpasset udviklingen inden for medicinalvæsenet. Antallet af midler fra planteriget reduceredes fra 800 til 397, medens lægemidler fra dyreriget reduceredes fra 150 til 41. Mange uvirksomme og til dels meget kostbare sammensætninger og enkeltmidler blev udeladt, f. eks. ædelsten, medens enkelte rariteter som hunde-, snog- og bjørnefedt, bukkeblod og bukketælle endnu ansås for nødvendige i et veludstyret apotek. 1700 årenes apotekere kunne vanskeligt ernære sig ved almindelig medikamenthandel alene, og mange fungerede som læger og gjorde småforretnin-





I anledning af at kronprinsen, den senere Christian 7., blev inokuleret mod kopper den 10. juni 1760, blev der slået en medalje efter tegning af C. N. Cochin den yngre, stukket af J. M. Preisler. – Medicinsk-historisk museum.

ger ved siden af. Bornholms apoteker C. F. Dircks søgte således i slutningen af 1700 årene øens ledige skarpretterembede for at blive tillagt skarpretterpengene til lægevæsenets forbedring. I tilfælde af henrettelser, ville han slutte akkord med en fremmed skarpretter. – Som følge af de små apotekerindtægter lå apotekerne ofte i indbyrdes stridigheder. Nykøbing Falsters apoteker Claus Seidelin fortæller f. eks. fra 1730, at da provisoren på Maribo apotek „var kommen enken for nær, måtte de ægte hinanden, og han fik derpå kongelig konfirmation at være apoteker i Maribo, hvorefter han med al magt stræbte at trykke så vel Nykøbings som Nakskovs apoteker og at lokke deres kunder til sig, idet han idelig gjorde præsentier rundt omkring af gode akvaviter, morseller, røgelsler etc. . . . Doktorerne, en efter anden, vidste han og at bringe på sin side, så jeg ikke så en recept fra dem“. Apoteker Seidelin beretter også om tilbagegang i apotekets indtægter, „dels formedelst rytteriets bortgang dels ved det, at folk efterhånden lagde sig efter at destillere akvaviter af kornbrændevin og selv at bage sukkerbrød og makroner og at sylte alle slags frugter etc., som mine svende var så utro at lære dem, på hvilket alt apoteket forhen havde haft temmelig afgang“.

De mange tilfælde af kvægstæppe i 1700 årene var medvirkende til dyrlægevæsenets udvikling herhjemme. Man stod fra starten magtesløs over for sygdommen, og alle midler blev prøvet. Møgeltønder bymænd lod for eksempel i 1713 „save ild af et hamptov i et egetræ“, efter at samtlige ildsteder i byen var blevet slukket, og „alle kællinger med deres ildpotter og tobakspiber var uddrevne af husene ud på

marken“. Med den ny ild gjorde man røg, som kvæget blev drevet igennem, ligesom der røgedes hermed overalt ved døre og led, hvor dyrene havde deres gang. Samme råd brugtes andre steder i sognet, og det blev siden genoptaget under de store kvægpestepidemier i 1746–47, bl. a. i Grundfør ved Århus.

Fra øvrighedens side udfoldedes der store bestræbelser for at opretholde isolering af kvægpestramte områder, men almuen forstod almindeligvis ikke nytten af forebyggende arbejde. Indpodning mod kvægpest anvendtes første gang 1744 i England. Herhjemme blev de første indpodningsforsøg foretaget i 1762 af pastor Peder Thun til Hjortlund, og under P. C. Abildgaards ledelse foretoges under kvægpesten 1778–79 indpodningsforsøg fortrinsvis på Langeland. I 1781 foretoges indpodninger i Sønderjylland af en „podemester“, som gik fra gård til gård og vaccinerede kvæget. „Men“, skrev en bonde i sin dagbog, „dette havde onde følger, thi inden den virkelige sygdom kom, var der meget, som døde af svulst og forrådnelse, så at selv gennemsygt kvæg kreperede“. Bønderne samledes om en klage „ikke over Gud, når det behager ham at hjemsøge os, men over de onde mennesker, som har forført vor gode regering til at styrte os i armod og bygge deres fordel på vor ulykke“. Pesten ophørte året efter.

Dyrlægevirkosomhed på landet tilfaldt især smedene, der gav sig af med almindelige hestekure, åreladning og kupering. En anden gruppe var de omrejsende heste- og svineskærere, som helt holdt sig til sterilisationsoperationer. Enkelte skar også for brok hos mennesker. Endelig var der den brogede skare af kloge folk, som vidste råd for så at sige alle kvægsygdomme. I 1773 oprettedes i København en veterinærskole, hvor P. C. Abildgaard forelæste over veterinærvidenskab for de kongelige kur- og beslagsmede samt militære beridere. I 1775 indstilledes de første 10 elever til eksamen. Henimod slutningen af århundredet skabtes der tillige mulighed for indsendelse af velegnede unge fra provinsen til uddannelse på Veterinærskolen, og de blev grundstammen i 1800 årenes veludviklede dyrlægestand.

## BETLERE OG FATTIGFOLK

I efteråret og vinteren 1722 kunne man på vejene i det nordvestlige Jylland møde en noget vanfør kvinde, som kom kørende i en kariol forspændt med en gul hest og ledsaget af en hund. Hun var iført en rød rytterkappe med blå opslag og optrådte med værdighed og belevenhed som en ægte adelsfrøken. Hun kaldte sig jomfru Ane Katrine Bielche og oplyste, at hun var født i Rendsborg som datter af den højvelbårne Christian Bielche. Hun søgte tilflugt på de større gårde og opholdt sig hvert sted 8–14 dage. Provster, præster, forpagtere og andre honette folk gav hende husly og penge, fordi hun var „et fattigt, husvildt og vanfør Guds barn og af ekstraktion en konditioneret person“. Undertiden tog hun også ind hos jævne bønderfolk, og når de spurgte, hvorfor hun drog sådan rundt, forklarede hun, at hun var i kongelige forretninger og skulle „inkvirere hos adel og præster, om de forholdt sig som de burde“ med videre. Mens hun i januar 1723 opholdt sig som „en ukærkommen snyltegæst“ på Herpinggård ca. 1½ mil sydvest for Lemvig, blev der begået et tyveri på gården, og da tyvekosterne blev fundet, kunne de spores tilbage til jomfru Bielche. Hun blev arresteret og snart sat i forbindelse med et tidligere tyveri på herregården Lundergård i Vestvendsyssel. Indsyet i hendes klæder fandt man et brev, der bevidnede, at Sofie Louise Rumohr, datter af generalmajor Heinrich Rumohr, under krigen havde siddet fanget i Sverige fra 1710 til 1720 efter at være blevet opbragt på en hollandsk smække. En forespørgsel til kommandanten i København bragte for dagen, at jomfru Sofie Louise Rumohr i 1721 var blevet indsat i Stokhuset for „tyveri og anden gruelig ondskab“. Under retssagen, der nu fulgte ved Kjær og Hvetbo herreders ting i Vårbjerg ved Nørresundby, fødte jomfruen i arresten et drengbarn, og hensynet til barnet indbragte hende en efter tidens forhold mild dom: Kagstrygning med 27 slag, brændemærkning med tyvsmærke i panden og hensættelse i spindehuset for livstid. Da dommen blev forkyndt for jomfru Rumohr, sagde hun imidlertid, at hun hellere ville af med livet, og den 23. juli 1723 blev hun hængt.

Det var alle slags folk, der søgte hjælp og almisse hos andre, og tiggeriet var nærmest en landeplage. I Københavns gader blev man ustandselig antastet, og på landet kunne man møde hele flokke af tiggere, som ofte indtog en truende holdning. Om Viborg skrev landsdommer Matthias Poulsen i 1720: „... det er enhver udi Viborg, såvelsom fremmede og der ankommende, fuldkommen be-

kendt, at betleri i Viborg ej nogensinde haver været mere almindelig end nu, så at man hverken på gaderne eller i husene kan være fri for overløb“. Tilrejsende udlændinge bemærkede også det storartede tiggeri. Svenskeren Johan Henrik Lidén, som i 1768 opholdt sig i København, skrev: „Allesteder mødte man tiggere, som vidnede om, at politiet ikke er bedre her end i Sverige. Antallet af disse uslinge var dog større her, end jeg har set på Stockholms gader“. Alle, der færdedes på vejene, stødte på omstrefjende eller lokale tiggere, og tiggeriet var så tilvant, at man nærmest forbavsedes, når det udeblev. Johan Arndt Dyssel, som i 1763 rejste over øen Als, skrev: „På gaderne sås ikke som andensteds en hob nøgne børn, der vælter sig i støvet og overtrygler rejsende; jeg gav ikke en skilling ud hele landet igennem til nogen betler; thi jeg så ingen“.

Nogle af de vandrende tiggere kom langvejs fra; folk der var fordrevet for deres tro, søfarende der havde mistet deres skib, aftakke soldater på vej mod deres hjemland. Af fattiggasserne i købstæderne fik de småbeløb til den videre rejse. I Viborg udbetaltes f.eks. i 1736 penge til „en rejsende omvendt catholisk baron“, „en omvendt catholik af emigranterne“, „5 skibbrudne folk“, „en fattig matros fra Frederikshald“, „en aftakket lemlæstet soldat“ og „en fattig rejsende secondlieutnant“. Og igennem Haderslev passerede i 1744 bl. a. tre salzburgske emigrantfamilier og „9 personer, forulykkede og skibbrudne i Kattegat“. I 1745 kom „en exulant fra kongeriget Savoyen i Ungarn“ og „2 svenske matroser som havde mistet deres skib“, og i 1746 udbetaltes penge til „en landflygtig fra Pfalz“, „en døbt jøde“, „en fattig officier“ og „en svensk mønsterskriver“. De rejsende udlændinge kunne undertiden forekomme mindre troværdige, og en del af dem var uden tvivl regulære landstrygere. I Stjernholms amt i Østjylland mistænkte man i 1744 to jøder, to florentinere, en magdeburger og en aftakket rytter for nogle påsatte brande; men da dette ikke kunne bevises blev de straffet som om-løbere. Florentinerne og magdeburgeren blev som „højstmistænkelige personer“ sendt til tvangsarbejde i Fredericia fæstning, mens jøderne og den aftakke rytter indsattes 6 måneder i Viborg tugthus.

Blandt dem, der i 1745 fik hjælp af fattiggassen i Haderslev, var også „en fattig engelsk kvinde som har været fanget og ilde tilredt i Tyrkiet“. De såkaldte tyrkiske fanger udgjorde i 1700 årene en stor gruppe blandt de omstrefjende fremmede tiggere. Det var folk som samlede ind til løskøbelse af slægtninge, som sad i fangenskab i de nordafrikanske sørøverstater, eller folk som selv havde været fangne og nu rejste Europa rundt og vakte medynk med fantasifulde beretninger om deres lidelser i fangenskab. Det var især italienske eventyrere, som på denne måde udnyttede befolkningens kristenkærlighed og frygt for „stortyrken“. I 1726 så man på Sjælland „en del personer med jernlænker som udgive sig for italienerne og at have været fangne i Tyrkiet“, og endnu i 1740erne kom der især på

## Taterne og deres medløbere

Foruden „tyrkske fanger“, dvs. folk, der angav at have været fanger i Tyrkiet, og andre langvejs fra kommende betlere hjemsøgte landet af en gruppe omstrejfer af fremmed oprindelse, som man kaldte „tater“ eller „tartere“ (af „tartariet“, dvs. egnene omkring Det kaspiske hav). De var nærmest identiske med vor tids zigeunere. Man mente, at de besveg folk „med deres løgn, tyveri og trolddom“. De havde intet pas eller bevis på, hvorfra de kom, og de ernærede sig ved allehånde kneb og kunster, hvorfor man kaldte en knude med tryllekraft for en tartarknude. På dette udsnit af et stik i E. Pontoppidans Danske Atlas ses uden for Slagelse en sådan omløber, der beder om en almisse. Måske er det en glarkiste, han går med på ryggen? – Kgl. bibl.



landet „adskillige, sig så kaldende italienere, og af andre fremmede nationer, med foregivende enten selv at have været fangne i Tyrkiet, eller endnu have deres venner der, til hvis indløsning de søge almisse“. I 1747 kom til Bedsted øst for Løgumkloster „4 florentinere, der var opbragt i Algier, forsynede med latinske pas og oversat ved Varde“, og i 1743 fik fire flokke på ialt 14 tyrkske fanger en beskedent hjælp af fattiggassen i Holbøl vest for Graasten. De omstrejfende „tyrkske fanger“ blev sjældnere fra midten af 1700 årene, fordi der blev sluttet traktater med sørøverstaterne, men endnu i 1765 mindedes man i Jylland deres skalkestykker i 1720erne. „Således slog engang en tyve personer sig sammen for at agere tyrkske fanger, forsynede sig med adskillige falske passer i adskillige sprog, og med bøger til indskrivning af gaverne; de havde således vidst at lægge tungen dobbelt i halsen, at det lod, som den var dem afskåren, og havde derfor hver en tolk med sig for at forklare deres pantomimiske gebærder. Således adspredte de sig over landet, til en vis byfoged Dorschæus opdagede bedrageriet, og fik nogle af dem på tugthuset“.

En anden gruppe omløbere, som betragtedes med mistro, var taterne. Gang på gang var disse fremmedartede folk, som altid var på vandring, blevet erklæret uønskede i landet, men atter og atter dukkede de op trods alle myndighedernes

trusler og fordomme. „Tartere, der omløbe og besvige folk med deres løgn, tyveri og trolddom er af de værste landstrygere“ siges det i 1708, og i 1730 klagede amtmand Jørgen Bille i Aalborg over den „mængde af omløbende tartarer“, der med bedrageri foruretter og skader den tåbelige. I december 1727 blev der i Bastrup by i Nordsjælland „attraperet en sværm af 4 friske karle, 5 kvinder og 2 børn, som udgav sig for tartere, og hvilke intet tilforladeligt pas eller bevis havde medbragt, hvem eller hvorfra de vare; men hos hvem for resten intet var blevet fundet, som for tyveri kunne gøre dem mistænkelige“. Da amtmand Frederik Gram forespurgte, hvad han skulle gøre, fik han besked om straks at indsende de 4 mænd til Bremerholm, for at de der kunne arbejde i jern på livstid. De 5 kvinder og 2 børn skulle udvises af riget med besked om, at hvis de igen viste sig, ville de uden nåde blive kagstrøgne og komme til at arbejde i Spindehuset deres livstid. I sommeren 1730 opholdt der sig i Jørlunde by en flok tater, bestående af 2 mænd, 4 kvinder og 1 barn. De blev alle indsendt til Bremerholm, men derfra senere udvist af landet. En anden bande løsgængere bestående af 3 mænd, 4 kvinder og 3 børn, som udgav sig for tater, viste sig i Nordsjælland i januar 1732. De påstod, at de var født i Danmark, deres forældre havde været soldater og matroser, og de havde „opholdt sig i Sjælland en 6 års tid, nu på ét og nu på et andet sted“. Midt på sommeren 1732 myrdede nogle tater 3 af deres egne, 1 mand og 2 kvinder, som blev fundet døde ved strandbredden i Åbyskov øst for Svendborg. Gerningsmændene flygtede, men „nogle andre af samme slags folk“ blev arresteret og forhørt om mordene. I august blev der i Nordjylland pågrebet 23 tater, mænd, kvinder og børn, som kom fra Fyn. De blev sendt til Århus, hvor de blev sat i byens fængsel, bevogtet af 12 borgere med ladte geværer, og derfra videre mod Fyn. I Nyborg samledes efterhånden 42 mistænkte tater, og efter en langvarig proces blev 6 af dem i 1733 dømt fra livet. For dog at redde deres sjæl blev to præster anvist til hver af disse 6. De skulle hver uge skiftevis betjene dem med undervisning, og dagen før eksekutionen skulle ske, blev alle præster fra Vinding herred indkaldt til Nyborg. Pastor Rasmus Pedersen Winther fra Ørbæk fik en af de dødsdømte tildelt. Han fortæller: „Og ihvorvel mig var lovet en lukket vogn, fandt jeg mig dog om morgenen nødt til at sidde med min fange på min egne åbne vogn ud til Hjulby mark. Vinden var mig lige imod, at jeg blev omsider jammerligen tør i min hals“. I 1740 optrådte et komplot tater på 26 personer i Viborg stift, men efter den tid kom disse flokke af udenlandske vandrefolk sjældnere til landet.

Til taterbanderne sluttede sig undertiden enkelte indenlandske omstrejfare, men langt de fleste hjemlige landstrygere klarede sig selv og forstod at gøre tiggeriet til en levevej. August Hennings, som i året 1779 foretog en rejse gennem Jylland, bemærkede det store antal betlere og lediggængere, som drog omkring.

Under navnene „glarmester“ og „natmand“ ansås de for en familie, som var spredt og havde tilhængere i hele landsdelen. Derfor vovede ingen at gribe ind mod dem af frygt for at få sit hus stukket i brand. Han mente iøvrigt, at Ty var tiggeriets hjemstavn, fordi der her blev brændt brændevin og brygget øl af over-skudskornet til Norge. Dette fremmede et vellevned, som vænnede folk fra at arbejde. I Ty samledes tiggere fra alle egne af Jylland og tiggede mere sammen, end de kunne fortjene med deres hænder arbejde. „Hvorfor skal jeg arbejde for dig?“ siger en vendelbo. „Du byder mig 8 sk., og jeg kan i Ty tjene 10 sk. ved tiggeri“.

Foruden de professionelle betlere fandtes der over hele landet store befolkning-grupper som i perioder var tvunget til at supplere deres sparsomme indkomster ved tiggeri. Husmænd og daglejere levede gennemgående fra hånden og i munden, og i tilfælde af dyrtid eller arbejdsløshed kom de straks i den dybeste fattigdom og måtte ernære sig af almisser. Hvert forår og sommer, når høsten var ved at slippe op, steg antallet af tiggere, og myndighederne måtte opgive at forhindre tiggeriet med de sædvanlige tvangsmidler. „I denne tid, i hvilken bønderne for største delen ikke har brød til deres egen mund, og vide ikke hvorfra sommerføden skal fås til deres hus, og de allerfleste husmænd må betle, efter at de byder sig frem at arbejde for den blotte kost og ikke kan få det, tør man ikke en gang urgere på betleres opbringning og fremsendelse til tugthusene, før end bonden af jordens grøde får noget til sin egen føde og at give de fattige;“ skrev fattigdirektionen i 1741. I misvækstår kom der endnu flere tiggere; da betlede selv husmænd, der aldrig havde betlet før og aldrig havde tænkt på at betle. I 1787 var hver tredie husmand i Vallensbæk sogn betler, almisenyder eller arbejdsløs, og for hele Sjælland kan man anslå, at 12–15.000 af de henvend 200.000 landboere lå andre til byrde i dette år. Af disse var højst 3–4000 uarbejdsdygtige og egentlige almisselemmer. Langs kysterne var mange afhængige af fiskeriet, og her så man også, når fiskeriet gik dårligt, hvorledes folk søgte ind ad landet for at tigge brødet.

Mager høst og ringe fangst gik som regel ud over hele landsbysamfundet, men ulykken kunne lige så vel ramme den enkelte familie, især i form af ildebrand. Når en bonde havde mistet sin gård ved ildsvåde, udstedtes et særligt tingsvidne med oplysning om skadens omfang, og med dette „brandstødbrev“ kunne han på lovlig vis tigge sig hjælp til genopbygningen. Denne ordning blev dog ofte misbragt. Nogle af de brandlidte bønder lod sig friste af de let tjente penge og blev regulære betlere; andre solgte deres brandbrev videre, når de selv havde benyttet sig af det, og atter andre gik omkring med falske tingsvidner om overgået ildebrand. I købstæderne kunne en lille ildløs let brede sig, og mange danske byer blev i 1700 årene slemt raseret af flammerne. Fra 1702 til 1794 var der 22 bety-

delige ildebrande i 12 jyske byer; således brændte i 1715 „den bedste del af Nykøbing, i 1765 78 huse og gårde i Nibe, og i 1777 den sydlige del af Varde. I sommeren 1726 brændte halvdelen af Viborg, 215 af de 434 familier mistede hus og hjem, og ialt nedbrændte 71 gårde og 78 huse og boder foruden to kirker, rådhuset, bispegården, stiftamtmandens gård og en længe af hospitalet. Købmand Christen Pedersen Hersom i Mathiasgade klagede endnu 10 år efter, måske lidt overdrevet over sine tab i denne brand. „Brug og næring har jeg ikke; jeg lukker ikke nogen tid min liden kræmmerbod op, thi jeg har intet at forhandle. Min gårds bygninger er endnu ikke nær opbygget . . . Byens indvånere er vel bekendt, jeg ikke kunde få noget reddet af ilden, formedelst det var stærk nordvest, og slog strax ild på mit hus til gaden. Jeg fik ved Gud ikke reddet af min kælder for een dansk skilling, af mit bryggerhus ikke heller, tillige med mere: sengefjer, kister, skabe, borde og andet, klæder, mobilier gik i samme brand, som ej her kan specificeres, men er Gud og andre godt folk vel bekendt.“ Og i august 1747 brændte hele Ringsted med undtagelse af kirken, klosteret og nogle få huse. Kapellan Niels Randulf With fra Asserballe passerede dagen efter gennem byen på vej mod København. Han fortæller: „ . . . det var et bedrøveligt syn at se hele gader igennem intet andet end lange rader af skorstene, rygende brande og åbne pladser, som endnu på mange steder brændte og især at se så mange arme husvilde mennesker at gå og ligge på gaden og hyle“. I en tid uden forsikringer var andres godgørenhed den eneste hjælp for dem, der blev ramt af sådanne ulykker.

I købstæderne og i København var der garnisoner af hvervede soldater, og da solden var yderst ringe, måtte de ofte skaffe sig ekstrafortjeneste ved arbejde i fritiden. I København tilbød soldaterne sig som skibsværftsarbejdere eller flyttemænd, og fra Viborg fortalte oberst Frederik Carl Wagner sine børn, hvorledes han som musketer i 1780erne søgte ud på heden og bandt koste for at få til livets ophold, når lønningen ikke ville slå til. Mange soldater greb imidlertid til tiggeriet. En tysk besøgende i København berettede således i 1794 efter at have omtalt det almindelige tiggeri på gaderne: „Det mest påfaldende derved er, at selv de herværende soldater ikke skammer sig for at tigge, og dels på deres poster, dels i gaderne klager de til den forbigående over deres nød, sult og elendighed“. For de aftakkede soldater var tiggeriet som regel en nødvendighed, og mange søgte med deres familier ud på landet. I juli 1770 kom en tidligere dragon med kone og to børn til Åstrup øst for Haderslev. Han havde gjort tjeneste ved det holstenske dragonregiment, men havde måttet søge sin afsked på grund af en knæskade. I Åstrup tiggede de og bad om nattely, og da dette blev dem nægtet talte de „meget ukristelig“ og truede byen med en ulykke, „så sandt som der var ild i deres tobakspibe“. Familien blev derefter anholdt og kørt til mandens hjemsovn i Angel.





På dette udsnit af et stik af byen Ribe 1768 i E. Pontoppidans Danske Atlas antastes en rytter af en af de mange betlere, man mødte overalt på alfarvej. De fattiges kår var i Ribe bedre end i de fleste byer på grund af de mange donationer og milde stiftelser, der fra gammel tid fandtes i denne forud så rige stad. I baggrunden ses St. Catharine kirke. – Kgl. bibl.

De fleste af disse afskedigede militære måtte i deres alderdom friste en sørgelig tilværelse. I august 1727 blev Jens Hansen „Soldat“, en gammel udlevet og elendig betler begravet i Sørbymagle. Han havde været soldat i den skånske krig, og da han på grund af alder og skrøbelighed var blevet aftakket, kom han til Sørbymagle by, hvor han levede af almisse i kummerlig tilstand, indtil han døde, efter eget sigende 90 år gammel. Og i august 1738 søgte Oluf Nielsen Holt almisse af Randers hospital. Han var 81 år og havde tjent på flåden, som månedsløjtnant og skipper, og havde nu i 3 år med sine 4 små børn måttet gå på landet at betle sit brød.

Der var flere grupper, der helt eller delvis måtte leve af tiggeri. I de slesvigske købstæder havde de fattige skoledisciple fra gammel tid ret til at tigge. Terkel Klevenfeldt oplevede dette på en rejse i 1741: „I Flensborg gader går den fattige skole med deres skolemester alle dage mod middag omkring par og par. Den første dreng går alene med en kurv på ryggen. De sjunge altstille og blive stående hist og her, hvor de er vant til at få noget i kurven. Skolemesteren havde altid, da jeg sa ham, blå underklæder og en sort kappe ovenover. Han så ud omtrent som en glarmestersvend i København, når han går med glas under kappen“. Iøvrigt var lærerne ved latinskolerne ofte ligeså fattige, og også for dem kunne tiggeri blive nødvendigt. Fra Horsens fortælles i 1774: „Anden lektie-hører Matthias Toldorph var en gammel mand på over 50 år. Han var gift og havde 5



Var man kommet så alvorligt til skade, at man måtte humpе rundt på et træben støttet til sin stok, var der i det 18. århundrede næppe anden udvej end at bede godtfolk om en skilling i Jesu navn. Den understøttelse, fattiggassen kunne yde i en lille købstad som Hobro, var utilstrækkelig, hvis man ikke skulle sulte, for ikke at tale om, hvis man havde kone og børn. – Udsnit af Pontoppidans Danske atlas, Hobro 1767.

børn og sad i et levebrød på meget lidet over 100 rdlr. og måtte naturligvis ved den strængeste økonomi synke alt dybere i armod, og tilsidst gik det så vidt, at han om lørdagen gik i de omliggende byer med sin ældste søn for at indsamle hos godtfolk noget til sin underholdning“.

Om lørdagen gik i 1779 også de mange „husarme“ i Hjørring rundt i byen og tiggede. De påberåbte sig tildels deres talrige familie for at vække folks medlidenhed. Fattige familier med mange børn sendte også børnene ud at tigge, og i landsbyerne gik mange børn om vinteren omkring med pose og stav for at samle føden til sig selv og forældrene. Præsten J. D. W. Westenholtz i Gerlev nord for Randers beskrev i 1772 efter egne iagttagelser tiggerbørnenes hårde liv, og pastor Lauritz Schurmann Hansen Fabricius i Raklev ved Kalundborg fortalte om den 18årige Karen, som han konfirmerede i 1785: „Hun var et hittebarn, som i sit fjerde år blev reddet i marken, da hun ventelig har været udsendt

af forældrene for at betle, og da lagt sig ved et gærde og falden i søvn tilligemed hendes søster, som blev sønderrevet af et svin og næsten opædt. Hun kom her for 2–3 år siden til sognet og betlede, blev her antagen i tjeneste, nu sidst hos en gårdmand i Raklev. Hun ved ej, hvor og hvorledes hun har tumlet omkring her i landet, ejheller hvor hun er født, har altså ej kunnet skaffe hendes af mig fordrede døbe-seddel, ved alene, at hendes faders navn er Peder. Hun er et uskyldigt og godt ungt menneske. Hendes flid og fremgang under undervisningen til konfirmationen glædede mig.“

Nogle omstrejfende børn forblev gode og uskyldige som unge mennesker, andre udviklede sig i modsat retning. Gennem mange år gav man i Fredericia gode almisser til tiggerdrengen Jørgen Madsen, som slæbte sig omkring i byen på alle fire, tilsyneladende vanfør på lænder og ben, men 1730 blev han afsløret som bedrager af en urtesamlerske fra Odense. Han var i virkeligheden frisk og sund, men havde bundet fødder og ben tilbage op til lænderne for bedre at vække medlidenhed ved sin ynkværdige tilstand. I sommeren 1734 blev det afsløret, at han også havde forført andre til dette skalkagtige levned. Den 25årige Philip Sørensen fra Odense, der gik med krykker, blev arresteret i Haderslev, da han forsøgte at løbe bort efter et håndgemæng med tiggerfogeden. Han forklarede, at han som 6–7 årig havde mødt tiggerdrengen fra Fredericia, som havde fortalt ham, at han kunne tjene flere penge ved at gøre sig vanfør. På en mark udenfor Vejlbj ved Middelfart fik Philip Sørensen derefter undervisning i, hvordan han skulle bære sig ad med at krybe omkring som krøbling. Han bandt klude om knæene og anskaffede et par små skamler til hænderne og med dette udstyr tiggede han sig frem på landet og i Odense. Forældrene så han sjældent; og til sin mor fortalte han, at han havde fået skaden efter en sygdom. I foråret 1733 kunne han ikke længere tåle at bruge håndskamlerne, da han mærkede at senerne blev stive. Han fik derfor fat i en kort krykke og en lille stok, hvormed han humpede omkring stærkt krumbøjjet. I København pågreb man i juli 1786 en 10årig tiggerdreng, som så ud til kun at have én hånd; men ved nærmere undersøgelse viste det sig, at han havde den anden uskadt opbundet i ærmet af vesten. Det var hans mor, der havde bundet hans arm op og sendt ham ud for at tigge. Og i december samme år blev der ved St. Hans hospital udenfor København fundet en dreng, der var næsten halvdød af kulde. Nogle mente at have set, at han var blevet lagt der af et par bønder, der kørte forbi i en slæde. Han blev bragt ind i hospitalet, og da han kom til sig selv, viste han tegn på at være stum. Efter nogen tids forløb blev det imidlertid opdaget, at hans stumhed var forstilt, og han fortalte nu, at han var 17 år gammel og født i Odsherred, hvor hans forældre var husfolk. For to år siden var han gået hjemmefra, og siden havde han strejft

omkring i landet som tigger, idet han overalt havde anstillet sig stum for at opvække folk til medlidenhed.

De fleste af de stakler, der på gader og veje søgte almisse ved at appellere til folks medynk, var dog ægte nok. På grund af den utilstrækkelige fattigforsorg var der mange invalider, kronisk syge og gamle, der kun på denne måde kunne bjærge føden. Da Jacob Langebæk i august 1743 rejste igennem byen Ortved nordøst for Ringsted så han tre tiggere af denne kategori: „Ved samme by havde 3 tiggere posteret sig: Én, før man kom i byen, en meget gammel og stokblind mand. En anden gammel mand midt i byen, som sagde mig byens og møllens navn, og disse ord derhos: At store og rige steder ere vidt bekendte. Den tredie på den anden side byen, som var 90 år gammel, og stokdøv, så han i mange år hverken havde kunnet høre præst eller degn.“ Når medlemmer af kongehuset var på rejse gennem landet, flokkedes mængder af fattige gamle, syge, vanføre og krøblinge langs rejseruten. I Nikolai Jægers poetiske relation om dronning Anna Sophies indtog i juli 1721 beskrives den ynkelige skare, der havde samlet sig udenfor Københavns Vesterport:

Se, hun kom vidre fort, der lå fattig stodder,  
som så så langlig op til landsens store moder,  
en rakte frem sit ben og havde ingen fod,  
en var en knæling og på tvende krykker stod.  
En stod, ret som han græd med salte – sure øjen,  
en sår og spraglet var, når han opknapped trøjen,  
en talte sygelig, og en var ganske hæs,  
en havde mage ej på denne jordens kreds.  
En såre kroget gik og gjordes meget gammel,  
en rysted som et løv og var på hånden fammel,  
en stirred ganske stift og kunde intet se,  
en havde svindsot, og alle havde ve.  
De råbte jammerlig af slunken vom og tarme,  
at hendes majestæt dog vilde se den arme,  
hun viste dennem og, at hun var mild og rund,  
man kasted penge ud at låse deres mund.

Nogle af de ulykkelige betlere, der led af kroniske sygdomme, var så uhyggelige, at man måtte forbyde dem at vise sig offentligt, især fordi det kunne være farligt for gravide kvinder at se disse såkaldte „spectaculeuse“. Da præsten i Nordborg på Als i 1724 havde døbt Peder Sørensen Handskemagers datter Anne Sophie, skrev han i kirkebogen: „Barnet blev født til verden ikkun med ét øje,

## Stodderfogder – Jagt på tiggerne

Foruden de professionelle betlere fandtes overalt i landet folk, der i tilfælde af dyrtid eller arbejdsløshed måtte bede godfolk om en skærv eller tigge brød, mælk, æg og ost hos bønderne. Ofte ansås sådanne gaver som en skyldighed over for hæderlige veltjente gamle, der som innsiddere fjælede sig i landsbyens kamre og småhuse. Enlige mænd, der ernærede sig kummerligt som vange gemmere eller hyrder, måtte ofte tage til takke med simple stråhytter. På billedet ses svinehyrden fra Hasle på Bornholm, der synes at have tiltusket sig et æg, højligt misundt af et aldrende ægtepar, som kommer forbi. – Udsnit af J. Haas' stik i E. Pontoppidans Danske Atlas.



hvilket efter Guds tilladelse en skånsk bettelkvinde skal have forvoldt, som havde også til hendes tegn kun ét øje, idet moderen til barnet blev engang forskrækket for hende, da bettelkonen kom uformodentlig for hendes vindue om sommeren og bad hende om en synål. Gud bevare os for lyde og lak.“ Og i 1774 blev det erklæret om en dreng, der var indsat i Børnehuset i København for betleri: „... det er bedst, at drengen kommer til sit hjemsted, hvor han efter forordningen af 24. september 1708 skal forsørges, og (det bør) påagtes, at han ikke på ny skulle tage tilflugt til byen for at betle, allerhelst da han har et ansigt, som kan være til skræk for frugtsommelige koner“.

Fattigvæsenet var blevet nyordnet ved forordningen af 1708, der havde til formål helt at afskaffe tiggeriet og i stedet skabe en almindelig fattigforsørgelse for enhver, der ikke selv kunne tjene til livets ophold. Det lykkedes dog ikke at gennemføre lovens bestemmelser, og tiggeriet fortsatte. Så længe fattigvæsenet kun var i stand til at give meget små understøttelser og endda oftest kun til de aller mest trængende, var det umuligt at forhindre folk i at tigge, selv om myndighederne gennem hele århundredet søgte at bekæmpe løsgængere og betlere med trusler og tvangsmidler. Da hoffet i 1738 ventedes til Hørsholm fra Frederiksborg skrev amtsforvalteren: „Iaftes var jeg ude og overalt ved Selsmark, Bloustrød, Høvelte og Kaierød strikte advarede bønderne at tilholde deres fattige ej at måtte overtrygle de høikongelige herskaber på deres rejser, og om måtte fornemmes nogen derimod at forse sig, da straks at nedbringe dem her til Hørsholm,

## Stodderfogder – Jagt på tiggerne

hvilken anstalt nogle gange tilforn er sket af mig. Men den bedste eksekution var, at slige betlere ved nogle af de foran ridende et par gange blev pisket af vejen, så holdt de sig vel tilbage derefter, thi trusler og advarsler regarderer de ikke meget på“.

I mange købstæder havde man fra gammel tid haft stodderfogder, som havde til opgave at holde orden på stadens lovlige tiggere og gå i spidsen for optoget, når de visse dage om ugen vandrede fra dør til dør for at indsamle almisser. Stodderfogderne skulle også holde fremmede tiggere borte og uden nåde jage dem væk fra byens område. Således omtales i 1727 fra Århus en løsgænger, som fattigfogderne havde ført ud af staden, og som nu på tredje dag lå hjælpeløs i en grøft uden for byen. Samme år siges fra Randers, at byen „ikke mindre end andre købstæder kan undvære en stodderfoged, for at fraholde alle fremmede betlere og tiggere“. Kampen mod tiggerne blev under den nye fattiglov stodderfogdernes hovedopgave, og i 1739 blev det påbudt, at der også på landet skulle ansættes fattigfogder til at pågribe de omstrejfende betlere. Til dette hverv foreslog man „den stærkeste af de fattige“, og han fik lovning på en mindre dusør for hver tigger, han fangede. I praksis viste det sig vanskeligt at få gennemført denne nyordning. Mange sogne modsatte sig ansættelse af en fattigfoged, og det kunne også være vanskeligt at finde en, der ville påtage sig en så upopulær bestilling. Befolkningens sympati var som regel på tiggernes side, og fattigfogderne blev undertiden ligefrem hindret i at pågribe de flygtende betlere. Endnu levede den katolske opfattelse af tiggerne som dem, der bærer det ondes byrde for andre i samfundet; fra Vonsild og Dalby sogne syd for Kolding klages der således i midten af 1740erne over, at fattigfogden ikke turde opbringe flere tiggere, fordi folk troede, at kvæggpesten var kommet over dem på grund af tiggernes fordrivelse.

I København var der mange, der søgte almisse hos godtfolk, og næsten daglig så man fattigfogderne slæbe af med anholdte tiggere. I midten af 1730erne blev der opbragt ca. 300 betlere om året på byens gader, og 30 år senere lå tallet på omkring 500 årlig. Til at hæmme betleriet blev i 1769 antaget 10 à 12 stærke karle, „som på alle tider og steder opbringe de forefindende betlere“; senere var antallet af fattigfogder 6 i det egentlige København og 2 på Christianshavn. Deres embedstegn var et messingskilt med et billede af Lazarus og to børn. Jagten på tiggerne førte ofte til tumulter og slagsmål, når pøblen tog parti for de pågrebne og gik løs på de forhadte og foragtede fattigfogder. De hørte nu heller ikke alle til Guds bedste børn. I 1774 meldes, „at fattiges foged no. 3 fører sig meget nederdrægtig op, og ikke alene lader sig traktere af betlere, men og berøver dem hvad de har“, og formentlig har flere af fogderne spillet under dække med de professionelle tiggere. Under disse forhold var det ikke besynderligt, at fattigfogdernes høst mest bestod af gamle og udslidte folk, som de „bevislig hellere an-



På Christianshavn var der ansat 2 fattigfogder, der skulle anholde tiggerne. Deres embedstegn var et messingskilt med et billede af Lazarus og to børn. Jagten på tiggerne førte ofte til tumulter og slagsmål, når pøbelen tog parti for de pågrebne. I denne nye bydel var der endnu åben bebyggelse, som dette billede fra o. 1750 viser. Vor Frelzers kirke lå frit, kun omgivet af et plankeværk. Og bag plankeværket til højre var der ubebyggede arealer, hvortil fattigfolk let kunne skaffe sig adgang for at finde brugbare ting. Især var det vanskeligt at hævde ret og orden, når vintermørket faldt på, og godtfolk ikke turde vove sig ud til fods i snavs og søle af frygt for at blive antastet og måske overfaldet. – Maleri af G. A. Cesari, Københavns bymuseum.

holder end unge og friske betlere, som løber på gader og stræder“. I juli 1774 lykkedes det dem at opbringe en 100årig kvinde for betleri. Hun blev dog straks løsladt, da hendes datter forsikrede, at det ikke ville gentage sig. I september 1776 forsøgte tre af fattigfogderne på Toldbodvejen at indfange en ung betlerske med et barn på armen. Det udviklede sig til et voldsomt slagsmål i Bredgade mellem alle seks fogder og nogle af den spanske ministers „domestikker“ (tjenere). Da gesandten klagede, blev fattigfogderne arresteret og hensat i Rasphuset, og få dage senere blev de to tilbageværende fattigfogder på Christianshavns Torv angrebet af en tømmermand, der kastede den ene foged omkuld og trådte på ham under høje frydeskrig fra mindst 100 omkringstående. Det var ikke ufarligt at være fattigfoged; og selv om magistraten i 1785 fordoblede antallet til 16, måtte man i 1789 ophæve stillingen, „efterdi ingen duelige folk til fattigfogder ville bekvemme sig, af frygt for de insulter (fornærmelser) og overfald, som de jævnlig af pøbelen ere udsatte for, når de ville efterkomme deres plig-

ter.“ I stedet skulle vægterne i 3 patrouiller, hver på 3 mand, overtage de københavnske stodderfogders gamle bestilling.

For at bekæmpe det voksende tiggeri blev der undertiden arrangeret jagter efter tiggere inden for større områder. I Slesvig og Holsten afholdtes efter kongelig befaling i november 1764 en tiggerjagt i by og på land. Trods stort opbud af soldater var udbyttet ret ringe. I Haderslev by blev der fanget 5, i Flensborg 19 og i hele Åbenrå amt 12 tiggere. I 1775 og 1785 foranstaltedes atter almindelige tiggerjagter i begge hertugdømmer. På Fyn foretoges jævnlig „inkvisitioner“ (eftersøgninger) efter tiggere, som regel ligeledes med magert resultat. Fra Ulrichsholm birk skrev birkedommer Rønnow som forklaring på en mislykket jagt i 1776: „Jeg bemærkede ved denne lejlighed en frygt hos almuen for at antaste og pågribe mistænkelige og på landet omløbende betlere og løsgængere, siden almuen er i den indbildning, at om de pågriber og anholde deslige personer, og de samme enten efter kort eller lang tids forløb kommer på fri fod, kunne (de) da gøre dem skade på deres gård og kreaturer m.m. Hvorover sådan eftersøgning ikke kan have den intenderede (tilsigtede) virkning til publici sikkerhed“. På Sjælland fangede man imidlertid ved en stor jagt i april 1790 over 200 betlere. I Helsingør blev byens 4 kvartermænd tilsagt til sammen med 2 borgere og 2 betjente at deltage i jagten, og her blev hele udbyttet 4 stakler, som efter et kort forhør straks indsendtes til Børnehuset på Christianshavn.

Kampen mod tiggeriet førtes for at sikre gennemførelsen af fattiglovgivningen, hvis hovedtanke var, at almisser skulle afløses af bidrag til det organiserede fattigvæsen, men samtidig gik man ud fra den forudsætning, at tiggere og lediggængere repræsenterede en arbejdskraft, som burde bruges i produktionen. Derfor sendtes fra gammel tid betlere og løsgængere til Børnehuset i København, for at de der kunne lære et håndværk og forsørge sig selv. I 1730erne kunne Børnehuset ikke længere rumme de mange opbragte betlere, og der blev anlagt nye tugt- og manufakturhuse i provinserne. I 1740 blev den tidligere navigations-skoles bygning i Stege taget i brug som tugthus for Sjællands stift, og i 1743 blev det nybyggede tugt- og manufakturhus i Viborg færdigt. I Flensborg havde man i 1737 planer om oprettelse af et tugt- og værkhus, og i Glückstadt oprettedes et tugthus i 1739. Disse nye institutioners formål kom til udtryk i indskriften på den stenplade, der sattes op over porten til det i 1752 indrettede tugt- og manufakturhus i Odense.

Et dobbelt nyttigt Huus, som dobbelt Nytte bringer,  
Det lærer Flittighed og Betleriet tvinger,  
Vor store Friederich vor Konge eye god,  
Paa begge deele har saa viislig raadet bod.





På Christianshavns torv opførtes i årene 1739–40 et nyt Børnehus, der ses på dette stik af J. J. Bruun i „Novus Atlas Daniæ“. Bygningen ved Christianshavns torv var bestemt til at rumme 500 personer. I kælderen var der 8 hvælvede rum til fanger, som skulle raspe farvetræ, heraf kom navnet „Rasphuset“. Børnehuset blev snart overfyldt; i 1745 var der indsat 531, hvoraf 348 betlere. I 1759 opførtes en ny bygning i gården parallelt med forhuset til sygestuer og til bedre at adskille lemmerne og ordne de forskellige arbejder. – Kgl. bibl.

I flere andre byer oprettedes mindre manufakturer under fattigvæsenet, men de fleste steder lukkedes de snart igen, fordi de gav underskud. Arbejdskraften var for dårlig, og afsætningen svigtede totalt. I Århus fandtes fra 1758 til 1763 et manufakturhus i klædevæver Johan Gotfried Wildes gård på Vestergade. Her skulle de fattige, der fik understøttelse, arbejde efter evne, og pågrebne betlere skulle arbejde under tvang, således at man kunne „befri borgerskabet fra disse unyttige meublers daglige overløb“. Og i Helsingør indrettedes i 1786 en arbejdsstue for indtil 30 af byens fattige i Øresunds toldkammers friskole. Om lørdagen lod magistraten undertiden foretage razzia i byen, og de arbejdsføre betlere, som det lykkedes at „attrapere“ blev sendt til arbejde i friskolen.

De største manufakturer fandtes i Børnehuset på Christianshavn, som dels var opdragelsesanstalt for fattige og forældreløse børn, der her kunne lære et håndværk, dels en tvangsarbejdsanstalt for betlere, løsgængere og letfærdige kvindfolk. Efter 1708 fik en del af Børnehuset under navn af Spinde- eller Rasphuset i højere grad præg af straffeanstalt, hvori forbrydere afsonede frihedsstraf, men „tugthusindretningen“ adskiltes ikke fra det egentlige børnehus. Manufakturernes

gav stort tab, og Børnehusets kapitaler smuldrede bort. Samtidig steg antallet af tiggere, og fra 16. juni 1733 til 31. august 1738 blev der ialt opbragt 1801 personer for tiggeri. Heraf blev 658 henvist til Børnehuset, d.v.s. ca. 130 årlig. I 1739 oplyste de fattiges direktører, at Børnehuset havde 387 lemmer, skønt dets fond og størrelse ikke kunne rumme mere end 200 personer, og samme år besluttedes det at opføre en ny bygning mod Christianshavns torv. Den stod færdig i 1740 og var bestemt til at rumme 500 personer. I kælderens var der indrettet 8 hvælvede rum til fanger, som skulle raspe farvetræ, og hermed blev tanken om et rasphus som straffeanstalt for grovere forbrydere ført ud i livet. Det ny Børne-, Tugt- og Rasphus blev snart fyldt, i 1745 fandtes der 531 indsatte, heraf var de 348 optagne betlere, og i 1751 var 326 af lemmerne dømt for betleri. I 1759 opførtes en ny bygning inde i gården, parallelt med forhuset. Den skulle bruges til sygestuer og til bedre at adskille „lemmerne“ og ordne de forskellige arbejder. Og i 1769 oplystes, at der på sygestuerne var plads til 104 personer i 32 dobbelte og 40 enkelte senge, og på sovelofterne var der plads til 528 personer i toetages sengesteder, med to lemmer i hver seng. På den tid rummede anstalten 83 mandlige og 326 kvindelige fanger.

Levevilkårene for de indsatte i Børnehuset var gennem hele perioden temmelig dårlige. Der var ofte mangel på sengetøj og beklædningsgenstande, og de sanitære forhold var under al kritik. I 1742 fik mester Philip de Lange således besked om at bringe afløbsrenden, som førte gennem hele den nye bygning og ud i kanalen, i stand, så den kunne gøre sin virkning, og huset befries for den ulidelige stank; og 40 år senere, da renden for første gang blev rensat, blev der optaget 30 læs uhumskehed fra den. Lemmernes helbredstilstand var som regel dårlig, og smitsomme sygdomme førtes ofte ind i huset og bredte sig hastigt. Johan Clemens Tode som i 1770 fik sit første embede som læge ved Vartov og Børnehuset fortæller: „Da jeg kom til Børnehuset var der henimod 150 syge; en højstforgiftig forrådnelsesfeber rasede der; de elendige mennesker, som tiggede, blev tagne på gaden og førte did ud, men mange døde, inden de engang kunne lægges i sygestuen. Hvad jammer der var for de fattige i den ulyksalige vinter 1770 til 1771, er vist endnu i bedrøvelig erindring“. Fra nytår til juli 1772 døde ialt 260 personer i Børnehuset. Deres samtlige efterladenskaber kunne bæres bort i en kurv, og blev lagt på skarnvognen. Man var vant til de mange dødsfald, og da epidemien i 1772 begyndte skrev inspektøren Johan Øest: „Når 45 af 450 personer er døde i januar-februar er det ikke så skræksomt . . . Her er manganen til anseende ynkelig patient, som har haft den stærkeste epilepsi, kureret med tampen“. Den dårlige og mangelfulde kost var også medvirkende til sygdommene. I 1773 blev afgivet 19 tønder bedærvet torsk til brug for Børnehusets

lemmer. „Ved retscaffen behandling kan den gøres spiselig uden fare for sundheden“. Samme år skrev Johan Øest: „Årsagen til de her så ofte grasserende sygdomme er rent ud sagt virkelig sult og den miserable anstalt i Børnehuset med slet pleje“. I 1782 døde 92 personer i Børnehuset, og over halvdelen døde af sult. Dette var baggrunden for en episode, der i november 1782 fandt sted hos Børnehusets direktør, etatsråd Hans Koefoed: „En fortvivlet lem af Børnehuset forlangte af Koefoed at skaffe ham brød, og da denne svarede, at han ej kunne, skar han maven op på den, der stod ham nærmest, så at han døde“. Mange havde medlidenhed med de ulykkelige indbyggere i Børnehuset. Rebslager Hans Kaster fra Fåborg, som i 1762 overværede en gudstjeneste i Børnehuskirken skrev: „Det var ynkværdigt at se, især de til rasperiet dømte, som stod haftede i lænker til store træ-klodser, som de måtte bære til og fra kirke, i deres af raspetræet rødfarvede, pjaltede klæder“. Og i november 1776 indberetter inspektør Øest om en 78årig mand, som for anden gang var indsat for tiggeri. Han „sneg sig i søndags blandt byens fra Børnehuskirken bortgående folk tillige bort, og idet portneren, som blev det var, blev af menigheden aflagt med et par ørefigen og med myndighed befalet at lade stodderen gå fri“. Efterhånden havde man opgivet ideen om Børnehuset som et manufaktur, og i slutningen af 1700 årene lagde man mere og mere vægt på tanken om forbedring af forbryderen. I 1789 blev Børnehuset da delt; alle uærlige og på livstid dømte forbrydere blev flyttet til den ene del af hovedbygningen, som blev kaldt Københavns tugthus, mens alle mindre lovovertrædere og opbragte betlere blev flyttet til den anden del af hovedbygningen, som kaldtes Københavns forbedringshus.

Forsørgelse af forladte og fattige børn var en påtrængende opgave for fattigvæsenet i 1700 årene, men efterhånden overgik en del af denne børneforsorg til nyoprettede institutioner. Ugifte mødres frygt for vanære og elendighed havde ført til, at der ofte på Københavns gader fandtes hittebørn, som fattigvæsenet måtte tage sig af. Således opdagede man en sommerdag i 1719 et 6 måneders drengbarn, som var henlagt på kgl. confessionarius Chr. Sørensen Lemvigs trappe. På barnet sad en seddel, hvorpå der stod: „Hans Christian Peiter hedder karlen.“ Man havde tidligt planer om et hittebørnshospital eller „findlingshus“ efter italiensk mønster, men først i 1771 blev der i det frie Jordemoderhus i Amaliegade indrettet en udtrækkelig kasse, hvori mødre hemmeligt kunne nedlægge deres nyfødte børn. Over kassen stod med forgyldte bogstaver på en hvid marmorplade: „Ulykkelige Børns Frelse«. Når kassen blev skubbet ind, ringede en klokke inde i huset, således at de tilstedeværende gangkoner kunne tage sig af barnet, som straks blev taget op og fik die af en af barselskvinderne. I de første 5 dage kassen var åben, blev der lagt 24 børn i den, men tre år senere blev den nedlagt på grund af den moralske forargelse den vakte.

For forældreløse børn fra hele landet oprettedes Det kgl. vajsenhus, som begyndte sin virksomhed 1727 i en stor ejendom på Nytorv. Her optoges 100 børn, 50 drenge og 50 piger, som oplærtes i deres kristendom, desuden drengene i at strikke og pigerne i at sy. Vajsenhuset var ofte udsat for kritik, således siger J. N. Wilse om forholdene i 1770'erne: „... mange holde for, at denne i sig selv skønne indretning kunne i meget forbedres. I min tid drev kun trang folk til at antage disse børn til tjeneste og arbejde i private husholdninger, efter de havde været deres tid ud på Vajsenhuset“. Og i 1790'erne omtaler flere forfattere vajsenhusbørnenes vantrevne og sygelige udseende. Udover Vajsenhuset oprettedes Det kgl. opfostringshus, som begyndte 1755 i Overgaden oven Vandet og i 1775 flyttede til Store Kongensgade. Her var der plads til over 200 fattige drenge, som fik bolig, kost, klæder og undervisning og desuden arbejdede for den militære klædefabrik. Også denne institution kunne J. N. Wilse kritisere: „Ved at opholde mig engang i dette store hus og blandt denne samling af børn, mærkede jeg, hvor nødvendigt det var, at man ved ventilatores og hyppige luftninger forfriskede den ellers der værende usunde og næsten giftige luft. Jeg havde fået ondt, havde jeg opholdt mig der over 1 time, og børnenes blussende og blege udseende og nogles udslæt viste, hvad de deraf led; også heri har den nyere tid ændret meget“. Blandt forbedringerne var den bekostelige badeindretning, som blev bygget o. 1780 i en sidebygning i baggården bag ejendommen i Store Kongensgade. Her blev 50 børn hver lørdag formiddag i sommertiden badet i lunkent vand for deres sundheds skyld. Badet var af hugne sten med en stor indmuret kedel, hvorfra vandet løb ned gennem en hane. Iøvrigt fik drengene fra opfostringshuset også en gang imellem lov at tage bad i søvandet bag Kastellet.

De fattige børn betragtedes af myndighederne ikke som enkeltindivider, men nærmest som et menneskeligt råmateriale, der gennem skole og arbejdshus kunne gøres nyttig for produktionen. Det kunne give anledning til konflikt med forældrene og episoder som den, der i juli 1760 fandt sted i Århus. Provst Jacob Chr. Pingel indberettede på fattiginspektørernes vegne: „En uforskammet kvinde navnlig Anna Monnichsens har i onsdags, da fogden skulle efter den gjorde indretning hente hendes tvende børn m.fl. af skolen, overfaldet ham på gaden med skammelige skældsord, kaldet ham en skælm, revet børnene fra ham og taget dem med sig, som ej heller siden har været enten i skolen eller arbejdshuset, skældet med ubekvemme talemåder både mig og de andre medinspektører, in summa opført sig helt uanstændig ... Konsekvensen er alt for stor end, at vi dermed kan tie; thi går det an at en kvinde skal gælde mere end de, der til orden og skik er autoriserede, da må pokker være inspektør“. Endnu i 1796 udtrykte lægen Christian Elovius Mangor, der var kendt for sin godhed mod fattigfolk, sin mening om de fattige børn og deres skolegang: „... De læser for

## *De fattiges forsørgelse – Pengeindsamling*

megen tid bort, og anvender for lidet på at lære det, hvorved de i fremtiden skal blive nyttige . . . Skulle der behøves 6 timer daglig i 8 år til at lære vor simple religion? To timer var vel nok dertil, og først når de er 9 år; og én time til at regne og skrive, resten til arbejde . . . Det er herligt at læse Garnisons plejekommissions omsorg for børn, endog pattebørn. Meget rigtigt af den, at mødrene må tage de små med i arbejdsanstalten. Men den kommission tænker og på rullegardiner; og på lys for at hindre os fra tran. Hvilken omhu for den fattige!“

Fattigforordningen af 1708 havde bestemt, at hvert sogn skulle underholde sine egne, og i de følgende år forsøgte man de fleste steder på landet at skabe en fattigforsørgelse efter lovens retningslinier. Præsten og 3–4 af sognemændene udarbejdede fortegnelser over de fattige med oplysning om hver enkelts omstændigheder, og efter et overslag over hvor meget der behøvedes, blev der foretaget ligning, og hver fattig fik så anvist, på hvilke gårde i sognet han kunne få sin understøttelse i form af måltider eller naturalier. Denne omgangsforørgelse suppleredes med pengeunderstøttelser til husleje og klæder en gang om året, eller når der var kommet penge i fattigkassen. I Todbjerg sogn mellem Århus og Randers udarbejdedes i 1764 en forsørgelsesplan, der nøje fulgte fattigdirektionens anvisninger. Listen over almisselemmer så således ud: 1. Karen Hyrdekone i Todberg; næsten 80 år; har mangel på forstanden; kan intet fortjene til underholdning; . . . 2. Giertrud Lauridsdatter i Todberg; har skade på fingrene, så hun ikke kan fortjene noget ved spinden eller deslige, men uden bræk på de andre lemmer; . . . 3. Maren Rasmusdatter i Grøttrup; over 80 år; ganske gebrækkelig; er hos sin broders søn, en gammel fattig og nødlidende mand; . . . 4. Christen Nielsen Svoger i Horup; ganske fra forstanden; har ofte stærke anfald; er kun lidet over 20 år; . . . 5. Bodil Biørns i Horup; ej alene gammel, men også meget fattig; . . . 6. Jens Wollemand i Horup; meget aldrende og meget skrøbelig; . . . 7. Peder Degn i Linnå; næsten blind; 70 år, har husly hos en fattig svigersøn, som har 5 børn og derfor kun lidet kan hjælpe denne gamle skrøbelige mand; . . . 8. Helle Bispes i Balle; meget gammel og fattig; . . . – Alle 8 var de uden hjælpende venner, der kunne understøtte dem. Ved nr. 6 Jens Wollemand tilføjedes: „Da hans ejendele skulle registreres, sagde han sig ej at ville have del i almisen“. De resterende 7 almisselemmers portioner af rug og byg blev derefter nøje specificeret på hver enkelt bonde, og pengeydelseerne fra præsten og herremanden på Skårupgård blev ligeledes angivet. Men allerede det første år blev over en tredjedel af fattigkornet ikke leveret, og i 1765 indgav bønderne en „forestilling“, hvori de gav tilkende, at de fastsatte bidrag til sognets fattige blev dem en utålelig byrde, så længe tiggeriet ikke blev stoppet, som forordningen havde lovet.

## *De fattiges forsørgelse – Pengeindsamling*

„Bønder og beboere har ondt ved at få vores egen lille nødtørfte del, hvoraf vi dog gerne ville (ud)dele til vort eget sogns fattige, når vi ikke skulle (ud)dele 3 à 4 gange så meget til fremmede omløbere, hvorfra vi dog aldrig er fri . . . Men ligesom andre fremmede betlere, endog fra sognene nær hos, søger deres almisse og ophold her i vort sogn, så må vore fattige igen kunne søge deres ophold hos andre“.

Trods gentagelser og udvidelser af lovens påbud var den fuldt organiserede fattigforsørgelse de fleste steder kun i gang i kortere perioder. I Fløng og Hvidstrup sognes fattigprotokol hedder det: „Anno 1739 synes denne bog at skulle få nyt liv igen, som døde kort efter fødslen 1709“. Mange præster tabte interessen for fattigvæsenet, og bønderne viste som regel stor uvilje mod at udrede de nødvendige bidrag. I år med misvækst og kvægsyge gik fattigplejen helt i stå, i Herslev sogns fattigprotokol meddeles således i 1745: „Assignmenten gik overstyr, og de fattige måtte i stedet for underholdningen nøjes med, hvad de kunne få og ville æde af det døde kvæg“. Men også i gode år måtte præsterne slås for at holde fattigvæsenet på fode. Præsten i Emmerlev vest for Tønder fortæller i 1766: „De fattige findes her i større mængde end andensteds . . . formedelst de jævnlige sygdomme, som fruentimmeret ved altfor megen stilhed og sæde ved kniplingsskrinet og mandfolket ved mange farlige tog på havet tildrager sig. Til den fattige at soulagere (understøtte) rækker ej alle hånden efter evne og billighed, den velhavende bondemand giver gemenlig 4, 5 à 6 sk. månedlig, kådneren 1 à 2 sk., men hvad er det til så mange? Derfor må bettelstaven gøre det bedste, som ingensteds bruges flittigere.“ Andre steder i Slesvig var billedet lysere. „De fattige får, hvad der gives i kirkeblokken, og når den samme ikke . . . er nok, gøres straks en omsamling over hele landet, så ingen kan klage“, siger præsten på Amrum i 1766.

En løbende indsamling af penge til de fattige fandt sted i de fattiges blok i kirken suppleret med kollekttavler, som gik omkring ved de store kirkelige højtidere. Desuden blev der ombåret bøsser i bøndernes huse ved trolovelser, bryllupper, barsler og ligbegængelser, og endelig fandtes fattigbøsser ved kroer, postholderier og færgesteder. Ved afslutning af købe- og lejekontrakter blev der også givet penge til fattigkassen. Indtægterne fra alle disse kilder var dog ret små, og de såkaldte „frivillige“ bidrag, som skulle være grundlaget for fattigforsørgelsen, gav mindre og mindre, trods alle trusler om udpantning. Det var derfor beskedne midler fattigkasserne havde at råde over, og præsten og hans medhjælpere måtte nøje overveje hver enkelts personlige forhold for at kunne uddele de alt for små understøttelser til de mest trængende. I Vorup ved Randers fik en af de almisesøgende i 1759 følgende vedtegning i protokollen: „Mads Eschesen, som er til huse hos Søren Nysoms enke, er 62 år gammel og noget vanfør på fød-

## De fattiges forsørgelse – Pengeindsamling

En tysk rejsende, A. O. Schellenberg, beklagede sig i 1794 over den uro, det forvoldte i de københavnske kirker, at fire-fem sortklædte mænd gik fra stolestade til stolestade under prædiken og stak en pengetavle – en flad kasse med håndtag og sølvklokke – hen under næsen på folk for at bede om almisser til de fattige, tilskud til kirken eller andre gode formål. Foran disse indsamlere gik en anden sortklædt mand, for det meste overgraveren, og opfordrede deltagerne i gudstjenesten til at holde deres penge parat. Derved forårsagedes en sådan larm og støj, at man næppe var i stand til at høre, hvad præsten sagde eller samle sin opmærksomhed om hans prædiken. Billedet her viser Helligåndskirkens pengetavle fra 1720, hvis sølvklokke fremstilledes af Tyge Madsen Werum i 1733. – Nationalmuseet.



derne. Men da hans hustru er ung og frisk, og kan tjene brødet til sig og børnene, og bymændene tillige forklarer, at han var uvillig til at tage mod de tjenester, som var ham tilbudne og var efter hans kræfter, så blev han for denne gang ikke anset som ret almisselem, men blev lovet, at når han ville gøre, hvad han kan, bymændene til tjeneste efter sin evne, og vacance bliver, skal han blive noget tillagt.“ Mange steder måtte man lade de fattige selv tigge føden så længe de overhovedet kunne. Pastor Böhme i Oksenvad nordvest for Haderslev skrev 1767: „Bothilde Eskilds klagede sig for mig, at hun nu ikke kunne tigge længere, efterdi hun er så gammel og har svimmel i hovedet, og bad derfor, at jeg ville bede sognet om, at de ville forsørge hende.“ Fattiglovens praktiske gennemførelse på landet var afhængig af præstestanden, og skønt man næsten overalt begyndte med de bedste hensigter, gik det mange som pastor Hans Poulsen Uttermöhlen, i Lem-Vejby sogne vest for Skive, der i 1771 skrev en indberetning i kirkebogen om den lokale fattigforsorgs dårlige forfatning: Bønderne var modvillige, og han fik ingen hjælp, „derfor er de fattiges væsen rent ud at tale kommen i cadance, thi jeg ene kan lidet udvirke mod så mange!“

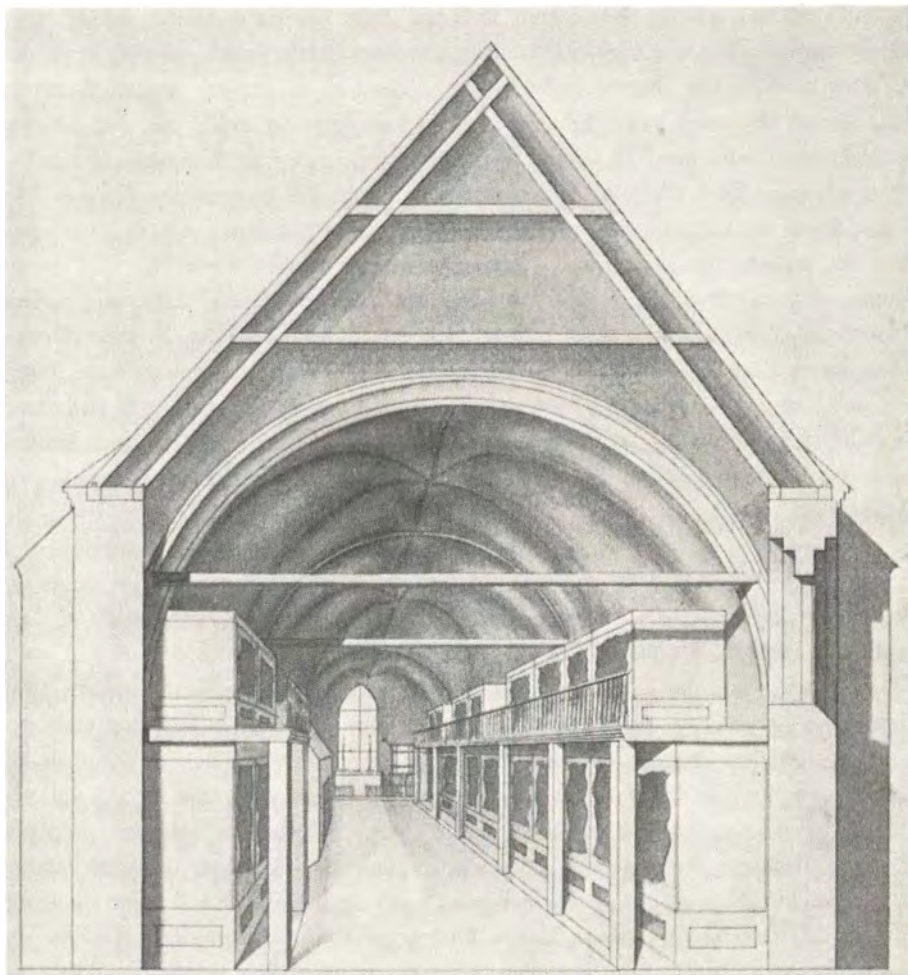
## *De fattiges forsørgelse – Pengeindsamling*

I købstæderne faldt det ligeså vanskeligt at få gennemført regeringens fattiglove, og flere steder holdt man fast ved den gamle ordning, at byens fattige på bestemte dage gik tiggergang gennem gaderne. Fra Kerteminde indberettedes i 1722: „Den anordning, hans kgl. majestæts allernådigst udgivne forordning ... påbyder om de fattiges underholdning, har man her ved byen umuligen kunnet bringe i stand, endskønt til samme værks befordring med al omhyggelighed (er) overvejet de midler, hvorved sådant bedst kunne foranstaltes. Thi indvånernes slette vilkår har ikke kunnet tåle så tilstrækkelige midler at tilvejebringe, som til de herværende fattige deres nødtørftige ophold behøves, efterdi desværre deres tal er altfor stort; ikke desmindre har byens egne fattige på den måde plejning, at de nyder deres almisse for dørene, og de syge og sengeliggende bæres det til i husene ...“ og i 1732 var der i Holbæk 26 unge og 19 gamle betlere, „som hidindtil på visse dage i ugen ved godtfolks døre har nydt penge og brød ... og vides ingen anden måde at underholde disse fattige på ...“ Endnu i 1772 blev der i Middelfart givet regler for, hvorledes fattigfogden hver lørdag morgen skulle samle stadens tiggere, opstille dem i række og derefter gå i spidsen for flokken fra dør til dør.

I byen Slesvig havde man i årene omkring 1720 nogle fattigforanstaltninger, som var tilpasset det gamle almissetystem. Domkirkens andenpræst Paul Mercatus fortæller: „Hver onsdag lader (jeg) friskolens lærer med en aflåset bøsse indsamle i hele menigheden, hvad enhver kan tænke sig at give til de fattige. Den påfølgende fredag samles tiggerne – hvoraf der findes over 70 – i kirken, hører på prædiken og katekisationen, og bagefter råbes de enkeltvis op i den rækkefølge, hvori de står opskrevet i en bog, og modtager en nødtørftig understøttelse“. I Århus indførte man derimod, som forordningen påbød, straks i 1708 en autoriseret „Collectbog“, hvori borgerne indtegnede deres frivillige bidrag. De indkomne summer, som også omfattede bøssepenge og legatreanter, fordeltes på ugeunderstøttelser, halvårspenge og ekstraudgifter. De første par år fungerede systemet godt, men snart sank „Contingenten« i kollektbogen, samtidig med at restancerne voksede. Antallet af understøttede måtte sættes ned fra 106 i 1740 til omkring det halve midt i 1750erne, og ugepengene var meget små. I 1750 var den højeste takst 1 mk. og 5 sk., d.v.s. 3 sk. om dagen. Sammenligner man med daglønnen for de håndværkere, der i oktober 1750 arbejdede ved boderne i Studsgade, ses, at murersvenden fik 28 sk., kalkslageren 16 sk. og håndlangeren 10 sk. Ingen kunne leve af de små understøttelser, og det var derfor ikke uberegtiget, at fattiginspektørerne i Århus i 1757 udtalte: „At de fattiges væsen her i byen end er i stand, er mere at tilskrive Guds end menneskenes forsyn“.

Ved reskript af 5. februar 1734 havde magistraterne fået ret til at ansætte de uvillige borgere „for noget vist til de fattige“, og hvis de udeblev år og dag





Helligåndshuset i Nykøbing på Falster var en verdslig stiftelse, grundlagt i middelalderen som plejehjem for fattige og syge. Det blev udvidet i 1500 årene til at rumme 20 lemmer. Denne rekonstruktionstegning fra 1916 viser, hvordan kapelfløjen var indrettet. Under de gotiske hvælvinger fandtes to rækker alkovesenge fornedet og tilsvarende på galleriet. Herfra kunne de syge følge gudstjenesten ved alteret og prædikestolen, der var opstillet ved den ene gavl. I 1734 blev der indrettet et rum til forvaring af den for sine grove vildfarelser i religionen bekendte smed Anders Carl fra Søllested, der nægtede at tro på sjælens udødelighed, kødets opstandelse og det evige liv. Og da han tillige hævdede at være efterkommer af kong Carl 6. af Sverige, mente man, det var bedst, at han blev taget i forvaring. – Tegning i Nationalmuseet.

med betalingen, måtte man skride til udpantning. De fleste steder var man imidlertid betænkelig ved på denne måde at omdanne kollekten til en skat, og hvor det forsøgtes, stødte man på borgernes kompakte modstand og de lokale em-

## *De fattiges forsørgelse – Pengeindsamling*

bedsmænds manglende nidkærhed. Byfoged Niels Selmer i Assens, som i 1735 skulle udpante hos nogle bidragsansatte, der ikke havde betalt, mente, at en del af disse medborgere „havde bedre nødigt at have af de fattiges penge, såsom de ikke havde det tørre brød, ejheller det, de kan ligge og sidde på; der har jeg intet kunnet få til pant“. I januar 1737 lykkedes det dog at få stabet en auktion over udpantet gods på benene; der indfandt sig en del borgere, men ingen ville byde, fordi det udpantede var værdiløst. Ved næste auktion i januar 1738 gentog det samme sig. Borgerne i landets købstæder fastholdt stædigt den gamle tanke, at pengene til de fattige var gaver, og mens bidragene faldt, steg nøden blandt almisselemmerne. Kun i byer, der fra gammel tid havde store fattigdonationer, fungerede fattigplejen. Det gælder Aalborg, og det gælder Ribe, hvorfra der i 1735 indberettes: „Fattige har vi desværre nok af, som også har deres ophold af hospitalet og byens fattiges kasse, som begge er i god tilstand, hvilket tilskrives højlovlige kongelige allernådigste gjorde anstalter, samt de afdødes og levendes gavmildhed“.

I København var der mange som måtte fortrøste sig til andres gavmildhed, i 1731 optalte man efter en „husinquisition“ over hele byen 2901 fattige, civile og militære, „som ikke uden almisse kunne subsistere (få deres underhold)“. Den offentlige fattiggave uddeltes fra „Conventhuset for stadens fattiges væsen“, som lå på hjørnet af Silkegade og Pilestræde. Her mødte byens fattige op en gang om ugen og modtog den understøttelse, der var blevet dem tillagt efter deres omstændigheder. Antallet af almisselemmer fordobledes i løbet af 1730erne og 1740erne, og i 1750 fik op mod 2500 personer fra 12 til 48 sk. om ugen. I december 1751 modtog 2278 fattige eller godt 3 pct. af byens indbyggere hjælp fra Conventhuskasen, særlig mange boede i Klædebo og Rosenborg kvarterer, d.v.s. mellem Nørregade og Gothersgade, men også Frimands kvarter omkring Gråbrødre torv havde mange fattige. Fattigvæsenets indtægter kom fra den såkaldte kvartalsalmisse, som borgerne tegnede sig mere eller mindre frivilligt for, desuden fik det bl.a. kirkekollekter, overskud af lotterier og 1 pct. af alle kongelige gaver. Det stigende antal fattige og den synkende kvartalsalmisse førte til, at pengene slet ikke kunne slå til, og fattigvæsenet kom i stor gæld. Direktørerne stillede flere forslag til forbedring af økonomien, men magistraten imødegik dem alle, idet man, som det siges i 1760, fandt det „ugørligt og utåleligt at forandre kærligheds- og almissegaver til en årlig skat“. Alligevel befalede kongen i 1762, at der skulle lægges en årlig fattigskat på 9000 rigsdaler, fordelt efter grundtaksten på alle bygninger i København, såvel offentlige som private. 1500 rdlr. skulle gå til Conventhuset, 2500 rdlr. til Børnehuset og 5000 rdlr. til Det frie jordemoderhus i Frederiks hospital. Hermed havde man for første gang klart forladt det gamle princip om frivillighed.

Fattigforsorgen i København var præget af de mange milde stiftelser som fandtes i byen. På nordsiden af Møntergade lå det gamle Brøndstrædes hospital, som, efter at det i 1747 var slået sammen med to mindre stiftelser, Lille Vartov og Vester hospital, havde plads til 130 kvinder og 40 mænd i nummererede værelser. Desuden var der to sygestuer og en lille kirkesal. Lige overfor på sydsiden af Møntergade lå Poul Fechtels hospital eller Hamborger sjæleboder, som var genopført i 1732 efter branden. Her var 7 værelser med plads til 14 lemmer, og desuden fandtes en sygestue og en fælles spindestue. Bag bygningen lå en lille have. I Dronningens Tværgade lå Abel Cathrines hospital, som var blevet udvidet flere gange, således at det i 1742 havde plads til 23 fattige kvinder, som havde hver en stue, et køkken og øvrige bekvemmeligheder for sig selv. En sidefløj indeholdt en lille kirke, og ved gården lå en fælles have for lemmerne. Københavns ældste og største fattigstiftelse var dog Vartov ved Vestervold. Den regnedes for et af de rigeste hospitaler i den protestantiske verden og var „ved Guds forsyn, en del private folks gaver og god økonomi i ypperlig stand“. Fløjene mod Løngangsstræde og Vestervoldgade blev nyopført 1726–28, og fløjen mod Farvergade kom til i 1744. I 1750 havde stiftelsen over 300 lemmer, mest gamle koner. Midt i hovedfløjen mod Løngangsstræde lå kirken, som gik op gennem begge etager og var åben i siderne ind til gangen foran lemmernes senge. „At kirken var således anlagt forårsagede megen alarm, en stærk gennemgang, ja megen usund og ubehagelig lugt for tilhørerne i kirken“. Derfor indviedes i 1755 en ny kirke i forlængelse af fløjen mod Løngangsstræde og i den gamle indrettedes 62 nye sengepladser. I 1783 var der 358 lemmer i Vartov. De boede i store, uopvarmede fællestuer og havde hver sin opbyggede skabsseng, hvorpå stod malet sengens nummer og eventuelt donators navn. Omkring halvdelen af sengepladserne var nemlig indstiftet af private, hvis familier havde ret til at udnævne nye lemmer ved dødsfald. Foran sengene var der så meget plads, at der kunne stå et skab eller en kiste, to stole og et lille bord, og inde i sengene var der hylder, hvorpå lemmerne opbevarede personlige ejendele og madvarer. I fløjen mod volden fandtes køkkenet og fire store spindestuer, som blev opvarmet om vinteren, og mod Farvergade lå blandt andet boliger for præst og forstander. I fløjen mod Løngangsstræde stod lemmernes senge i tre rækker gennem hele bygningen, og en anonym forfatter kritiserede i 1792 denne indretning. Stuerne var fugtige, ubehagelige og meget skadelige for helbredet, „et sundt og frisk menneske behøvede kun at ligge her i et par dage og nætter for at blive antastet af alle alderdommens svagheder. Om dette måske skulle være årsag til, at så mange af lemmerne er så skrantede, er vanskeligt at afgøre, men falder dog troligt“.

I 1769 fik det københavnske fattigvæsen sin hidtil største plejestiftelse, da Al-

## *Fattige soldater – Hospitaler i provinsen*

mindelig hospital begyndte sin virksomhed i en nyopført bygning i Amaliegade. Her fik fattigvæsenets direktion også lokaler, og Conventhuset blev solgt. Brøndstrædes hospital blev nedlagt og beboerne overflyttet til den ny stiftelse. I august 1769 rummede Almindelig hospital 440 lemmer, hvoraf 200 blev fuldt forsørgt med føde og klæder, mens resten kun fik seng og adgang til de opvarmede arbejdsstuer. Allerede det første år måtte man skærpe reglementet, fordi en del af lemmerne var henfaldet til „den afskyelige last drukkenskab“. Man blev også snart klar over, at huset med sine 5 etager var ubekvem for gamle og svage. I marts 1771 var der 530 lemmer i hospitalet, men derudover uddeltes ugentlige almisser i alle stadens kvarterer til 565 mænd og kvinder og 440 børn. Dette år blev alle fattigvæsenets institutioner lagt ind under en fælles overledelse under navnet Den almindelige plejeanstalt, og da denne i juli 1772 lod foretage mandtal over samtlige, som blev underholdt ved Københavns milde stiftelser, nåede man frem til et tal på 6.600 personer, gamle og unge, af et indbyggertal på o. 70.000 bortset fra garnisonen, d.v.s. mellem 9 og 10 pct. I 1781 blev hele fattigvæsenets bestyrelse overdraget magistraten, og kontorerne flyttedes til rådhuset. Fra 1785 havde Almindelig hospital 650 faste lemmer og plads til 150 syge.

Ved siden af det civile fattigvæsen fandtes i København særlige institutioner for fattige under land- og sømilitæretaterne. I 1733 havde man efter mange „disputer og explicationer“ mellem civile og militære myndigheder fået fastslået, at hver etat skulle tage sig af sine egne fattige; men der var fortsat mange matroser og soldater samt deres hustruer og børn, som søgte almisse på gaderne. Af de 681 tiggere der i 1741 blev opbragt i København var de 388 militære. Landetatens betlere skulle sendes til Krigshospitalets ladegård udenfor byen mellem Nørre- og Vesterport. Her var der fattigstiftelse, arbejdsanstalt og galehus for folk af soldaterstanden. Hovedbygningen var en lang enetages længe med lave og fugtige rum, der lå delvis under jorden. Sovestuerne var overfyldte og forplejningen elendig. Den franskfødte generalfeltmarskal Claude Louis Saint-Germain besøgte i 1764 stedet. Han blev stærkt rystet over at se beboernes sørgelige skæbne og medfart og bemærkede, at han nu bedre forstod, hvorfor ingen soldat ville kapitulere, men at de altid svarede: „Hvad har I at byde en gammel soldat andet end jeres forbandede Ladegård?“ Man søgte at forbedre forholdene, men da bygningerne var for dårlige, besluttede man i stedet at flytte hele anstalten ind til byen, og i 1769 begyndte Christians plejehus sin virksomhed i Store Kongensgade. Her var plads til 300 udtjente soldater, soldaterenker og fader- og moderløse soldaterbørn, som fik deres underhold og samtidig arbejdede for den militære klædefabrik. Drengene fik desuden undervisning i krigs-



I Kværndrup på Sydfyn oprettede enken efter den sidste af slægten Krag på Egeskov, Sophie Juel, i 1770 et hospital med en tilknyttet kapital, hvis renter skulle uddeles til 8 hospitalslemmer med 2 mk. sølv om ugen. Yderligere henlagde hun nogle midler for hvis renter lemmer, der på grund af alderdom eller sygdom trængte til ekstra hjælp, kunne tilgodeses. På bygningens trekantgavl ses en sandstenstavle med indskrift, der fortæller om hospitalets grundlæggelse. Sophie Juel stiftede desuden et legat, hvis renter skulle tilfalde sognepræsten i Kværndrup. – Nationalmuseet fot.

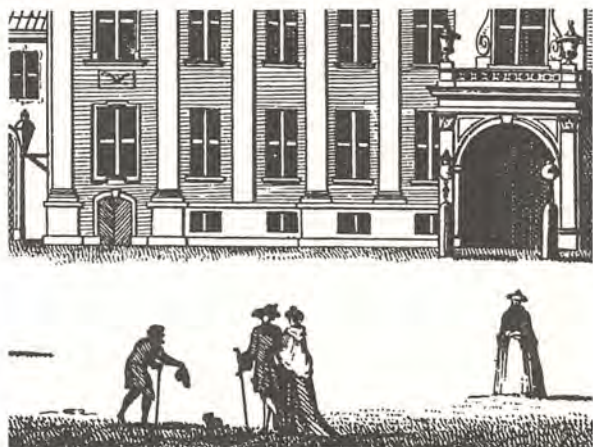
øvelser, og en gang om året viste de deres evolutioner på Øster Fælled. For søetaten var Kvæsthuset i Kvæsthusgade på en gang sygehus for sårede matroser, almissestiftelse for fattige og arbejdshus for betlere. De friske lemmer fortjente deres brød og ophold ved at pløse (plukke) gammelt tovværk til værk til at digte (tætte) skibe med. I 1752 forsørgede Kvæsthuset 143 fattige i huset og 645 ude i byen samt 300 pensionister, d.v.s. folk der havde stået 20–25 år i tjeneste som matros. Pengemidlerne kunne slet ikke slå til, og direktørerne erklærede, at Kvæsthuset ville „avancere til sin undergang“, hvis det ikke fik nye indtægter. 1753 fik Kvæsthuset da overdraget assistentshusets privilegium, som var blevet ledigt. I 1777 blev Søkvæsthuset flyttet til Overgaden oven Vandet og indrettet i Opfostringshusets tidligere ejendom. Her var plads til 200 betlere, og der holdtes daglig skole for deres børn.

Uden for hovedstaden, i købstæderne og på landet fandtes adskillige stiftelser

for gamle og fattige. I Aalborg, Randers, Viborg, Århus, Odense, Slagelse og Helsingør var der store gamle, tildels rige institutioner. Enkelte sjællandske købstæder havde nedlagt deres fattigstiftelser og i stedet købt sig sengepladser i Vartov i København; men i de fleste byer og mange steder på landet lå stadig små hospitaler for nogle få fattige, som her kunne få bolig, brændsel og understøttelse af fattigkassen. For mange af disse huse gælder, hvad der i 1757 blev sagt om fattigboligen i Rødby, den „er bygget uden anseelse og ligger uden anseelse“, og de var også gennemgående dårligt vedligeholdt. I 1721 skrev biskop Søren Lintrup efter en visitats i Langå: „Hospitalet var meget brøstfældig på loft, vinduer etc.“, og i 1726 siges om hospitalet i Holbæk, at det „formedelst ælde og stor brøst daglig står for fald“. Tæt op ad kirkemuren i Middelfart lå et gammelt fattighus uden gårdsplads eller have; men i 1767 byggede byens største købmand, agent Christian Ivarsen et smukt nyt hospital på Algade. Det var af grundmur med tegtag, bestod af 7 fag i én etage og indeholdt to værelser med kakkelovne og et køkken. Bagved var en gårdsplads med brønd og en lille have. Huset var beregnet for 4 fattige enker, men i 1795 boede der 3 „fattige fruentimmer“ i hvert værelse. Også på landet oprettedes nye hospitaler. Pastor Claus Christiansen Wiinholt i Horslunde på Lolland tog initiativet til ét i 1745: „I dette år faldt jeg på at få et hospital bygget her ved kirken for gamle og svage folk, hvilket jeg og Gud ske lov fik lykkelig fuldført til mange fattige menneskers undsætning og trøst i liv og død“.

I hospitalerne kunne enkelte kronisk syge og invalider finde husly og pleje, men der var ikke tale om nogen form for sygdomsbehandling. Folk med uhelbredelige eller smitsomme sygdomme samt sindssyge kunne ikke optages, og sådanne patienter voldte ofte myndighederne problemer. I Rise ved Gerding syd for Aalborg sad en vanvittig pige i slutningen af november 1771 indespærret i en kælder, mens myndighederne søgte at få hende anbragt i Viborg dårehus „jo før jo hellere, at hun ikke her skal fryse ihjel“. Ingen på egnen ville tage sig af hende, „thi intet menneske kan have hende i sin stue på grund af lus“. I København anbragtes sindssyge i Pesthuset ved Kalvebod strand, som hørte under fattigvæsenet. Her levede 150–160 lemmer under de usleste forhold. „Det er bekendt, at i Pesthuset er så miserable logementer, som ikke findes slettere i noget hospital her i byen, både i henseende til indrettelsen i sig selv, som og at det for alle vinde ved den åbne strand om vintertide er exponeret adskillige inkommoditeter . . .“ skrev fattigdirektionen i 1727. Eneste behandling bestod i isolation, enten i en af de 12 dårekister for „galne og vanvittige mennesker“ eller i et af de 12 forvaringskamre for de, „som vel ikke er rasende og uregerlige, men dog urolige i deres gemytter“. I 1766 flyttedes Pesthusets lemmer og indretninger til

I 1768 skrev en svensker, som da opholdt sig i København, at man mødte tiggere allevegne. Og i 1772 understøttedes mellem 9 og 10 pct. af hovedstadens indbyggere af fattigforsorgen. Her antastes et nobelt ægtepar af en tigger uden for det Holsteinske palæ i Stormgade. – Udsnit af Danske Atlas.



Ladegården, som Krigshospitalet havde opgivet, og her fik institutionen navnet Sankt Hans hospital. I 1768 rummede hospitalet 47 mænd og 98 kvinder, ialt 145, men i 1780erne var lemmernes antal steget til 320 personer. Til indretningen hørte 15 såkaldte honette kamre, 27 ordinære dito og 20 dårekister, samt separate sygestuer, dels til veneriske, dels til andre „anstikkende“ syge. Sankt Hans hospital lå smukt omgivet af rester af skanseværk og grave, men var i sig selv „den højeste elendigheds bolig, thi der er over 300 ulægelige, væmmelige og afsindige personer“, skriver J. N. Wilse, og han fortsætter: „Af dets 300 lemmer er nogle veneriske, nogle rasende eller vanvittige, og nogle drukkenbolte; hver af disse behøvede en særskilt og passende indretning og kur derefter“.

For de spectaculeuse, d.v.s. de „som enten i ansigtet eller på arme og ben eller andetsteds på kroppen af flod eller kræft er ilde tilredte, eller og med en eller anden udvortes skade kan være folk vederstyggelige“, indrettedes i 1726 et særligt hospital i Slotsgade i Hillerød. Her var plads til 30 personer, 15 mænd og 15 kvinder, som skulle „opledes og udsøges“ af amtmændene i Nordsjælland. Fra sognepresten fik de attest på deres sygdom, og heri fremhævedes ofte deres frastødende og hæslige udseende. En 21årig pige fra Sigerslevøster havde, siden hun var 5–6 år, ikke kunnet vise sig blandt mennesker, „formedelst hendes bedrøvelige ansigts skyld, hvilket er ganske fordærvet, fortæret og opædt af kræft, og derfor som et spejl for andre, siden hendes næse er ganske borte“. Og en 50årig husmand fra Stenløse, der var gift og havde 5 børn, havde „mange åbne sår på ben, arme og hænder, så han slet intet kan arbejde for sig og sine . . .“. Tre vidner fra Søsøm erklærede, at de fandt ham „i alle måder at være den fattigste Lazarus og et ret almissem og med sår så behæftet, at en sten måtte græde derved“. Hillerød hospitals formål var først og fremmest at

## *Vanvittige og kronisk syge*

afsondre de spectaculeuse fra samfundet af hensyn til de raske, og de fleste af de ulykkelige fandt sig i deres skæbne. Over indgangsdøren til hospitalet sad en indmuret sandstensplade med følgende tekst:

„Her kan I usle folk jer sorg og nød forglemme  
og eders usselhed for verdens øjne gemme.  
Lad det og blive her i evig brug og skik  
at takke eders Gud og fjerde Frederik“.

Fattigdommen var udbredt over mange grupper i samfundet, og dens forskellige ydre træk var velkendte og dagligdags for alle, men alligevel kunne folk af de bedre klasser forfærdes, når de bliver stillet overfor de kår, hvorunder de, der var havnet på livets vrangside, måtte leve. Henrich Steffens besøgte nogle gange den ludfattige kandidat, der i årene 1787–1790 var privatlærer for ham og hans yngre broder: „I et baghus steg man op ad en sort, snæver, mørk, halv forfalden trappe, til fjerde stokværk. Man trådte ind i et snævert, mørkt rum, en kvalm af slet tobak opfyldt stue. I Danmark har alle senge, endog de fattigste, omhæng; disse hang omkring i smudsige laser; på sengen selv vovede man næppe at kaste et blik. To sønderbrudte stole, et lille bord; et halvt forfaldent repositorium med nogle halv sønderrevne skolebøger og en gammel kuffert opfyldte således de andre dele af den snævre stue, at der næppe blev plads tilovers for to mennesker. Flere ruder i de små vinduer manglede, og hullet var dækket med påklinet papir. At se noget igennem det tillukte vindue var umuligt. Når vinduet om sommeren var åbent, opdagede man den smudsigste krog i huset; aldrig så jeg et mere rædselsfuldt billede på den dybeste armod“.

Årsagerne til, at der var så mange fattigfolk, fik man ikke gjort noget væsentligt ved, men der blev fra statsmagtens side ydet en stor indsats for at søge selve fattigdommen og dens uundgåelige følge tiggeriet afskaffet ved lovbestemmelser. Derfor kunne Laurids de Thurah med god samvittighed i 1748 skrive i sin „Hafnia Hodierna“, der var tænkt som en slags håndbog for fremmede i København: „... både i København og i hele kongeriget er til de fattiges og nødlidendes hjælp og husværelse gjort alle de gode anordninger, som gudsfrygt, medlidenhed og retskaffen kristenkærlighed kan bringe tilveje, og må en fattig og syg i så måde trøste og glæde sig ved, at have sin ynkelige skæbne på et sted og i et land, hvor der straks rådes bod derpå, og én nødlidende vederfares al hjælp og undsættelse“.



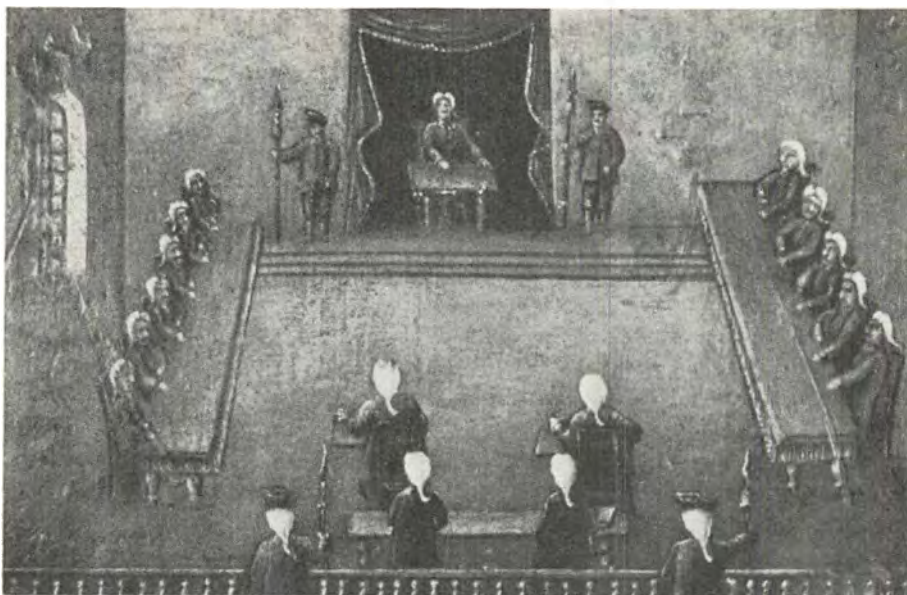
## MISGERNING OG STRAF

Den danske enevælde havde sit retlige grundlag i Kongeloven af 1665, som skulle være „en fuldkommen uryggelig og uimodsigelig forordning og lov til evig tid“. I denne lov havde Frederik 3. bestemt, at kongen af alle undersåtter skulle „holdes og agtes for det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love“ og hverken i gejstlige eller verdslige sager have nogen anden dommer over sig end Gud. Han skulle have magt til at give, forandre og ophæve love – blot ikke Kongeloven – og til at gøre undtagelser fra loven, som det passede ham. Al regeringsmagt lå hos kongen.

I et land, der har en sådan forfatning, kan udviklingen føre til despoti og vilkårlighed i alle forhold af betydning for den enkelte borgers ve og vel. Således udviklede den danske enevælde sig ikke. Borgerne følte, at de levede i et land, hvor lov og ret herskede. Men ser man nærmere på retsvæsenet og retstilstanden, er der både lyse og mørke sider at hæfte sig ved.

Retsvæsenet blev ved mange lejligheder symboliseret ved Højesteret, som var omgivet af en glans og et ceremoniel, der gjorde indtryk på borgerne. I København blev rettens forestående samling proklameret ved højtidelige optog, og aviserne forsømte ikke at omtale rettens åbning, hvor kongen var til stede, hvis ikke han var upasselig eller bortrejst. Kongen var den egentlige indehaver af domsmagten, og skønt han naturligvis kun i et begrænset omfang tog selvstændig del i sagernes afgørelse, fik han sin rigelige andel i æren for, at der blev øvet retfærdighed til fordel for både høj og lav. Allerede få år efter, at Højesteret i 1661 havde afløst det gamle adelige retterting, havde digteren Anders Bording i sin avis „Danske Mercurius“ grundlagt denne tradition for ærbødig hyldest til retten og til kongen, og hos hans mindre talentfulde efterfølger Ahasverus Bartholin hed det f. eks. i 1684:

Se rettens høje mænd, hvor de til hobe træde  
til kongeretten op i rettens høje sæde:  
der granskes sager ud og falder rigtig dom,  
der er lovkroge ej, hvor rænker finder rum.  
Om hver og en jurist i verden ville komme,  
de ej kan vrage dog et ord i disse domme.  
Der ligger kongens lov, hvor det til prikke står,  
som udenlands jurist må søge mange år.



Kongen var landets øverste dommer. På en panelfylding i et borgerhus i Randers er malet en retscene fra Højesteret, hvor kongen sidder under en baldakin med en drabant på hver side. De ærværdige dommere har taget sæde på højryggede stole bag lange borde dækket af frynsekantede duge, og i forgrunden står de advokater, som fører sagen. Normalt kom kongen kun i Højesteret på rettens åbningsdag. Men selv når han var fraværende, var det kongelige sæde rettens midtpunkt: „Parterne skal såvel skriftligt som mundtligt altid rette deres ord og tale til kongen alene, enten han er til stede eller ej“. Et stort antal adelige og borgerlige blev formelt tilsagt som dommere på åbningsdagen, men der udviklede sig den ordning, at kun 12–14 af dem var faste dommere. – Panel fra „Elysium“, Randers museum.

Og om kongen hedder det et par år senere:

Monarken sidder selv i rettens høje sæde,  
og ser man allerførst grå norske bonde træde  
op for den høje dom og vinder, hvad han vil;  
anseelse ej på personer høres til.

Den „kongens lov“, som Bartholin nævnte i 1684, var ikke kongeloven, men Christian 5.s Danske lov, der var udstedt året i forvejen. Ligesom Højesteret var lovbogen ved indgangen til det 18. årh. at anse som et klenodie i retssystemet. Som Bording havde hyldet Højesteret, udtrykte ingen ringere end Thomas Kingo sin beundring for Danske lov, „al retfærdigheds nordledning, lys og stjerne“. Tilvejebringelsen af en samlet lovbog var en stor præstation, og der lå mange års besværligt kommissionsarbejde bag den. Lovstoffet havde indtil da været meget spredt; for de følgende slægtled blev det en stor fordel, at det var samlet og ordnet i Dan-

ske lovs seks bøger. Men trods al den grundighed, der var lagt i dette arbejde, var Danske lov ikke udtryk for nogen gennemgribende fornyelse af retten, og egnet til at bestå i evighed (som det var Kingos håb) var Danske lov ikke. Det var beklageligt, at der ikke allerede i 1700 årene kunne samles tilstrækkelige kræfter til at gennemføre en ny revision. Et forsøg mislykkedes, og den største del af lovbogens indhold bevarede sin gyldighed i 200 år eller mere. For strafferettens vedkommende skete der dog, som vi skal se, en gradvis omformning i det 18. årh., bl. a. gennem benådningspraksis. En betydelig udvidelse af straffelovgivningen skete ved de forordninger, reskripter og plakater, ved hvilke det enevældige styre søgte at regulere handel, håndværk og offentlig orden og at dæmme op for spil, pyntesyge, vellevned og andre udsejler. „Uttilladeligt og optrækkerisk spil har nu mere end tilforn her i landene og især i København taget overhånd, hvorved en del af undersåtterne og fornemmelig unge mennesker ruineres, ja bringes til bettelstaven“, hed det i en forordning af 1753, ved hvilken alt hasardspil blev forbudt på det strenge.

De lovtaler, som blev Højesteret til del, havde mange gange en stærkt overdreven form, men var dog alt i alt ikke ufortjente. Skønt ingen af dommerne havde gennemgået en egentlig uddannelse i de regler og retsbegreber, som de skulle dømme efter – en sådan uddannelse begyndte først at tage form efter 1736 – var det i almindelighed studerede og kultiverede mænd med gode praktiske forudsætninger for at beklæde de ledende poster i administration og retspleje. Adelen vedblev efter 1661 at være stærkt repræsenteret, men der kom flere og flere fra borgerstanden. Også landsdommerne, der beklædte de fire landsting – Sjællands, Fyns, Lolland-Falsters og Viborg landsting – var ofte mænd af et betydeligt format, der havde kvalificeret sig ved studier og embedsvirksomhed.

Langt ringere stod det til på de laveste trin af retsvæsenet, og det var jo her, den almindelige mand i by og på land fortrinsvis skulle hente sin ret.

Fra gammel tid havde det været således, at retsplejen lå i hænderne på den lokale befolkning. Det var fremtrædende repræsentanter for bondesamfundet og for byernes borgerskab (især købmændene), der beklædte stillingerne ved herredsting, birketing og byting. Men allerede i 1600 årene havde der vist sig vanskeligheder ved at få stillingerne besat med egnede mennesker. Retsembedsmændene var yderst slet aflagte, og det hjalp ikke meget, at man kom ind på at slå stillinger sammen, således at for eksempel en byfoged tillige kunne være herredsfoged i et eller to herreder, eventuelt også herredsskriver. Stillingerne var derfor lidet tillokkeende for dygtige og hæderlige folk fra det lokale milieu eller fra hovedstaden. Mere og mere ser man stillingerne blive besat med personer, som hørte til borgerskabets mindre prominente kreds eller havde gjort tjeneste i underordnede stillinger som skrivere i centraladministrationen eller på adelige godser, som lakajer,

tjenere, huslærere osv. Mange af dem havde gode fortalere, når de viste interesse for en fremtid ved retsvæsenet, – ofte vel uden at kende noget til de kummerlige forhold, de gik ind til. Rudkøbings byfoged 1716–43, Christoph Frederik Frederiksen, havde tjent hos to kammerjunker i København, var ved deres hjælp kommet til sølvværket i Kongsberg, derefter til postgården og proviantskriverkontoret i København. I Rudkøbing ægtede han forgængerens enke – en ikke usædvanlig disposition for en nyudnævnt embedsmand –, og da hendes midler slap op, kom de i trange kår. Han søgte bort fra byen, thi, skrev han, „ellers ser jeg intet andet for mig, end at jeg vorder nødt til at bedrage hver mand og stiltiende (dvs. i al stilhed) løbe min vej“. I købstædernes historie er fremdraget talrige triste skæbner og beretninger om gæld, processer, kasse-mangel og uduelighed i embedet. Men der var også adskillige, som blev i stand til at udfylde deres plads ved flid, ærlighed og sund fornuft. Med sympati må man mindes en byfoged, hvis skæbne ikke lignede nogen anden.

Johannes Ulsøe var, efter at have taget teologisk embedseksamen, blevet en populær skuespiller ved Den danske Skueplads fra 1722, men da komediehuset lukkede i 1728, blev han ved kongelig protektion medhjælper hos politimesteren i København. I 1730 blev Ulsøe, igen ved kongelig gunst, byfoged i Grenå og herredsfoged i Nørre herred. Efter udnævnelser, men medens han endnu opholdt sig i København, var han en tid tvunget til at holde sig uvirksom inden døre, fordi hans kreditorer trængte sig på med deres krav. I Grenå giftede han sig med skoleholderens enke; hvad forgængerens enke angik, fik Ulsøe den ubehagelige opgave at skulle dømme i en sag mod hende. Hun havde holdt stor begravelse ved mandens død; tolder Mads Lysholt havde deltaget og formentlig nydt, hvad der blev sat på bordet, men bagefter anmeldte han enken for overtrædelse af forordningen af 1682 om overdådighed ved begravelser. Ulsøe var antagelig mindre retsmyndig end toldereren, og han fandt sagen vanskelig. Han kom til det resultat, at enken måtte bøde med 670 rdl., men han følte sig ikke sikker i sin afgørelse, i hvert fald tilføjede han i dommen, at han havde forhørt sig både hos Københavns politimester og hos sin egen stiftamtmand, men af dem begge kun fået det råd at dømme efter gældende ret. Tolder Lysholt fik i henhold til forordningens § 29 en trediedel af bødebøbet. Det fortælles i øvrigt om Ulsøe, at han var tilbøjelig til at holde sig borte fra sine embedsforretninger lidt for længe ad gangen. I hans sted fungerede da en Jørgen Bang, som beklagede sig over dette påtvungne hverv, idet han ikke mente at have forstand på at dømme. Ulsøe døde allerede i 1732.

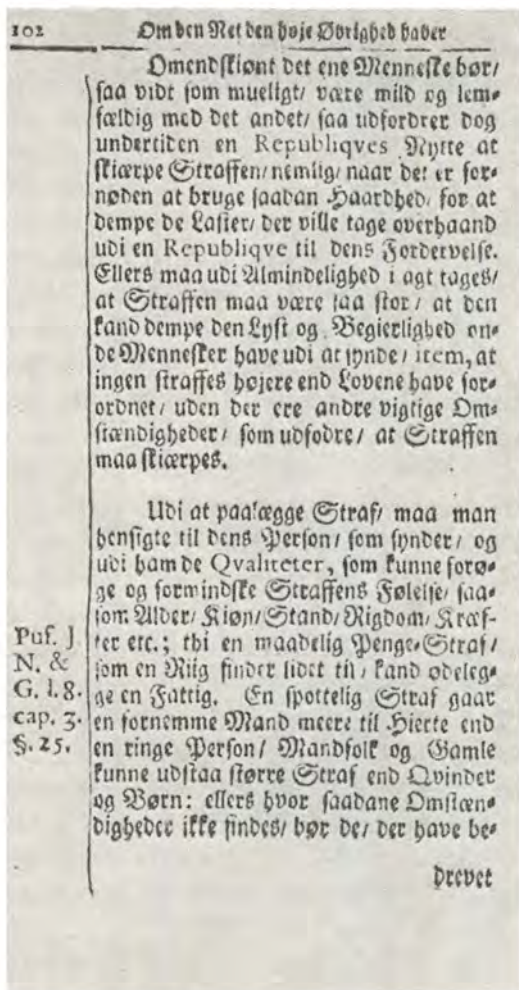
Langt ind i 1700 årene var den daglige udøvelse af retsplejens opgaver sørgeligt præget af herreds-, birke- og byfogdernes mangel på kvalifikationer. Det samme gjaldt retsskrivere og prokuratorer. Ikke mindst var det prokuratorerne, der

bidrog til retsvæsenets slette omdømme. De var af mange forskellige slags; nogle virkede i henhold til bevilling fra kongen eller amtmanden, andre på næringsbrev eller helt uden noget formelt grundlag. Adskillige har utvivlsomt gjort stor nytte ved at give borgerne råd og formidle deres kontakt med retsvæsenet, men som helhed var de genstand for en meget ugunstig bedømmelse, og de centrale myndigheder overvejede ved flere lejligheder, hvorledes de kunne bringe denne profession under kontrol og hindre misbrug. Prokuratorerne blev beskyldt for at råde til uforholdne processer, forhale sagerne eller bringe dem på afveje ved fif og formalisme, skaffe sig urimelig betaling for arbejdet, udnytte de svage i samfundet og meget andet. Det fortjener at fremhæves, at der også af og til blev givet udtryk for et ønske om at få flere prokuratorer. Således skrev magistraten i Horsens i 1732: „Som denne by ikke på nogle år med fornødne prokuratorer haver været forsynet, har det været besværligt for de af borgerskabet, som med hinanden kunnet falde i proces, da de enten ikke har kunnet få nogen til deres sager at udføre eller og måttet forsyne sig med sådanne mænd fra andre steder til des større bekostning“.

Der tegnede sig o. 1730 et alt andet end lyst billede af retterns pleje i Danmark, og kongen lagde selv navn til den hårdeste dom over retsvæsenet i forordning af 23.12.1735. Intet havde ligget ham mere på sinde end „justitiens uforhalede og retsindige befordring“. Men hans bestræbelser havde ikke været tilstrækkelige til at hindre „trættekære menneskers ondskab og modvillighed samt egennyttige og uretvises prokuratorers opholdelse (dvs. forhaling af sagerne) og lovkroge“, og hvad dommerne angik, måtte det beklages, at de ved deres „egennyttighed, vankundighed eller partiskhed så dristigen, som en del hidtil gjort haver, tør spilte parternes ret og den ved vrang og uforsvarlig behandling således forvirre, at den aldrig mere kan komme for lyset“, – hvoraf atter fulgte, at „vore kære undersåtter udsuges og forarmes, og landet opfyldes med uretfærdighed, ublu og oftest falske eder og andre heraf flydende himmelråbende synder“.

Men om end en forandring i denne tilstand kun indtrådte langsomt, var det dog et afgørende vendepunkt, at Christian 6. et par måneder senere udsendte sin forordning af 10.2.1736 om indførelse af en juridisk eksamen. Ingen studerende skulle herefter kunne søge ansættelse som dommer eller prokurator eller i øvrigt i retsvæsenets tjeneste uden at være blevet eksamineret – offentligt og på latin – i naturretten, den danske og norske ret og romerretten. Den, som bestod sin eksamen, skulle – som det sker endnu den dag i dag – med sit håndslag forpligte sig til aldrig vidende at vige fra ret og retfærdighed, ikke at råde nogen til uforholdne processer og ej heller i andre måder at fremme nogen uretvis sag eller intention.

Man forudså klogeligt, at det kunne vare nogen tid, før der var kommet et tilstrækkeligt stort antal studerede jurister til at udfylde stillingerne som dommere, retsskrivere og prokuratorer. Derfor blev der samtidig indrettet en juridisk eksamen



I 1700 årene var det endnu den almindelige opfattelse, at der fandtes en såkaldt „naturlig ret“, et system af retsætninger, som fulgte af religionens bud og den menneskelige fornuft, og som var uforanderlige og uafhængige af den „positive ret“, dvs. landets love. Den unge Ludvig Holberg udgav i 1716 en „Natur- og Folkeret“, som for en stor del var en u selvstændig bearbejdelse af udenlandske værker, men i mere end et halvt årh. blev det mest læste juridiske skrift i Danmark. Naturretlig forfattere støttede ofte en forældet retsopfattelse, men bidrog på mange andre punkter til at bane vejen for regler, der svarede til nye tiders behov. Her gengives en side af Holbergs Naturret, hvor forfatteren bl. a. går ind for det synspunkt, at straffe bør varieres efter lovovertrederens køn, alder og andre personlige forudsætninger. – 1. udg., Kgl. bibl.

for „ustuderede“, det vil sige folk der ikke var studenter og ikke forstod sig på latin, men som dog havde praktiske juridiske færdigheder, der kunne tages i anvendelse ved underretterne. I de følgende årtier blev der god brug for disse „danske jurister“, som de senere blev kaldt. Antallet af fuldt uddannede jurister voksede kun langsomt; i de første 35 år kom der i alt 195 eller gennemsnitlig 5 om året, men i de følgende 30 år var tallet 526 eller henvend 20 om året.

Selv om retsvæsenet var blevet styrket fra 1730erne, vedblev der at lyde klager. Man må ikke lægge for meget i de spredte vidnesbyrd, men det kan dog have interesse at bemærke nogle af de indtryk, der nedfældede sig hos datidens forfattere. „Hver ride- og ladefoged er nu jurist“, skrev P. Edvardsen med nogen over-

drivelse i sin bog om Skælskør (1759), og han tilføjede: „Retfærdige sager kan tabes . . .“ Man klagede stadig over, at rettergangen var for dyr og for langsom, men erkendte også undertiden, at mange havde godt af at få lagt en dæmper på deres proceslyst. H. A. Brorson noterede i 1743 i en visitatsberetning, at borgernes processer og indbyrdes uenighed var en plage i Holstebro. J. A. Dyssel fandt i 1763, at trættelyst var „en fortærende fejl“ hos den slesvigske bonde, og om Vium sogn skrev Niels Blicher i 1795: „Som Lysgård herred har i en del år udmærket sig ved stridbarhed og processer, så have disse heller ikke manglet her“. Omvendt skrev L. M. Wedel i 1806 om Maribo: „Processer har ikke været længe i Maribo, men her bor ikke heller nogen prokurator. De fleste uenigheder, som kunne opkomme, afgøres for den så priselige og velgørende forligelseskommission“. Hvad det sidste angår, synes det også fra andre sider at være bekræftet, at de i 1795 oprettede forligskommissioner bevirkede en nedgang i antallet af processer. Regeringen var også på den tid ivrig efter at ændre procesreglerne, således at domstolene kunne „med tryghed håndhæve orden i rettergangen og med kraft sætte skranker for lovtrækkeriets krumveje“.

Danske lov var givet, for at „de retvise og fredsommelige må nyde deres ret, og de uretvis og uretfærdige, som ikke vil gøre ret efter det, som er skrevet i loven, kan vorde ved den straf, som i loven sat er, forment at gøre uret“. Konger og embedsmænd nærrede under den ældre enevælde en fast tro på straffene – navnlig de strenge straffe – som middel til at værne om samfundets grundvold. Lovens 6. bog om „misgerninger“ og spredte bestemmelser i de andre bøger viser, at vurderingen af handlingers strafværdighed var stærkt bestemt af religiøse og moralske synspunkter. Forbrydelser som gudsbespottelse, trolddom, blodskam og omgængelse mod naturen bedømtes som meget grove. Loven er endvidere præget af, at straffens hovedformål var at afskrække dem, der måtte have ondt i sinde. I den første halvdel af 1700 årene ser man dette afskrækkelsesformål føre til en uhyrlig strafanvendelse. Men det er også karakteristisk for dette århundrede, at mange forbrydelser omvurderes, og at man ud fra humane hensyn fjerner sig afgørende fra den strafferet, som Danske lov havde lagt grunden til.

Denne formildelse af straffesystemet skal næppe i første række føres tilbage til et mildere syn på de kriminelle i den brede befolkning; snarere er det myndighederne og tidens skribenter, der baner vejen for en mindre fordømmende holdning i befolkningen. Der er mange vidnesbyrd om, at frygten og foragten for lovovertræderen endnu i 1700 årene sad dybt i jævne menneskers følelser. Det mest gådefulde er endda ikke denne foragt for lovbrøderen, men derimod en primitiv følelse, som også omfattede andet end kriminelle forhold. Tabulignende forestillinger omgav samfundets laveste bestillinger, natmandens og bødlens arbejde. Den,

## *Dødsstraf og beskæmmende straffe – Halsjern og gabestok*

som stod for henrettelse, kagstrygning, skorstensfejning, fjernelse og nedgravning af selvdøde dyr og lignende, var „uærlig“; han måtte bo afsondret fra andre, og man kunne ikke omgås ham eller overnatte i hans hus uden at blive uhjælpeligt smittet. I Nakskov nægtede byens trommeslager i 1733 at forkynde skorstensfejerens ankomst; i 1752 måtte amtmanden dekrettere, at natmandens datter skulle gå hos begge byens skoleholdere skiftevis – ingen af dem ville have hende –, og i 1763 nægtede en jordemoder at forløse natmandens kone, medmindre byens anden jordemoder deltog og magistratens koner var til stede. Undertiden måtte Danske kancelli gribe ind med en ordre om, hvorledes et afskyet stykke arbejde skulle udføres. Da man i Lemvig i 1740 hverken havde bytjener eller slutter, og byfogden ikke kunne formå nogen anden til at fuldbyrde straffen over en domfældt, som skulle „miste sin hud“, dvs. piskes i fængslet, blev det meddelt, at vægterne måtte gøre arbejdet mod en rimelig betaling. I 1758 lod kancelliet magistraten i Ribe vide, at alle lavsoldermænd skulle tilsiges for at bære natmandens barn til graven. Der kendes også eksempler på, at hele tømmerlavet har måttet påtage sig at opføre eller istandsætte kag og rettersted.

Århundredet igennem finder man denne indstilling til arbejde og personer, som jo dog hørte med til samfundets funktioner. Efterhånden forsvandt bøddlen, af mangel på bestilling, ud af mange byers liv, og andre steder indtrådte der perioder, hvor stillingen ikke kunne besættes. Mange småbyer havde naturligvis aldrig kunnet holde egen bøddel. Man måtte da leje en fagmand, når det en enkelt gang forekom, at en dødsstraf skulle fuldbyrdes. I 1742 var skarpretteren Seitler fra Nyborg i funktion på torvet i Rudkøbing, hvor en dreng skulle kagstryges og brændemærkes. I 1795 rejste skarpretter Wagner fra Fredericia til Holstebro for at henrette en 21-årig kvinde for brandstiftelse. Ribes sidste bøddel døde i 1746, Åbenrås i 1788. Der er grund til at tro, at bøddelen har haft lettere end natmanden ved at redde sig ud af det mørke af tabu og foragt, som omgav dem. Når Adresseavisen for København 22.10.1800 meddeler, at „skarpretter Oswaldt er flyttet fra Rigensgade ud på Nørrebro ved acciseboden“, kan det være en advarsel, men det kan også slet og ret være en nyhed om en af byens kendte mænd.

Dødsstraffen blev altså anvendt i det 18. århundrede. Dog forekom den barbariske henrettelse ved brænding på bålet næppe efter 1700, selv om straffen var foreskrevet for trolddom, blodskam og omgængelse mod naturen (herunder homoseksuel forhold og kønslig omgang med dyr). Man foretrak nu at aflive den dømte, før brænding fandt sted. Det er også tvivlsomt, om man har fuldbyrdet den straf, som bestod i at drukne en horkvinde i en sæk. En skærpelse af praksis var det på den anden side, at dødsstraf ved hængning igen blev taget i brug i sager om tyveri, hvor Danske lov ellers havde betydet en formildelse.



Duel, udfordring til duel og medvirken som sekundant blev straffet strengt. Men den folkelige retsbevidsthed var på det punkt langtfra i overensstemmelse med loven. Endnu i 1700 årene har det været ret almindeligt, at æren bød en person at udfordre til duel og modparten at tage imod udfordringen. Det siger sig selv, at parterne gjorde klogt i at henlægge duellen til et afsides sted uden for byens porte. Hvis deres opgør, som på dette billede, endte med den enes død, og blev forholdet opdaget, skulle den afdøde bortføres af skarpretterens folk og begravnes ved galgen eller retterstedet (forordning 17.3.1741). På samme måde gik det den vindende part, efter at han var henrettet. – Søren Knudsens Helden-Geschichte, Eller en Disputatz om Dueller, Kbh. 1755. Kgl. bibl.



Drabsmænd blev straffet med henrettelse ved sværd eller økse. Skærpelser i straffen for drab udgør et mørkt kapitel af 1700 årenes retshistorie. Det begyndte med en forordning af 16.10.1697 om grove morderes straf. Den, som forsætligt og overlagt dræbte sin ægtefælle, herre eller husbond, frue eller madmoder eller nogen af deres børn, skulle „uden al nåde således straffes, at han af skarpretteren knibes med gloende tænger, først uden for det hus eller sted, hvor mordet er begået, siden, om det er i en købstad, på alle byens torve eller offentlige steder, og om det er på landet, da tre gange mellem gernings- og retterstedet og allersidst på retterstedet; dernæst skal den skyldiges højre hånd levende afhugges med en økse og siden hovedet i lige måde med en økse, hvorpå legemet af natmandens folk skal lægges på stejle og hovedet tillige med hånden fæstes på en stage oven over legemet“. Et halvt hundrede år senere, nemlig ved forordning af 7.2.1749, blev straffen i den her beskrevne form gjort anvendelig på enhver, som med overlæg og „alene i tanke at gøre en ulykke omkommer nogen mødende uskyldig person . . . Og må ingen morder eller slig misdæder fra fængslet til retterstedet føres med nogen ceremoni eller i pyntelige klæder, men skal i gemene og de i fængslet brugte daglige klæder, med blottet hoved, strikke om halsen og sammenbundne hænder derhen føres på natmandens sluffe“. Endelig fulgte der endnu en skærpelse, om end af meget speciel karakter, ved den nedenfor omtalte forordning af 1767 om de såkaldte „melankolske mordere“, som også reglerne af 1749 tog sigte på.

## Dødsstraf og beskæmmende straffe – Halsjern og gabestok

Halshugning foretoges som nævnt med sværd eller med økse. Brug af sværd var den mindst vanærende straf og udelukkede ikke begravelse på kirkegården. Men henrettelse med økse var den metode, som med størst sikkerhed sparede den dømte for uforholdsmæssige lidelser. Da man af denne grund afskaffede sværdstraffen i 1791, måtte man samtidig i loven fremhæve, at straf ved økse ikke måtte anses for mere beskæmmende end den hidtil anvendte. På den anden side: domfældte, der også efter de hidtidige regler skulle henrettes med økse, var fortsat udelukkede fra at blive jordet på ærlig vis og skulle begraves på retterstedet.

Det var en selvfølge, at henrettelsen fandt sted på et offentligt rettersted. Fuldbyrddelsen var en del af den afskrækkelse, som var straffens formål. Der spores dog i århundredets 2. halvdel en stigende ulyst ved at foranstalte henrettelse som en offentlig forestilling. E. Pontoppidan bemærker i 1764 i forbindelse med flytningen af retterstedet fra Nytorv til Vestervold, at „malefikanterne vel ikke have så kort vej fra slutteriet, men almuens opløb ikke heller bliver så stort“.

En ejendommelig livskraft havde den straf, som hed kagstrygning. I 1822 skrev G. L. Baden i sin juridiske ordbog om kagen: „For ikke mange år siden fandtes den på alle købstædernes torve, og endnu findes på enkelte stæders torve en kag“. Udtalelsen afspejler sikkert ret nøje udviklingens gang. Gennem hele det 18. årh. kendte man alle steder den offentlige straf, som bestod i at piske en lovovertræder, der var bundet til en pæl. Straffen var 27 slag med 9 ris. Men efter år 1800 gik straffen af brug; Jacob Kornerup (f. 1825) mener dog at have overværet kagstrygning af en tyv i Roskilde endnu i Christian 8.s tid, men det er ikke sandsyn-



Det er noget uvist, i hvilket omfang træhesten har været anvendt som straffemiddel i byerne, men den kendtes i alt fald som militær straf, og det forklarer måske dens tilstedeværelse i garnisonsbyen Fredericia, hvoraf et udsnit ses på billedet. På landet blev brugen af træhest, halsjern, hundehul o. l. over for bønder forbudt ved landbrugsforordningen 8.6.1787. På torvet i Fredericia ses vistnok også byens kag, – en pæl forsynet med jernlænker, hvor lovovertrædere blev straffet med pisk. Denne straf var meget almindelig, og kagen fandtes i alle byer. – Stik af J. Haas efter maleri af H. H. Eegberg, Müllers pinakotek, Kgl. bibl.

Det hørte til 1700 årenes hyppigst anvendte beskæmmende straffe at bære „den spanske kappe“, dvs. en tønde uden bund med hul til hovedet i tøndens øvre ende. Straffen kunne eksekveres på selve gerningsstedet, eller delinkventen måtte gå en hel eller en halv time med den på gaden eller uden for tinghuset, når der holdtes ting. I kvart-udgaven af Holbergs „Peder Paars“ fra 1772 findes hosstående illustration tegnet af Wiedewelt med teksten „... som i spanske kappe den gode vært så ud, og som en støtte stod“. Alle fattede umiddelbart denne hentydning. Det menes, at hovedstadens eksemplar brændte sammen med rådhuset i 1795 og ikke senere blev erstattet. – Kobberstik af J. F. Clemens, Kgl. bibl.



ligt, da straffen bortfaldt for tyverisagers vedkommende i 1840. Når kagstrygning ikke gik af brug længe før 1800, skyldes det vel blandt andet, at straffen var lige så fast forankret blandt de folkelige symboler og festdage som majstangen og de kongelige fødselsdage. En mere praktisk forklaring er, at man endnu ikke havde fundet frem til en hensigtsmæssig brug af frihedsstraf i tyverisager. Der havde imidlertid siden midten af århundredet været en klar tendens til at undgå fuldbyrdelsen af kagstrygning. De vigtigste områder for anvendelsen af straffen, bortset fra tyverisager, var sager mod prostituerede, ruffersker og (indtil 1751) kvinder, der dømtes 3. gang for lejermål.

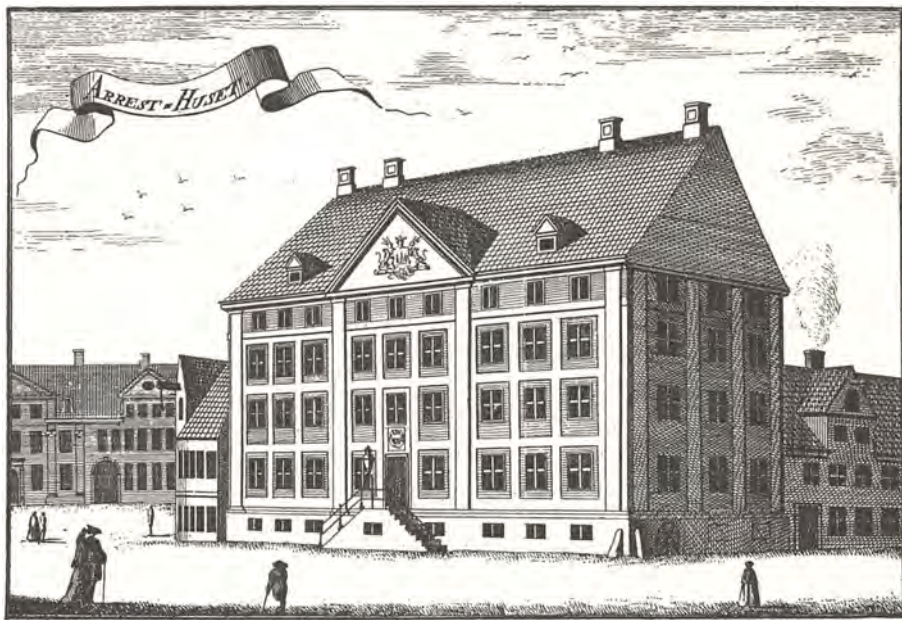
Sammenlignet med tugt- og spindehus var kagstrygning en billig straf, selv om den medførte udgifter til bøddelens eller slutterens aflønning og til vedligeholdelse af kagen. Men skånsom var straffen ikke. Den medførte tab af æren og var fra gammel tid ledsaget af en offentlig fordømmelse, der ramte de dømte hårdt. I

tyverisager var kagstrygning ofte ledsaget af brændemærkning, som naturligvis understregede, at den dømte var forstødt fra samfundet. I 1751 blev det bestemt, at de kagstrøgne og brændemærkede altid tillige skulle dømmes til offentligt arbejde på livstid, så at de ikke faldt det offentlige til byrde som følge af deres ringe erhvervsevne. Det var en uhyrlig konsekvens at drage af de to straffes skadelige virkninger, og bedre blev det ikke af, at man uden støtte i loven lod samme regel finde anvendelse på den, som kun var kagstrøget og ikke brændemærket.

I 1700 årene kendtes endnu de beskæmmende straffe, der bestod i en forbigående ydmygelse ved anbringelse på træhest, i gabestok, halsjern, spansk kappe og lignende. Om nogle af disse straffe gælder, at de havde deres vigtigste anvendelsesområder som tugtende og disciplinære midler på godserne og i militæret, men de kendtes også inden for den egentlige strafferet og blev flere gange foreskrevet ved nye love om skovtyveri, brud på helligdagens fred, ulovlig torvehandel og lignende politiforseelser. I 1720 bestemte kongen, at politimester Ernsts kusk Frantz Olufsen i anledning af utilbørligt forhold under en ildebrand skulle bære den spanske kappe tre dage i træk mellem kl. 11 og 12. Det skulle ske på gerningsstedet, som var Amagertorv, og derfra skulle synderen føres til kastellet for at arbejde med skubkarren. Så sent som i 1786 bestemte en plakat om forseelser vedrørende vejvæsenet og vejarbejdet, at politiretten i visse sager skulle „diktere den skyldige en korporlig straf efter sagens omstændigheder, såsom enten at stå i gabestokken eller halsjernet en halv time, imedens folk samles at gå i kirke, og førend gudstjenesten begynder, eller at ride på træhesten, bære den spanske kappe uden for tinghuset en dag, når ting holdes, en halv eller hel time“. I 1792 blev Fåborgs vægter dømt til at gå en time med den spanske kappe, fordi han en aften i fuldskab havde ringet med kirkeklokken til stor forskrækkelse for byens borgere.

Det må antages, at straffe som de her nævnte i det væsentlige havde udspillet deres rolle omkring år 1800. Dette år skrev Chr. Colbiørnsen: „at anvende beskæmmende straffe, såsom halsjern eller gabestok, på overtrædelser af de mindre slags, det holder jeg for at være stridende imod rigtige lovgivnings-grundsætninger“. Hvad specielt angår den spanske kappe, menes det, at hovedstadens eksemplar brændte med rådhuset i 1795 og ikke blev erstattet af et nyt.

Lemlæstende straffe hørte ikke til de meget anvendte, men kendtes dog i lovgivningen. Ovenfor er nævnt afhugning af den højre hånd som led i den skærpede dødsstraf for drab. Tilsvarende var afskæring af tungen eller hånden et forstadium til dødsstraffen for gudsbespottelse. Tabet af to fingre var straffen for den, som efter at have svoret kongen tro tjeneste krænkede en kvinde i kongens gård. Samme straf var foreskrevet for mened, medens afhugning af hånden var straffen for dokumentfalsk. Som eksemplerne viser, blev lemlæstelse til dels anvendt som en „spejlende straf“, det vil sige en straf der på grov og primitiv måde markerede, at



Som billedet viser, var arresthuset eller slutteriet i København en stor og anselig bygning, fire etager høj over kælderens. Den var opført 1706–12 og havde sin egen kirke; arresthusets præst havde bl. a. til opgave at berede dødsdømte fanger på henrettelsen. Foruden „misdædere“ husede slutteriet også dem, der sad arresteret for gæld. De blev bedre anbragt end de kriminelle, men kunne ofte lide under mangelfuld forplejning, hvis deres fordringshavere ikke opfyldte deres forpligtelse til at yde kostpenge, 6 sk. daglig. Arresthuset brændte i 1795. – Stik i Pontoppidans Danske Atlas II, 1764.

den var rettet mod det lem, der havde forset sig. Det er uvist, i hvilket omfang de lemlæstende straffe (bortset fra drabsstraffen) er blevet fuldbyrdet i 1. halvdel af det 18. årh.; derefter må de stort set antages at være bortfaldet ved omsætning til anden straf. I 1763 afskaffedes en særlig militær straf, der bestod i afskæring af ørerne. I 1726 blev en kvinde idømt denne straf (med efterfølgende arbejde i spindehuset på livstid) for at have lånt en rømningsoldat sine klæder, men kongen lod hende beholde sine øren og bestemte, at hun i stedet skulle sættes i gabe-stokken.

I løbet af 1700 årene var frihedsstraffen godt på vej til at blive den mest almindelige straf i Danmark. Med det stigende behov for at anvende frihedsstraf fulgte den opgave at udvikle nye anstalter til straffenes fuldbyrdelse.

Arbejde i jern var som hidtil den strengeste frihedsstraf. Fra 1741 blev de dømte ikke længere anbragt på Bremerholm, men i Stokhuset (ved Østerport). På holmen ønskede man kun at beholde 5 brolæggere. Til Stokhuset førtes fra 1764 også

hovedparten af de „slaver“, som hidtil havde været sat til arbejde på de kongelige fæstninger uden for København. Private arbejdsgivere kunne leje slaver for 6 sk. om dagen. De skulle selv afhente og aflevere slaverne og naturligvis indestå for deres tilstedeværelse. Men lejede man 10–12 slaver eller flere, fulgte der uden vederlag en „gevaldiger“ med til at holde opsyn. E. C. Werlauff huskede fra sin ungdom, o. 1800, at man hyppigt så grupper af slaver på gaderne, iført grå kjoler eller frakker, mange af dem desuden kendelige på deres brændemærke. De, som arbejdede på tøjhuset, kunne undertiden tilbringe en fritime i middagsstunden med at spise og spille klink på Det kgl. Biblioteks trappe: „man nænnede ikke at forjage disse ulykkelige under denne kortvarige frihed“. Trods jern og andre sikkerhedsforanstaltninger var undvigelses ikke sjældne. Efter en opgørelse fra 1802 rømte i løbet af tre fjerdingår ikke mindre end 36 af 200 slaver i København og på Kronborgs fæstning, medens der kun forekom få rømninger blandt tugthusfanger. Denne oplysning blev givet i en meddelelse fra Danske kancelli, i hvilken det blev sagt rent ud, at slaveriet havde overlevet sig selv.

Større betydning fik de frihedsstraffe, som gik under andre navne og blev fuldbyrdet under andre former. Deres oprindelse må søges i Christian 4.s tugthus og navnlig i det københavnske børnehus fra 1662. Oprindeligt hørte disse anstalter nærmere til den sociale forplejning end til straffesystemet. De var beregnede for samfundets fortabte og forvildede elementer: løsgængere, betlere, prostituerede kvinder, forsømte børn. Betegnelsen „Børnehuset“ var den mest almindeligt anvendte, selv om anstalten på Christianshavn også rummede det såkaldte „Spindehus“ for kvindelige forbrydere, et sidestykke til arbejde i jern for de mandlige domfældtes vedkommende. Men forholdene ændrede sig med det øgede behov for at anvende frihedsberøvelse som straf. På Christianshavn opførtes i 1740 et nyt børne- og tugthus. Her indrettedes også det såkaldte „Rasphus“, en skærpet form for frihedsstraf for mænd, hvor arbejdet bestod i at raspe farvetræ. Der opførtes også nye anstalter uden for København. Først kom i 1737 Møens tugthus i Stege, derefter Viborg tugthus i 1741 og sidst Odense tugthus i 1751.

Trods nye bygninger og nye navne var fængselsvæsenet som helhed i en slet tilstand i det 18. årh. Yderst uheldig var således den sammenblanding af forskellige persongrupper, som fandt sted. Et forsøg på at opnå en vis adskillelse af de dømte i anstalten på Christianshavn blev gjort i 1790 ved indførelse af strafarten „forbedringshus“. Tugthus skulle være straffen for dem, der dømtes som uærlige eller til anbringelse på livstid; forbedringshus var forbeholdt dem, der blot indsattes „til rettelse og forbedring“. Fra dette tidspunkt blev det almindeligt at tale om „Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset“ i København. Hertil kom stadig slaveri i Stokhuset for mænd samt anbringelse af kvinder i spindehuset.

I årene efter 1800 havde regeringen planer om at oprette en række forbedrings-

huse rundt om i landet, men man magtede ikke at løse opgaven, og der blev ikke bygget nye store fængsler før i 1850erne, da anstalterne i Horsens og Vridsløselille blev opført under indflydelse af nye tanker om fængslers indretning. Straffene tugthus og forbedringshus eksisterede lige til 1. januar 1933, og fængslet på Christianshavn blev stående til 1928; det havde da i mange år tjent som kvinde-fængsel.

Med de her omtalte fængsler var mulighederne for indespærring dog ingenlunde udtømte. Spredt over hele landet lå vel et par hundrede arresthuse, tårne, kældre og andre huller, som anvendtes til fuldbyrdelse af småstraffe (herunder afsoning af ubetalte bøder), til midlertidig opbevaring af tiggere, vagabonder og prostituerede, til varetægtsarrest for dem, der ventede på deres dom, og som gældsfængsel for skyldnere, der var kørt fast og kommet i hænderne på utålmodige fordringshavere. I København var der slutteriet eller stadens almindelige civile arresthus, – „en stor og stærk bygning, såsom et godt bur til at gemme onde fugle udi“ (Pontoppidan). Hertil kom kælderen under rådhuset på Nytorv, nogle uhyggelige arresthuller i Stokhuset (der i øvrigt var militært arresthus) og for udenbys fanger en arrest i Blåtårn ved Langebro, ikke at forveksle med Blåtårn i det gamle Københavns Slot, der forsvandt under Christian 6. og gav plads for det første Christiansborg. Uden for København var det ikke kun købstæderne, der havde arrestlokaler; der var også arresthuse i en del landsbyer, f. eks. i Ugledige i Syd-Sjælland, som havde både tinghus og Vordingborg amts almindelige arresthus, en grundmuret bygning „med kælder nedenunder til de grove forbrydere og værelser ovenpå til de honnette skælme“.

De færreste steder har afsonere og arrestanter været anbragt på en tilfredsstillende måde. Det kneb ofte med at sikre en effektiv indespærring, men værre var, at de forhåndenværende lokaliteter som regel var af en ussel beskaffenhed; det gælder ikke mindst de kolde, mørke og fugtige kælderrum under købstædernes råduse. I årene efter 1720 var byernes råduse gennemgående i en yderst slet forfatning. Først i de følgende årtier kommer der et nyt byggeri i gang. Fængselsmæssige og humane hensyn har næppe spillet nogen fremtrædende rolle ved planlægningen. Det blev gennemgående betragtet som en selvfølge, at arrestrummene skulle placeres i kælderen, hvor de var bedst sikrede og ikke forøgede udgifterne ved byggeriet, navnlig ikke hvis rådhuset blev bygget over et gammelt fundament, så at kælderen indretning på det nærmeste var givet på forhånd. I kælderen anbragtes også undertiden vægternes og bysvendenes stuer; omvendt forekom det, at et eller to civile arrestrum fik plads ovenpå ved siden af tingstuen. I Fåborgs nye rådhus fra 1756 var der to arrestrum i kælderen. De fik lys og luft gennem huller i de lemme i rådstuesalen, som førte derned; desuden var der ud mod gården et par „finkebure“ til kvindelige arrestanter. Varde fik nyt rådhus i 1751, med arrestrum

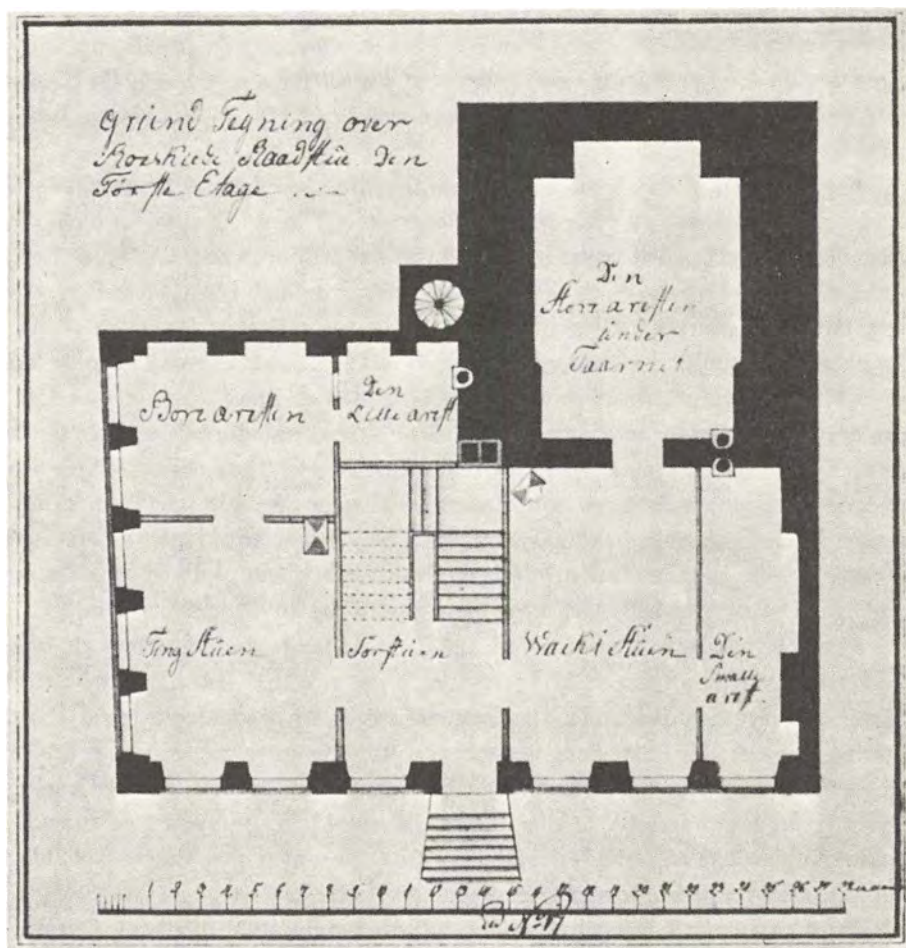
## *Tyveri, lejermål, bedrageri og falsk*

og stuer til vægterne og byens tjenere i kælderen, men det brændte i 1779. Om det nye rådhus, der stod færdigt i 1786, hed det: „Arresterne er i en 4 alen dyb kælder, hvortil indgangen er gennem en lem i køkkengulvet; de er meget fugtige og kolde, da dagens lys kun sparsomt kan komme ind gennem nogle ud mod gaden vendende trækhuller“. Langt ind i det 19. århundrede lyder der tilsvarende klager over arresthusenes tilstand. Regeringen var ganske vist o. 1790 begyndt at interessere sig for rådhusenes fængselsmæssige funktion og havde peget på, at der måtte være et passende forhold mellem „sikkerhed og menneskelighed“. En forordning af 1793 krævede alle fangehuse indrettet således, at fangerne ikke blev udsat for at få deres helbred ødelagt; især skulle man sørge for, at arrestkammerne var tørre og luftige. Madrasser skulle have rent halm hver fjerde uge. Man indsamlede oplysninger om arresternes tilstand, men der var ikke penge til at gennemføre effektiv kontrol, end mindre til at få bygget noget nyt i et hurtigt tempo.

Bødestraffen var i mange tilfælde den straf, som bedst opfyldte retshåndhævelsens formål uden at have skadelige virkninger. Men bøden måtte da i loven eller dommen være bestemt således, at den var overkommelig for den dømte, for ellers trådte der en frihedsstraf i bødens sted. Ofte bevirkede det økonomiske opgør med lovovertræderen en byrde, som han ikke havde nogen mulighed for at klare. I 1797 blev en vægter i Næstved tiltalt for uden rimelig grund at have slået en mand i hovedet med morgenstjernen og tilføjet ham et sår. Ved underretten blev vægteren idømt en bøde på 2 rdl. til de fattige. Men dommen blev anket til Sjællands landsting, som idømte vægteren 9 rdl. (3 gange 6 lod sølv) for „stavhug“ efter Danske lov 6–7–8, hvortil kom 5 rdl. i badskærerløn, 10 rdl. i godtgørelse for skaden og 6 rdl. til offerets prokurator, – i alt 30 rdl., formentlig et beløb der nærmede sig vægterens årsløn.

Tyveri var dengang som nu den almindeligste forbrydelse. Der blev stjålet husdyr og hestehaler på marken, træ fra skovene og strandingsgods, fødevarer fra køkkener og udhuse, dørbeslag og klokkestreng, gardiner gennem åbentstående vinduer, gangklæder, sølvstøj og rede penge ved indbrud eller af tyende, betlere og personer, som skaffede sig adgang til private huse ved falske foregivender. På offentlige steder blev der stjålet fra boder og bøndervogne og fra folks lommer. I København tilstod en kvinde i 1760 henved 100 tyverier, begået gennem 2–3 år, og en offentlig meddelelse om kosterne viste, at det drejede sig om ca. 50 sølvskeer, nogle sølvdåser og -tepotter, en halv snes kåber, mange kjoler, skorter, forklæder og servietter, desuden diverse genstande som disse: „Hos urtekræmmeren på hjørnet af Rådhus- og Magstræde et par sølvspænder. I Klosterstræde andet eller tredje hus, venstre hånd fra Vimmelskafte, et par dito. Udi et hus i Borgergaden et par dito. Første hus fra Børsen ud til Knippelsbro et sølv-hovedvandsæg,





Arrestrummene i provinsbyernes rådhus var som oftest mørke, fugtige og kolde kældere. Selv om mange byer fik nye rådhus, skete der ikke i det 18. årh. nogen afgørende forbedring i denne tilstand. Roskilde rådhus brændte i 1731; få år senere opførtes et nyt, men o. 1790 skønnede stiftamtmanden, at byen trængte til nye arrestforhold. Fra den tid stammer denne tegning, hvor man ser „den store arrest“ placeret under tårnet af den i 1537 nedrevne St. Laurentii kirke. Et par andre rum er meget rammende betegnet som „den lille arrest“ og „den smalle arrest“. – Efter Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, 1966.

forgylt. Hos slagteren på Østergaden et dito, ej forgylt, seks tørklæder, en sirtses kofte. På Kongens Nytorv udi afgangens rådmand Jørgensens gård en sølv-lyseplade“.

Det var et forsonende træk ved Danske lovs straffesystem, at lovbogen ikke foreskrev dødsstraf for tyveri, således som det hidtil havde været tilfældet. I alminde-

lighed straffedes nu tyveri med kagstrygning og brændemærkning (tyvsmærke) samt hovedlods fortabelse. Hertil kom arbejde i jern, hvis det drejede sig om ringe tyveri begået for fjerde gang eller stort tyveri begået for anden gang. Om dødsstraf ved hængning blev der først tale, hvis nogen begik tyveri efter at være brudt ud af jern eller fængsel.

Der gik imidlertid ikke mange år, før dødsstraffen begyndte at vende tilbage i sager om tyveri. Ifølge en forordning af 1690 var det blevet intet mindre end en almindelig landeklage, at tyvene, „siden loven har befriet dem fra at miste livet, meget have formeret sig, og at det er at befrygte, at de daglig skal blive flere, om deres straf ikke skærpes“. Denne lov foreskrev derfor galgestraf for tyveri af husdyr på marken, natligt indbrud og gentaget tyveri begået af den, som allerede bar tyvsmærke. Der fulgte senere andre skærpelser. Men de mange henrettelser blev, som det viste sig, en for tyngende følge af det afskrækkende formål, som de skulle tjene. Tyveristraffen blev et af 1700 årenes første og vigtigste eksempler på den særegne form for retsdannelse og forberedelse af reformer, som sker gennem udøvelsen af den kongelige benådningsret. Ikke blot dødsstraffen, men senere også de ordinære vanærende tyveristraffe blev i vidt omfang undgået ved benådning; til gengæld fandt frihedsstraf fra 1751 mere almindelig anvendelse i tyverisager.

I 1771 blev dødsstraffen for tyveri afskaffet. Af langt større rækkevidde blev imidlertid tyveriforordningen af 1789, som bl. a. gav frihedsstraffen en central stilling og overlod til domstolene at fastsætte straffe af passende varighed inden for visse rammer: for første gang begået tyveri tugthus fra 2 måneder til 2 år, for det næste tyveri rasphus eller fæstningsarbejde mellem 3 og 5 år, for tredje gang begået tyveri fæstningsarbejde eller tugthus på livstid. Kagstrygning og brændemærkning blev ikke afskaffet – det skete først i 1840 – men disse straffe skulle dog kun anvendes ved visse grove eller gentagne tyverier.

Således kom det 18. årh. til at vise en højst betydningsfuld udvikling i straffetretten. Tilmed er der i den sidste fase af denne udvikling en klar forståelse af, at loven bør bygge på nye principper: dens „retfærdighed skal være ledsaget af så megen lemfældighed, som den offentlige sikkerhed tillader“, og der skal være „et så billigt og passende forhold mellem misgerningens forskellige grader og sammes straffe, at disse sidste både kunne virke til forbedring, hvor denne var at formode, og tillige fuldbyrdes, uden at nogen benådning skal finde sted“ (forordning 1789).

Danske lov havde opretholdt det gamle strenge syn på lejermål, dvs. samleje uden for ægteskab med besvangrelse af kvinden til følge. Normalstraffen var bøde og åbenbart skrifte. Blev bøden ikke betalt, trådte der en frihedsstraf i stedet. Omvendt kunne det åbenbare skrifte bortfalde ved bevilling mod et gebyr, som altså nok sparede den dømte for den ydmygende fremstilling i kirken, men samtidig øgede den økonomiske byrde for personer, som i de fleste tilfælde var ubemidlede.

Kagstrygning anvendtes bl. a. som straf for tyveri og for tredje gang begået lejermål. På dette stik har G. Fahrenholtz udmalet den grufulde scene, hvor bøddelen pisker en kvinde, mens hendes barn ligger ved hendes fødder. Andre venter på, at det skal blive deres tur; én ligger dånet på jorden efter piskningen. Straffens strengthed skyldtes ikke blot, at den var smertefuld, men også at den var vanærende og derfor bidrog til at udstøde de dømte af samfundet. I 1751 blev kagstrygning for tredje gang begået lejermål afløst af 6–8 års tugthus. – Chr. Gotthilf Salzmann: Carl von Carlsberg eller om den menneskelige Elendighed (oversat fra tysk), bd. 1, 1797, Kgl. bibl.



G. Fahrenholtz

I 1767 blev det åbenbare skrifte afskaffet i sager om lejermål og hor; det må i øvrigt antages, at skrifte i kirken fra det tidspunkt heller ikke er forekommet som straf for andre forbrydelser. Selv om skriftets afskaffelse i sager om lejermål var et fremskridt, blev ordningen imidlertid ikke tilfredsstillende. Det bestemtes nemlig, at fængsel i 8 dage på vand og brød skulle træde i stedet for skriftet, og den dømte kunne kun fritages for denne straf ved at betale et gebyr svarende til det, der hidtil havde kunnet erstatte skriftet. Hermed bevarede statskassen en indtægt.

## *Tyveri, lejermål, bedrageri og falsk*

Struensee afskaffede lejermålsstraffen i 1771, men den blev genindført efter hans fald og forsvandt først senere. Chr. Colbiørnsen var en af dem, der reagerede stærkt imod den forældede straffekurs, som ramte mennesker i nød og øgede den sociale elendighed. Det vidner om både humanitet og klogskab i lovgivningsspørgsmål, når Chr. Colbiørnsen i denne forbindelse udtalte, at „lovgiveren hellere må være overbærende med små forseelser (især når disse ikke har deres grund i ondskab, men i menneskets naturdrift), end ved straf give anledning til større forbrydelser“.

De større forbrydelser, som Colbiørnsen her sigtede til, var barnedrab og fødsel i dølgsmål. Efter Danske lov var straffen for begge forbrydelser, at kvinden skulle miste sin hals og have sit hoved sat på en stage. Kun gradvis indtrådte der gennem benådning en lempelse i straffen over de ulykkelige kvinder. At dødsstraffen blev omsat til livsvarigt fængsel, viser dog, at der endnu var grænser for myndighedernes overbærenhed.

Straffesystemet ramte i overvældende grad samfundets laveste lag. Det var de fattige og socialt ubeskyttede, der var mest udsatte for at komme i konflikt med loven og den borgerlige moral. Udviklingen førte dog med sig, at også andre grupper kom i søgelyset, blandt andet fordi produktion og omsætning, bestyrelse af andres formuer, offentlige ansættelsesforhold og andre nye træk i byernes liv skabte nye muligheder for konflikter og tillidsbrud. Der er næppe tvivl om, at mange har undgået straf for deres misligheder. Der fandtes ikke almindelige bestemmelser om bedrageri og underslæb; mange mennesker har kunnet komme ud af en kritisk situation ved at dække en kassemangel eller indgå på en afdragsordning, eller de har nydt godt af, at de uskrevne regler for et korrekt forhold til andres penge var usikre og gav et vist spillerum for en mere eller mindre akcepteret uredelighed. Ikke så få steder finder man udtryk for en mistanke om social ulighed i retsvæsenet. I 1744 skriver „Den danske Spectator“ således om de farer, en dommer kan være udsat for i sin holdning til sagerne: „Vel er sandt, at de fattiges tilstand, deres ynkelige klage, deres yppige gråd tjener hos mange dommere i stedet for beviser og skaffer dem undertiden den ret, som de ej burde have, men jeg tror dog, at de rige er i deres processer mere lykkelige . . .“ I anledning af en forordning af 1762 om tyverier på de kongelige slotte skrev G. L. Baden senere: „At på et slot oftest bliver ustraffede langt grovere, men af finere tyve begåede tyverier, oversås ganske“. Og den store jurist A. S. Ørsted, som ellers var mindre samfundskritisk end mange af oplysningstidens forfattere, følte sig i en bestemt sammenhæng fristet til at citere et ord af Frederik 2. af Preussen: „Man ser det godt på disse love, at de er skrevne af rige folk“.

Det må dog samtidig fremhæves, at myndighederne viste en ikke ringe interesse for at sætte ind mod dem, der svigtede en tillid, som fulgte af deres stilling

## *Tyveri, lejermål, bedrageri og falsk*

eller sociale position. I forordningen af 4.3.1690 om dødsstraf for visse tyverier fandt man anledning til at medtage en bestemmelse om „utro tjenere“, idet der blev foreskrevet straf af arbejde i jern på Bremerholm for den, der gjorde sig skyldig i forbrug af betroede midler. Modtagelse af bestikkelse straffedes strengt efter reglerne om „skænk og gave“. Der forekom i det 18. årh. mange sager om uredelighed og andre forbrydelser begået i offentlig tjeneste, og embedsfortabelse synes gennemgående at have været den vigtigste retsfølge i den anledning. Straffesager om svigagtig fallit hos næringsdrivende har vistnok været betydelig sjældnere. I G. L. Badens bog om Christian 7.s tid er det under året 1770 antegnet som noget bemærkelsesværdigt og sjældent, at en grosserer blev tiltalt som svigagtig fallent. Det er vanskeligt at sige noget bestemt om, hvorledes handelsmoralen udviklede sig; derimod er der al grund til at tro, at misbrug blev sjældnere blandt byfogeder, toldforvaltere og andre personer i offentlige stillinger, efterhånden som deres kvalifikationer og aflønning blev bedre.

Til den nye kriminalitet i det 18. årh. hørte pengefalsk med hensyn til sedler. De første seddelpenge kom i 1713 og med dem risikoen for en grovere kriminalitet end den hidtil kendte eftergørelse af mønter. Gerningsmanden straffedes efter Danske lov på ære, liv og gods. Der berettes om adskillige tilfælde, navnlig fra tiden efter 1750. Størst opsigt vakte en norsk sag fra 1758, som endte med, at kancelliråd Fr. Hammond fra jernfabrikken i Christiania og hans svenske fuldmægtig ved navn Anders Sundblad den 5. december 1758 blev henrettet på Nytorv. I en sag fra 1798 var tiltalte fundet i besiddelse af over 1200 blanketter til bankosedler, som han havde købt, og som skulle gøres brugbare ved at få påført navne og numre. Den ved Højesteret idømte dødsstraf blev ved benådning omsat til tugthus. Det gælder her som i en række andre forhold, der kom for domstolene, at forfalskningen har været ubehjælpssom. Søren Toft havde i 1798 haft ringe held med 6–7 rigsdalersedler, som han gav ud for befordring og ophold mellem Århus og Vejle. Han dømtes efter loven, men straffen blev omsat til tugthus. Domfældte var svagelig og lidt til en side; ifølge vidners udsagn havde han forekommet „uroilig i hovedet formedelst et fejlslaget håb om at blive skoleholder“. En sag om pengefalsk kan illustrere, hvor besværligt og bekosteligt det var at få fanger sendt til København, når afstanden var stor og undvigelse skulle forhindres. En falskner ved navn Lauritz Christensen var rømt i København og var nu anholdt i Horsens med falske penge på sig. Magistraten meddelte, at forbryderen nu med skipper Graa var afsendt til Stokhuset, forsynet med jern om begge hænder og en sluttet blok om benene samt ledsaget af 3 mand til bevogtning, foruden slutteren.

Vi har kun et usikkert grundlag for at bedømme, om antallet af forbrydelser, set i forhold til befolkningstallet, er steget eller faldet i 1700 årene eller i bestemte perioder. En brugbar statistik findes ikke, og der kan ikke bygges meget på de

spredte udtalelser i memoirer, lokalhistoriske bøger, tidsskrifter, forbemærkninger til de kongelige forordninger og reskripter etc., – selv om nogle af disse udtalelser utvivlsomt afspejler kriminalitetsbølger og nyopdukkede kriminelle fænomener. Der har til alle tider lydt bekymrede røster om moralens forfald og overhåndtagende kriminalitet, men man finder også i 1700 årene beroligende udtalelser og udtryk for tilfredshed med den lokale befolknings sæder og skikke og med de gavnlige virkninger af politi, vægttere, gadelygter, fattigvæsen og oplysende skrifter.

Den danske befolkning var helt overvejende en landbefolkning, og det er rimeligt at antage, at kriminaliteten på landet ikke har været præget af store forandringer. Forbrydelserne har været flere og mere forskelligartede i byerne, og da bybefolkningen var i vækst, er det sandsynligt, at kriminaliteten som helhed er taget til, selv om det er uvist, i hvilket omfang forebyggende foranstaltninger og forbedrede økonomiske vilkår kan have modvirket denne tendens. København voksede i meget hurtigere tempo end købstæderne, og følgen heraf kan have været, at hovedstaden i hvert fald i perioder har haft en særlig mærkbar vækst i kriminaliteten. En befolkningstilgang fra provinsen og fra udlandet må have bevirket en tendens til konflikter og tilpasningsvanskeligheder, som plejer at befordre kriminalitet. Præsten P. Paludan, der skildrede Kalundborg i 1788, mente, at laster var mindre hyppige i den lille by end i hovedstaden. „Lejligheden mangler til den første begyndelse på den glatte bane, og så langt, som det afviger fra naturen at bo tilsammen i stæder som København, så langt er og de, som bor i småstæder, fra den fristelse at afvige fra naturen“. I pastor I. Junges bog fra 1798 om de nord-sjællandske bønder hedder det, at „tyveri er en af de laster, som endnu mindst af alle har trunget sig ind i landmandens åbne hytte“. Bonden kunne med sikkerhed vente at finde sine redskaber, sit vasketøj etc., hvor han havde lagt det fra sig. Blandt årsagerne til denne lykkelige tilstand pegede Junge på næveretten og den på forbrydelsen følgende skam. Kun tyverier i de kongelige skove var noget, som bonden fandt undskyldeligt. Om København skrev J. C. Brestrup år 1800: „Tyverier er her overmåde almindelige, og disse lader sig ikke lettelig hemme, førend kilderne dertil ophævedes, nemlig fattigdom og mangel på næringsveje“. Men samme år skrev R. Nyerup: „Sikkerhed for liv og lemmer er i København så stor som nogetsteds. Mordisk overfald og udplyndringer på gader og stræder er noget uhørt, og man går for den sags skyld ligeså roligt på gaden ved midnatstid som ved højlys dag“. Det var Nyerups mening, at dette snarere måtte tilskrives folkekarakteren end vægttere og gadebelysning.

Forbrydelser og straf havde allerede fra slutningen af 1600 årene været godt stof i de versificerede aviser, som tjente borgerskabet til underholdning og belæ-

ring. Både fra ind- og udland bragtes korte beretninger om grove eller mærkværdige forbrydelser, således denne fra København i 1690:

Til fanden en soldat sig skrevet har ret ilde  
for verdens guld at få, men Gud dog ikke ville  
ham hæle dette køb, thi sjælen mer var værd,  
end at den skulle få så ond en fandens færd.  
Den synder om blev vendt og til en skræk at give  
i andres hjerter ind er tagen udaf live  
ved rettens skarpe sværd, han var og glad derved.  
Gid aldrig nogen mer går i hans onde sted.

Endnu i 1760'erne kendes denne reportage, som i sin form ligner skillingsvisen. Læserne kunne som regel glæde sig over, at forbryderen fik sin velfortjente straf, og forfatterne til disse småstykker i den ældste presse gav gerne med enkle midler deres historie en munter drejning til sidst:

Hin dårlige matros, som frygt for tampens svie  
tilskyndede, et barn at myrde, måtte bie  
for en retfærdig straf, som han på Holmen fik.  
Hans ryg vel slap for tamp, men liv i løbet gik.

Tilsvarende om et ulykkestilfælde:

Iblandt ulykkerne, hvorom aviser taler,  
anmærkes, at i en af Københavns kanaler  
er bleven funden død en underofficer.  
Ifald han var for vådt, han tørster nu ej mer.

Da pressens folk havde opgivet versformen til fordel for en mere prosaisk avis, kom retsstof og kriminalitet på mange måder til at præge bladene, dog mest i form af korte notiser under faste rubrikker. Der var oplysninger om forestående sager i Højesteret, personer indbragt til stadens arresthus, undvigelses, selvmord og nye forordninger og politiplakater. Der blev i beskeden målestok bragt reportage om begåede forbrydelser eller – som i Adresseavisen mellem jul og nytår 1760 – om uroligheder, der med held var nedkæmpet: „Det har i disse aftener været meget usikkert på gaderne her i staden og på Christianshavn; dog er, hvor overlasterne have begyndt at ytre sig, samme straks forekommen, så ingen overfald har fået nogen betydelig fremgang“. Meget almindelig blev privat efterlysning af stjålne eller bortkomne ejendele, ofte „imod en douceur og navnet fortiet“: „Et par store fir-



Den såkaldte „Mestertyv“, Peder Michelsen, ses her fremstillet i jern i Charlottenborgs gård år 1800. – Tegning af N. Abildgaard. Kobberstiksamlingen.



Forbrydelse og straf var ikke alene godt stof i aviserne, men også oplagte emner for populære skillingstryk, hvad dette eksempel viser: „De tvende delinqventer Møller og Lindegrun, for deres forgribelse imod den dennem forsatte superieur (dvs. overordnede myndighed), onsdagen d. 24. febr. anno 1751 måtte spille om livet, og den som tabte arqvebuseres“ (dvs. henrettes ved skydning). Man ser til venstre de to forbrydere spille terning om deres liv. Denne fremgangsmåde og henrettelsen ved skydning kendtes kun i den militære strafferet. En skærpet form for arkebusering var skydning bagfra. – Kgl. bibl.

kantede udgraverede sølv-skospænder er den 26. januar bortstjålne af min gård . . . Hvo samme måtte af tyven have bekommet, skal straksen bekomme værdien, og endda sin umage betalt for sin gang og hans navn fortiet, da det er mig om at gøre at få tyven opdaget“. Private kunne også forsøge at forebygge forbrydelser ved advarsler af denne type: „Formedelst indtruffen tyveri på lystgården Kildevælde udenfor Østerport bliver for fremtiden lagt fodangler, såvel i haven som andre steder, hvilket hermed tjener til enhvers efterretning“.

I en for os at se noget grov form blev soldater, tjenere, læredrenge, tjenestepiger, hustruer og skyldnere stillet i pressens gabestok gennem offentlige kundgørelser eller private avertissementer. Således skrev parykmager Petersen i Adresseavisen i februar 1780: „Da min læredreng Lars Mortensen er sidstleden 5. februar bortløbet af sin lære og har begået adskillige utroskaber, så advares alle og enhver, ej



at betro ham noget i mit navn, eller huse ham, men give mig hans opholdssted tilkende“. En kammerjunker hos arveprinsen averterede, at hans navngivne tjener var blevet bortjaget „formedelst utroskab, drukkenskab og liderlighed“, og om en 16-årig læredreng, der var løbet af pladsen, hed det år 1800, at han var „lav af statur, lumsk af udseende, mørk af øjne, stærk af skuldre og ben og et tykt sort afskåret hår“. Kun i sjældne tilfælde kunne ofrene for disse personlige fornærmelser og ubeviste beskyldninger tage til genmæle. Det var både i privilegerede og uprilegerede blade pressens privilegium at stille nye beskæmmende straffe til rådighed, efterhånden som staten afskaffede de gamle. Ikke mindst hvor det drejede sig om ikke pådømte sager, kunne der være god grund til at bede om beskyttelse for dem, der var udsat for mistænkeliggørelse: „Det er hårdt at beskyldte et fattigt og ærligt menneske for tyveri, og det er grusomt, blot for en syndig mistankes skyld, at gøre støj eller højt at råbe, at een skal have stjålet, ja end derfor at jage en tjenestetyende bort, som ellers ej haver givet anledning til nogen mistanke“.

Det kunne hænde, at man i Adresseavisen læste en notits om, at en delinkvent den følgende fredag ville blive fremstillet på Christianshavns Torv for at udstå „den årlige straf“. Der sigtedes hermed til en særegen straf, som efter forordning af 18.12.1767 fandt anvendelse overfor personer, der havde begået drab i den hensigt selv at blive straffet på livet (de såkaldte „melankolske mordere“). De skulle kagstryges, brændemærkes og hensættes til arbejde i jern på livstid, fordi dette måtte være det værste for folk, der ønskede sig af med livet; desuden skulle de årligt på dagen for mordet køres på natmandens sluffe til gerningsstedet og kagstryges dér, – dette var „den årlige straf“.

Myndighedernes indsats med hensyn til forebyggelse, opklaring og forfølgning af kriminelle handlinger var – navnlig i den første del af 1700 årene – svag og tilfældig. De havde endnu en mangelfuld forståelse af deres kriminalpolitiske forpligtelser; man formåede ikke at sætte effektive personer i lederstillingerne, og myndighedens udøvelse led stærkt under den usle aflønning på de underordnede poster. På den anden side har borgerne næppe selv vist sig særlig foretagssomme, når det gjaldt om at beskytte sig mod forbrydelser og komme myndighederne til hjælp. I en politiplakat af 1727 lyder der stærke bebrejdelser mod indbyggerne i København for deres sløvhed: de ser blot til, når der udvikler sig klammeri og overfald uden for deres døre og vinduer, ja endog når det trækker op til drab på åben gade ved højlys dag. Som det skal omtales nedenfor, havde borgerne længe gode økonomiske motiver til at afholde sig fra retlig forfølgning af lovovertrædere.

Særlige vanskeligheder mødte retshåndhævelsen på områder, hvor myndighedernes forbud eller påbud stødte på modstand i befolkningen, og mulighederne for



Denne tegning af en københavnsk vægter prydede nogle små hefter, som udkom i 1784, og som indeholdt instruktionen for nattevægterne og en oversigt over vægterposternes inddeling i København. I instruksens hed det bl. a., at „ingen af dem må forsamlе sig ved enden af gaderne for at holde snak og samtale med hinanden, men enhver skal i den tid, hans vagt varer, stedse forblive på den ham anfortroede post og ikke findes på posten uden i fuld mundur med gevær (dvs. stav med morgenstjerne) og den anordnede håndlygte“. Hver lørdag skulle vægteren indkræve vægterpenge hos grundejerne. Selv fik han 1 rdl og 1 mk ugentlig samt visse tillæg til lygte og mundering. – Kgl. bibl.

kontrol var små. Forgæves søgte man således at komme det ulovlige brændevinsbrænderi på landet til livs. I 1776 hændte det omtrent samtidig på Randers-egnen og på Lolland, at bønderne gjorde voldsom modstand mod embedsmænd, der var på razzia efter ulovligt udstyr til brænderi. Mest dramatisk udviklede begivenhederne sig på Østlolland, hvor to eskadroner af rytteriet blev udkommanderet for at nedgøre den oprørske befolkning, og hvor en retlig undersøgelse førte til afhøring af ikke mindre end 536 personer. Indberetninger om sådanne optrin gav kancelliet anledning til endnu en gang at skærpe reglerne og tage midler i anvendelse, der var lige så ejendommelige som utiltalende. Hvis den lokale befolkning havde sat sig op mod dem, der kom for at efterforske ulovligheder, og hvis forhør ikke bragte de skyldige for dagen, kunne man tilfældigt udtage „to af landsbyens vederhæftigste (dvs. mest velhavende) gårdmænd“ og lade dem forblive under arrest, indtil de havde navngivet de skyldige, og af disse skulle da to eller flere efter lodtrækning dømmes til slaveri. Disse regler forsvandt igen i 1786. En aktion på Fejø i 1778 førte til, at 32 mænd i Østerby og 29 i Vesterby blev idømt hver en bøde på 30 rdl.

I byerne var vægterne fra gammel tid borgernes og bystyrets vågne øje med røveri, slagsmål og ildebrand. De havde vel en vis forebyggende virkning ved selve deres tilstedeværelse på gaderne og kunne lejlighedsvis bringe en tyv eller slagsbroder til arresten, hvis kræfterne ellers slog til. Men der var grænser for, hvad de overkom, når de skulle gå de foreskrevne runder, råbe nattens timer, tænde og slukke lygterne og passe andre faste pligter. Efter forordning af 1683 om gade-

lygter og natvægttere skulle der antages „så mange vægttere . . . til visse steder, stræder og gader, som til lygternes opvagt og god nattevagt behøves“. I København blev antallet af vægttere o. 1728 sat op fra 67 til 100. Der var på den tid 726 gade-lygter i hovedstaden. De fleste købstæder havde kun nogle få vægttere, mange småbyer kun én.

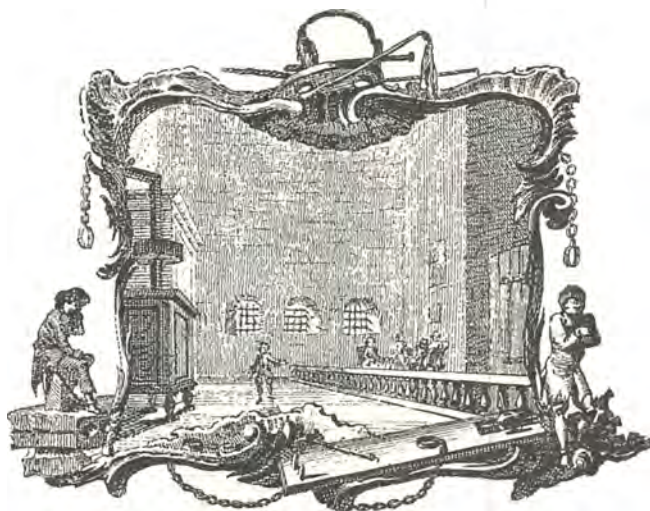
Den natlige vagt var af særlig vigtighed, men også dagens gerning stillede sine krav. De meldte sig allerede, når morgenen gryede og politimesterens vægterinspektør modtog de trætte mænd på rådhuset; han skulle da skrive rapport til politimesteren om, hvad der var passeret om natten, samt „om nogen af vægterne enten formedelst drukkenskab eller i andre måder er befunden forsømmelig“. Et politivæsen havde været under opbygning siden slutningen af 1600 årene, men nogen imponerende organisation kom der ikke ud af det, og det var i øvrigt ikke i første række politiets opgave at virke som kriminalpoliti. „Borgmester og råd skulle holde god skik og politi aldeles efter alle de punkter og stykker, som i loven og politiordningen om købstæderne meldes . . .“, hed det i Danske lov 3-4-5, men „politi“ betød dengang orden og kontrol med hensyn til byens anliggender: gode regler om næringslivet, opsyn med torvehandel og tilrejsende, god orden i offentlige anlæg og kasser osv. I en politiplakat for Middelfart hed det i 1778, at løse svin ikke måtte gå på gaden eller på byens marker, da tobaksplantningen led skade derved, og det desuden var „imod god politi og orden“. Da myndighederne i stigende grad benyttede bøder og strengere straffe til gennemtvungelse af deres mange påbud og forbud, blev politimæssig efterforskning og strafanvendelse på den måde væsentlige forudsætninger for „god skik og politi“. Ordene „politiforseelser“ og „politisager“ blev betegnelser for den del af strafferetten, som vedrørte de mindre alvorlige sager om overtrædelser af regler, der sigtede til ordens- og erhvervsmæssig regulering. Disse sager hørte under politiretten.

Når det drejede sig om egentlige straffesager, kendte man endnu ikke en politi- og anklagemyndighed som den, vi har nu. Det hang blandt andet sammen med den overleverede ordning, hvorefter forfølgningen af forbrydelser påhvilede den enkelte borger. Den, som mente sig forurettet, måtte selv sætte sig i sving for at få den formodet skyldige draget til ansvar, og processuelle skridt rettet mod en mistænkt foregik på den forurettedes ansvar og bekostning. En sag fra Randers fra 1735 kan illustrere dette forhold. To personer havde begået en lang række tyverier af sølv, kobber, tin, klæde m. v. Hos Ditlef Bering i Randers stjal de 9 sider flæsk og 1 par støvler. Bering forfulgte sagen, det hele blev opklaret, og tyvene blev henrettet. Da Bering døde, krævede hans bo sagens omkostninger dækket af byen; det drejede sig om 259 rdl., efter at tyvenes ejendele var trukket fra. Magistraten nægtede at betale, da der ikke var nogen overenskomst mellem borgerne om at svare for udgifterne, og stiftamtmanden erklærede, at om end det syntes rimeligt,

## *Retshåndhævelsen i byerne – Privat retsforfølgning*

at hele byen betalte for gennemførelsen af en sådan sag, så mente han dog, at Berings bo, der var på en snes tusind rdl., kunne bære udgiften alene. Efterhånden skete der i 1700 årene en ændring i påtalen, således at det mere og mere blev en forpligtelse for myndighederne at sørge for retsforfølgning, eller i alt fald at opmuntre de forurettede til at påtale forbrydelser.

Det skyldes i høj grad økonomiske vanskeligheder, at retshåndhævelsen længe var så svag. Man mente at have gjort den erfaring, at borgerne blev utilbøjelige til at forfølge de mistænkte, fordi processen blev mere og mere vidtløftig og kostelig og appel til højere instans mere almindelig. Heller ikke kongens og herskabernes sagesaldskasser (bødeklapper) tålte den belastning, der var forbundet med mange og dyre straffesager. Man drog heraf den konsekvens, at det var nødvendigt i videre omfang at lade sagsomkostningerne „ligne på amtet“ eller på anden måde fordele på de lokale samfund, i hvis interesse sagerne blev rejst, og gennem en række lovændringer i første halvdel af århundredet blev dette princip gennemført i så vidt omfang, at både offentlige myndigheder og private blev i stand til at forfølge straffesager mere regelmæssigt. Det var i almindelighed prokuratorer, der optrådte som anklagere; samtidig blev det mere og mere almindeligt, at der beskikkedes en forsvarer for de tiltalte.



Inkvisitionskommissionen havde sæde i Stokhuset i København. Den var oprettet i 1686 som undersøgelsesdomstol i tyverisager, og da det for at fremme tilståelserne var tilladt at anvende tortur, virkede inkvisitionskommissionen iflg. Henrik Stampe så frygtindgydende, at alene navnet var nok til at fremkalde tilståelser. På denne vignette fra Casper Peter Rothe: „Udtog og Samling af hidintil utrykte Kongelige Rescripter“, bd. 1 (Kbh. 1754) ses forskellige torturretskaber, pisk, lænker, stok etc. – Her efter Carl Bruun: Kjøbenhavn, II, 1890.

På ét punkt havde man allerede før år 1700 lagt en procesform til rette med det formål at opklare forbrydelser. Der var i 1686 oprettet en såkaldt „inkvisitions-kommission“, som beskæftigede sig med sager om tyveri og hæleri (fra 1755 også bedrageri i spil) og holdt til på Stokhuset. Den var en slags undersøgelsesret under militær ledelse, og den blev navnlig bekendt – eller berygtet – for sine skarpe forhørsmetoder. Der forekom tre grader af tortur. Først anvendtes tommeskruer og benskruer; hvis det ikke hjalp, fik den sigtede arme og ben bundet tæt sammen og blev rullet med blottet ryg over småsten, og var han stadig uvillig til at gå til bekendelse, blev en snor med 5–6 knuder – en „rosenkrans“ – bundet om hans pande og drejet hårdt til med en lille kæp. Torturen kaldtes „den polske buk“, en betegnelse som formentlig særlig har været møntet på plageriets andet stadium. Disse metoder blev antagelig forladt hen mod midten af 1700 årene; derefter var slag med kat eller tamp til fremkaldelse af tilståelse et fast led i inkvisitionskommissionens virksomhed. Et medlem af kommissionen anmodede i 1752 om at få ført til protokols, at han var imod at bringe nogen til bekendelse ved pisk.

Struensee forbød tortur i 1771, idet den sigtede i en straffesag alene skulle kunne kendes skyldig „ved vidner og omstændighedernes rimelighed“. Man måtte, hvis der kun var en vis sandsynlighed for den sigtedes skyld, hellere løslade ham end løbe risikoen for at pine en uskyldig. Men kat og tamp genindførtes med visse begrænsninger efter Struensees fald. Forhørsretten var på det tidspunkt blevet lagt ind under den i 1771 oprettede københavnske Hof- og Stadsret, som blev det 18. årh.s mest betydningsfulde nydannelse i domstolvæsenet. Den var uden sammenligning landets bedste underret. Da man i 1805 ændrede appelordningen, således at de gamle landsting blev afløst af to landsoverretter, blev den københavnske domstol tillige overret for Østifterne, og indtil 1919 havde den navnet Lands-Over- samt Hof- og Stadsretten.

I den sidste tredjedel af det 18. årh. kom mange af de nye ideer om forbrydelsen, straffen og retsplejen fra oplysningstidens ledende forfattere. Men de støttede blot en udvikling, som allerede var i gang i Danmark. Forældede og inhumane fremgangsmåder faldt mere og mere i øjnene, og det kneb med at lade sig overbevise om nytten af de indgreb, som loven foreskrev. Der var en stigende forståelse for kriminalitetens sammenhæng med sociale og psykologiske forhold. Enhver „menneskeforsker“ – skrev H. Drejer i 1775 med et hidtil ukendt udtryk – måtte føle sig overbevist om, at forbrydelser mest blev begået „af overilelse og i lidenskabernes udbrud“. Reformerne havde ikke blot tilhængere i regeringens kreds (hvor reaktionen mod nogle af Struensees love i øvrigt viste, at man kunne gå for vidt). Der kom også en strøm af populære artikler i tidsskrifterne om forebyggelse af forbrydelser, om fængslers indretning, om forsorg for børn osv. I 1797

stiftedes i Odense et „Selskab for tabte Medborgeres Redning“, som navnlig ville samle borgerskabet om et nyttigt arbejde for fanger og for fængslers indretning.

Oplysningstiden interesserede sig for spørgsmålet om, hvorledes man skal afgrænse administrationens og domstolenes beføjelser til at gøre indgreb i borgernes forhold. Siden 1741 havde der været regler om, at forældre under visse omstændigheder kunne lade deres mindre lovende børn anbringe til forbedring i et tugthus. I en plakat af 1771 udtaltes det, at denne myndighed kunne misbruges og give anledning til, „at unge mennesker af passion eller familiehensigter kunde fornærmede“. Derfor skulle fremtidig hverken forældre eller frænder kunne hensætte børn eller andre pårørende i tugthus i anledning af forseelser uden ved lov og dom. Tilsvarende ophævedes i 1794 en regel om, at Københavns magistrat kunne lade visse personer indsætte i rasphus på grund af drukkenskab og lignende.

Det skyldes ikke mindst Henrik Stampe – der var generalprokurør, en af landets ledende juridiske embedsmænd, fra 1753 til 1784 – at der blev skabt forståelse for kravene om retsbeskyttelse for borgerne og om adskillelse af administrationens og domstolenes beføjelser. Han fik for eksempel forelagt det spørgsmål, om øvrigheden kunne indsætte en gift kvinde fra Korsør i tugthus, når kvinden vitterlig var liderlig, ondsksfuld og fordrunken, mishandlede sin gamle mand og sine børn og truede både myndigheder, naboer og genboer. Om end Stampe ikke generelt ville udelukke en administrativ beslutning herom, måtte det dog efter hans mening være det almindelige princip, at en sådan sag skulle bringes for retten. Nok kunne fremgangsmåden virke tung og omstændelig, men „just disse formaliteter, som så ofte synes overflødige og unødvendige, er det sikreste gærde om Deres Majestæts undersåtters ære, liv og gods, og i den slags sager, som det her gælder, er de ligeledes et gærde om deres frihed“. Stampe tog også kraftigt til orde for, at dommere ikke skulle spørge i kancelliet eller andre steder, hvorledes de skulle dømme. Magistraten i Næstved spurgte, hvorledes den skulle forholde sig i en sag mod en borger, der havde købt lærred af en underofficer uden at lade sig forevise en skriftlig tilladelse fra sælgerens kompagnichef, således som det var foreskrevet. Stampe udtalte, at man ikke burde vænne dommere til at stille den slags

Generalprokurør Henrik Stampe var en af det 18. årh.s betydeligste jurister og fik stor indflydelse på retsudviklingen, både som medlem af vigtige kommissioner og som forfatter til talrige erklæringer og forestillinger om tvivlsomme retsspørgsmål, udgivet i 6 bind. Stampe understregede, at domstolene burde være uafhængige af administrationen, og den jævne borgers retsbeskyttelse lå ham stærkt på sinde. På det her gengivne udsnit af J. H. W. v. Haffners tegning fra Appartementssalen på Christiansborg 1781 ses han stående i en afslappet attitude til højre for midten i samtale med stifteren af Frederiksværk kanonstøberi, generalmajor J. F. Classen. I billedets venstre halvdel ses lensbaron J. G. Moltke, Bregentved, mellem justitarius P. Rosenørn og en fremmed gesandt. Personen yderst til højre er den vagthavende løjtnant grev C. v. Blücher, der senere udmærkede sig i russernes krig mod tyrkerne og endte som generalmajor i Norge. – Rosenborg.

spørgsmål; de skulle simpelthen holde sig loven strengt efterrettelig. I en anden sag hed det tilsvarende, at „i kriminelle ligeså vel som i civile sager bør dommeren, som dommer, aldeles intet have med øvrigheden, og omvendt, øvrigheden intet have med ham at bestille“.

Et spørgsmål af stor principiel betydning var, om en skærpnde straffelov kunne have tilbagevirkende kraft, det vil sige anvendes på en handling, der var begået før lovens udfærdigelse. Der forelå i 1768 to sager om personer, som havde gjort



sig skyldige i drab af børn. De hørte begge til de såkaldte „tungsindige mordere“, om hvilke der som foran nævnt var givet en særlig forordning af 1767, og kongen var nu kommet på den tanke, at denne forordning burde anvendes. Domstolene havde ikke anvendt den i disse to sager, og det burde man efter Stampes mening heller ikke gøre, hvis forordningen betød en skærpelse af straffen, for drabene var begået forud for de nye regler. Stampe mente, at straffen var blevet skærpet, set fra de melankolske morderes synspunkt, om end den for normale mennesker betød en formildelse. Thi disse mordere skulle jo efter de nye regler dømmes til at leve videre, skønt de havde ønsket at dø. I behændige vendinger udtalte Stampe, at kongen kun kunne formilde en straf, ikke skærpe den. Forfatningen syntes at føre til, „at Hans Majestæts undersætter ikke engang skulle anse det som muligt, at Hans Majestæt nogentid kunne få i sinde at skærpe den af dommeren idømte straf, da undersætterne fra Hans Majestæts nådetrone ikke bør vente eller love sig andet end idel nåde, mildhed og godhed, og bør anse alt, hvad der er hårdt og skræksomt, som noget, der aldrig kan komme umiddelbart derfra“.

Således pegede den enevældige konges højeste embedsmænd frem mod den adskillelse af den dømmende og den udøvende magt, som blev fastslået i grundloven af 1849. „Lands lov og ret er i begge rigerne undersætternes yndlingsord og anses af dem som det sikreste og visseste gærde om enhvers velfærd“. Med „lands lov og ret“ mente Stampe retten til at hævde retsreglerne ved domstolene. „Enhver undtagelse fra denne orden er forhadet . . .“

Der var dog endnu meget at udrette for dem, som skulle sikre borgernes frihed og velfærd. Ved udgangen af det 18. årh. måtte mange således med bekymring spørge, i hvilket omfang straf nu skulle tages i anvendelse til begrænsning af ytringsfriheden. Vel havde Struensee afskaffet censuren, men en forfatter kunne ikke ustraffet skrive hvad som helst, og en forordning af 1799 lovede ikke godt for trykkefriheden. Juleaftensdag samme år blev forfatteren P. A. Heiberg ved Hof- og Stadsretten dømt til landsforvisning. Et andet vigtigt principspørgsmål var brugen af „arbitrære straffe“, det vil sige straf for handlinger, hvis strafbarhed ikke er fastslået ved lov. Det var for enevælden en selvfølge, at staten har ret til at straffe i ulovbestemte tilfælde, og endnu et langt stykke ind i det 19. årh. var det den almindelige opfattelse, at det måtte være sådan, når lovene var ufuldkomne og ikke kunne ventes at tage alle skadelige og strafværdige handlinger i betragtning. Men allerede i det 18. årh. blev der peget på de alvorlige betænkeligheder ved en straffemyndighed, som loven ikke sætter grænser for. I det 19. årh. måtte man derfor tage den opgave op, som bestod i at skrive bedre straffelove og at slå udtrykkelig fast, at al anvendelse af straf kræver et grundlag i loven. Fremfor alt måtte statens styre indrettes således, at lovene ikke kom fra kongen men fra folket.



## LANDSBYSTYRE OG BYVEDTÆGT

Det lokale styre har gammel hævd i Danmark. Det formede sig i 1700 årene forskelligt i købstæderne og ude i landsbyerne, men der var adskillige lighedspunkter. I købstæderne enedes avlsbrugerne, der havde jord i bymarken, om fælles vedtægter ligesom gårdbrugerne, „granderne“, på gadestævnet i landsbyen. Her fastsattes regler for fællesforetagender på områder, hvor interessemodsætninger let kunne opstå.

Med rettigheder til indbyrdes at afgøre sager, der væsentligt vedkom dem selv, fulgte imidlertid også pligter over for højere myndigheder, der var ansvarlige for hele rigets ve og vel. I købstaden overlod regeringen til magistrat og borgmester at påligne skatterne, mens herremændene var ansvarlige for deres fæstebønders afgifter på landet. I købstaden organiseredes det lokale forsvar i borgervæbningen. På landet havde bønderne fra Christian 4.s tid været kernen i landeværnet. Det var de også i 1700 årene, thi den stående hær bestod væsentlig af knægte hvervet i udlandet, medens landmilitisen udelukkende var sammensat af udskrevne danske bønderkarle, indøvede til støtte for landets forsvar.

Vi skal først se på reglerne i „vider“ (dvs. bøder el. straffebestemmelser) og vedtægter i købstæderne, i landsbyerne og uden for disse – i egne, hvor gårdene lå spredt, det vil navnlig sige i Vestjylland, Vendsyssel og Bornholm samt i skovegne på de større øer – og tilsidst vende tilbage til bøndernes værnepligt som militssoldater.

Når bylavet samledes til gadestævne eller i oldermandens storstue foregik forhandlingerne efter et ritual, der i mangt og meget mindede om det, der anvendtes i middelalderens gilder, men som også erindrede om de zünftige håndværkeres højtidelige ordvalg, når de forhandlede om lavets anliggender „for åben lade“ (se afsnittet: Håndværkere). Denne gamle overlevering var, hvad dagliglivet i landsbyen angik, næsten helt gået i glemme, da man i 1800 årene begyndte at nedskrive minder om landsbyen før udskiftningen. Fra Fyn har man imidlertid et enkelt vidnesbyrd om skikken i friskolelærer Rasmus Hansens optegnelser efter hans farmoders fortællinger. Hun var født i Gudbjerg 1750 og havde således fra barnsben og til sin voksne alder i Struenseetiden oplevet tilværelsen i den gamle landsby fra før reformtiden. Selv om fortællingen er iklædt den fynske friskolelærers sprodragt med ordret tale, hvor næppe nogen ville huske ordskiftet nøjagtigt, som det faldt, har hans udtryksform dog den fordel frem for de fleste an-

dre beretteres, at den er umiddelbar og ligetil. Rasmus Hansen var bondefødt, og hans verden var endnu, da bogen udkom i 1883, uanfægtet af akademisk lærdom og skolet opdragelse. Hans beretninger er det nærmeste, vi kan komme 1700 årenes dagligliv i landsbyen. Derfor vil vi begynde med hans skildring af et „gilde“ (en forhandling) i bylavet og delvis gengive det i den enfoldige form, hvori han har fortalt det.

Når det gilde, hvor en ny gårdbruger overtog pligten til at holde byorne, nævnes først mellem de træk, Rasmus Hansens gamle farmor havde fortalt, var det, fordi det var det første, hun så af den slags. Man havde holdt orne for byen i den gård, hvor hun første gang tjente som storpige. Bonden synes at have heddet Hans Jørgensen. Gildet blev holdt den første søndag i det nye år, som var det første, efter at Struensee havde afskaffet nogle overflødige helligdage hvoriblandt helligtrekongersdag. Bønderne havde netop valgt denne dag til afholdelse af ornegildet, for at det kunne blive en gildesdag, selv om det ikke måtte være en helligdag.

Der var atten bymænd i landsbyen, der skiftedes til at holde orne hver sit år. De begyndte med at tilmåle den mand, der skulle overtage orneholdet, en skæppe havre med topmål. Derefter gik gildet for sig. „Vi havde brygget en halv tønde øl til mændene, den var lagt ind i stuen, og efter at de havde smagt derpå og så godt som med en mund kendt det godt, blev de bænket om det lange bord inde i vor storstue. Oldermændene havde en kande brændevin med sig hjemmefra, og dette så vel som øllet gik på byens regning. Derimod skulle den, hos hvem gildet stod, give „et stykke mad“ til hver mand. Maden blev straks sat for dem, og da de havde sat den til livs og fået hver en slurk brændevin til og øl, som hver lystede, tog oldermændene ordet og sagde: Vi får nu tage fat og få den gamle orne sat ud af lavet og den ny indsat, mens vi har en tår i vor flaske. Jeg foreslår P. . . N. . . til at føre ordet ved dette skifte. Hvad siger I derom? Kan vi være enige, eller skal vi have folk på læg? – Å ja, lad det gå, lød der fra flere munde. Han kan være god nok til den forretning, hviskede andre. Ingen ytrede sig derimod, det var altså vedtaget.

Nu rejste P. . . N. . . sig, tog sin hat af og slog med bagen af den højre hånd på loftet og sagde: Giv lyd i huset. – Ved disse ord tog mændene deres hatte af og lagde dem foran dem på bordet, og ham der havde krævet lyd, tog ordet og sagde: Kære venner og bymænd. Nu er dette orneår gået lykkelig og vel til ende. Manden har passet ornen vel, og ornen har gjort, hvad vi forlanger af en orne: vi har haft grise, Guds velsignelse, de lykkedes og trivedes vel både i by og i skov. Gid nu flæsket af denne må smage os godt allesammen. Nu er denne brave mand fri for at holde orne for os, jeg skulle vel have sagt for vore svin. Nå ja, en præst kan sige fejl på sin prækestol, sagtens kan jeg sige fejl, der kun er en afsat degn.

## Et fynsk ornegilde



På Fyn og Bornholm havde bylavet endnu i 1700 årene karakter af gilder til gensidig værn som i middelalderen. Man samledes omkring „ølfadet“ og drak af „stobe“, drejet af træ som dette fynske gildestøj. Fadet er rødmalet med grå rand. På ydersiden står 10 bymænds forbogstaver samt DO BL, der vel skal betyde DONS-HØJRUP BY-LAV. Dons-Højrup i Kirkeby sogn ved Svendborg havde netop 10 gårde. Derefter læses ANNO 1772. En af stobene er mærket DO BL og CHS ANNO 1801, de øvrige er uden årstal. Øserne hører ikke sammen med ølbollen, men alle dele er kommet fra Håstrup og Svanninge sogne på Fyn. – Nationalmuseet.

Men for nu at komme tilbage til det, talen her er om, så er nu manden fri for at holde ornen. Dog, for at vi nu ikke skal gå mod gammel vedtægt, men hver mand mærke sig det og sige sine husfolk det, ornen må så heller ikke længer kaldes eller hedde byornen, den hører nu atter manden til. Manden må nu slagte ham, eller gøre ved ham, hvad han kan forsvare for Gud og herskabet, når blot bylavet ingen skade har deraf. Gid nu sværen på flæsket ikke må være altfor tyk eller for slem at tygge. Dernæst skal vi efter skik og brug synge ornen af lavet. Fyld os stobene (bægerne), oldermannd.

Når nu alle stobene var fyldt, tog hver sin i hånden, rejste sig og sang:

Vor orne, der gjorde tjenst' og gavn  
skal sættes af lavet og miste sit navn.  
Vi, uden at skamme os, gør det ved bord,  
Vorherre gav mennesket den ret i sit ord.  
Og herskabet sig aldrig satte imod,  
vi holdt os den orne, vi selv kaldte god.

Derpå tømtes atter stobene, og han, der talte for, tog atter ordet: For at vor gode by dog ikke skal være uden orne, og svinene af den grund gå til grunde for

os, må alle mand vide, at P. . . K. . . har lavet sig til at holde byorne i det næste år. Det er efter byens omgang og skik og brug“.

Nogle af bymændene havde synet den ny orne og fundet ham skikket til tjenesten for bylavet, og ordstyreren fortsatte: „Ornen må ikke komme i mark eller skov hos andre svin. Men hver mand i bylavet må til enhver tid hente ham til sine egne grisesøer. Men han skal dog stå til ansvar for ham, til han har ført ham uskadte tilbage, eller i modsat fald bøde, hvad gode mænd lægge ham på. Derom er vi jo alle enige. – Alle svarede ja. Stobene blev atter fyldt, mændene rejste sig, og taleren rømmede sig og sagde: Og Gud give os lykke med den ny orne i det ny år. Derpå tømtes stobene, og dagens egentlige højtidelighed var forbi.

Det hele gik for sig med ro, og vi kan næsten sige andagt, hver mand rejste sig og satte sig som efter en pibe og havde bart hoved, og der var slet ingen, som fandt noget underligt ved det hele. Rigtignok kostede det bøder at sige eller gøre noget, som kunne forstyrre taleren, fra han havde krævet til lyd, til han igen havde sat sig, men bagefter kunne enhver godt drille ham med det, han fandt latterligt i hans færd . . . “

Da forhandlingerne var overstået, gik bymændene en vending ud for at „vejre sig“ i gården, og den aften hændte det, at en af dem havde fået så uklart et syn, at han kaldte bondens tykke grisesø for byornen. Nogle mente, at han skulle bøde derfor, men oldermænden bestemte, at ganske vist måtte ingen kalde ornen dér i gården for byorne, men da der i byloven ikke stod noget om, at man ikke måtte kalde en so for byens orne, så skulle han slippe, og da han tilbød at betale en pot brændevin for sin fortaelse, vedtog mændene at tage imod det, og oldermænden gik straks efter brændevinen. Man satte sig så til bordet igen og fandt, at der endnu var noget i øltønden. „Får vi til livs, hvad der er i, og en pot brændevin ovenpå det, vi har fået, går vi ikke fastende i seng“ hed det. Aftenen gik med bysnak, og under passieren kom ladefogden fra herregården og ville have bymændenes samtykke til at optage Store Pær og hans tilkommende kone, den noget berygtede Maren Løbers, i bylavet, når de på nådigfruens tilskyndelse inden længe var blevet gift og sat til en øde gård i byen.

Mændene lovede at give svar, men bad ladefogden sidde hos og drikke et krus øl og en stob brændevin. Da der imidlertid var blevet lavvande i deres brændevinsflaske, æskede de bonden, i hvis stue de sad, og bad ham give „igang“ for sin lille datter, når de nu alligevel var samlede i hans hus. Han mente nok, der kunne gå et halvt års tid endnu, inden han skulle give igang, men da alle gerne ville drikke med ladefogden, hentede konen en pot brændevin og sagde: „Syng så pigen i lavet, at jeg kan høre, hvordan det går til, men gør det straks, før alting løber rundt for jer“. Der blev skænket i stobene. Oldermænden bad én synge for. Derpå tog de hattene af deres hoveder, rejste sig med stobene i hånden og sang:

Oldermanden kunne kalde landsbyens „by-mænd“ eller „grander“ sammen til stævne ved at tude i byhornet, hvis han ikke som i Sønderjylland sendte en „tingvol“ rundt med besked om at møde. I Nordby på Samsø brugte man en klokke, og i nyere tid anvendtes mange steder en bytromme. – Her ses et byhorn, hvori skiftende older-mænd har skåret deres forbogstaver og årstallene for deres tiltræden, det ældste 1720 og det yngste 1830. – Hjemstedet ukendt. Nationalmuseet fot.



„Hans Jørgensens fødte en datter så skøn,  
vi vil hende ære i lys og i løn,  
vi vil hende være i mark og i by,  
som var hun vor egen, vi gi'er hende ly.

Gud lad hende blive deres glæde og lyst  
og, bliver de gamle, deres alderdoms trøst  
Gud giv hend' sin nødtørft (dvs. udkomme) og daglige brød  
i livet og siden en ærefuld død“.

Derpå tømte man stobene, og en af dem sagde: „Nu hører altså den lille pige med til lavet, og alle vi gode mænd, vore koner og børn, vore karle og piger, vi tager os af hende alle vegne, hvor vi stedes sammen med hende, og hun trænger til nogen hjælp. Og du skal få megen glæde af det, du gjorde for hende, da du



I Sønderjylland var „tingstokken“ eller „tingvol'en“ som oftest lavet af jern med en klemme, hvori en skreven meddelelse kunne vedhæftes, når stokken gik byen rundt. Det gælder også disse to stokke fra Bohnert i Kosel sogn ved Mysunde 1798 (herover) og nabobyen Borby ved Ekernførde 1777 (næste side). BB betyder Bor-By. Klemmefjedrene er dog på disse to stokke føjet til senere. Korsformen kendes især fra Ditmarsken. Ringene er iflg. dr. A. Lühning beregnet til at rasle med på lignende måde som hyrdernes ringstokke, når de blev kastet efter ulydige dyr. Tingstokken nævnes allerede i en „Buren Wylkore“ (bonde-vedtægt) fra landsbyen Mildsted ved Husum 1571. Og en kgl. forordning af 4.11.1721 angående oprettelsen af „Beliebungen“ (byvedtægter) i alle Slesvig-Holstens amter gav også anvisning på, hvordan landsbyens bønder og husmænd skulle kaldes sammen. – Schlesw.-Holst. Landesmuseum, Gottorf (inv. nr. 1900/4 og 1899/16).

lod hende komme i bylavet. – Amen, sagde alle mændene, satte dem ned og satte på deres hoveder, og dermed var den stads forbi“.

Igang og afgang fejredes som regel ved et særskilt gilde. Og det var ikke forbeholdt gårdbrugerne at give igang, hvor vedtægterne som på Fyn og Bornholm endnu i 1700 årene havde karakter af gildeskråer (dvs. lavsvedtægter). Her måtte også husmænd give igang, men de blev sat nederst ved bordet, og kun gårdbrugere kunne vælges til oldermænd. Oldermanden lyste fred i lavet, og – som det hed i Øster Marie gildeskrå – „hvo sin hat eller hue lader sidde på, når oldermanden knaber eller banker til lyd eller taler derudi, bøder 4 skilling“. Og videre: „hver sidder fredelig og skikkelig og ikke gør gildesbonden skade i ringeste måde, og når lavet er endt, da fredeligt og skikkeligt hjemrejser, og derhos formaner en og

hver, at de ej til umådelighed i drik eller andre uterligheder (dvs. usømmeligheder) lader sig finde, at den retfærdige Gud ej derover skulle fortørnes og os med hunger og dyrtid og andre bedrøvelige plager skulle hjem søge og vår nådige konges og arveherres lov ej overtræde.“

I disse egne af landet var landsbyens praktiske vedtægter også bygget ind i den gamle bistands- og gildeskik, der var arvet fra middelalderens værnegilder, stillet under en eller anden helgens beskyttelse, det være sig St. Knud eller St. Erik. I andre egne var vedtægterne inspireret eller ligefrem skrevet af en amtmand, herremand eller som på Als konfirmerede af hertugen. Atter andre steder var de som i Vestjylland, hvor gårdene lå enkeltvis, blot fælles overenskomster om græsning, tørveskæring og lignende, eller som i marsken hovedsageligt regler for grøfters og kanalers gravning og oprensning.

Oldermanden valgtes ved et særligt oldermandsgilde, oftest 7–14 dage før voldermisse eller Philipi Jacobi dag den 1. maj, og i reglen var hans funktionstid kun et år. I Vokslev ved Nibe – hvor han som flere andre steder i Jylland kaldtes „grandefoged“ – måtte han dog forblive i tre år, og i tilfælde af tvistighed om valget brugte man herskabet på Lundbæk som appelinstant. I Vokslev skulle grandestævnet begynde en halv time efter, at gudstjenesten i kirken var til ende, og det måtte ikke vare over en time. Det skyldtes sikkert, at grandebrevet var udfærdiget af J. Schougaard (formentlig godsinspektør) på Lundbæk efter bymændenes forlangende, og det blev godkendt af herremanden som den største lodsejer i byen. De fleste steder trak grande- eller gadestævnet ellers ud til sent på eftermiddagen på grund af fælles øldrikkeri, efter at de egentlige forhandlinger var overstået.

Kunne oldermanden ikke selv skrive, fik han som i Fly ved Skive følge af en skrivekyndig person, der skulle optegne bøder og forseelser i „videbogen“. Der nævnes et eksempel fra Nordby på Samsø på, at fem bymænd efter tur afslog at lade sig vælge til oldermand. De slap mod at betale hver fire mark i bøde. I vedtægten for Fodby på Sjælland angives ingen grund til at fritage en mand for hvervet. Men de fleste steder kunne man som i Rynkeby på Fyn unddrage sig på grund af alderdom, svagelighed eller på anden måde „udygtighed“, dog måtte man i Rynkeby give 12 slettedaler til bylavet for at slippe.

Oldermanden opbevarede videbogen, hvori bøderne var opskrevet, hvis der



ikke fandtes en særlig kæp med bymændenes navne eller bomærker til dette brug. Han skulle kunne læse vedtægten (hvis han ikke havde lært den udenad). Han skulle sammen med bymændene fastslå, hvornår forskellige arbejder i marken skulle påbegyndes. Således hvornår man skulle begynde at slå græs til hø og høste kornet, og hvornår man kunne opgive at hegne om markerne, „opgive ævret“. I Øsløs nord for Limfjorden krævedes grandestævnets samtykke, før man begyndte at grave brændetørv i udmarken. Derimod var gravning af græstørv til husmøning og lignende mange steder fri. Såningen af bygsæden måtte også blive hver mands lejlighed, som det hed i Vokslevs vedtægt. Det hang sammen med, at en del af havren blev sået i rugvangen, hvor man naturligvis ikke kunne have husdyrene gående om foråret og æde af rugens grønne blade uden at ødelægge afgrøden. Når sæden var lagt og nedharvet, og stenene af de besåede agre afsamlet, var enhver pligtig at køre dem hen til et sted, der blev anvist af oldermanden. Man måtte ingenlunde lade dem ligge i agerrenerne (der jo var skel mellem naboer), end mindre være så „uforskammet“ at overkaste dem på nogens agre. I Hillested på Lolland skulle man på sognestævne vedtage, hvornår pløjning af brakmarken skulle ske fra første gang i juni til august måneds udgang, og hvornår man måtte køre gødning ud, og oldermanden måtte sammen med to medhjælpere gå ud en gang hver måned både på de besåede og de ubesåede marker og afsætte vandfurer favn for favn, ligesom han måtte overvåge gærderne, og at bønderne plantede de nødvendige piletræer, for at de kunne have gærdsel af deres eget.

Oldermanden havde mange steder også pligt til at syne alle ildstederne i byen af hensyn til fælles brandfare og afgøre, om de var forsvarligt indrettede. Men da hvervet næsten alle steder var ulønnet, var det i større landsbyer og især i købstæderne begrænset, hvor mange hverv oldermanden kunne overkomme at røgte. Det gjaldt i almindelighed, at jo større by, desto flere medhjælpere havde han. Havde oldermanden en bisidder, kaldtes denne på Øerne ved det gamle navn fra middelaldergilderne og håndværkslavene for „stolsbroder“. Uden for Øernes bylav kendes betegnelsen kun fra Sønder Tranders ved Aalborg, hvis „Granderet“ fra 1758 da også har karakter af en gildeskrå, idet den indledes med en række bestemmelser om bymændenes moralske gøren og liden. Den er medunderskrevet og beseglet af konferensråd Johannes Benzon, Sohngårdsholm.

Der kunne undertiden være flere oldermænd som i Slagelse, hvor der altid skulle være en ældre erfaren og en yngre, der i embedet samlede tilstrækkelig erfaring til selv at være „formand“, når det blev hans tur. Oldermanden skulle også i købstæderne have egen avl og besætning. Nogle steder kaldtes han opsynsmand, opholdsmand, tilsynsmand, talsmand eller vilkårsmand. Og i Viborg var der tre „direktører“ til at dirigere bymarken. De var beskikket af magistraten,



*Oldermanden – bylavets leder*



Kredsen af store sten, hvorpå landsbyens gårdbrugere sad og rådslog om fælles anliggender, er intetsteds bevaret urørt til vor tid. Men på Valby „tingsted“ i København ses endnu en halv snes af bystævnets oprindelige 13 sten, én for hver gård i landsbyen. Tingstedet er landsbyens gamle gadeplads ved kroen og rytterskolen, hvor vejen til Roskilde gik forbi. – Ax. S. fot. 1968.

og den ældste afgik hvert år. En af dem skulle selv være medlem af magistraten, mens de to andre blev valgt af sagkyndige borgere, der havde egen avling, en for Nørresogn og en for Søndersogn. I Såby ved Roskilde, hvis skrå ifølge en henvisning til Christian 4.s reces må være fra før Danske lovs tid, måtte oldermanden tillige være markmand, og han skulle sammen med „foldegegmemerne“ se til i marken, at ulovligt omgående kvæg blev optaget og indsat i byens fold. I Sønderjylland kunne visse beføjelser være tillagt oldermændene og markmændene i flæng som i Tiset ved Gram, hvor begge kunne indberette forsømmelser m.h.t. digers og leds brøstfældighed.

Oldermanden måtte også holde bytyren og byornen under opsyn, at de blev forsvarligt passet og var dygtige til deres bestilling. Han skulle desuden foretage udpantning for bøder, der ikke var blevet betalt af bymændene. Han havde til denne forretning altid en eller to mænd med, for han kunne risikere at blive overfaldet med „uførm“ (skældsord), hug og slag, hvilket ganske vist gjorde sagen alvorligere for den, der vovede at sætte sig op imod bymændenes fælles vedtægt og afgørelse. Oldermandens og gadestævnets afgørelser blev i reglen ikke appelleret til højere instanser; selv småtyverier lod sig ordne uden herredstingets indblanding, når de var sket inden for byens enemærker og kun angik byens egne folk. Men i en by af Viborgs størrelse skete det, at „Obermarkmanden“ bragte avlsbrugernes klagemål videre til de førnævnte tre direktører, der mødtes regelmæssigt hver tirsdag på rådstuen for blandt andet at dømme i bymændenes tvistigheder. Bøderne blev i landsbyerne ofte erlagt i så og så mange potter øl; men var det pengebøder, kunne en del deraf blive overført til de fattiges bøsse. I Tiset i Nordslesvig skulle byens grander på valborgdag udnævne hele fire gårdmænd til året igennem at foranstalte alt, hvad „på granden skal forhandles og vedtages, så og pante de brødfældige, og de skulle i samme tid kaldes oldermænd eller pantemænd“.

Vedtægten for Herrested i Østfyn 1731 opregner oldermandens opgaver således:

„Det forbliver med oldermandslen (dvs. embede) som hidtil, at den ene nabo afløser den anden. Befindes nogen udygtig, give til byen 1 rdl., og hans nabo antages. Men hvem der af modvillighed ikke vil være oldermænd, bøde til byen 2 rdl. . . Kan ellers nogen bevilge en anden dygtig mand at være oldermænd for sig, må det ske, og da bøder intet. – Oldermanden skal oppebære alle byens bøder, hvad navn have kan, og fælles græspenge, hvilke han hver St. Hans dag, mikkelsdag, allehelgensdag og hver Philippi Jacobi igen skal gøre bymændene rede for, såvel som om nogen anden penge er falden til byen i hans tid. . . – Den ny oldermænd skal Philippi Jacobi dag, St. Hans og mikkelsdag lade denne bys vedtægt for samtlige bymænd, deres tjenestefolk og børn, som er kommet til skelsalder, oplæse og

derom erindre bymændene på stævnen 8te dage forud. . . Iligemåde skal vedtægten oplæses for dem, som fremmed til byen ankommer og sig der nedsætter. – Hvis vide (hvilken bøde) tjenestefolk og børn falder for, svarer deres forældre og husbonde, som siden korter det i deres løn. Og begår de skade eller forseelse i anden by, da er denne bys oldermann pligtig at pante derfor, ligesom det var sket her. . . – Oldermannen må udnævne to eller flere mænd, som byens nytte med ham, i hvad tilfælde det også er, kan iagttage, som og skal være pligtige at følge ham. . . – Dersom oldermannen forser sig selv imod denne eller anden byens vedtægt, da er han samme straf undergiven som de andre bymænd, og hvad bøder, han bør give, udpantes af stolsbroderen med to mænd, som han tager til sig, hvilket pant hos ham bliver stående og omgås med ligesom de andres i byen. – Det forbliver ellers herefter, at én nabo efter en anden bliver stolsbroder. . . Stolsbroderen hjælper oldermannen, som hidindtil har været skik“.

En landsby kunne have lodder inden for en nabobys mark, og nabobyer kunne have fælles hegn om marker, der stødte op til hverandre, således at en by havde sin bymark i fællig med en af nabobyerne, rugmarken med en anden og græsmarken eller fælleden med en tredje. En sådan fælled kaldtes et fælles fang, og lodtagerne deri fangsmænd, men også overdrevene var tit fælles for en række byer. Det var nødvendigt i sådanne tilfælde at drøfte og afgøre, hvor mange hoveder hver by måtte have på fælled og overdrev, og hvordan man skulle forholde

Mange steder måtte man som i Øsløs nord for Limfjorden have grandestævnets samtykke, før man begyndte at grave „klyne“ (brændetørv) i udmarken, men man kunne i reglen frit grave græstørv til mønning af husrygene. Manden her synes at bruge en græstørvspade til at grave klyne med, som røglerne i baggrunden synes at antyde. Men måske skyldes sammenblandingen tegnerens ukyndighed? – Udsnit af titelvignet til kort over Skads, Gørding og Malt herreder ved Tøger Reenberg Teilmann 1762–67. Kgl. bibl., Nationalmuseet fot.



## Markmanden

sig med vogtning, gærdselshugst, græs- og lyngtørvgravning etc. Derfor holdt byerne fælles grandestævner, hvis beslutninger fangsfogden, der valgtes skiftevis af de deltagende byer, satte i værk, og hvis fælles vedtægter han sørgede for blev overholdt. Undertiden blev det nødvendigt at afgøre stridigheder ved herredstingene. Således lod landsdommer, forvalter Knud Becher på Vallø på herredstinget udnævne fire mænd til at syne og taksere, hvor mange „fulde høveder“ (stykker kvæg omregnet til voksne dyr) efter hver tønde hartkorn, bymændene i Store og Lille Torøje, Ammerup, Lystrup, Hårlev og Himlingøje måtte have i Kirkehøjs fang, da de ikke havde kunnet blive enige derom på deres grandestævne.

Tiest blev man dog enige. Således havde lodtagerne i Himlingøje og Enderslev søfang i årene 1747–48 ført en langvarig strid, indtil de endelig enedes på grandestævne om, hvorledes fangsmændene skulle lodtage om eftergræsningen på denne søfælle, og deres vedtagelse – der også omfattede et par sognepræsters høveder – blev tinglæst den 9. januar 1748. Her regnedes et tre år gammelt høved lig med et fuldt høved, tre toårs lig med to fulde høveder og to etårs lig med et fuldt høved. For spædekælve gaves 4 skilling pr. stk. til deling mellem fangsmændene.

Præsterne måtte ifølge en landemodebeslutning i Roskilde 1650 ikke „møde til gadestævne om bylov eller vilkår“, men præsten skulle „lukke sine gærder og holde sit uden skade. Panter bønderne ham da alligevel, skal lensmanden forfølge ham (dvs. bonden) for husfred og gårdgang, i hvis tjener han er“. Andre gårdbrugere i byen kunne lade sig repræsentere ved stedfortræder i tilfælde af lovligt forfald. I vedtægten for Fly ved Viborg hed det i 1747, at „hvad som helst nogen mands hustru, børn eller tjenestefolk, som han i sit sted på stævne fremstikker, forser sig mod overskrevne artikler“, skal husbonden selv være ansvarlig, som var det sket ved ham selv. Men den, som er blevet overfalden af nogen mands tjenestetyende på stævnet, må forbeholde sig at tiltale det „med lov og ret“, d.v.s. ved herredstinget.

Medens oldermanden i reglen var ulønnet, blev markmanden lønnet. Han valgtes af bymændene eller blev i købstæderne udnævnt af magistraten. Han måtte ikke selv have kvæg, og han kunne derfor ikke være medlem af bylavet eller avlsbruger i en købstad. Han skulle være på færde både hellig og søgn og holde opsyn med hegn og markfred, så længe gærdene var sat, det vil i reglen sige fra valborgdag den 1. maj til mikkelsdag, den 29. september, men iøvrigt så længe der var korn på marken. Han blev fæstet nytårsdag for et år ad gangen.

I Bælum bys grandebrev og videbog fra 1712 hed det: „Når markmand antages skal ske med samtlige granders vilje, og at der tilses, at en skikkelig person dertil bliver antaget, og bør han at gøre sin ed, når han træder i tjenesten, at

## Markmanden



Før udskiftningen var det vigtigste fælles foretagende i landsbyen at holde kornmarkerne forsvarligt indhegnede, for at kvæget ikke skulle ødelægge afgrøderne. Så længe der var gærdsel nok i skovene, bunkede man det sammen til risvolde, der støttet af to rækker staver strakte sig omkring vangene. Men allerede i 1500–1600 årene pålagde man bønderne at plante pile, for at de kunne skaffe sig gærdsel på egen jord. I Jylland opførte man diger af græstørv, eventuelt beklædt med sten. Ægte stengærder vandt især indpas på herregårdenes marker og til indhegning af de udskiftede bøndergårds-lodder. På Fyn, Langeland, Stevns og i store dele af Sydsjælland samt Lolland og Falster blev de gamle bunkegærder i tiden efter o. 1725 efterhånden afløst af gærder flettet af pilevånd som dette, der endnu stod i Fjelde på Lolland 1926. I Sønderjylland plantede man levende hegn ledsaget af grøfter sammen med indførelsen af kobbelfruget, de såkaldte „Knicken“. – Nationalmuseet fot.

han vil gøre ret både imod den fattige som imod den rige og have god opsyn til samtlige granders bæster. Han bør hver morgen at have været markerne omkring før solens opgang. Han skal have sin „talje“ (karvestok) hos grandernes, at derpå kan tegnes, hvad små forseelser ham overbevises med angivelse; hvad større forseelser han overbevises, skal udmeldes af granderetten fire uvildige og upartiske mænd, som ham i straf derfor skal dømme“. Andre opgaver kunne pålægges ham, f. eks. at passe på, at kvæg, svin og heste ikke kom ind på kirkegården (Asferg), anvise hugst af ris og torn på marken (Vistoft), og han måtte ikke påtage sig andre hverv, der kunne hindre ham i at passe sin gerning, ejheller passe nogets kreaturer, „undtagen at flytte et hoved en gang, men ikke være i fast ak-

## Markmanden

kord med nogen derom“ (Ringkøbing). I Viborg var hans arbejde så omfattende, at han måtte have en undermarkmand til hjælp for hver af købstadens to sogne. Markmændene fik udbetalt løn to gange om året, fjorten dage efter påske og mikkelsdag.

I Ribe måtte opsynsmændene (oldermændene) antage tre markvogtere, én for Sønderports marker og to for Nørreports marker, og de blev kun fæstet for sommeren fra 1. april til 1. november. For hver af dem skulle opsættes en jordhytte på steder, som opsynsmændene udså, her kunne de opholde sig i „en undværlig tid“ om natten og skjule sig under uvejr. Byfolden indrettedes ved siden af disse jordhytter, og her som i andre købstæder og i landsbyerne havde markvogteren eller markmanden nøgle til låsen for foldens led.

I købstæderne havde markmanden eller markinspektøren i reglen en eller flere sådanne medhjælpere, der boede ude på marken. De kaldtes de fleste steder „vangevogtere“, og nogle steder – som i Slagelse og Korsør – var der desuden ansat en særlig foldegemmer, der holdt øje med, at ingen, hvis løsgående kvæg var blevet optaget i byens fold, brød ind og fjernede det uden at betale bøde. Men i en lille købstad som Holstebro synes borgerne selv at have optaget kvæg, der gjorde skade i kornet. Ved bytinget den 14. oktober 1721 stævnedes mester Peiter von Ahlen andre borgere for den skade, deres kreaturer havde gjort i hans havre. En mand, der havde gået og pløjet for mester Peiter, havde fundet 14 stykker nød (hornkvæg), store og små, der stod og åd af mesters korn. Sammen med en anden mand drev han kvæget ind i byen for at tage det i hus. Men da de således kom drivende omtrent ud for byens kirke, kom nogle af ejermændenes folk dem i møde og tog kvæget fra dem og drev det ned ad Vestergade. Et par synsmænd havde bagefter takseret skaden på de tre agre, hvori kvæget havde gået, til ikke mindre end 10 rdl., 8 sk. Imidlertid synes tvistemålet at være afgjort ved forlig mellem parterne. Ude i landsbyerne klarede man sig i reglen på den måde, at hvervet som vangevogter gik på omgang mellem granderne, i Ryslinge på Fyn påtog bønderne sig hvervet for en uge ad gangen. Også på Avernakø og i Stoense på Langeland var gårdbrugerne selv vangevogtere, og i Herrested på Fyn var oldermandens bisidder ved gilderne, „stolsbroderen“, foldegemmer.

Også i Kværndrup gik vangevogtningen på omgang. Her havde man overladt opsynet med gærder og hegn til byhyrden. Almindeligvis gik hele bylavet „gærdegang“, hvorved hver mands part af hegnene blev efterset og forsømmelige idømt bøder. I skovfattige egne byggede man diger af græstørv, og var der sten for hånden, kunne de beklædes med et beskyttende lag på siderne. I Husby og Trustrup, Vester Han herred nord for Limfjorden, var markerne indhegnet med jorddiger, og „hvem som med vilje eller oplagt råd rider, kører eller trækker over nogens diger og skyder dem ned . . . bøder til granderne første gang 8 sk. og siden anden

## Markmanden

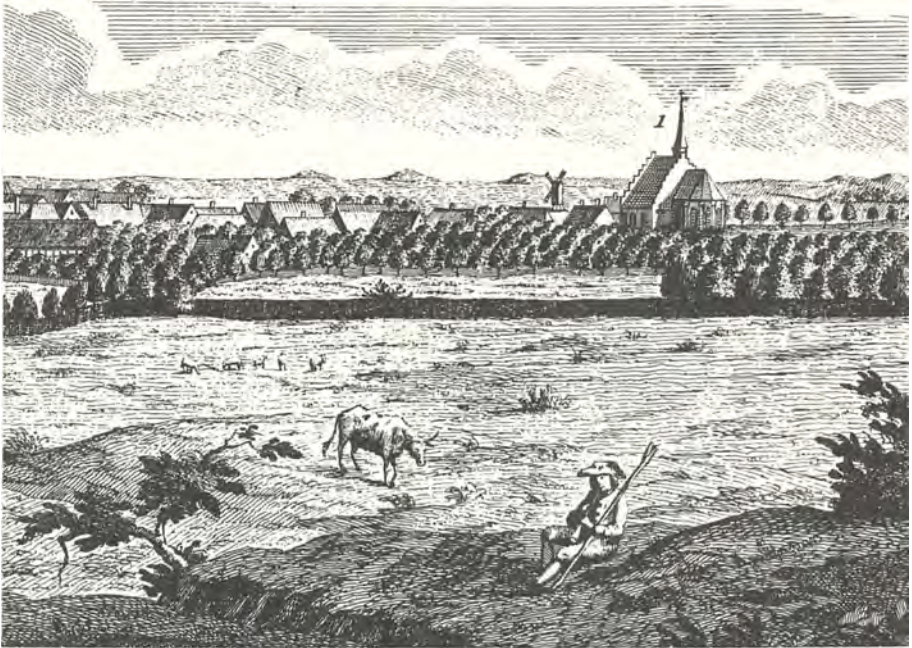


Markmanden eller vangevogteren måtte være på færde både hellig og søgn og holde opsyn med hegn og markfred, så længe gærderne var sat, dvs. i reglen fra valborgdag den 1. maj til mikkelsdag den 29. september, men i øvrigt så længe, der var korn på marken. Tit var der som her opført et „spændhus“ eller hytte, hvis spær stod på jorden, lige ved leddet til vangen. Førte en alfarvej gennem bymarken, var det nødvendigt altid at have leddene under opsig. På dette udsnit af Jens Juels maleri af nordlyset med Middelfart kirke som silhouet ses markmanden, der sidder og ryger en pipe tobak foran sin hytte, mens en lille fakkell, anbragt på en stjertpande, oplyser sceneriet. – Ny Carlsberg Glyptotek.

dobbelt“. Videre hedder det i vedtægten 1698: „Granderne skal give deres hjord (hyrde) løn i rette tid. . . Ingen må lægge nogen usædvanlige veje over anden mands mark og eng i hegn, enten med køren, riden eller trækken, ejheller med køer på kobbel“.

Her møder man den vestjyske skik at koble køerne sammen ved tøjret i række og geled, når hyrden førte dem til og fra græsmarken. Kobling af køer omtales også i Ribe bys vedtægt 1794: „Så må og mark-, kvæg- og fårevogterne i efteråret ikke drive eller græsse“ på vejene på forterne og i nogle nærmere angivne tofter, og „de som disse ligesom ellers andre veje, hvor korn eller græs findes ved siderne, driver med deres kreaturer, bør holde dem (køerne) koblede og uden at

## Markmanden



I købstæderne enedes avlsbrugere, der havde jord i bymarken, om fælles vedtægter ligesom gårdbrugerne ude i landsbyerne. De ansatte en fælles byhyrde, der måtte holde sig den skrevne instruks efterrettelig. På dette udsnit af J. J. Bruuns prospekt af Fåborg 1762 sidder han fredeligt og spiller på skalmeje med hyrdestaven hvilende i venstre arm. – Müllers pinakotek, Kgl. bibl.

standse for at græsse vedblive at trække eller drive dem til deres fenner (dvs. indhegnede græsarealer), agre eller jordlodder“.

Det var især påkrævet at trække køerne i koppel i byer som Ringkøbing, hvor agermarken endnu i 1791 ikke var udskiftet, idet agertilliggendet ikke fulgte gårdene i byen, men solgtes stykvis, og hvor en havde sin jord på 1–2 steder, men andre på 6–7. Bymarken havde ej heller nogensinde været inddelt i ordentlige „tægter“, sådan at sæden var for sig selv og græsmarken for sig selv, men hver lodsejer brugte sin agerjord, som han ville, således at kornagre fandtes hist og her spredt over al bymarken mellem agre, hvorpå ejerne lod deres kreaturer græsse stående i tøj. Man forstår, at markmanden havde meget at gøre i denne by, og at man ikke kunne tillade, at køerne blev drevet løse til og fra ejermandens lodder. Også får og lam måtte holdes i tøj, og havde hyrderne tøjret kreaturerne således, at de kunne nå over ejermandens agerfure og æde af anden mands græs eller korn, måtte markmanden tilholde dem at tøjre rigtigt. Men „sker det endda oftere af de samme hyrder, og altså skønnes at være af forsætlig ondskab, da tager



## Byhyrden



Det var i reglen børnenes bestilling – eventuelt som medhjælpere for hyrden – at vogte svin og andre mindre husdyr. Svinene blev mærket med snit eller huller i ørene, så enhver kunne kende sine, og da de var slemme til at oprode græsmarken med deres tryner, fik de en ring i næsen. Den kløe, ringningen forvoldte, fik dem undertiden til at rode endnu værre. – Udsnit af prospekt af Hasle 1754. Müllers pinakotek, Kgl. bibl.

markmanden og bringer samme i markhuset“, og ejeren af kvæget må både erstatte skaden og betale indtagningspenge, samt til kærneren erlægge en mulkt på 4 mark, som indgår i byens kasse. I denne by havde man i en årrække undladt at slippe køerne løse, efter at kornet var kørt ind, og man ville i foråret 1792 sammen med byfogden overveje, om man fremdeles skulle fortsætte denne skik.

I reglen havde hyrden ikke ansvar for køer, stude eller heste, som folk tøjrede på udyrkede agerstumper og enghuller i kornvangen, men sådan tøjring krævede alle grandernes samtykke. I vedtægten for Kværndrup på Fyn 1709 hed det: „Ingen må tøjre køer eller stude i vore kornmarker uden alle mands minde og samtykke. Så må og ingen enten på engstump eller kornstump tøjre andetsteds end på sin egen, når om tøjring i kornmarkerne af samtlige naboer vorder vedtaget“, det samme gjaldt for hopper og føl.

I Vokslev ved Nibe var samtlige bymænd forpligtede at holde fælles hyrde og ikke have særhjord efter valborgdag, ligesom de også skulle vedligeholde et hyr-

## Byhyrden

dehus til hans afbenyttelse. Og „da byens køer, det første de kommer på græs, drives løse, til bårerne (græsmarken på agerjorden) bliver mere græsbærende, så skal enhver af os efter rigtig omgang være pligtig til disses bevogtning at lade følge hyrden et forsvarligt bud, således at hver mands korn, eng, bærer og øvrige hegn(ing) kan blive holdt i tilbørlig fred. – Så snart det påskønnes, at køerne kan ernære dem i tøj, skal sådant ske, og dertil på viden (grandestævnet) en vis dag bestemmes. Hvem som til den fastsatte tid da ikke tøjrer sine køer, bøder daglig til viden 4 sk.“. Når så græsset på bæreagrene var blevet så langt, at man kunne begynde at tøjre derpå, anbefaledes det, at „enhver enten tøjrer på sin ager tvende tilsammen eller også på anden måde, som vi mellem hverandre måtte pålægge og eragte tjenligst, og skal enhver, når køerne således er sat i tøj så vel som bæsterne – der tøjres straks, de kommer på græs – selv lade passe sine tøjrede kreaturer“. Bøderne for de skader, kreaturerne måtte forvolde på korn og eng, sattes fra St. Hans dag til det dobbelte, enten det skyldtes hyrdens eller gårdens egne folks forsømmelse. Hyrden skulle drive køerne ud om morgenen og hjem om middagen, og atter ud efter middagen og hjem om aftenen. Der var antaget en særlig hyrde for svinene, „så at ingen mand må selv alene vogte sine eller lade dem drive til andre byer at vogte“, og „når det er tid, og det på grandestævne vedtages, skal enhver være pligtig at lade sine lam komme til vennehyrden (hyrde, der optager fremmed kvæg mod betaling), . . . og skal lammene i den tid, de afvænnenes, vogtes både af gård- og husmænd efter rigtig omgang“.

Vokslevs vedtægt indeholder ikke noget om, hvorvidt hyrden fæstedes for hele året. I Østrup på Fyn havde hyrden udtjent til mikkelsdag den 29. september. Bymændene måtte huse ham efter tur ret om i byen, fra han begyndte at drive med kvæget, til ævret blev opgivet. Også i Helsingør begyndte han vogtningen 1. maj og måtte „ej siden kvittere, førend de fleste vangeejere det har consenteret (samtykket), så han og skal have sit natteleje i marken. Og for hver gang han betræffes at have været af vangen i byen eller andre steder, hvor han ikke burde være om natten, straffes på 2 mk“. Man skaffede ham „tvende små bønderhunde, som dog bør lemnes på en af forfødderne, eftersom det er i vildtbanen“. Endelig forsynede man ham med spade og skovl til lukning af små gab i indhegningen samt en „horseskrækker“ (skralde), horn, tromme eller lignende til at skræmme dyrene væk fra gårderne med.

I Kolding udstedtes o. 1740 en særlig instruks for byhyrden, hvorefter han havde at rette sig, fra køerne kom på græs om foråret til om efteråret silde, når de blev bundet ind igen. Han skulle i hver af byens gader hver morgen meget tidlig blæse i sit horn og modtage hver mands køer. Op på formiddagen skulle han så sagne ad det nordre led styre dem ind i Komarken, hvor de ved middag samledes på malkepladsen, „samt straks efter malkningen styre dem andetsteds

ned i Komarkens bedste græs, og imod aftnen i græsbed føre dem sagte af Komarken hjem i byen“. Men han måtte ikke holde malkested på ét sted hele tiden, han skulle flytte det fra Komarksleddet og langs ned til Dyrehaven jævnsides med Rytterkoblet, og med en rive skulle han sprede gødningen jævnt over marken til Komarkjordens bytte og forbedring. „Hvorimod han for sig og sine folk da nyder til hyrdeløn den sædvanlige husleje af byen, samt for hver ko, han vogter under otte uger, hver uge 2 skilling og over otte uger indtil den halve sommer 1 mark, 4 skilling, men over den halve sommer enten kort eller lang tid 24 skilling, samt desuden for hver fremmed ko venpenge (vogtningsspenge) 4 skilling, desuden til midsommer én middagsmalkning af hver ko, og til jul den sædvanlige hyrderedsel, som for vished ansættes til en sjettedpart værdi af fornævnte hyrdepenge“.

Som man ser, var hyrdernes kår meget forskellige efter byens eller landsbyens størrelse og skik. Efter fællesskabets ophævelse sidst i 1700 årene måtte hver gårdbruger passe sit eget kvæg. Men hvor der var store overdrev eller vidtstrakte heder, gik vogtningen, især af fårene, over til store børn, idet drengene især tjente som fårehyrder, og pigerne tog sig af gæs og andet fjerkræ. Kun på steder som Fanø, Skallingen og andre for fåreavl særligt gunstige distrikter vedblev folk at holde en voksen hyrde på fællesjord indtil nutiden.

Hver eller hveranden søndag eftermiddag efter kirketid samledes sognets unge karle, der var indrulleret i militsen, på eksercerpladsen ved en nærliggende kirke til et par timers eksercits. På Falster var der indrettet eksercerpladser ved 8 af øens 26 landsbykirker. Medens karlene stod i rullen, forblev de i bøndernes tjeneste, og de skulle opholde sig i det lægd, hvortil de hørte. Udeblev de fra eksercitsen straffedes de med at „stå på pælen“ (gabestokken) eller ride træhesten. Denne søndagseksercits var naturligvis en torn i øjet på mange i pietismens tid, og Danske kancelli forsøgte at få øvelserne henlagt til mandagen af hensyn til søndagens helligholdelse. Men ledende militære hævdede, at den bondekarl, der undlader at søge kroen, „ikke lader helligdagene gå bort uden et eller andet arbejde, enten for sig selv eller for bonden“. Hvis man valgte en hverdag til eksercitsen, fik landsoldaten blot lejlighed til at besøge kroen to dage i stedet for en. Man mente ikke, at sabbaten overtrådtes mere ved at have geværet i hånden i to timer end ved anden verdslig syssel, og „det er så langt fra, at de indrullerede ved eksercitsen om søndagen holdes fra dens helligholdelse, at det tværtimod ville være dem en anledning til at søge Guds hus flittigere, høre prædiken oftere og have mindre tid til drik og spil end nuomstunder, da det desværre er bekendt, at om ikke den hele søndag dog i det mindste eftermiddagen de fleste steder bruges og spildes tilligemed bondens velfærd i krohuse“. Desuden påstod man fra militær side, at fæstebonden var så overhængt med strengt arbejde dels ved hoveri dels for sig selv, at

han behøvede sin karl hver time og hvert øjeblik. Og hvis en anden dag end søndagen blev valgt til den påkrævede eksercits, risikerede man, at ingen bonde fremtidig ville have en indrulleret karl i sin tjeneste.

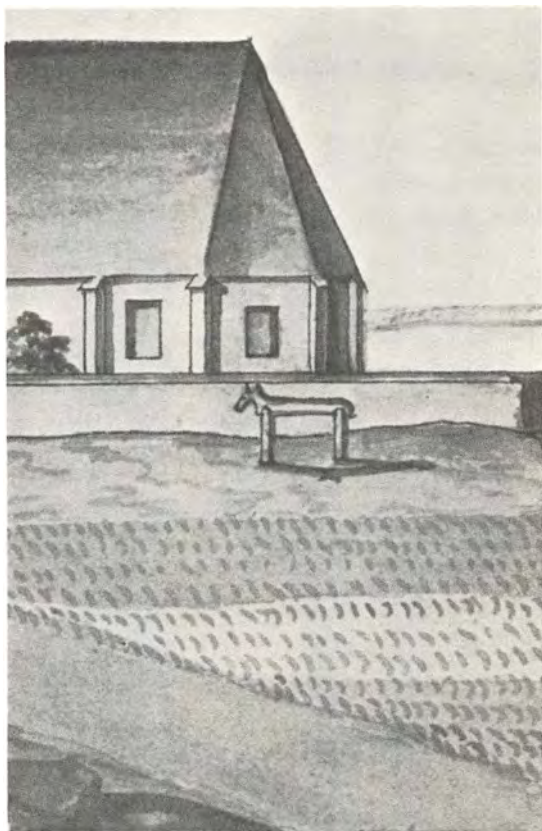
Denne meningsudveksling fandt sted i 1733, og det militære synspunkt gik af med sejren. Ved indførelsen af stavnsbåndet samme år forlod man en ordning, hvorefter bønderne i et læg selv måtte leje en karl for læget, og indførte en ny, hvorefter godsejerne måtte udtage af godsets karle, hvem de ville. Bondekarlene frygtede med god grund at blive udtaget til soldat, idet de, som Chr. Sørensen Testrup skrev i 1753, måtte udstå idelig pryglen af officererne, „som er kommet i den gamle vane, at de umuligt synes at kan (dvs. kunne) eksercere dem uden at prygle nogle stokke i sønder på dem“.

Allerede under Den store nordiske krig havde man gjort jagt på brugelige karle til landmilitisen, og ifølge forordningen af 17.10.1712 måtte ingen bondesøn over 17–18 år antages i latinske skoler, men det var ingenlunde let at få fingre i dem, fordi rektorerne dækkede over dem. De unge karle frygtede for at komme under militsen, og bønderne ømmede sig for den udgift, det var for læget at underholde en landsoldat. Derfor var det ved et reskript af 17.11. 1719 blevet pålagt godsejerne at fremskaffe dygtige karle til erstatning for deres „afgangne eller udygtigt befundne mandskab“. Nogle karle gemte sig inden for landets grænser, andre flygtede ud af riget eller over Kongeåen. Atter andre ventede længst muligt med deres første altergang, idet de indtil da ikke var pligtige at opgive deres opholdssted og ikke kunne tages til soldatertjeneste. Biskopperne måtte indskærpe præsterne fra prædikestolen at foreholde karlene ikke at holde sig fra alterets sakramente, når de var nået til 18–20 års alderen, og forordningen af 19.12. 1735 tillod om nødvendigt at straffe med nogle dages fængsel på vand og brød.

Det var ved militsens oprettelse i 1701 blevet bestemt, at bønderkarlene ikke måtte flytte fra det gods, hvor de opholdt sig, uden at de fra godsejeren havde fået udstedt et pas. Denne ordning gjaldt for alle dele af kongeriget, men ikke for hertugdømmerne Slesvig og Holsten. I Vestjylland var der mange karle, der rejste til Sønderjylland for at tage sommertjeneste, idet de skaffede sig et midlertidigt pas fra godsejeren, men i så tilfælde blev der ofte forlangt kaution for at få dem til at vende tilbage.

I Stauning ved Ringkøbing var der i en gård tre brødre, hvoraf de to var bortrømte, mens man havde mistanke om, at den tredie, Offer, der var femten år og tjente i Lem, også ville stikke af. Godsforvalteren på Lundenæs lod ham derfor hente. Han græd, mens han far kørte afsted med ham, og ønskede, at han var hos sine brødre. Faderen formanede ham og sagde: „Du skulle se, at vogte dig derfor. Gør du det, da bliver du bunden til en pæl eller stolpe, ifald de får fat på dig, og blive pisket“. Offer løb dog alligevel, da han så sit snit dertil. Siden for-

Til eksercerpladsernes udstyr hørte foruden skydeskive både pæl og træhest; sidstnævnte er afbildet på en tegning af Kippinge gamle valfartskirke på Falster, som her gengives i udsnit fra Frederik 5.s atlas. Der var ikke eksercerpladser ved alle sognekirker. På Falster fandtes de foruden ved Kippinge kirke tillige ved kirkerne i Ønslev, Nørre Alslev, Torkilstrup, Horbelev, Nørre Ørslev, Vegerløse og Skelby, dvs. i 8 af øens 26 landsogne. Antallet af geværer i våbenhusenes skabe var henholdsvis 47, 50, 44, 59, 53, 47, 59 og 27, i alt 386, og der skulle udskrives o. 190 rekrutter om året fra hele øen, et tal der vistnok aldrig blev opfyldt. Fire gange om året eksercerede kompagniet i fællesskab, og én gang årligt samledes hele det sydsjællandske nationale regiment, hvortil falstringerne hørte, til revue ved Ringsted, hvilket var meget ubelejligt for de bønder, soldaterne tjente hos. Det foregik nemlig i høbjergningstiden først i juli, og militssoldaterne måtte bruge 18 dage til hen- og hjemrejsen. – Jævnfør H. Hjelholt: Falsters Historie, II, 1935.



talte faderen, at en af sønnerne var i Holland, den anden skulle tjene i Ballum, men Offer vidste man ikke, hvor var. Det hed sig, at han var druknet. I 1750 lyste godset efter ti bortrømte karle, og herremanden på Pallisberg oppe ved Nissum fjord efterlyste i 1757 ikke mindre end atten rømningsmænd. Da kun en af dem var vendt tilbage efter fristens udløb, blev der afsagt denne dom over de øvrige sytten: „Som de ikke har indfundet sig, bør de som rømningsmænd anses og derfor efter denne doms forkyndelse eller forevisning straks pågribes, hvor de findes, for at blive igen hjemført til godserne og deres fødestavn, samt for begangen ulovlig undvigelse attraperes, den første gang straxen med vand og brød i tre dage, men om de ikke skulle være at antræffe, så aldeles at miste arv efter forældre og venner“. De havde formodentlig slået sig ned syd for Kongeåen.

En femten års dreng fra Havnelev på Stevn, en landsby, der lå i læg med herregården Højstrup, blev i 1761 eftersøgt, for at han kunne blive registreret



Til venstre: Menig fra Det nordjyske nationale infanteriregiment i mundering fra 1758, rød m. hvide gamacher (Rigsarkivet). – Til højre: Figur, klædt halvt i bondedragt, halvt som landsoldat, Odense 1774 (Fynske Minder 1957, s. 59, Clausen).

under dette gods. Tre bønder fra Havnelev blev sendt afsted, og de fandt, at han hjalp til med at pløje for provsten i Strøby. Da plovkøreren imidlertid så dem komme anstigende, bød han drengen spænde en af hestene fra og ride sin vej, og skønt han ikke var helt færdig med fraspændingen, da de tre mænd kom til, lykkedes det ham at komme til hest og slippe fra dem, mens pløjemanden truende udbød: „Vover nogen af jer at træde til og tage drengen, da skal næse og mund stå i et på den første, der kommer. Men vovt (dårligt) er det alligevel, at der ikke er flere af Strøby mænd her i marken i dag; havde der dét været, da skulle drengen ikke haft behov at rømme marken“.

Godsejerne og deres fogeder havde i landmilitisordningen en klemme på kar-

lene i landsbyen og kunne true dem med at lade dem blive i militsen uden afløsning, til de gik ind på at tage en gård i fæste under ugunstige vilkår.

Også i Slesvig og den kongelige del af Holsten oprettedes en landmilit (Land-Ausschutz). Men man gik frem med stor forsigtighed på grund af gamle privilegier og de velhavende bønders indgroede uvilje mod, at deres sønner skulle stilles lige med landarbejdernes sønner. De kongerigske enklaver i Vestslesvig skulle naturligvis principielt følge ordningen nord for Kongeåen, men det endte med at befolkningen dér inddroges under „sølimiterne“ dvs. at de skulle gøre tjeneste i orlogsflåden i stedet for militsen.

Landsbyens bønderkarle, der kom i tjeneste i militsen, var gennemgående mindre end i vor tid. I 1740 tog man dem til soldat, når de målte mindst o. 165 cm, og i 1774 blev mindstemålet for hele landet endog nedsat til 161 cm. På den tid var ved et midtsjællandsk regiment knapt en trediedel af karlene 167 cm høje eller derover. Men på Randersejnen fandtes der til gengæld enkelte på 178–185 cm.

På eksercerpladsen ved kirken var der en skydeskive til skarpskydningsøvelser, og i kirkens våbenhus indrettedes et skab til opbevaring af geværene. Men man fandt det efterhånden unødvendigt at udlevere brugbare våben til karlenes søndagsøvelser, fordi man mente, at gode musketter hurtigt ville blive ødelagt. Med disse gamle våben kunne man ganske vist ikke øve sig i skarpskydning, og i en årække skød soldaterne kun med løst krudt under indøvelse af fægtningseksercitsen. Men på grund af herremændenes jagttrettigheder og forbudet mod, at bønderne nedlagde noget vildt, var det nok hensigtsmæssigt, at de unge karle ikke kom i vane med at ramme sømmet på skydeskiven. Havde de derimod først overtaget en gård i landsbyen og havde fået kone og børn, følte de sig antagelig mindre fristet til at gå på krybskytteri, end da de var soldater.

Bønderkarle, der indrulleredes i militsen, kom til at tjene i de „nationale infanteri-regimenter“. Efterkom de ikke straks ordrerne, der lød på tysk, trakteredes de med vridning af næse, ører og arme, hårdrag eller stokkeprygl. Kongen så sig nødsaget til i 1740 at indskærpe, at fordi den „gemene mand“ ikke straks begreb kommandoråbene, måtte officererne ikke anvende disse straffe, hvorved „den danske nation“ forhånedes. Men ligemeget hjalp det. Selv en forstandig officer som generalmajor J. G. Schepele, kommandant for det sjællandske nationale regiment, udtalte: „Nu har jeg tjent Hans Majestæt i 55 år og har endnu ikke lært at kommandere 1.000 mand uden prygl; thi hvor ingen frygt er, er der heller ingen kærlighed. At opdrage børn uden ris og kommandere soldater uden stok er vel en ren umulighed . . . ved soldater er den prompte eksekution den bedste“. Og Frederik 5. skrev i 1761, at eksercitsen bør være hurtig, adræt og udført med behørig anstand. Marscheren, deployering (udfoldelse) laden og skyden burde udføres til fuldkom-

menhed, og enhver skulle skyde så hurtigt, som muligt, uden at bryde sig om fløjmanden.

Den rå eksercits forvandlede mangan skikkelig bondesøn til en farlig slagsbroder, når han fik for meget at drikke. Det kunne der nævnes mange eksempler på. Således skete det en dag i sommeren 1725, da mændene fra Hyllede syd for Fakse kørte fra hovarbejde på Gisselfeld og var kommet op ad Rønnede til, at en af karlene, landsoldaten Erland, slog sin husbond på kæften, så hatten røg af, og siden tvang han ham med leskaftet til at stå af vognen og hente hatten op igen. Så nødte han ham til at tage tømme og køre hjemad, skønt han næppe kunne røre sin arm, og da de var kommet i gårde, forlangte landsoldaten ind både af sul og søbemad så meget, at den stakkels madmoder som det hed „i hendes ringe, øde og fattige bo fast ikke kunne frembære det“. Ikke desto mindre skreg og hujede landsoldaten, råbte gevalt, og tilsidst slog han både kvinden i huset og lillepigen, som tjente der.

Den senere stiftamtmand Jørgen Bille til Jungetgård i Salling skildrede i et forslag til kongen 1730 – måske dog noget overdrevet – forholdene således: „Når bondedrengene har været et år ved soldateriet, findes der ej en blandt 30, der jo er blevet så lad og liderlig, at han ingen gård kan betros. Udi krigen, da man bedst havde dem nødig til at drive avlingen som ske burde, under tiden, når man havde søgt at få nogle slette tjenestefolk igen, kom soldaterne tilbage med allernådigste ordre at tages imod udi lægderne, og altså var besat på en del steder med dobbelte folk, bonden til omkostning med øl, mad og løn, det er ej nok, at disse soldater efter allernådigste befaling nyder de ordinære penge, som beløber sig mod fem rdl. af læget årlig, men de er dog som en daglig kræft hos forældrene og vennerne, som udsuges, hvis (hvad) de har fornødent til alle slags undermundering, snart lærredsskjorter, snart til at holde deres gevær i stand med, ja indtil de mindste ting, de fejler (mangler), må anskaffes, thi den største part af soldaternes løn forslår næppe til sko, brændevin og tobak“.

Sognets unge karle blev ved med at eksercere efter kirketid til sidst i 1770erne, da søndagsøvelserne blev ophævet for alle undtagen nyudskrevne soldater, der fremdeles skulle møde de to første år. Ved stavnsbåndets ophævelse i 1788 forsvandt endelig den sidste rest af militærens karakter af landeværn. Fra da af fik alle udskrevne bønderkarle deres militære uddannelse som værnepligtige i den stående hærs garnison.



## HENVISNINGER

Følgende *forkortelser* er anvendt ved henvisning til benyttet litteratur og utrykte kilder; enkelte, der er udeladt, findes i den af Dansk historisk fællesforening udarbejdede forkortelsesliste, *Fort Nut* 1960 47 ff.

*Abrrh Lehn* Abraham Lehns indtægts- og udgifts bog 1718–80, udg Kirsten Bendixen, Kbh 1964. *Andersen Tulstrup* Bonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1795 udg J. Holmgaard, Viborg 1969. *Ark Mus Fra* Arkiv og Museum 1899 ff. *Arv og Eye* Årbog for dansk kulturhistorisk museumsforening 1956 ff. *Besæt Tist* Anders Bæksted: Besættelsen i Tisted 1696–98, Kbh 1959–60. *Bircherod Folketro* Jacob Bircherod: Folketro og Festsikik (1734) udg I. M. Boberg, Kbh 1936. *Blicher Topografi* Niels Blicher: Topographie over Vium Præstekald, ny udg Søren Vasegaard, Kbh 1924. *Boesen Sølv* G. Boesen og Chr. Bøje: Gammelt dansk sølv til bordbrug, Kbh 1948. *Bol og By* Meddelelser fra udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie (nu Landbohistorisk selskab) 1956 ff. *Budst* Budstikken, Årbog for Dansk folkemuseum og Frilandsmuseet, Kbh 1951–64. *Callisen Kbh* Henrich Callisen: Fysisk Medicinske Betragtninger over Kjøbenhavn I, Kbh 1807. *Da Atl* E. Pontoppidan: Den Danske Atlas, I–III Kbh 1763–67 (fortsat af H. de Hofman 1768–81 IV–VII). *Dagligliv* Dagligliv i Danmark bind I–VIII, udg A. Steensberg, 2. udg, Kbh 1981–82. *Da landbr hist* Det danske Landbrugs Historie udg K. Hansen, I–V, Kbh 1925–45. *Dalsager* Johs. S. Dalsager: Helsingør almindelige Hospitals Historie 1541–1941, Helsingør 1941. *Da Mag* Danske Magazin 1745 ff. *Danmarks Læger* Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800, En Fremstilling efter trykte Kilder ved V. Ingerslev, II, Kbh 1873. *Da No oek Mag* Danmarks og Norges oekonomiske Magazin udg E. Pontoppidan I–VIII, Kbh 1757–64. *Da Stud* Danske Studier 1904 ff. *DFS* Dansk folkemindesamling. *Dyrlund Tater* F. Dyrlund: Tater og Natmandsfolk i Danmark, Kbh 1872. *Dyssel*

Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise (1763), Kbh 1774. *Ebeltoft hist* Poul Rasmussen og G. Albeck: Ebeltoft Købstads Historie, Ebeltoft 1951. *Edwardsen Skelskør* P. Friis Edwardsen: En ringe Underretning om Schiel-schiørs Kjøbstæds ... Tilstand, Sorø 1759. *Ellekilde Jul* H. Ellekilde: Vor danske Jul, Kbh 1943. *Ellekilde Nord Gud* H. Ellekilde: Nordens Gudeverden, Kbh 1926 ff. *ErhvHist årb* Erhvervshistorisk årbog 1949 ff. *Fejekost* Erich Pontoppidan: Fejekost til at udfejje den gamle Surdejg ... et lidet Skrift, som tilsiger for en Del at igiengive Christendommen dens Renhed, Aar 1736, oversat af J. Olrik, Kbh 1923. *Fester og Højtider* J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage I–II, Kbh 1928–33. *Fest og Glæde* Danmark i Fest og Glæde udg Jul Clausen og Torben Krogh II–III, Kbh 1935. *Festskr Feilberg* Festskrift til H. F. Feilberg, Kbh 1911. *Festskr jur Eks* Festskrift ... Tohundredaarsdagen for Indførelse af den juridiske Eksamen, Kbh 1936. *Fogtmans Register* L. Fogtman: Alphabetisk Register efter Bulls Maade over Love, Forordninger ... II–III, Kbh 1781. *Fogtmans Reskripter* L. Fogtman: Samling af ... Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve ... , Kbh 1784. *Fort Nut* Fortid og Nutid udg Dansk historisk fællesforening 1914 ff. *Friborg* J. C. Friborg: En Urtekræmmer, udg S. Elving, Århus 1893. *Fruent Tid* Fruentimmer og Mandfolketidende 1768 ff. *Fy Folk* H. C. Frydendahl: Fynske Folkeminder I, Odense 1945. *Fy Mi* Fynske Minder 1951 ff. *Fy Saml* Samlinger til Fyens Historie og Topographie 1861 ff. *Gemt og Glem* udg Louis Bobé og Carl Dumreicher I–II, Kbh 1915–16. *G H Præsten* Georg Hansen: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarh., Kbh 1947. *G H Sædelighedsforhold* Georg Hansen: Sædelighedsforhold

## Henvisninger

blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, Kbh 1957. *G O Træhesten* Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe, Kbh 1960. *Grüner Nielsen* H. Grüner Nielsen: Læsøfolk i gamle Dage, Kbh 1924. *Hammerich Dommerst* Kai Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden, Kbh 1931. *Helsingør Realskole* Helsingør høiere Realskoles Indbydelsesskrift 1874 ved V. Lassen. *Hennings* ek *Beob* August Hennings: Ökonomische Beobachtungen einer im Jahre 1779 auf Befehl unternommene Reise durch Jutland, Kph und Leipzig 1786 (også i Minerva på dansk 1786 ff.). *Hist Medd Kbh* Historiske Meddelelser om København 1907 ff. *Historikergruppen* Historikergruppens Danmarkshistorie I-II, Kbh 1950-51. *Hist T* Historisk Tidsskrift 1840 ff. *Hoffmeyer*: J. Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie I-II, Kbh 1904-11. *Hofman Forordn* Hans de Hofman: Kort Register paa de kgl. Forordninger og Rescripter 1751 ff. *Hofmans Fundationer* Samme: Samlinger af publique og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve ... tilføiede endel historiske Efterretninger og Genealogier ... Bd 1-10, Kbh 1755-65 med Supplementet 1769 og 1780. *Holb Epist* Ludvig Holberg: Epistler, udg F. J. Billeskov Jansen I-VIII, Kbh 1944-54. *Holb Kbh* O. Nielsen: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid, Kbh 1884. *Holm Edvard Holm*: Danmark-Norges Historie 1720-1814 I-VII, Kbh 1891-1912. *Holmgaard Otto Holmgaard*: Slagelse Helligaandshus og Hospital, Kbh 1935. *H P H Hyrdeliv* H. P. Hansen: Hyrdeliv paa Heden, Kbh 1941. *Hübertz Arh* J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, Kbh 1846. *Højesteret Højesteret* 1661-1961 I-II, Kbh 1961. *Højrup Sørbymagle* Ole Højrup: Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerups kirkebøger 1646-1731, Kbh 1963-68. *Ingemann levned* B. S. Ingemann: Levnedsbog II, Kbh 1862. *Jonge Kbh Nicolai Jonge*: Kiøbenhavns Beskrivelse, Kbh 1783. *Jy Saml* Samlinger til jydsk Historie og Topografi 1866 ff. *Junge* J. Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog, udg H. Ellekilde, Kolding 1915. *Jørgensen Fattigv* Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. årh., Kbh 1940. *Kamp Forbryd* Kampen mod Forbrydelsen I-III red L.

Beckman og H. Petersen, Kbh 1951. *Kgl bibl* Det kongelige bibliotek. *Kirkehist Saml* Kirkehistoriske Samlinger 1849 ff. *Kjær Stavnsb* Severin Kjær: Fra Stavnsbaandets Dage, Kbh 1888. *Klitg Vends Veje* C. Klitgaard: Vendsyselske Veje fra Middelalderen til ca. 1860, Hjørring 1936. *L Koch* L. Koch: Kong Christian VI's Historie, Kbh 1886. *Kornerup Rosk* J. Kornerup: Roskilde i gamle Dage, Kbh 1892. *Kristensen Estrup* H. K. Kristensen: Hovedgården Estrup i Malt Herred, Varde 1968. *Kristensen Fiskerlejer* H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer, Et bidrag til vestkystfiskeriets historie, Varde 1965. *Kultur og Folkeminder* udg A. Uhrskov, Hillerød 1949 ff. *Køge Hist* V. Hermannsen og P. Engelstof: Køge Bys Historie, Kbh 1932. *Kaae Godsej* Alfred Kaae: Vestjyske godsejere og deres bønder, Ulfborg 1965. *Kaae Lem* Samme: Lem sogn, Ringkøbing 1962. *LA Fyn* Landsarkivet for Fyn, Odense. *LA Nørrejyll* Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. *LA Sjælland* Landsarkivet for Sjælland m. m., København. *L P Helsingør* Laurits Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857, Kbh 1928. *Lund Madsen* Lund Madsen: Apothekeren og Doktoren, Kulturhistoriske Strejftog til Belysning af Lægernes og Apothekernes Stilling i det folkelige Omdømme gennem Tiderne, Kbh 1945. *Mangor Barselh* C. E. Mangor: Kort Underretning om Frugtsommeliges og Barselkoners Levemaade og Pleie, Viborg 1779. *Matth Bøddel* Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl, Kbh 1910. *Matth Gader* Hugo Matthiessen: Københavnske Gader 1720-95, Kbh 1924. *Matth Gl Land* Samme: Det gamle Land, Kbh 1942. *Matth Greve* Samme: En Greve, Kbh 1954. *Matth Hærv* Samme: Hærvejen, Kbh 1930. *Matth Jyde* Samme: Den sorte Jyde, Kbh 1939. *Matth Limfj* Samme: Limfjorden, Kbh 1936. *Matth Snapst* Samme: Snapstinget, Kbh 1946. *Matth Tjele* Samme: Tjele, et Afsnit af den ufuldendte Bog om Blicher, Kbh 1958. *Mem og Br* Memoirer og Breve udg Julius Clausen og P. Fr. Rist, Kbh 1905 ff. *Moder og Barn* J. S. Møller: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering, Kbh 1940. *NEU* Nationalmuseets etnologiske undersøgelse, Brede. *NM* Nationalmuseet. *Nord Kult* Nordisk Kultur udg J. Brøndum-Nielsen m. fl., Kbh 1936 ff. *Norsk hist Tids* Norsk historisk Tid-

## Henvisninger

- skrift 1871 ff. *Ny Skild Kbh* Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 1804-14. *Ohrt Tryl* F. Ohrt: Danmarks Trylleformler I, Kbh 1917-21. *Ohrt Trylleord* Samme: Trylleord, Kbh 1922. *Olavius* Olaus Olavius: Oeconomisk-physisk Beskrivelse over Schagens Kiøbstæd og Sogn, Kbh 1787. *Olsen Køb* Gunnar Olsen: De danske Købstæder gennem Tiderne, Kbh 1943. *Pers Hist T* Personalhistorisk Tidsskrift 1880 ff. *Pol Da* Politikens Danmarkshistorie red J. Danstrup og Hal Koch, 1-14, Kbh 1962-66. *Pontop Fattigv* Carl Pontoppidan: Tanker til højere Eftertanke angaaende Alimentations- og Fattigvæsenets Tilstand i Danmark, især i Hovedstaden Kjøbenhavn, baade i ældre og nyere Tider . . . Magazin for almennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kongelige Danske Stater II, Kbh 1793, 3-522. *RA* Rigsarkivet. *Rasm Hansen* Rasmus Hansen: Gamle Minder eller Træk fra Folkets Liv og Tankesæt fra det 17. og 18. Aarhundrede, II Stavnsbaandets Dage, Odense 1883. *Rockstroh* K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarh. III, Kbh 1926. *Schmidt Gilder* Aug. F. Schmidt: Leksikon over Landsbyens Gilder, Kbh 1950. *Schmidt Julestue* Samme: Fra Julestue til Valborgblus, Gadebasse og Gadelam, Kbh 1940. *Schmidt Mors* Samme: Morsingboer i gamle Dage I-IV, Nykøbing M. 1930-38. *Schmidt Old Samme*: Oldermann og Bystævne, Århus 1945. *SJy Arb* Sønderjyske årbøger 1891 ff. *Skrubbeltrang Husm* F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, Kbh 1940. *Slesv Fattigv* M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, Åbenrå 1944. *Smith Holbæk* Otto Smith: Bidrag til Holbæk Skomagerlavs Historie, Kbh 1920. *Spr Kult* Sprog og Kultur 1932 ff. *Stampe Breve* H. Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprokureur-Embedet vedkommende, udg J. L. Rottbøll I-VI, Kbh 1793-1807. *Steensberg Bondemøb* Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, Kbh 1949, 2. udg 1964. *Stuckenberg* 1893 Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741, Kbh 1893. *Stuckenberg* 1896 Samme: Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839, Kbh 1896. *Sønderjyl hist* Sønderjyllands Historie udg V. la Cour m. fl., Kbh 1930 ff. *Tingb Sdr Djurs* Sdr Djurs Herreds Tingbog, LA Nørrejyll. *Tode Hygæa* Hygæa og Muserne udg J. C. Tode 1787-88. *Topsøe-Jensen* T. Topsøe-Jensen: Ad hjulspor og landeveje, Kbh 1966. *Turistf Arb* Turistforeningen for Danmark, Årbog 1923 ff. *Urne* J. C. Urne: Agerdyrningens Behandling paa Bornholm, udg Aage Rohmann, Kbh 1964. *Ussing Højtid* H. Ussing: Aarets og Livets Højtider, Kbh 1925. *Vedel Simonsen* Vedel Simonsen: Samlinger til den fynske Herregaard Elvedgaards Historie, III, Odense 1846. *Vib Købst Hist* Viborg Købstads Historie II, 1940. *Vid Vedt* Danske Vider og Vedtægter I-V, udg T. Søegaard, P. Bjerge og Aug. F. Schmidt, Kbh 1904-38. *Wad Fyn* G. L. Wad: Fra Fyens Fortid I-IV, Kbh 1916-24. *Westenholz Prisskrift* J. D. W. Westenholz: Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden, udg A. Rasmussen, Kbh 1919. *Wilse Reise* J. N. Wilse: Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande, I-V, Kbh 1790-98. *Wintherske Slægtbog* Den Wintherske Slægtbog fra 1755, Præsten i Ørbæk Rasmus Pedersen Winthers Beretning om sin Slægt og sit Liv, udg Axel Kofod, Kbh 1934. *Aakjær Agermuld* Jeppe Aakjær: Fra Agermuld og Hedesand, Kbh 1930. *Aakjær Karupå* Samme: Langs Karupaaens Bred, Kbh 1929. *Aakjær Konge* Samme: Konge, Adel og andre Sallingboer, Kbh 1930. *Arb da Kult* Årbog for dansk Kulturhistorie, udg Poul Bjerge, 1891 ff. *Arb Frdb* Fra Frederiksborg Amt 1906 ff. *Arb Gl* By Købstadsmuseet Den gamle Bys Årbog 1927 ff. *Arb Kbh* Fra Københavns Amt 1910 ff. *Arb Loll-Falst* Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog 1913 ff. *Arb Mors* Historisk Aarvog for Mors 1919-30. *Arb Od As* Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1913-38. *Arb Præstø* Historisk Samfund for Præstø Amt årbog 1912 ff. *Arb Randers* Historisk Aarvog for Randers Amt 1907 ff. *Arb Ribe* Fra Ribe Amt 1903 ff. *Arb Skive* Historisk Aarvog for Skive og Omegn 1908 ff. *Arb Sorø* Aarvog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1912 ff. *Arb Thist* Historisk Aarvog for Thisted Amt 1906 ff. *Arb Vejle* Vejle Amts Aarvog 1905 ff. *Arb Vends* Vendsysselske Aarvog 1915 ff. *Arb Vib* Fra Viborg Amt 1929 ff. *Arb Ålb* Fra Himmerland og Kjær Herred 1912 ff. *Arb Årh St* Aarvog udg af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1908 ff. *Årsskr Fiskeri* Årsskrift for Fiskeri- og Søfartsmuseet 1963-67.

FOLKESKIK OG FOLKETRO

**II** Galtrup: Mærkværdigt gejstligt Forhør over Soldaten Søren Larsen Galtrup ... Efter et gammelt Haandskrift, udg Carl Johansen, Kbh 1928. Jfr *Hesperus VIII* (Werlauff) og *Jy Saml I* 4 92 ff. **13** Korsets tegn: *Fejekost* 51 f. Køers brølen: *Do* 54 jfr *Bircherod Folketro* 39. Vorter: *Fejekost* 49. Hovedpander: *Fy Folk* 16. Hørfro: *Fejekost* 34 53. Udgårdsløve: *Ohrt Trylleord* 95. Spå godt: *Fejekost* 13. Lokket: *Do* 56. Langfredag: *Do* 43. **14** Jysk pige: *Bircherod Folketro* 55 90. Helliggejst: *Holb Kbh* 41. *Magnusson* 169. Hemmelige kunster: *Bircherod Folketro* 44. Makker: *Fejekost* 14. Trolddom: *Do* jfr *Bircherod Folketro* 44 90 113 og *Festskrift Feilb* 183 ff. Tjenester: *Fejekost* 204 jfr *Hübertz Årh* 11. 3. 1728. **15** Nyttårgaver: *Lehn* 42 78. Nyttårsaften: *Seidelin* 32 f. Kaste tøfler: *Bircherod Folketro* 50. Nyttårsløjer: *Ebeltoft hist* 238. **16** Helligtrekonger: *Hoffmeyer* 52 jfr *Fester og Højtider II* 503 og *Nord Kult XII* 503. Epiphaniás: *Fester og Højtider II* 338 ff og 503. **17** Helligtrekongerslys: *Holb Kbh* 160. Varsel: *Fejekost* 65 ff. **18** Give gasen hvidløg: *Bircherod Folketro* 51. Kyndelmisse: *Ebeltoft hist* 236. **19** Bakkantinder: *Fejekost* 28 f. Helligdagslovgivning: *Schmidt Julestue* 49 jfr *Årb Frdb* 1909 (Hornemann) 104 ff. Narrebriks: *Holb Kbh* 196 f. Skive: *Aakjær Karupå* 163. Fastelavnssris: *Fest og Glæde III* 84. **20** Plovjernet: *Fort Nut III* 1920 24. Dimmelugen: *Fester og Højtider II* 47 ff 176 f jfr *Nord Kult XXII* 125. St. Skadeaften: *Fester og Højtider II* 49 f. Kål Skærtorsdag: *Nord Kult XXII* 125 jfr *Holb Kbh* 140. Madvielse: *Nord Kult XXII* 128 f. Forsømme kirken: *Hübertz Årh III* 275. Modforholdsregler: *Fejekost* 53 59. Omme: *Do* 62. **22** Gadelam: *Schmidt Julestue* 34 43. Gadelamsuddeling: *Do* 34. Landemode: *Kjær Stavnsb* 377. Majøl: *Fort Nut III* 26. Blusse: *Da Stud* 1929 165 jfr *H P H Hyrdeliv* 164. **23** Ungdommens rasen: *Lyngbybogen* 1964 (Uldall) 135 f. Majgrever: *Kjær Stavnsb* 383. **24** Sommergilde: *Kirkehist Saml* 4 rk 5 1897-99 213-98. Schimmelmann: *Årb Frdb* 1929 (Thalbitzer) 51 f og 1941 (Ellekilde) 50 ff. **25** Fæsygdom: *Jy Saml IV* 1872-73 423 ff. Grandeloven: *Schmidt Gilder* 112, *Fester og Højtider II* 72 ff, *Nord Kult XXII* 133-35, *Ussing Højtid* 58-63, *Schmidt Julestue*

16 f 21-26, 30 54 86 f, *Schmidt Old* 28, *Ellekilde Nord Gud I* 640-66 og *DFS Kvart.* Pinsegilde: *Vid Vedt I* 229 311 331 III 154 IV 98. **26** Boder: *H P H Hyrdeliv* 178. Pynte kirke: *Ebeltoft hist* 204. Sommerviser: *Fest og Glæde III* 58. Hekse: *Fejekost* 53. St. Hans ild: *Folkeminder, Kbh* 1967. Vækild: *Besæt Thist I* 109. **27** St. Hansurt: *Fejekost* 67 jfr *Nord Kult XXII* 136. Kildemarked: *Holb Kbh* 198 ff. **28** Principallerne: *Friborg* 19 ff. Kildetiden: *Fest og Glæde III* 196. Mikkelsaften: *Holb Kbh* 140. Fardag: *Stampe Breve IV* 376 ff. **29** Binde dyrene: *Fejekost* 57 f. St. Lucie aften: *Fejekost* 45. Thomasgilde: *Schmidt Gilder* 29-35. Ludimagisteren: *Peter Foersom*: Om Samlinger af danske Landskabsord og om Sæder, Skikke, Leve-maade, Egenheder og Overtro hos den jyske Almue i Ribe-Egnen, udg C. Molbech, Kbh 1820 22 f. Julehøjtidelighed: *Ebeltoft hist* 204. Kyndelmisse: *Fejekost* 27. **30** Julestue: *Holb Kbh* 194 f. Julebuk: *Ingemanns levned I* 95. Sabatsordning: *Hübertz Årh III* 276. Stiftamtmand: *Do III* 339. **31** Testrupgård: *Jy Saml II* (Sørensen Testrup) 72. Ægteskabsdjevælen: *Fruent Tid* 1769 jfr *Ellekilde Jul* 302 f. Juleugen: *Fejekost* 56. Gårdbonisserne: *Do VIII*. Skrevne kager: *Ellekilde Jul* 284. **32** Folk åd: *Fejekost* 25. Urtekræmmersvend: *Friborg* 35. **34** Passende parti: *Do* 42 ff. Bekvemmelig forset: *Fester og Højtider I* 190 jfr *G H Sædelighed* 113 f. **35** *Do* 115 f. Danske lov: *Fester og Højtider I* 191. Ægteskabskontrakt: *G H Sædelighed* 10. **36** Bytte ringe: *Holb Kbh* 176. Pflueg: *Gemt og Glemt III* 73 140 ff. **37** Velfærd: *Kultur og Folkeminder XV* (Stenfeldt) 58 f. Vielsesalder: *G H Sædelighed* 193 f, tabel A VII og A VII a. Troløvelse: *Do* 194, tabel A IX jfr *Jy Saml* 3 rk 1 1896-98 387 ff og *Det ny indrettede The og Coffee-Huus*, Kbh 1726 Kgl bibl 60, 11 8°, I nr IV (Friertale, elskovssang). Tyge Brahes dage: *Kjær Stavnsb* 364. Modom: *Olavius* 343. Kærlighedsdrik: *Kjær Stavnsb* 371. Brudeudstyr: *Årb Vejle* 1932 104. **38** Usamdrægtighed: *Fejekost* 58. Brudetæppe: *Ebeltoft hist* 204. Indbydelsesformular: *Holb Kbh* 132. Nærmeste slægt: *Do* 177. Paradis ved Vesterport: *Do* 224. Stadsmusikanter: *Do* 202. **39** Bryllupsviser: *Årb Præsto* 1915 104, *Årb Vejle*

## Henvisninger

1920 69 (sidstnævnte mangler nogle linjer, som udgiveren P. Eliassen ikke mente stemte med „nutidens sømmelighedsbegreber og derfor er udeladt“). Hvidding: *Årb Ribe* 1908 (Klitgaard) 165 ff. Sortebrødre hospital: *Hübertz Årh* III 289. Musikanter: *Ebeltoft hist* 236. 40 Offentligt skrifte: *G H Sædelighed* 13 ff. Miste embede: *Do* 22 f og tabellerne A IX og A X. Forpagterdatter: *Friborg* 7. Frugtbarhed: *Westenholz Prisskrift* Om fødselsoverskud se *Falbe Hansen* og *Scharling*: Danm. statistik I, 419. Specielt om Mors 1701–1800: *Årb Mors* 1925 61. En kurve, der viser fødsels- og dødsraten fra 1735 til nutiden, findes s. 21 i *P. C. Matthiessen*: Some Aspects of the Demographic Transition in Denmark, Kbh 1970. 41 Storken: *Bircherod Folketro* 38. 42 Moderpletter: *Mangor Barselk* 35 f. Hård barselseng: *Fejekost* 55. Slebet knive: *Bircherod Folketro* 31. Spytt: *Do* 43 f. 43 Jor-demoder: *Edwardsen Skelskør* 354. Sejrsskjorte: *Moder og Barn* 160. Talisman: *Fejekost* 54. Forløsning i graven: *Moder og Barn* 164 168 f. 44 Forhekset: *Bircherod Folketro* 59. Måletråde: *Ohrtr Tryl* 109. Barselstuen: *Moder og Barn* 32. Tynd mad: *Do* 114 f. Korslagte nåle: *Fejekost* 53. Pyntet barselseng: *Bircherod Folketro* 87. Holde sengen tre uger: *Mangor Barselk* 99. 45 Barselgilde: *Hübertz Årh* III 269. Ægtebørns dåb: *Moder og Barn* 318 ff. Faddere: *Hübertz Årh* III 283. 46 Vuggepenge: *Bircherod Folketro* 86 f. Ærø: *Do* 87, jfr *Moder og Barn* 344. 47 Pattekone: *Do* 346. Fødselsdag: *Mem og Br XXVIII* (Magnusson) 37. Bindebrev: *Holb Kbh* 191. 48 Barselrensning: *Moder og Barn* 468. Kirkegangskone: *Do* 475 ff. Konfirmation: *Fest*

og *Glæde* III 83 f. Bloustrød: *Junge* 115. Pesten 1619: *Steenberg Bondemøb* 1964 nr 312. 49 Omen: *Wad Fyn* III 78 jfr Holbergs 496 epistel. Helhesten: *Fejekost* 17 f. Superstition: *Bircherod Folketro* 51 ff. Vågestue: *Holb Kbh* 189 f. Ligvagt: *Fort Nut* III 1920 (Grüner-Nielsen) 19. Gå i vågestue: *Schmidt Gilder* 147 f. 51 Ligbåre: *Fester og Højtider* I 287 f. Selvmorder: *Årb Frdbg* 1906 79 f 92 ff. Ålborg liglav: *Jy Saml* VI 1876–77 (Wulff) 322 328. Mariager og Randers: *Hübertz Årh* III 249 *N. H. Bay*: Randers ældre Kjøbmands-Liiglaugs Hist. fra 1693 til 1893, Randers 1893. Jfr *Jy Saml* V 3 361–97. Dødsfald i kongehuset: *Ebeltoft hist* 204. Ligbegængelse: *Holb Kbh* 356. 52 Skaberak: *Do* 190 f. Stiftsovrighed: *Hübertz Årh* III 269. Opkastet jord: *Fester og Højtider* I 404 f 447. Henrettede: *Pers Hist T* 2 rk III 1942 34 f. Drukkenbolt: *Do*. Sorte klæder: *Tode* 273. Familigrave: *Fester og Højtider* I 390. 53 Kisteplade: *Jy Saml* 3 rk VI 405 f 384 f. Ærefuld opstandelse: *Do* 379 ff. 54 Kiesten Jensdatter: *Jy Saml* 4 rk II 169 ff 273 ff 485 ff. Søvind: *Fester og Højtider* I 417 f. Storring: *Aakjær Karupå* 51 ff. 55 Kirke Helsinge: *Fester og Højtider* I 417 f. Wadskjær: *Aakjær Karupå* 51 ff. Ligprocession: *Holb Kbh* 183. Estvadgård: *Aakjær Konge* 52. Gislev: *Wad Fyn* IV 206 ff. Brahetrolleborg: *Do* 221 ff. 56 Fly: *Aakjær Konge* 31 f. Bossemagerenke: *Wad Fyn* IV 226 ff. Om begravelsesomkostningerne i Kbh i første halvdel af 1700 årene se *Hist T* 1 rk V (J. G. B. Becher) 559–64. 58 Øster Tørslev: *Årb Randers* 1913 (Jensen) 44 ff. Et begravelsesregnskab 1797 i *Årb Præstø* 1916 101.

## FROMHED OG KRISTENTRO

Fremstillingen bygger især på følgende: *V. Ammundsen*: Søren Kierkegaards Ungdom, Universitetsprogram, Kbh 1912. *Hans Brix*: Ambrosius Stub, Kbh 1960. *J. Brodersen*: Fra gamle Dage, Det kristelige Livs Vækkelse og Vækst i Nordslesvig, Kbh 1912. *Chr. Bruun*: Falsteriana, Kbh 1869. *I. Buhl*: Lavaters hemmelighedsfulde Danmarksrejse, Kbh 1969. *Danmarks Kirkehistorie* bd. 5. *Chr. Falster*: Lærdoms Lystgaard, udg J. Olrik, Kbh 1920. *Jørgen Hee*: Bekehrungsgeschichte Enewold

Brandts, u. trykkested 1772. *F. Elle Jensen*: Pietismen i Danmark, Kbh 1924. *L. J. Koch*, udg: Brorsons Visitatsberetninger og breve, Kbh 1960. *Hans Kyrre*: Knud Lyne Rahbek og Bakkehuset, Kbh 1914. *Jørgen Lundbye*: Herrnhutismen i Danmark, Kbh 1903. *H. L. Møller*: Kong Kristian VI og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode, Kbh 1889. *B. Münster*: Die Bekehrung des Grafen Struensee, u. trykkested 1772. *J. P. Myuster*: Meddelelser om mit Levnet, Kbh 1854. *Fr. Nygaard*: Kristenliv i

## Henvisninger

Danmark gennem hundrede Aar, 1741-1840, Kbh 1897. *Chr. Ottesen*, udg: Det kgl. Vajsenhus gennem 200 Aar, Kbh 1927. *H. Hejlsbjerg Paulsen*: Sønderjysk Psalmesang 1717-1740, Historisk Samfund for Sønderjylland, 1962. *Johs. Pedersen*: Fra Brydningen mellem Ortodoksi og Pietisme I-II, 1945-48. *L. Petersen*: 200 Aars Trosliv, Kbh 1926. *Sønderjyllands Historie* III. *E. Pontoppidan Thyssen*: Brødre-menigheden, Vækkelsesernes Frembrud i Danm.

IV, Kbh 1967. - Desuden er benyttet *Hist* T 4 rk bd 2, *Kirkehist Saml* 3 rk 1-6, 4 rk 1-3, 5-6, 5 rk 1-6, 6 rk 2 4 6 samt Brødre-menighedens arkiv i Christiansfeld. Om den videre udvikling af Brorsons kirkesang se *Karl Clausen*: Den folkelige Brorson-Sang, Strandbygaard Skjern 1965 og *samme*: Folkelig Brorson-Sang, 20 folkemelodier til Troens rare Klenodie og Svane-Sang, Kbh 1961.

## PRÆSTEN

Fremstillingen bygger på de af forfatteren foretagne undersøgelser, der ligger til grund for hans bog: Præsten på landet i Danmark i det 18. århundrede, Kbh 1947. En række afsnit i den her givne fremstilling bygger på samme materiale og når til samme resultater som i nævnte bog. Der henvises derfor til de respektive sider i bogen. - **87** *Danske lov* 2-12-1 til 5. **89** Præstegårde: *G H Præsten* 56-64. Skatter: *Do* 67 f. Centraladministration: *Danske Lov* 2-9-8. **90** Menigheden: *Reskripter* 11. 4. 1718, 13. 4. 1753 og 6. 12. 1766. Katekisere: *Danske lov* 2-4-14. **91** Kværndrup: Fyns bispearkiv, *landemodeprotokol* 1769, Horns herredspakke Sjælland 1739. Ribe landemode: Ribe bispearkiv, *landemodeprotokol* 1739 jfr *J. G. Halling*: Bidrag til Præste-Embedets værdige Førelse, Kbh 1785 81. Børnelærdom: *Danske lov* 2-6-1. Skuldelev: Viborg bispearkiv, pakke 155 a, 1773. Sjællands bispearkiv, *provstebreve* fra Horns herred 1766. **92** *Danske lov* 2-9-2 ff. **94** Lod sølv: *Do* 2-9-13 f., 2-9-17, Ribe bispearkiv, *landemodeprotokol* 1740, Sjællands bispearkiv, *landemodeprotokol* 1742. **95** Skudmålsbog: *G H Præsten*

119-123. Administration: *Do* 142 ff. **96** *Hofman Forordn* 29. 7. 1766 og 24. 7. 1766, *G. C. Krog*: Landsbypræsten, 1806 95 og *D. N. Blicher*: Raad til de Herrer Præster paa Landet i Danmark ved Ekstraskattemandtallenes Forfattelse, 1792 31 f. Signe: *Danske lov* 2-8-8. **99** Sonnerup: *G H Præsten* 153. Reformatorer: *Do* 247-253, bilag E. **100** Gejstlig embedsmand: *Do* 203-223. **101** Forfatterskab: *Do* 42-47. **104** Huslærere: *Do* 93 f. Vor far: Stevns herredspakke 1749, Hellested. **105** Farsbølle: R. A. Landvæsenskollegiet, Indkomne Betænkninger om Forandring med Tiendens Oppebørsel for Østifterne 1768-70 og *H. Balslev*: Fra fynske Præstegaarde, 1944 20. **106** Ægteuægte: *Danske lov* 2-8-6 Merløse herredspakke 1758. **107** Grejs: Horns herredspakke (Sjælland) 1776, Gejstlig justitsprotokol for Nørvang herred 1760. Præstehjem: *G H Præsten* 73-90. **108** Selskabelig omgang: *Wintherske Slægtebog* 55. *H. Balslev*: Fra fynske Præstegaarde, 1944 14. **109** *Ingemanns levned* 20. Assens: *Kirkehist saml* 6 VI 62 f. **112** Besvangrelse: *G H Præsten* 161-185.

## UNDERVISNING PÅ LANDET

Der henvises i almindelighed til: *Joakim Larsen*: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784, Kbh 1916; *samme*: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818, Kbh 1893; *Aksel Nellemann*: Den danske skoles historie, Kbh 1966 og *Georg Hansen*: Degnen, Studie i det 18. århundredes kulturhistorie, Kbh 1944. En del stof til afsnittet

er hentet fra afhandlinger om skoleforhold, offentliggjort af forfatteren i *Årb Holbæk* 1944 og 1949, *Årb Vejle* 1944, *Årb Århus* 1944, *Jy Saml* 1944 samt *Årb Hards* 1943 og 1962. Endvidere er benyttet stof fra arkiverne, især Rigsarkivet, således Bispernes visitatsberetninger fra 1700 årene, opbevaret i Generalkirkeinspektionskollegiets arkiv, og Den store skolekom-

## Henvisninger

missions arkiv. I de enkelte stifters arkiver, der opbevares i Landsarkiverne for de respektive landsdele, findes et omfattende materiale, hvoraf skal fremhæves: Indberetninger fra sognepræster til biskopperne fra forskellige perioder. De findes i næsten alle bispearkiver. Det samme gælder visitatsindberetninger fra provsterne og en række konduitelister, heriblandt biskop Münters visitatsberetninger i Landsarkivet for Sjælland 1806-12. Fra Ribe bispearkiv er der især anvendt stof indeholdt i en pakke benævnt

„Dokumenter vedrørende organisation af skolevæsenet på landet 1734-35“ samt nogle pakker benævnt „Indberetninger om gejstlighedens løn 1768“ og „Indberetninger om skolevæsenet 1785“. Tilsvarende materiale fra Århus stift, opbevaret i Århus bispearkiv, er udnyttet. Endvidere er anvendt stof fra nogle sognekaldsarkiver og amtsarkiver, væsentlig omfattende regnskaber for skoler, forsømmelseslister, visitatsbemærkninger og oplysninger om elevernes kundskaber.

## SAMFUNDET OG SÆDELIGHEDEN

Dette afsnit bygger helt på *Georg Hansen*: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, Kbh 1957. Egentlige kildehenvisninger er derfor overflødige her. I nævnte bog s. 179-237 findes fremlagt et om-

fattende kildemateriale, der vil give den læser, som ønsker emnet uddybet, mulighed for at få sine ønsker opfyldt. Det her foreliggende afsnit har sine resultater og eksempler fra dette materiale.

## DEN HONNETTE AMBITION

Til almindelig læsning anbefales: *Jul. Clausen og Torben Krogh*, red: Danmark i Fest og Glæde bd II-III, Kbh 1935 og *Oluf Nielsen*: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid, Kbh 1884. - **153** Stolestadestriden: *Hübertz Årh* III 79 113 157 f. **154-56** Rangsye og artige manerer: *Mem og Br XXII* (Seidelin) 207 f. *Anthon Fuglsang*: Fra Rentekammerets Arkiv i 1770erne, *Årb Årh St* 1948 100 f. *Mem og Br XXVII* (Gude) 34. *Jy Saml* II 1868-69 (Testrup) 74 f. **160-62** Tiltaleformer og brevstil: *Mem og Br XXXVIII* (Tauber) 148 138 f 48. *Do XXVII* (Gude) 90 f. *Friborg i Museum* 1891 1-30 og 90-103, om tiltaleformen 13. *Holbergs Breve* udg V. Dahlerup, Kbh 1926 40. *Mem og Br XXXVIII* (Tauber) 201 ff. Rosings breve i *Fr. Schyberg*: Den store Teaterrejse, Michael Rosings Dagbog og Breve fra Pariserrejsen i 1788, Kbh 1943. **162-64** Kys og galante kærtegn: *Mem og Br XXXVIII* (Tauber) 191 ff. Om Det Elphenbeenske Societet se *Sigurd Jensen Hist Medd Kbh* 1961 95-122. Om Barhows Vejviser se *Jul. Clausen*: Hans Barhow og hans Kjøbenhavns Veiviser fra 1748, *Hist Medd Kbh* 1919-20 485 ff.

*Nath. Wraxall*: A Tour through some of The Northern Parts of Europe, London 1776. **172-73** Visitter og selskabelighed: *Eiler Nystrøm*, udg: Luxdorps Dagbøger, 1 bd, Kbh 1915. *Mem og Br XXVII* (Gude) 34. *Louis Bobé*: Fra Renaissance til Empire, Kbh 1916 9-30. **173-76** Musik, soiréer og diletantspil: I den Zinnske ejendom i Kvæsthusgade 3 boede senere Johann Ludvig Zinns sønndatter Emma Zinn, gift med komponisten J. P. E. Hartmann, der blev boende her til sin død i 1900. *Schiønninges dagbøger* findes i manuskript i Kgl. bibl. (Schjön. 9-16, 4°), en udgivelse planlægges af nærværende forfatter. Om Schjönning (1732-1813) se iøvrigt artiklen i Dansk biografisk Leksikon. *Johann Adolph Scheibe*: Holbergs Levnet, oversat fra tysk af Carl Ewald, Kbh 1883 98 ff. *Museum* 1891 I (Friborg) 25 f. **176-80** Klubliv og musikliv: *Knud Bokkenheuser*: Drejers Klub, Kbh 1903. *Mem og Br IV* Kbh 1906 (Sophie Dorothea Thalbitzer, Grandmamas Bekiendelser). Drejers Klubs obelisk uden for Østerport i anledning af dronning Juliane Maries fødselsdag findes afbildet i *Fest og Glæde* III 214.

### FORLYSTELSER

Til almindelig læsning anbefales: *Thomas Over-skou*: Den danske Skueplads I-III, Kbh 1854-60. *Jul. Clausen og Torben Krogh*, red: Danmark i Fest og Glæde II-III, Kbh 1935 og *Oluf Nielsen*: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid, Kbh 1884. **183-89** Grønnegadeteatret og dets forudsætninger: *Torben Krogh*: Omkring Grønnegadeteatret i Musik og Teater, Kbh 1955 54-73. *Thorkild Roepstorff*: Operahuset i København, Kbh 1970. Plakater fra Theateret i Lille Grønnegade, udg *Jul. Clausen*, Kbh 1912. *Eiler Nystrøm*: Den danske Komedies Oprindelse, Kbh 1918. **190** Komedianterne i Odense: *J. Lauritsen*: Skuespil og andre offentlige Forlystelser i Odense i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede, *Fy Saml VI* 1873 248-90. Den stærke mand, Eckenberg, er omtalt i *Dagligliv i Danmark* bind I 151 ff. **192-94** Maskerader og kildeforlystelser: Udbydelsen af en dåse findes i *Kjøbenhavns maanedlige Relationer* 27. 3. 1723. Angående *Schiønnings dagbøger* se

henvisninger til Den honnête ambition. **194-95** Comoediens genopståen: *Chr. Elling*: Bergs Hus i Læderstræde, i *Maskespil*, Kbh 1945 9-44. *Torben Krogh*, red: Komediets hus paa Kongens Nytorv, Kbh 1948. **197** Gøglere og positurmestre: *Henrik Nyrop-Christensen*: Naturens Vidundere, Berlingske Tidendes kronik 1. 6. 1970. **200** Bjørnen på Ny Vestergade: *Mem og Br XXVII* (Gude) 40 f. **202-04** Klubber og dramatiske selskaber: *Knud Bokkenheuser*: Drejers Klub, Kbh 1903. *Karl Schmidt*: Meddelelser om Skuespil og Theaterforhold i Odense, Odense 1896. *Curt v. Jessen*: Helsingør Theater, *Årb GI By* 1963 18-122. *Henrik Nyrop-Christensen*: Teaterforhold i Helsingør i gamle dage, *Årb GI By* 1961 19-56. En bog om danske teaterbygninger i provinsen i perioden 1780-1850 er under arbejde af nærværende forfatter. **205** Havekulturen: *Chr. Elling*: Den romantiske Have, Kbh 1944.

### LÆGEDOM

**207** Overproduktion: *Ugeskrift for læger*, 1926 1063. Ejerslev: *Lund Madsen I 40*. Rønne: *Dansk veterinærhist. årb.* 1942 27. Blicher: *Blicher Topografi* 144. *Junge* 191 f. Nordsjællandske bønder: *Do* 192. **208** Inficeret: *Årb Vends* 1931 190. Guds navn: *SJy Årb* 1894 239. Slangerup: *Årb Frdb* 1942 110 ff. **209** Kvæg smittet: *Do* 111. Kvægpestramt: *SJy Årb* 1894 240. *Junge* 190. Pedersen Friis: *Fejekost XXVI*. **210** Købelev: *Årb Loll-Falst* 1921 128. Fredericia: RA. Danske kancelli 1699-1771, II Oversekretærens eksped. og korresp. 102, Efterretn. om købst. og amterne 1743-46. Visse død: *Do*. Bornholmerne: *Do* (tidl. Kallske saml. fol. 53). Sydfyn: *Ark Mus* 1925 173. Skads h.: Kgl bibl Add 448 4°. **212** Roslev: RA Danske kancelli, som ovenfor. Bompunge: *Junge* 185. Koldesyge: *Do* 190. Flechtner: RA Danske kancelli, som ovenfor. **213** *Andersen Tulstrup* 157. *Blicher Topografi* 54. Kamilleblomster: *Andersen Tulstrup* 86 f. Koskarn: *Do* 46. Sort salve: *Mem og Br XXVII* 1918 20 f. Hids h.: RA Danske kancelli, som ovenfor. Vilslev: *Do*. Løvstikke: *Junge* 190 f. Volverleje: RA Danske kancelli,

som ovenfor. **214** *Blicher Topografi* 50. Bornholm: RA Danske kancelli, som ovenfor. *Junge* 187 f. Modso: RA Danske kancelli, som ovenfor. Altervin: *Do*. Jørgen Friis: *Fejekost XXVI*. Hellige nadver: *Do*. Ave Maria: RA Danske kancelli, som ovenfor. Præstelatin: *Fejekost* 62 ff. **216** Kirkeby: *Junge* 190. Tandpine: *Bircherod Folketro* 37. Jyske formler: *Ohrt Tryl* 161. Tirslund: *SJy Årb* 1954 41 ff. Frelsers kirke: *Da Stud* 1925 173. Hørning: *Hübertz Årh III* 395 f. **217** Pisser: *Da Stud* 1920 150. Kimmerslev: *Do* 152 ff. Rø: RA Danske kancelli, som ovenfor. Ravnsnæs: *Do*. Haraldskær: *Do*. Gistrup: *Årb Alborg* 1917 536. Helverskov: Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket udtagne af ældre Manuskripter ved *Evald Tang Kristensen*, Viborg 1922, 9 ff. **218** Lyngby: *Da Stud* 1920 89. Håndskrift 1750: *Da Stud* 1921 176. Pontoppidan: *Fejekost* 59 f. Ribe-egnen: *P. Foersom*: Om Samlinger af danske Landskabsord og om Sæder, Skikke, Levemaade, Egenheder og Overtro hos den jyske Almue i Ribe-Eggen, udg C. Molbech, Kbh 1820 20. Dr. Anchersen: *SJy Årb* 1950 188 f. **219** *Bli-*



## Henvisninger

- cher Topografi* 133. *Junge* 209. Mads Lauritsen: *Årb Thist* 1941 414 f. Bartskeerere i Århus: *Hübertz Årh* III 107 ff. 220 von Grønningen: *Do* 149 f. J. F. Wolff: *Do* 326. Steinwinkel: *Danmarks Læger* 238. Gunder Laursdatter: *Hübertz Årh* III 122. Johan Møller: *Årb Ribe* 1940-43 120 f. Svinesnidere: *Gustav Ludvig Baden*: Det kgl. danske chirurgiske Academies Jubilæum, Kbh 1835 5. Drewitz: *J. W. S. Johnson*: Lidt om Landefarenes og Lægernes Reklame i ældre Tid, Kbh 1914 (Medicinsk-historiske Smaaskrifter ved Vilh. Maar, 7) 46. Schneider: *Do* 59 ff. 222 Röseler: *SJy Årb* 1958 187 f. Chr. Puhan: *Bibliotek for Læger*, udg. Direktionen for det classenske Litteraturselskab 97. årg, 8. rk 6. bd 491 f. Nykøbing F.: *Kristian Carøe*: Bøddel og Kirurg, Kbh 1912 (Medicinsk-historiske Smaaskrifter 2) 30. 224 Bremerholms afdøde fanger: *Danmarks Læger* 339. Klyster: *Do* 622. Distriktskirurg: *Viborg Købstads Historie*, II, 1940 719. Hastig hjælp: *Blicher Topografi* 145. 225 Cramer: *Årb Vib* 1939 59. Spækolie: *Andersen Tulstrup* 35 f. 226 Svend Østerrige: *Do* 71. Anchersen: *Jy Saml* X 1884-85 90. Plettyfus: *RA Danske Kancelli*, som ovenfor. Buchhave: *Lund Madsen* 140. *G. L. Baden*, som ovenfor, 5 f. 228 Ulstrup: *Årb Viborg* 1939 65 ff. Seidelin: *Mem og Br* XXII 1915 237 ff og 191 f. 229 Collegium medicum: *Danmarks Læger* 303. Jordemoderkommissionen: *Do* 242. Ukyndige jordemødre: *Moder og Barn* 112. Mangor: *Do* 118. 230 Frederiks hospital: *Danmarks Læger* 467 f. Slagelse Helligåndshus: *Holmgaard* 104. Helsingør hospital: *Dalsager* 106. 240 Slagelse hospital: *Holmgaard* 146. Elendigheds gemmer: *Do* 141. Nykøbing F.: *Årb Loll-Falst* 1922 77. *Blicher Topografi* 137. Maribo apotek: *Mem og Br* XXII 1915 203 f. Tilbagegang i apotekets indtægter: *Do* 203 f. Kvæg gennem ild: *Jy Saml* 4 rk III 1917-19 220 f. 234 Grundfør: *Do* IX 1882-83 362 f. Podemester: *SJy Årb* 1894 243.

## BETLERE OG FATTIGFOLK

- 235 Jomfru Bielche: *PersHist* 10 rk IV (C. Klitgaard) 131 ff. Tiggeriet landeplage: *Jens Kragh Høst*: Struensee og hans Ministerium I, Kbh 1824 73 f. Matthias Poulsen: *Hofmans Fundation* III 1758 270. 236 Lidén: *Da Saml* 1 rk II 331. *Dyssel* 67. Viborg 1736: *Vib Købst Hist* II 1940 634. Haderslev 1744-46: *T. O. Achelis*: Haderslev i gamle Dage II 1929 276 f. Stjernholms amt: *Fogtmans Reskripter* IV 2 611. Tyrkiske fanger 1726: *Do* III 611. Tyrkiske fanger 1740erne: *Do* IV 2 639 f. 237 Bedsted: *Slesv Fattigv* 102. Holbøl: *Do* 102 f. Skalkestykker i 1720erne: *Wilse Reise* V 165 f. 238 Tater 1708: *Dyrlund Tater* 300. Jørgen Bille: *Da Saml* IV 1868-69 213 f. Bastrup: *Dyrlund Tater* 307 f. Jørlunde: *Do* 308. Nordsjælland 1732: *Do* 309. Åbyskov 1732: *Do* 302 ff. Århus 1732: *Hübertz Årh* III 179. Winther: *Wintherske Slægtbog* 130. Viborg stift 1740: *Dyrlund Tater* 305. Hennings 1779: *Hennings øk Beob* 137 102. 239 Fattigdirektionen 1741: *L Koch* 97. Husmænd som betlere: *Skrubbeltrang Husm* 258. Brandstødbreve: *Dyrlund Tater* 59 f. Misbrug af brandvidner: *Fogtmans Reskripter* IV 2 689 f. *Fogtmans Register* ... I 252 254. 240 Jyske købstadbrande 1702-1794: *Årb Vejle* XI 1915 4. Viborg 1726: *Vib Købst Hist* II 505 ff. Ringsted 1747: *Vor Fortid* III 1919 207. Soldater som skibsværftsarbejdere: *Vor Fortid* I 1917 93 116 f. Wagner: *Ludvig Wagner*: Et Soldaterliv i forrige Aarhundrede, Kolding 1880 40. Soldater tigger på gaderne: *A. O. Schellenberg*: Freie Bemerkungen über Kopenhagen 1796 220 f. Åstrup 1770: *Slesv Fattigv* 97. 241 Højrup Sørbymagle nr 750. Holt i Randers: *Hübertz Årh* III 270. Slesvigske skoledisciple: *Slesv Fattigv* 96. Flensborg 1741: *Magazin for Reiseiagttagelser* udg. R. Nyerup I, Kbh 1820 334. Horsens 1774: *Mem og Br* XXXVIII 1922 167. 242 Husarme i Hjørring: *Hennings øk Beob* 59. *Westenholz Prisskrift* 105 ff. Raklev: *Årb Holb* XIV 1920 45. 243 Jørgen Madsen: *Hugo Matthiessen*: Fredericia 1650-1760, Kbh 1911 213 f. Philip Sørensen: *SJy MSkr* 38 årg 1962 95 f. Tiggerdrønge i København 1787: *Pontop Fattigv* 345 373 f. 244 Ortved: *Kirkehist Saml* 4 rk IV 1895-97 431. Nikolai Jæger: *O Nielsen*: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse VI 55. Nordborg: *Da Saml* I rk VI 137. 245 Børnehuset 1774: *Pontop Fattigv* 208 f. Forordningen 1708: *Jør-*

## Henvisninger

- gensen *Fattigv* 4 ff. *Skrubbeltrang Husm* 184 f. Hørsholm: *C Christensen: Hørsholms Historie*, Kbh 1879 169. **246** Stodderfogeder: *Ark Mus* V 1913 (Hugo Matthiessen) 256 ff. Løsgænger i Århus 1727: *Hübertz Ark* III 137 f. Randers 1727: *Do* 136. Fattigfogeder 1739: *Jørgensen Fattigv* 9. Vonsild og Dalby: *Slesv Fattigv* 83. Opbrugte betlere på Københavns gader: *Stuckenberger* 1893 155. *Matth Gader* 118 f. **247** Fattigfogeder 1769 og 1774: *Pontop Fattigv* 98 211 214 310 f. Spanske minister: *Vor Fortid* III 1919 (K Carøe) 357 ff. Fattigfogeder 1785 og 1789: *Pontop Fattigv* 338 377. **248** Tiggerjagter i Slesvig og Holsten: *Slesv Fattigv* 104. Mislykket tiggerjagt 1776: *Svend Frederiksen: Aasum*. Træk af sognets historie 1968 104 f. Tiggerjagt på Sjælland: *Stuckenberg* 1896 115. *Helsingør Realskole* (V Lassen) 36 f. Tugt- og manufakturhuse i provinserne: *Stuckenberg* 1893 159 ff. *Jy Saml* ny rk I 1950 (Hvidtfeldt) 1-71. *Johan Hvidtfeldt: Fangeskæbner i „Viborghus“ i 1700-årene* (Festskrift til H P Hansen 1949 58-68). *Slesv Fattigv* 79 f. Odense: *Fy Mi* IV 1960-62 256-72. **249** Århus 1758-63: *Aarhus gennem Tiderne* II, Kbh 1940 364 ff. *Årb Ark St* 1964 (Gejl) 141-161. I Helsingør 1786: *Helsingør Realskole* 32(V. Lassen). Børnehuset: *Stuckenberg* 1893 137-59 162-64. *Do* 1896 71 ff. **250** Afløbsrenden i Børnehuset: *Pontop Fattigv* 44. *Stuckenberger* 1896 104. Johann Clemens Tode 1770: *Samling af fortjente danske Mænds Portraiter* . . . III, Kbh 1806 26 f. Sygdomme i Børnehuset: *Stuckenberg* 1896 80 f 100. **251** Hans Koefoed: *Luxdorfs Dagbøger* II 266. Hans Kaster: *Kirkehist Saml* 6 rk IV 1942-44 110 f. Flugt fra Børnehuskirken: *Pontop Fattigv* 241. Hittebarn 1719: *Do* 26. Kassebørn: *Jens Kragh Høst: Struensee I*, Kbh 1824 176 ff. *Jonge Kbh* 1945 339 f. **252** Vajsenhuset: *JongeKbh* 1783 94 ff. *Wilse Reise* III 165 f. *Mem og Br* XXVII 1918 109 f. *Schellenberg: Jfr* ovenfor 233 f. Opfostringshuset: *Jonge Kbh* 1945 316 ff. *Wilse Reise* III 166 f. Pingel: *Aarhus gennem Tiderne* II, Kbh 1940 367. Mangor: *C E Mangor: Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber*, Kbh 1796 29 f. **253** Fattigforsørgelse på landet: *Jørgensen Fattigv* 9 ff. Todbjerg: *Årb Rand* 1958 (Harald Sørensen) 68 ff. **254** Fløng og Hvidstrup: *Skrubbeltrang Husm* 255 note 394. Herlev: *Do* 256. Emmerlev: *SJy Årb* 1910 203 f. Amrum: *SJy Årb* 1910 180. Vorup: *Årb Rand* 1957 (J M Jensen) 81. **255** Oksenvad: *Slesv Fattigv* 112. Uttermøhlen: *Årb Skive* 1912 101 f. **256** Kerteminde: *Årb Od As* IX 1921 599. Holbæk: *Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie* 404. Middelfart: *Ark Mus* V 1913 (Hugo Matthiessen) 275. Slesvig: *SJy Årb* 1962 (H F Petersen) 52. Kollektbog i Århus: *Aarhus gennem Tiderne* II 1940 358 ff. **258** Udpantning i Assens: *Lauritz Maaløe: Assens* gennem 700 Aar, Odense 1936 251. Ribe 1735: *Årb Ribe* VI 1923-27 464. Almisselemmer i København: *Pontop Fattigv* 38 f 55 72. **259** Fattigvæsen i København: *Carl Bruun: Kjøbenhavn* III 152 ff. Stiftelser i København: *Jonge Kbh* 1945 65 f 394 f. Vartov: *Carl Bruun: Kjøbenhavn* III 162. *Jonge Kbh* 1783 68 ff. *Noget om Wartou, Waisenhuset, Opfostringshuset og St. Hans Hospital i Anledning af almindelig Hospital*, Kbh 1792 9 ff. **260** Alm Hospital: *Jonge Kbh* 1945 343 ff. *Pontop Fattigv* 98 f 112 f. Den almindelige plejeanstalt: *Do* 180. Militære tiggere: *L Koch: Kong Christian den Siettes Historie* 1886 96. *Stuckenberg* 1893 153. *Vor Fortid* III 1919 (K. Carøe) 355. Krigshospitalets ladegård: *Carl Bruun: Kjøbenhavn* III 165. Saint Germain: *Gemt og Glemte* III 1916 84 ff. Chr.s Plejehus: *Jonge Kbh* 1945 400 ff. **261** Kvæsthuset: *Carl Bruun: Kjøbenhavn* III 166. *Jonge Kbh* 1945 323 f 442 ff. **262** Hosp. i købstæderne: *C Dreyer: Breve til en udenlandsk Ven om Danmark*, Sorø 1790 187 f. Fattigboligen i Rødby: *C C Haugner: Rødby Købstad og Fuglse Herreds søndre Del*, Nakskov 1928 148. Langå: *Jy Saml* 3 rk II 1899-1900 78 f. Holbæk: *Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie* 404. Middelfart: *Chr Behrendt: Fra det gamle Middelfart I* 1938 76 f. Horslunde: *PersHist Tidsskr* 8 rk V 1926 29. Rise: *Årb Alb* 1919 187. Pesthuset: *O Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* VI 1892 398. *Jonge Kbh* 1783 332 f. **263** Sankt Hans Hospital: *Pontop Fattigv* 94. *Wilse Reise* III 127 160 f. *E. C. Hauber: Beskrivelse over* . . . Kiøbenhavn 1783 152. Hillerød Hospital: *Niels Gustafsson: Det gamle Hillerød Hospital* 1726-1866, Hillerød 1958. **264** *Henrich Steffens: Hvad jeg oplevede I* 1840 168 f. *Laurids de Thurah: Hafnia Hodierna*, Kbh 1748 321.

MISGERNING OG STRAF

- 265** Kongeloven: *Poul Johs. Jørgensen*: Dansk Retshistorie, Kbh 1945 553 ff. Højesterets åbning: *Højesteret I 172 ff* (Ellehøj). Bording: *Højesteret I 202*. Bartholin: *Mercurius* eller Visseste Relationer om hvis paa adskillige Orter passeret er, august 1684 og august 1687. **266** Tale til kongen: højesteretspatent 10. 11. 1774 § 16. Danske lov: *Iuul*: Kodifikation eller kompilation? Kbh 1954. *Samme*: Lov og ret, 2 udg, 1969, 37 ff. *Kingo*: Samlede Skrifter I, 1945, 280. **267** Et forsøg mislykkedes: *I. H. Deuntzer*, Henrik Stampe, 1891, 32 og 99 ff. Hasardspil: Forordning 6. 10. 1753. Højesterets dommere: *Højesteret I 255 ff* (Ellehøj), 307 f (Nørregaard), II 203 ff (Holmboe, Falk-Jensen og Hjorth-Nielsen). Landsdommere: *Hammerich Dommerst 17 ff*, 34 ff, 86, 110 f, 156 ff. Byfogder m. v.: *Dagligliv 1620-1720 315 ff* (Jørgensen), *Hammerich Dommerst 11 ff*, 23 ff, *Festskr jur Eksamen 271 ff* (Hammerich). **268** Rudkøbing: *Vilh. Lütken*: Bidrag til Langelands Historie, 1909-10, 297 f. Ulsøe: *E. Nystrom*: Den danske Komedies Oprindelse, Kbh 1918, 215 ff. *Da Mag 6 rk 3 bd*, 1923, 220 f. *C. Svenstrup*: Grenaa Bys Historie bd A 1, 1939-48, 518 ff. Prokuratorer: *Festskr jur Eksamen 311 ff* (Hjorth-Nielsen), *Højesteret II 231 ff*, *Axel H. Pedersen*: Indledning til advokatgerningen, 2 udg I, 1962, 11 ff (m. litt. henv.). **269** Horsens: *Årb Årh St 1922* (Hans Knudsen) 123 f. Forordning 1736: *Festskr jur Eksamen 89 ff* (Poul Johs. Jørgensen), 117 ff (Frantz Dahl). Naturret: *Thøger Nielsen*: Studier over ældre dansk Formueretspraksis, 1951. *Alf Ross*: Om ret og retfærdighed, 1953, 130 ff. **270** Holberg: *Th. A. Müller*: Den unge Ludvig Holberg, 1943, 134 ff, Ludvig Holberg Værker i tolv bind ved *F. J. Billeskov Jansen*, I, 1969, 43 ff. Antallet af jurister: *Festskr jur Eksamen 288, 290 f* (Hammerich). Edvardsen: *Edvardsen Skelskør 161*. **271** Brorson: *H A Brorson*: Visitatsberetninger og breve ved L. J. Koch, 1960, 13. Dyssel: *Dyssel 58 f*. Blicher: *Blicher Topografi 139*. Wedel: *L. M. Wedel*: Indenlandsk Reise II, 1806 177. Forligskommissioner: Forordning 10. 7. 1795, *Holm VI, 2 479*. Procesreglerne: Forordning 3. 6. 1796 om retts pleje. Danske lov: se forteale til loven, sml forteale til Jyske lov. 6 bog: *Kamp Forbr I 283 f* (Iuul). Natmand og bøddel: *Matth Bøddel, Dagligliv 1620-1720 338 ff* (Jørgensen). **272** Nakskov: *C. C. Haugner*: Nakskov Købstads Historie I, 1944, 86 f. Lemvig: *Fogtmans Register 1660-1800 I 253*. Ribe: *Otto Smith og Victor Hermansen*: Ribe Bys Historie 1730-1820, I, 1936, 68. Rudkøbing: *Chr. Külsgaard*: Rudkøbing II, 1955, 39. Holstebro: *J. Aldal*: Holstebros Historie, 1939, 419. Ribe: *Smith og Hermansen* anf st 66. Åbenrå: *J. Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen*: Åbenrå Bys Historie II, 1967, 51. Dødsstraf: *Dagligliv bind I, s. 340 ff* (Jørgensen), *Dagligliv bind V, s. 318 ff* (Hjorth Rasmussen), *Kamp Forbr I 283 ff* (Iuul), *Højesteret II 66 ff* (Holmboe), *Chr. Villads Christensen* i Det ny Aarh. I, 2, 1904, 13 ff, 65 ff, 162 ff, 203 ff. Brænding: Danske lov 6-1-9, 6-13-14, 6-13-15, Højesteret II 66, 142 f (Holmboe). Drukning: Danske lov 6-13-24 og 25, *Højesteret II 136 f* (Holmboe). **273** Duel: Danske lov 6-8, Forordning 17. 3. 1741. Skarpretter: om takster for s., se *Dagligliv 1620-1720 338 f* (Jørgensen). Forordning 1767: se teksten s. 289 og 296. **274** 1791: Forordning 21. 10. 1791. Pontoppidan: *Da Atl II 112*. Kagstrykning: *Dagligliv bind I, s. 344* (Jørgensen), *Dagligliv bind V, s. 314 ff* (Hjorth Rasmussen). Baden: *G. L. Baden*: Dansk juridisk Ordbog I, 1822 257. Kornerup: *Jacob Kornerup*: Fra det gamle Roskilde, udg af Arthur Fang, 1925 3. **275** Peder Paars: 4 bog, 1 sang. Tyverisager: *Højesteret II 158 ff* (Holmboe). Vigtigste områder: se bl. a. Danske lov 6-13-9 og 30, 6-22-1 og 5. Kagen: *Hugo Matthiessen*: De Kagstrøgne, Kbh 1919 kap III. **276** 1751: Forordning 19. 11. 1751, *A. S. Ørsted*: Haandbog, 1822, I 404 ff. Beskæmmende straffe: *G O Træhesten, Hist T 11 rk 6 bd 632 ff* (F. Skrubbeltrang). Olufsen: Kbhvns. Dipl. VIII 484. Vejvæsenet: Placat 30. 6. 1786. Fåborg: *Aage F. Blomberg*: Fåborg Bys Historie II, 1956, 36 f. Colbiørnsen: Arkiv for Retsvidenskaben VI 585. Lemlæstende straffe: se bl. a. Danske lov 6-1-7 og 8 (tunge eller hånd), 6-13-11 og 1-13-9 (fingre), 6-18-6 og 6-4-1 (hånden). **277** Slutteriet: *C. Bruun*: Kjøbenhavn II 433, III 220 ff. Afskæring af øren: Forordning 13. 10. 1703 og 16. 11. 1763. Kvinde 1726: Kbhvns. Dipl. VIII

- 682 f. Frihedsstraf: *Dagligliv* bind I, s. 346 (Jørgensen), *Stuckenberg* 1893–96, *Højesteret* II 75 ff (Holmboe), *C. Aude*: Fra fængsel til frihed, 4 udg, 1969, 86 ff. 5 brotlæggere: *Stuckenberg* 1893 44. 1764: Forordning 29. 6. 1764. **278** Werlauff: *E. C. Werlauff*: Af min ungdoms tid, udg ved Hans Degen, 1954, 118 f. Undvigelser: *Collegial Tid*. 1802 454 f. Christian 4: *Dagligliv* 1620–1720 346 f (Jørgensen). Børnehuset og tugthuset: *Stuckenberg* 1896 71 ff. Viborg tugthus: *Jy Saml* I, 1950–52, 1 ff (Johan Hvidtfeldt). Forbedringshus: Placat 15. 1. 1790 og 30. 11. 1792. Planer efter 1800: *Knud Voss*: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, 1966, 266, 302 f, 408 ff. **279** 1850'erne: *Aude* anf. st. 95. Arresthuse m. v.: *Dagligliv* 1620–1720 347 f (Jørgensen), *Stuckenberg* 1896 266 ff, K. Goos i *Nord. Tids. f. Fængselsvæsen* 1903, 47 ff. Pontoppidan: *Da Atl* II 111. Uglelige: *Wedel*: Indenlandsk Reise II, 1806, 156 og 158. Fåborg: *Voss* anf. st. 382 ff. Varde: *Voss* anf. st. 382, 389 f. **280** Ind i det 19. årh: *Dagligliv* 19 og 20 årh 316 (Hjorth Rasmussen). 1793: Forordning 5. 4. 1793. Næstved: Themis 2, 1797, 292. Kvinde 1760: *Adresseavisen* 1760 261 og 322. **281** Danske lov: se Danske lov 6-17-32 til 39; om tyveri i ældre ret *Dagligliv* 1620–1720 333 (Jørgensen). **282** 1690: Forordning 4. 3. 1690. Benådninger: *Højesteret* II 155 ff (Holmboe). 1771 og 1789: Forordning 27. 4. 1771 og 20. 2. 1789. Lejermål: Danske lov 6–13, *Kamp Forbr* I 290 (Iuul), *Højesteret* II 129 ff (Holmboe). **283** Skrifte afskaffet: Forordning 8. 6. 1767, *Baden*: Dansk jur. Ordbog I 2, Ørsted i *Arkiv for Retsvidenskab* IV 438 og samme forf i *Eunomia* III 236. **284** Struensee 1771: Forordning 13. 6. 1771. Colbiørnsen: *Arkiv for Retsvidenskab* VI 555. Barnedrab m. v.: *Højesteret* II 120 ff (Holmboe). Spectator: *Den danske Spectator* 1744 nr. 24. *Baden*: G. L. *Baden*: Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarbog, 1832, 257 jfr også 292. Ørsted: *Nyt juridisk Arkiv* 1812 202. **285** Skænk og gave: Forordning 23. 10. 1700. Uredelighed i off. tjeneste: se bl. a. *Holm* I 303 ff, II 336 ff, 349, III, 2 18 ff, IV, 1 288. *Baden*: G. L. *Baden*: Kong Christian den Syvendes Regjerings Aarbog, 1833, 79. Pengefalsk: *Højesteret* II 165 (Holmboe). Hammond: Stiftsprovst O. Holmboe's dagbogsoptegnelser i *Norsk hist Tids* 2 rk 2 bd, 1880, 130 ff, Luxdorps Dagbøger I 55, 62, 70 f, 73, 82. Sag fra 1798: *Collegial Tid*. 1799 81 ff. Søren Toft: *Collegial Tid*. 1799 339 ff. Lauritz Christensen: *Hübertz Årh* III 130. **286** Kriminalitetsbølger etc: se f. eks. *C. Bruun*: *Kjøbenhavn* III 219 om svindel i spil. Paludan: *P. Paludan*: Beskrivelse over Staden Kallundborg, 1788, 294. Junge: *Junge* 145 ff. Brestrup: *J. C. Brestrup*: *Kjøbenhavnerne* Characteristic, 1800, 7. Nyerup: *R. Nyerup*: *Kjøbenhavns* Beskrivelse, 1800, 617. *Sml E. C. Werlauff*: Af min ungdoms tid 117. **287** Aviscitater: *Bartholin*: *Mercurius* maj 1690, *Niels Prahl*: *Kongelig Allernaadigst privilegerede Danske Maanedlige Skjald-Tidender* nov 1762 og sept 1765. Mestertyven: *Dagligliv* 19 og 20 årh 169 (Piø). Christianshavn: *Adresseavisen* 29. 12. 1760. Efterlysning: *Adresseavisen* 27. 1. 1775. **288** Arkebuering: se art. 51 i krigsrets-instruktion af 9. 3. 1683 (bekendtgjort ved kgl. befaling 8. 1. 1808). Advarsel: *Adresseavisen* 16. 6. 1800. Lars Mortensen: *Adresseavisen* 8. 2. 1780. **289** Kammerjunkeren: *Adresseavisen* 26. 9. 1780. Læredreng: *Adresseavisen* 3. 3. 1800. Beskyttelse: *Landbo-Vennen*, 1799, 56. Årlige straf: *Kamp Forbr* I 285 (Iuul). Plakat 1727: *Holb Kbh* 379 f. **290** Randers-egnen: *Årb Randers* VII 1913 56 ff (F. Uldall). Lolland: *Årb Loll-Falst* 1961–63, 451 ff (Alfred Larsen). Regler om brænderi: Forordning 2. 9. 1773, 26. 4. 1776, 2. 8. 1786. Lodtrækning: *Årb Ribe* 1903 141 ff (Alkærsgid). Fejø: *Årb Loll-Falst* 1961–63 78 (Stenfeldt). 1683: Forordning 16. 7. 1683 **291** Vægterinspektør: Instruktion for politimesteren i København 24. 3. 1741 § 7. Politivæsen: *Kamp Forbr* I 337 ff (E. Hoeck), *C. Bruun*: *Kjøbenhavn* II, 273 ff, 543 ff, III, 191 ff, 294 ff, 406 ff, 594 ff, O. Nielsen i *PersHist T* I, 1880, 278 ff. Ordet „politi“: *Ordbog over det danske sprog* XVI 1112, Fortale til Danske lov, *Pontoppidan*: *Origines Hafn* 351, 354, *Wolf*: *Encomion Regni Danæ* 31, 66, 68. Middelfart: *Chr. Behrendt*: *Fra det gamle Middelfart* I, 1938, 67. Randers 1735: *Hübertz Årh* III 191 f. **292** Utilbøjelighed til at forfølge: *C. Goos*: *Den danske Straffe-proces i Forhold til Strafferetsplejens alm. Grundsætninger*, 1880, *Stampe Breve* IV 610 ff. **293** Inkvisitionskommissionen: Forordning 13. 4. 1686, *Nic. Ussing*: *Historisk Beretning om Inquisitionskommissionen i Kjøbenhavn*, 1781,

## Henvisninger

*Kamp Forbr* I 291 f (Iuul). Polske buk: *G O Træhest* 73 f, *Kristensen Estrup* 50. Et medlem: Ussing anf. st. 59. Tortur: Forordning 30. 12. 1771 § 10, *Kabinetsstyrelsen i Danmark* 1768–1772, udg af Holger Hansen, I 1916, 180 f, 191 ff. Genindført: Rescript 29. 10. 1772, Ørsted i *Nyt jur. Arkiv* 4, 1812, 198 ff. Hof- og Stadsretten: Forordning og Reglement 15. 6. 1771, Forordning 30. 12. 1771, *Bruun*: Kjøbenhavn III 285 ff. Appelordning 1805: Forordning 25. 1. 1805. Oplysningstiden: *Kamp Forbr* I 289 ff, II 11 ff (Iuul), *Højesteret* II 170 ff (Holmboe). Drejer: *Juridisk Lommebog*, 1795, 74. **294** Odense: *H. St. Holbeck*: Odense Bys Historie, 1926, 378 f, 393 f. Anbringelse af børn: Placat 9. 1. 1741, 30. 7. 1745, 8. 4. 1771, *Ørsted*: Haandbog II 52. Drukkenskab: Rescript 23. 11. 1753,

5. 12. 1794, Forordning 5. 4. 1793. Stampe: *J. H. Deuntzer*: H. Stampe, 1891, 123 ff, *Holm* III,2 21 ff, *Dansk biografisk Leksikon* 22, 1942, 401 ff (Hans Jensen og Iuul). Korsør: *Stampe Breve* III 96. Næstved: *Do* I 114. **295** Tilsvarende sag: *Do* III 31. **296** To sager 1768: *Do* V 541. Lands lov og ret: *Do* II 334 jfr VI 10 og IV 196 (med henv til Montesquieu), *J. H. Deuntzer*: H. Stampe 116 ff, *Iuul*: Lov og ret 26 ff, *Kabinetsstyrelsen i Danmark* 1768–1772 I 131. Arbitrær straf: *Stampe Breve* III 27, Schlegel i *Astræa* II, 1799, 366 ff, *C. Goos*, *J. Nellemann og H. Ølgaard*: A. S. Ørstedes Betydning for den danske og norske Retsvidenskabs Udvikling III, 2, 1906, 32 ff (Goos). Trykkefriheden: *Harald Jørgensen*: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848, 1944.

## LANDSBYSTYRE OG BYVEDTÆGT

Den vigtigste kilde til det lokale styre i landsbyerne, „Danske Vider og Vedtægter“, er desværre mangelfuldt udgivet. Dels indeholder den adskillige fejl læsninger, og dels kunne mange flere vedtægter fremdrages ved en systematisk gennemgang af arkiverne. Vi har taget hensyn til anmelderes rettelser og desuden bygget på *Poul Meyer*: Danske bylag 1949 samt på *August F. Schmidt*: Leksikon over landsbyens Gilder 1950, Landsbygilder 1940, Gilder i Landsbyen 1942, Studier i Vider og Vedtægter 1937 og Hegn og Markfred 1953. Det sidste afsnit om landmilitsen bygger væsentlig på *K. C. Rockstroh*: Udviklingen af den nationale Hær III, 1926 suppleret med lokalhistoriske arbejder, der viser, hvordan militsordningen fungerede ude i sognene.

**297** Friskolelærer: *Rasm Hansen*. **302** Bornholm: *Vid Vedt* IV 105. Om de bornholmske gilder se også *Folkeminder* 12. hefte 1966 88 f (Eske K. Mathiesen). **303** Vokslev: *Vid Vedt* III 500 ff. Fly: *Do* II 167. Nordby: *Do* I 159. Fodby: *Do* I 192. Rynkeby: *Do* I 437. **304** Øsles: *Do* III 269. Vokslev: *Do* III 509 f, jfr *Kvarmløse* *Do* I 132. Hillested: *Do* III 453. Stolsbroder: *Do* II 72 ff. Viborg: *Do* III 523. **306** Såby: *Do* I 95. Tiset: *Do* V 190. Herrested:

*Do* IV 175 ff. **307** Fælles fang: *Kjær Stavnsb* 177 f 185. **308** Vallø: *Do* 181. Landemodebeslutning: *Kirkehist Saml* IV 449 ff. Fly: *Vid Vedt* II 155. Bælum: *Do* II 112. **310** Viborg: *Do* III 523. Ribe: *Do* II 560. Holstebro: *J. Aldal*: Af Holstebros Saga I, Holstebro 1930 20. Ryslinge: *Vid Vedt* I 466. Avernakø: *Do* I 244. Stoense: *Do* I 427. Herrested: *Do* IV 184. Kværndrup: *Do* I 405. Trustrup: *Do* II 52 f. **311** Ribe: *Do* II 563. **312** Ringkøbing: *Do* II 478 ff. **313** Kværndrup: *Do* I 467. Vokslev: *Do* I 310. **314** Helsingør: *Do* I 10. Kolding: *Do* II 429 ff. **315** Skallingen: *Do* III 442. Eksercits: *Rockstroh* III 102 f. **316** Testrup: *Do* 181. Den store nordiske krig: *Kjær Stavnsb* 25 f. Reskript 1719: *Do* 35 f. Over Kongeåen: *Rockstroh* III 137. Alterets sakramente: *Do* 122. Pas af godejeren: *Kaae Lem* 136 ff. **317** Pallisberg: *Kaae Godsej* 60. Havnelev: *Kjær Stavnsb* 78. **318** Klemme på karlene: *Rockstroh* III 75 **319** Holsten: *Do* 149. Landsbyens bønderkarle mindre: *Do* 88 295 f. Nat regim.: *Do* 80 135 f 419. **320** Rå eksercits: *Kjær Stavnsb* 54. Jungetgård: *Do* 54 f. Om søndagseksercitsen læs især *H. Hjelholt*: Falsters Historie, II Nykøbing F. 1935 391 ff.